

Жахон АДАБИЁТИ

Адабий-бадиий, ижтимоий-публицистик журнал

1997 йил июндан чиқа бошлаган

№ 11(126)

2007 йил, ноябр

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
МАТБУОТ ВА АХБОРОТ
АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН
ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

РЕСПУБЛИКА
МАЎНАВИЯТ ВА МАЎРИФАТ
КЕНГАШИ

МУНДАРИЖА

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

РОБЕРТ РОЖДЕСТВЕНСКИЙ. Болалик бамисли ўқилган китоб.3

НАСР

МАРК ТВЕН. Ҳикоялар.16

БОГОМИЛ РАЙНОВ. Менинг номаълум соҳибжамолим. Қисса.33

ТЎЛЕПБЕРГЕН ҚАИПБЕРГЕНОВ. Ойдўс бобо. Драма.....97

ПИРМАТ ШЕРМУҲАМЕДОВ. Адибнинг залворли қадамлари.....147

БАРҲАЁТ СИЙМОЛАР

БАҲОДИР КАРИМ. Бир такриз талқини.....149

ЯНГИ АСР ЎЙЛАРИ

Ўзбек насри уфқлари. Давра суҳбати.....154

АДАБИЙ ЖАРАЁН

ХУРШИДА ҲАМРОҚУЛОВА. Абадият мавзуси.....171

ТОШКЕНТ
НОЯБР

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

КАМОЛА БОБОЖОНОВА. Алишер Файз насрининг руҳий шарҳи.....175

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

СОМДЕВ. Достонлар уммони.....177

Бош муҳаррир
ўринбосари:
Миррўлат МИРЗО

Таҳрир хайъати:
Файзи ШОҲИСМОИЛ
(масъул котиб)
Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ
Амир ФАЙЗУЛЛА

Жамоатчилик кенгаши:
Равшан АБДУЛЛАЕВ
Бобур АЛИМОВ
Одил ЁҚУБОВ
Туробжон ЖЎРАЕВ
Минҳожиддин МИРЗО
Абдулла ОРИПОВ
Файрат ШОУМАРОВ
Тўлепберген ҚАЙПБЕРГЕНОВ
Рустам ҚОСИМОВ
Рустам ҚУРБОНОВ
Пўлат ҲАБИБУЛЛАЕВ

Навбатчи муҳаррир Г.МУҲАММАДЁРОВА
Рассом А.БОБРОВ
Техник муҳаррир М.НИЗОМОВА
Мусаҳҳиҳ Д.АЛИЕВА
Компьютерда саҳифаловчи Ж.ЗАЙНИДИНОВА

Жаҳон адабиёти, 11. 2007.

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №172

Уч босма тобоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.

«Жаҳон адабиёти» журналида эълон қилинган асарларни қайта нашр этишда ва кўчириб босишда таҳририят розилиги олинishi шарт.

Таҳририят манзили:
100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 144-41-60; 144-41-61; 144-41-62.

Босишга руҳсат этилди 28.11.2007 й. Бичими 70x108 1/16. Газета қоғози. Офсет босма.
Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.
Жами 1000 нусха. 07—773 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

«Жаҳон адабиёти» журнали компютерида терилиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг «Ўзбекистон» НМИУда чоп этилди.
100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

© Жаҳон адабиёти, 2007 й.

Роберт РОЖДЕСТВЕНСКИЙ

Болалик бамисли ўқилган китоб

КИМСАСИЗ ОРОЛЛАР

Спортчи тушига кирар зафарлар,
Шоирлар тушида кўради сўзни.
Севишганлар эса,
тушида ҳар гал
кимсасиз оролда
туялар ўзни.

Улкан шаҳардаги
энг олис, сирли,
еллар ифор сочган ажиб макон бу;
кўзга кўринмаса ҳамки,
у нурли —
сочар ошиқларнинг
қалбига ёғду.

Ҳатто ўқувчи ҳам —
зўрдир мияси,
эслаб қололмаган
бу жой қайдадир, —
ошиқларнинг бор ўз географияси,
бор ўз харитаси уларнинг, ахир!
Ўзгалар чорасиз,
қилманг таажжуб,
кимки ошиқ агар
етгай унга, бас.

*Мирпўлат МИРЗО
таржималари*

Атоқли рус шоири Роберт Рождественский (1932-1994) Россия Федерациясининг Олтой ўлкасидаги Косиха қишлоғида туғилган. Унинг дастлабки шеъри 1950 йилда матбуотда эълон қилинди. Биринчи шеърий китоби «Баҳор байроқлари» номи билан 1955 йилда чоп этилди. Р.Рождественский поэзиядаги бетақрор самимияти билан шеър ихлосмандларининг юксак муҳаббатига сазовор бўлди. Шоирнинг аксарият шеърлари ўз даврида ёшларнинг сеvimли қўшиқларига айланди. Унинг «Менинг муҳаббатим» (1954), «Шаҳидлар ёди» (1962), «Ўттизинчи асрга мактуб» (1963), «210 қадам» (1978) сингари дostonлари руҳий кўламининг кенглиги ва рангин бўёқлари билан ўзида рус шеъриятининг сурурини мужассам этолган.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Кимсасиз ороллар —
 бор гап, у мавжуд,
 зинҳор эртакмас у,
 уйдирма эмас!..

Бунда бари жўндир,
 барил жайдари —
 ана, кумуш мавжли
 сокин оққан сой
 ҳамда осмондаги
 булутлар ҳарир
 ва улар ортига яширинган ой.
 Еллар
 бунда эркин қоқар қанотин,
 қушлар чуввос солар
 тинмайин сира,
 уммон —
 юрагида мудом талотум,
 тоғлар —
 ишончи зўр ўзига бирам.
 Бунда шаршаралар
 учқур, шарорли,
 майсалар
 тонгларда беланар зарга...
 Толе бундай ноёб,
 ажиб оролни
 раво кўргай
 фақат севишганларга!..

Бунда — иккита қалб,
 икки қалб — бунда!
 Бошқа ҳеч нарсанинг кераги йўқдир.
 Майли,
 қалдироқлар жўшсин очунда,
 улар бирга токи —
 кўнгиллар тўқдир!
 Лекин бу жўн эмас,
 жўн эмас ғоят,
 ҳар қанақасидан-да, минг бор мушкулроқ.
 Шаҳар
 тинч уйқуга чўмар ниҳоят,
 жимжит боғчаларда жимирлар чироқ.
 Рангин жарномалар
 ниҳоят толар,
 сўнади неонлар,
 энди олар дам.

Ойналар сўнади,
 сўнар ойналар
 ул ажиб,
 кимсасиз оролларда ҳам.

САРОБ

Навбатчи қичқирар
 боқиб уфқ сари:
 – Ҳой, қаранглар – сароб!
 Келингиз илдам!..
 Ҳамма таомини итарар нари,
 отилиб чиқамиз эшикдан...

Боқмоққа шай эдим,
 гарчи рӯё бу:
 кўкка етган сарвлар,
 чаманлар – рангин,
 уммоннинг кумуш ёл
 тўлқинларию
 кунгураларига
 қадим кентларнинг...

Ахир, ўқигандим бир пайтлар
 қумда,
 бу гўзал ёлғонлар
 тикканини қад.
 О, не-не карвонлар,
 йўлдан бир зумда
 адашган
 саробдан лол бўлиб беҳад.
 Ахир, ўқигандим,
 биламан илю:
 одамлар чошгоҳ пайт
 тундагидек нақ-
 қуёшни лаънатлаб юрганларин
 ё
 сув кечганин
 сувсиз саҳрода мутлақ...

Бироқ бунда...
 – Сароб – мўъжиза қани?!
 – Ахир, жуда оддий бунда сўл-соғлар.
 Кўрдим мен уфқда
 жўн бир лавҳани –
 сузиб борар эди
 улкан музтоғлар.
 Улар кун нурида
 қиларди жилва...
 Ҳар қандай рӯёга
 тайёр эдим мен.

О, Арктика,
 ҳатто саробларинг-ла
 ҳеч кимни
 алдашни истамайсан сен.

“САКСОН САККИЗ”

Радистларнинг алоқа коди бўйича “88-С”
бирикмаси “ўпаман” сўзини билдиради.

Сенга ғалатидир
мен айтар сўзлар,
Чунки шахрингизда
қордан йўқ нишон.
Оқ фартуқда юрар
ўқувчи қизлар,
кўчаларда гуллар сотилар ҳамон.
Ҳамон шовиллайди сизда дов-дарахт...
Бизда эса нуқул
қорнинг ғарч-ғурчи,
изғирин
вужудни айлайди карахт,
оқ уюмлар фақат —
бу юрт ҳар бурчи...

Хатларим кечикиб борар.
Кечиргин.
Почтани айблаб бўлмади,
ишон...
Менга айтишдики,
урушдан олдин
бир радист яшаган экан,
шу Диксон
оролида, бўлиб ошиқи адо.
Менга айтишдики,
аввал у ҳаргиз
севмаган,
сўнг ёнган ишқ ўти аро —
келгач шу оролга
бир кун радист қиз...

Буйруқ,
ҳисоботлар ичра беҳисоб
бир куни
одатга хилоф дафъатан
йўллади “Ўпаман!” сўзин ва жавоб
келди унга: “Нима? Тушунмаябман...”

Кўнглида ўзини лаънатлаб ортиқ,
йигит сўзларидан
қайтмади сира.
Ҳаводан
бўсасин қилганча тортиқ,
яна хитоб қилди:
“Саксон саккиз! Ҳа!..”
Суҳбатнинг давоми
кечди оташин:
“Жонгинам,
қалбимни тушунгин, ахир!

(Саксон саккиз!)
 Гапим эрур чин.
 (Саксон саккиз!)
 Ёлғони йўқ тақир”.

Йўлларди бир сўзни
 кечаю кундуз,
 саксон саккизни у
 уриб басма-бас,
 жавоб қилмагунча
 унга радист қиз:
 “Англадим мен сизни —
 саксон саккиз, бас...”
 Балки бу воқеа
 бўлмаган сира,
 бошқача кечгандир
 балки — зиёда...
 Лек менинг ишонгим
 келади жуда —
 шундай телбалар ҳам
 бор-ку, дунёда...

Мен ҳам
 дилда севгим туғён қилган дам,
 йўллайман
 юрагим сасин изма-из:
 “Саксон саккиз,
 жонгинам!
 Жонгинам,
 саксон саккиз!..”
 Бир оташ беаёв
 ёқади қоним,
 олисда соғингум
 сени бетоқат.
 Мен сени севаман жуда ҳам,
 Жоним!
 Саксон саккиз!
 Севгум сени тоабад.

АРКТИКА ХУРУЖИ

Ахтариб ўтирма дорию дармон,
 китоблар титкилаб бўлма овора...
 Бу хасталик сири
 ҳали ноаён,
 тиб илми ҳам унга
 топмаган чора...
 Бир йигит мунғайиб
 юракни эзса,
 чодирга қамалиб
 хўрсинса ҳар бор:
 “Менинг дардим оғир...
 Арктика...” деса,
 ҳеч ким чақирмагай унга шифокор...

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

О, бу дард хуружи!..
 Руҳинг чирмар ва
 ажиб оташида
 қиздирар қонни—
 шафқатсиз аёзи ила
 Арктика
 қошига чорлаган, демак,
 инсонни!
 Энди кезмагин сен
 қай юртлар аро,
 кутсанг ҳам баҳорни
 бўлиб бетоқат,
 Кутб сарҳадида юрсанг ҳам ҳатто,
 тушингга киради оқ қорлар фақат...
 Хўш, у не риштадир —
 ўзига боғлар,
 қай жозоба ўрар мангу музларни?
 Суви илиқ дарё,
 сарбаланд тоғлар
 четлаб ўтмаганми, ахир, уларни...
 Булар бари гарчи
 арзимас, сабаб,
 рўй-рост кўрсайдингиз сиз ҳам бир бора,
 кошндор музларнинг
 нақшин беадад
 ва зулмат бағрини
 айлаб чилпора,
 қуёш чиқишини кўрсайдингиз бир!
 Шаффоф ҳаволарга
 тўлдирсайдингиз
 кўксингизни,
 шунда, шубҳасиз, асир
 бўлардингиз
 мовий бу маъвога сиз!
 Туярдингиз шунда —
 бахт нима асли,
 шу яйдоқ заминда дўст меҳри нима...
 Шунга аминманки,
 сўзимнинг рости,
 қилмайин сиз шунда ҳеч кимдан гина,
 такрорлар эдингиз
 шу каломни, ҳа,
 қалбингиз чирмаган ҳовурни енга:
 — Чалиндим
 Арктика хасталигига!
 Чақирманг, шифокор керакмас менга!

МЕВАЛАР

Болалик бамисли ўқилган китоб...

Ўрмон — ортда энди,
 икки қанотдек.
 Эсимда:

ул ўрмон ичра беҳисоб
 мевалар фарқ пишган — тансиқ ва тотли.
 Улар гарчи офтоб тафтин суярди,
 энди барглар аро

топганди хузур.

Оҳиста бошини чайқаб қўярди
 ўтлоқ бағридаги ола-чалпоқ нур.
 Фароғат туярди

бу жилва-нурдан

жимжит ўрмон ичи,
 турфа анғизлар.

Сариқ гуллар узра қўнарди бир дам
 жимиту залварли қорақўнғизлар.

Қайинлар тепаси — зангори осмон,
 Унда қушлар саси

эриб-сўнарди.

Рангдор ниначилар —

қўзи каттакон

оҳиста елкамга келиб қўнарди...

Мен мева конига дуч келган эдим,
 ўзим тўйсам ҳамки,

қўзим оч, тўймас...

Шапкам-ла юзимни артдим-да, дедим,
 барин еёлмайман,

етар энди, бас.

Ўзим-ла олиб ҳам кетолмам, аён,
 бироқ бир нарсадан эди кўнглим тўқ:
 менга тегишлидир

энди бу макон,

бошқа ҳеч кимсанинг бунга ҳаққи йўқ!
 Қайтдим оромгоҳга

шу ўй-ла шаҳдам,

ва бир ой бу сирни қилмадим ошкор.

Бу орада

тугай бошлади ёз ҳам,

боришга шайландим

у жойга такрор.

Гуруҳ раҳбаримиз қатъий тайинлар:

“Йўлинг ботқоқ сари сира солмагин!..”

Тарбиячи Вера Николаевна

деди:

“Мевалар йўқ, энди қолмаган!

Уларнинг мавсуми тугаган, тушун...”

Мен эса аҳдимдан қайтмасдим тақир.

Нима қибди?

Қайта боришим учун

ўзим кўзлаб қўйган макон бор, ахир...

Яна йўлга тушдим шох-шабба аро,

муздек булоқларга чайдим мен юзни.

йўлимга кимлардир атайлаб гўё

ташлаган ўргимчак ипларин уздим.

Ортимда

ҳапқириб мен босган сўқмоқ

эгилиб боради бамисоли ёй...

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Яна бир бурилиш,
сўнг ўша ўтлоқ —
мен кўз остимга олиб қўйган жой!
.... Унда, аввалгидек,
гиёҳлар дуркун
чирмашиб ётарди,
капалак гужғон.
Ўрмон гувилларди...
Бағри бус-бутун.
Фақат мевалардан йўқ эди нишон.
Бордир на маймунжон,
на-да қарағат.
Қани у мевалар —
мен бир пайт терган?
Ётар бир чеккада унут бўш сават,
Нима содир бўлган,
нима юз берган?..
Ғалати туйғуга тўлдию кўксим,
қадам босолмайин
тўхтадим таққа.
Эсимда:
ўшанда йигладим ўксиб,
узала тушганча қалин ўтлоққа.
Илғаб ололмадим дафъатан —
не гап,
офтоб чиқди аста булут қўйнидан.
Донишманд табиат
боқарди менга
мунис бўтақўзлар нигоҳи билан.

ГУЛХАН

Гулхан жон берарди одамдек худди...
Дам сўниб,
пасайиб,
ёлқинланиб дам —
ҳаволарни бот-бот чангаллар эди,
ожиз қўлларига кучин қилиб жам.
Тирмашиб юксакка
тутунлар ила,
гўёки чамалаб сўнгги имконни —
олиб кетмоқ бўлар эди ўзи-ла
қоронғи,
димикқан кабир ўрмонни —
айириб тик қомат оққайинлардан,
қушлар чуғуридан
аста айириб,
олиб кетмоқ бўлар ўтлоқларни ҳам;
пахмоқ туманларни
барин қайириб —
олиб кетмоқ бўлар
осмон юзида
чечакдек сочилган юлдузларни-да.

ЭШИТЯПСАНМИ?!

Қанийди чой бўлса!
 Қайноқ, аччиқ чой!
 Мурабболи бўлса, оҳ, хузури жон!
 Лекин бу бир истак,

орзу ҳойнаҳой!

Теграм — бужур қайин,
 пашшалар гужғон...

Бу кун сен олиссан
 болалик мисол,
 кетдим мен қошингдан
 жуда ҳам йироқ.

Хаёлдадир энди
 кўришув, висол,
 юраклар тубида
 адоқсиз фиоқ...

Чиқаман
 елларга кўксим очиб тик,
 изғирин захридан кўрқмайман сира.
 Айрилиқ нимадир —
 мен танидим илк,
 ҳижрон бу кун қалбга
 яқиндир бирам.
 Гуссани кўксимдан итқитиб нари,
 ғам-қайғуга
 барҳам беришим мумкин.
 Келмаса келмасин, майли,
 хатларинг,
 бўлсин нигоронлик умримнинг мулки.

Паноҳ деб билдим мен еру осмонни,
 ҳар қандай ғанимга
 бас келгум ҳар он,
 майли,
 ҳар не мушкул қийнасин жонни,
 фақат бир таскинсиз яшашим гумон!
 Майли,
 сен учун бу — ғавғо беҳуда,
 қаттиқ ботган бўлсам, кечиргин агар.
 Эшитяпсанми?!

Мен истайман жуда —
 мен шунга ишонгим келар
 муқаррар:

шу некбин,
 навқирон,
 маъсум,
 елвагай
 куррай заминнинг
 бир бурчагида
 ҳислар қуюнига ҳаргиз бўлиб шай,

Шон-шухрат —
 бир кўпик
 ва бундан рози
 бўлмайдиган
 инжиқ
 ёрларимиз бор...
 О, илҳом! —
 Бу дамлар фараҳли бешак.
 О, илҳом! —
 Бемаврид туғилган сурон.
 Шунда —
 исён бошлар оташин юрак
 совуқ тафаккурга қарши, бегумон!
 Бу —
 мисли фарзанднинг туғилишидир!
 Қайта туғиласан
 ўзинг ҳам мисли!
 Асли энг қора иш,
 дейдилар,
 шудир.
 Санарлар
 энг эзгу деб ҳам
 бу ишни.
 Ва у —
 мангу жабҳа,
 умринг берурсан,
 рангин уфқлардан
 қамашар кўзинг!
 Бунда —
 ўз-ўзингга
 сен халқ эурсан,
 бунда —
 салтанатсан
 ўзингга ўзинг!
 Кетмас бу борада
 зарра фирромлик!
 Ер-осмон қоришар
 чайир жонингда.
 Қисмат чорлар сени —
 ажиб суронли,
 сурур шарорадек
 оқар қонингда!
 Шаҳду имконларинг ўлчовли,
 бироқ
 туриб бермоқ керак
 сўнги он қадар!
 Мана,
 яшаяпмиз қилмай ноз-фироқ,
 юракда гоҳ шодлик,
 гоҳ қайғу, қадар...
 Хуллас,
 хат битган қиз,
 сизнинг хуморли,
 маъсум қалбингизга

ғусса тўлмасин.
Тилайман мен сизга
 мунис бир ёрни,
ким бўлса бўлсин у,
шоир бўлмасин.

* * *

Қайдадир шаҳар бор,
 ўхшар нақ тушга,
ҳарир туманларда
ётар чулғаниб.
Иссиқ,
 тансиқ меҳри ёдимга тушса,
боргим келар
 уни тавоф қилгани.
Ўтган унда
 олис болагимиз...
Тунлар ошиқаман унга қайтмоққа.
Вокзалга чопаман:
“Чипта беринг тез!..”
“Чипта йўқ...” дейдилар,
тўхтайман таққа.
Йўқ бўлса йўқ, ошна!
 Нима ҳам дейсан?
Болаликка чипта
 тагин қайда бор?
Балки соғинч гоҳо
 юракни эзса,
унга
хаёлан биз қайтамиз такрор.
Яшар бу шаҳарда
 ажиб эртақлар,
бокира қалбларда —
 туйғулар чақин.
Унда
 жуда юксак эди терақлар,
унда иморатлар —
 қуёшга яқин...
Қисматдаги олис,
 қўл етмас қўшиқ,
мунис,
 мовий шаҳар,
 ташаккур сенга!
Бизнинг йўлимизга термилма ортиқ,
қайтмаймиз ҳеч қачон
 энди бағринга.
Курраи заминда йўл турфа, бисёр,
теран боқсанг,
 умр тўла жумбоқ, сир...
Болалик,
 биз сенга қайтмаймиз зинҳор.
Бизлар улғайганмиз.
Сен бизни кечир.

* * *

А. Агроновскийга

Таққиллаб тинмайди
тошли йўлкалар.
Дўстлар
йиқилган жой —
энди дўнгалар.
Ўтларга кўмилган,
кўраман баъзан;
биноқ уйларида
то мудом аза.

Бошқалар кетдилар
йўллардан ўзга.
Панага ўтишиб,
тушмаслар кўзга;
майда илинжлар-ла
гирён, овора —
бу ҳақда сўз очмоқ
шартмас ошқора.
Кимлардир бахт учун
чангал солдилар —
ёғлиқ ўринларни
топиб олдилар.
Ҳаёти уларнинг
бирам фаровон —
тиллари бийрон,
кўнгиллари чароғон...

Мен-ла гаплашишдан
қиладилар ор...
Телефон рақамим
дафтарларда хор.
Номим
рўйхатлардан
четга сурилган,
балиқман —
қирғоққа
улоқтирилган.

Менинг дафтарчам ҳам
дилни тортмас кўп.
Аввал семиз бўлса,
энди озган хўб.
Аввал денгиз бўлса,
энди унда — муз.
Аввал баҳор бўлса,
энди унда — куз.

Марк ТВЕН

Ҳикоялар

МИССИС МАК-ВИЛЬЯМС ВА ЯШИН

... Гап шундаки, сэр, — гапини давом этди мистер Мак-Вильямс. Чунки суҳбат бу билан бошланмаган эди, — яшиндан кўрқиш — одамзод мубтало бўлган энг қайғули ночорликлардан бири. Бундан аёллар кўпроқ азоб чекадилар, бироқ бундай ҳол вақти-вақти билан кучук болаларида, баъзида эса эркакларда ҳам учраб туради. Бу каби ожизликнинг гувоҳи бўлишимизнинг сабаби бундай заифликни бошқа бирон-бир касаллик каби ҳеч бир чора билан енга олмайсан киши, зотан беморни уялтиришдан ҳеч қандай наф йўқ. Ҳар қандай шайтон ёки сичқонга рўбарў келиб кўрқмаган аёл киши чакмоқ чақиши билан ўзини мутлақо йўқотиб қўяди, довдираб қолади. Аёлнинг аянчли аҳволини кўриб ачиниб кетасиз.

Хў-ўш, сизга айтганимдек, қулоғимга, қаёқданлигини ҳам билмайман, бўғиқ фарёд эшитилди.

— Мортимер, Мортимер!

Фикр-хаёлимни базўр бир жойга тўпладим-да, қоронғулик томон қўл чўзиб дедим:

— Эванжилина, сенми ҳайқираётган? Нима бўлди? Қаердасан?

— Шкафга бекиниб олдим. Сен бўлсанг, бемалол ухлаб ётишдан уялмайсан ҳам, ваҳолонки, ташқарида даҳшатли момақалдироқ бўла-япти!

— Нима учун ухлаб ётган одам уялиши керак экан? Ҳеч қандай мантиққа тўғри келмайди-ку. Инсон ухлаб ётганида уялиши мумкин эмас, Эванжилина.

— Ҳеч йўғида ҳаракат қилиб кўришинг керак эди, Мортимер, ўзингга маълумки, ҳатто уриниб кўрмагансан!..

Қулоғимга бўғиқ йиғи овози чалинди. Бу гапни эшитган заҳотим тилим танглайимга ёпишиб қолди. Мен гап оҳангимни ўзгартирдим:

— Узр, азизам, афсус чекаяпман! Атайлаб шундай қилганим йўқ. Чик, у ёқдан чик ва...

— Мортимер!

— Оббо, худойим-ей! Нима гап, жоним?

— Сен ҳалиям ўринда ётибсанми?

— Ҳа, албатта!

— Ҳозироқ тур! Ҳарҳолда сен ўзингни ўйламанг ҳам, ҳеч бўлмаса хотининг ва болаларинг учун ўз жонингни қадрлайсан, деб ўйлагандик.

— Лекин, жонгинам...

— Йўқ дема, Мортимер! Шундай момақалдироқ пайғида энг хавфли нарса — каравотда ётиш эканлигини яхши биласан... Барча китобларда шундай ёзилган, сен эса ётавериб ўз ҳаётингни нима учун хавф остига қўяётганингни билмайман-у, аммо гап талашганинг-талашган!

— Ахир, жин урсин, ҳозир каравотда эмасман, мен... (Шу пайт бирдан чақмоқ билан ҳамоҳанг ваҳимага тушган миссис Мак-Вильямснинг чинқириғи ва даҳшатли момақалди роқ гумбури янграб кетди).

— Ана! Кўраяпсан, оқибати нима бўлади? Эҳ, Мортимер, шундай вақтда жанжал чиқариб ўтирибсан-а!

— Мен жанжал чиқармадим! Ҳарҳолда, бу ҳали оқибати эмас. Мен гинг демасам ҳам барибир шундай бўлаверади. Эванжелина, ўзинг биласанки, атмосфера электр токи билан зарядланган пайтда...

— Ҳа, ҳа, сенга қолса тортишаверасан, баҳс баҳс! Ақлим бовар қилмаяпти, уйимизда биронга ҳам яшинқайтаргич йўқлигини ва сенинг бахти қаро хотининг ҳамда болаларинг омон қолиши учун ёлғиз худога илтижо қилишларидан ўзга чоралари йўқлигини билатуриб ўзингни жиниликка солишингга ҳеч тушунолмаёпман!.. Нима қилаёпсан? Гугурт ёқмоқчимисан... шундай вақтда-я? Мутлақо ақлингни еб қўйибсан-ку?

— Худо сақласин, азизам, бунинг нимаси ёмон? Мажусийнинг ошқозонидек қоп-қоронғи, шу боис мен шу...

— Гугуртни ўчир, дарров ўчир-чи! Менимча, ҳеч қайсимизга раҳминг келмаяпти, ҳаммамизни қурбон қилишга тайёрга ўхшайсан. Ўзинг биласан, ёруғлик яшинни ўзига қандай тортишини... (Шақ, шарақ, гум, гумбур-гумбур-гумбур!) Мана... эшитяпсанми! Нима қилиб қўйганингни энди кўрдингми?!

— Йўқ, кўрмаёпман. Гугурт балки чақмоқни ўзига тортса тортар-у, лекин яшин гугуртдан пайдо бўлмайди, нимага гаров ўйнасанг ҳам розиман. Шуниси аниқки, менинг гугуртим чақмоқ сабабчиси эмас. Борди-ю, ўша томонда менинг гугуртимни мўлжалга олишган бўлса, бекорчи отишма экан, аниқроғи, миллион имкониятдан нол натижа...

— Уят эмасми, Мортимер! Ҳар сонияда бизга ўлим таҳдид солаёпти-ку, сен эса сафсата сотмоқчисан. Агар хоҳишинг бўлмаса... Мортимер!

— Ҳўш?

— Сен тунги ибодатни қилганмисан?

— Мен... мен ибодат қилмоқчи эдим, лекин кейин ўн учни ўн иккига кўпайтирса қанча бўлишини ҳисоблай бошладим, ва...

(Шақ, шарақ! Гум-гумбур-гум! Гумбур-р-р-р!)

— Оҳ, адойи тамом бўлдик, бизни энди ҳеч нарса асраб қололмайди! Шундай муҳим нарсани ёдингдан чиқарибсан, тагин келиб-келиб шундай пайтда-я?

— Ахир ҳеч қанақа “шундай пайт” бўлгани йўқ. Арзимаган нарса деб шунақа шовқин-сурон кўтарилиши мумкинлигини мен қаёқдан билай? Ҳар нечук, назаримда, сенинг тирноқ остидан кир қидиришинг яхши эмас. Бунақа хато менда камдан-кам бўлади, ахир. Тўрт йил бурун мени деб зилзила бўлганидан кейин, мен бирон марта ҳам ибодат қилишни канда қилмаган эдим.

— Мортимер! Нима деяпсан ўзи? Сарик безгакни унутдингми?

— Азизам, қачон қарамай, ўша сарик безгакни рўқач қилганинг-қилган, лекин назаримда, мени бекор айблаяпсан. Ўшанда Мемофисга тўғридан-тўғри телеграмма юборишнинг иложи бўлмай, фақат воситачи станция орқали юборилган бўлса, менинг унутган ибодатим қандай қилиб шундай олисга етиб борарди? Зилзила учун жавобгарликни бўйнимга олишим мумкин, чунки зилзила бизга яқин жойда содир бўлган эди, бироқ бўлмағур нарсага жавобгар бўлишдан кўра, осилиб ўлганим маъқул...

(Шақ-шарақ! Гум-гумбур! Гум-гумбур!).

— Эй худо, ўз паноҳингда асрагин! Яшин бирон жойга тушдиёв! Юрагим сезиб турибди, Мортимер! Тонггача соғ қолмаймиз... борди-ю, йўқ бўлиб кетганимиздан кейин шу нарсанинг фойдаси тегса, эсингда бўлсин, Мортимер, сенинг беҳосият тилинг... Мортимер!

— Хўш! Яна нима?

— Сенинг овозинг шундай янграптики, гўё... Мортимер, наҳотки, ҳозир сен камин олдида турган бўлсанг?

— Ҳа, худди шундай, ушбу жиноятни содир этмоқдаман.

— Олдидан нари қоч, ҳозироқ қоч! Ҳаммамизни адойи тамом қилмоқчисан, шекилли! Наҳотки, яшин ўтказувчи энг қулай нарса бу — очиқ қувур эканини билмасанг! Энди қаерга кетдинг?

— Шу ерда, дераза олдидаман.

— Худо хайрингни берсин, эсинг жойидами? Дарҳол у ердан йўқол. Ҳатто эмизикли чақалоқнинг ҳам дераза олдида туриши бу — нақд ўлим эканини билишидан хабаринг бўлмаса! Эй худо, эй худо, биламан, эрталабгача тирик қолмайман! Мортимер!

— Ҳа?

— Нима у шитирлаётган?

— Бу мен.

— Нима қилаяпсан у ерда?

— Шимимни қидираяпман.

— Ташла уни бир ёққа! Афтидан, шу пайтда жўрттага шим киймоқчисан, шекилли! Ахир ҳамма нуфузли одамлар бир оғиздан жун матолар яшин тортар бўлади дейишади, буни яхши биласан. Эҳ, худойим, эй парвардигор! Яшин ҳаммамизни кунпаякун қилиши камлик қилаётгандек, сен ўзингни-ўзинг балога гирифтор қилмоқчисан... Кўй, илтимос, кўшиқ айтма! Хаёлинг сени қаёқларга олиб қочяпти?

— Хўш, нима бўпти?

— Мортимер, сенга юз марталаб айтганман, кўшиқ электр токини узишга олиб келадиған атмосферани тебратади. ... Эшикни нимага очаяпсан энди, барақа топкур?

— Тавба, бунинг нима ёмон жойи бор?

— Нима ёмони дейсанми? Ўлим, — вассалом! Буни ақли бор ҳар қандай одам биладики, елвизак бўлган жойга яшин тушади. Барибир эшикни беркитмадинг-а! Беркит, яхшилаб беркит, тезроқ, акс ҳолда ҳаммамиз ҳалок бўламиз! Шундай пайтда телба одам билан бир уйда бўлиш қандай даҳшат... Мортимер, нима қилаяпсан?

— Ҳеч нима. Шунчаки, жўмракни очдим. Бу хонада диққинафас бўлиб ўлиш ҳеч гапмас. Ювиниб олмоқчиман.

— Тамом ақдан озибсан. Агар яшин бошқа бирор нарсага бир марта урилса, билгинки, сувга элик марта урилади. Жўмракни беркит! Эй худойим, бизни ҳеч нарса ҳалокатдан асраб қололмайди! Назаримда... Мортимер, бу яна нима бўлди?!

— Жин урсин... бу расм. Мен уни тушириб юбордим.

— Бундан чиқди, сен девор олдида борибсан-да! Ақл бовар қилиб бўлмайдиган эҳтиётсизлик бу! Яшинни энг яхши ўтказадиган нарса — бу девор эканидан хабаринг йўқми? Нариди қоч! Ҳали сўкинмоқчисан ҳамми! Оиланг хавф остида бўлса-ю, ўзингни шундай тутсанг-а?!

— Мортимер, мен айтганимдек пар тўшакни ўртага ёйдириб кўйдингми?

— Йўқ. Унутибман.

— Унутибсан! Ахир бу умринг заволи бўлиши мумкин. Агар пар тўшакни хона ўртасига ёйиб қўйганингда, ҳеч қандай хавф-хатарсиз ётар эдинг. Бу ёққа кел, худо билади, бирон балога йўлиқмасингдан тез бу ёққа кириб ол.

Мен уриниб кўрдим, лекин тор жавон ичига иккаламизнинг сиғишимиз қийин эди, боз устига жавон ичида ҳаво ҳам етишмасди. Димиқиб ўлай дедим ва ниҳоят жавондан чиқиб олдим. Шу заҳоти хотиним:

— Мортимер, сени ҳалок этмасидан бурун бирон чора топиш керак, — деди менга бақириб, — Менга камин четигаги немис китобчасини узатиб юбор, шамни ҳам, фақат ёқа кўрма. Ўзим шу ерда ёқаман. Китобда нима қилиш лозимлиги ёзилган.

Мен гулдон ва бошқа майда-чуйдани синдириш эвазига китобчани қидириб топдим. Хоним шам билан жавон ичига бекиниб олди. Бир дақиқача кулоғим тинчиди, сўнгра:

— Мортимер, у нима? — деб қолди у.

— Ҳеч нарса, бир мушук...

— Мушук? Ахир бу ҳалокатнинг ўзи-ку! Уни тутиб, комод ичига яшириб қўй. Иложи борича тезроқ, азизим! Мушук электр токи билан тўйинган. Бўлди, менга шу нарса аёнки, мана шу даҳшатли тунда сочларим оқариб кетади...

Яна бўғиқ йиғи овози кулоғимга чалинди. Агар шундай бўлмаганда, мен бунақа бемаъни ишга қўл урмасдим.

Ҳар нечук мушукни кува кетдим: баъзан ўткир қиррали ашё ва стуллар каби турли тўсиқларга дуч келиб бўлса ҳам, ниҳоят, мушукни тутиб олдим ва уни комодга яшириб қўйдим. Эвазига деярли тўрт юз долларли мебелни синдирдим, аъзойи-баданам моматалоқ бўлди. Шундан кейин жавон ичидан бўғиқ овоз эшитилди:

Китобда ёзилишича, энг бехатар жой — хона ўртасида стул устига чиқиб туриш экан. Мортимер, стул оёқчалари электр токани ўтказмайдиган изолятор билан ўралган бўлиши керак экан. (Қарс! Гум-гумбур! Қарс!) Вой, эшитяпсанми? Тез, Мортимер, қоч, яшин уради.

Мен бир амаллаб стаканларни топиб олишга улгурдим. Фақат тўрттасигина бутун қолибди, холос, қолганларини синдириб улгурганим. Стул оёқчаларига изоляция кийдирдим-да, хотинимдан янги йўл-йўриқлар сўрадим.

— Мортимер, бу ерда шундай дейилган: момақалди роқ вақтида темир буюмларни ўзингиздан йироқда тутинг, масалан: соат, тақинчоқлар; жисмлар қалашиб ётган ва яна бошқа буюмлар, масалан, плита, печка, темир ва шу кабилар яқинида турманг ва ҳақозо... Мортимер, бу нима дегани? Металл буюмларни ёнингда олиб юришинг ёки ўзингдан узоқроқда сақлашинг керак, деганими?

— Очиғи, билмайман. Бир оз чалкашиб кетгандек. Барча немисча маслаҳатлар озми-кўпми чалкаш бўлади. Назаримда, бу таклифларнинг деярли кўпи жўналиш келишигида, баъзан эса жиндек қаратқич ва тушум келишиклари ҳар эҳтимолга қарши ишлатилган — шу боис, бу, менимча, металл буюмларни ёнингизда сақланг дегани бўлса керак.

— Шундай бўлиши мумкин. Ўз-ўзидан маълумки шундай ҳам. Бу яшинқайтаргич ўрнини босади. Мортимер, дубулгангни кийиб ол, у деярли темирдан ясалган.

Мен дубулгани олиб, бошимга кийиб олдим — жуда оғир, бесўнақай ва диққанафас иссиқ тунда, ҳавоси оғир хонада ўлганнинг устига чиқиб тепишдай нарса. Ҳатто тунги қўйлагим ҳам менга ортиқчалик қилаётгандек.

— Мортимер, назаримда гавда учун ҳам ҳимоя лозим. Илтимос, ўзингнинг жанг қиличингни ҳам осиб ол.

Мен у айтгандай қилдим.

— Энди, Мортимер, бир иложини қилиб, оёқларингни ҳимоя қилишинг керак. Оёғингга темир тепкиларингни кийиб олсанг қандай бўларкин?

Финг демасдан, тишни тишга босиб, темир тепкиларни кийиб олдим.

— Мортимер, бу ерда шундай дейилган: “Момақалдиरोқ вақтида бонг чалиш жуда хавфли, зотан жаранг пайтида ҳавонинг тортиш кучи ҳамда қўнғироқхона ўз баландлиги билан чақмоқни ўзига тортиши мумкин”. Мортимер, бу момақалдироқ вақтида жом чалмаслик хавфли эканини англамайдимиз?

— Ҳа, афтидан, бош келишикдаги сифатдош ўтган замонда бирликда келган бўлса — айнан шундай бўлади. Ҳа, менимча, момақалдироқ пайтида черков қўнғироқхонасини юқорида жойлашган бўлатуриб “Luftzug”¹ нинг йўқлигида бонг чалмаслик ниҳоятда хавфли; боз устига десанг, сўзлар жойланишининг ўзи...

— Бехуда гапларни қўй, Мортимер, қимматли вақтни сафсатага сарфлама! Бориб катта пешин қўнғироқни ол, хув анави, даҳлизда турибди. Бўл тез. Мортимер, азизим, деярли хавфдан кутулдик. О, танграм! Ҳар нечук тирик қолибмиз, шундай эмасми?

Бизнинг мўъжазгина ёзлик дала ҳовлимиз қатор тепаликларнинг энг чўққисиди, водий юқорисиди жойлашган. Ёнимизда бир неча фермер уйчалари бор, улардан энг яқинлари биздан чамаси уч юз-тўрт юз қадам нарида.

Мен курсига чиқиб олиб, ана шу даҳшатли қўнғироқни чала бошладим. Орадан етти-саккиз дақиқача ўтганда, бирдан деразамиз ёпқичларини ташқаридан кимдир юлқиб олди-да, ёниб турган фонарини ичкарига суқди ва бўғиқ овозда:

— Бу ерда қанақа аҳмоқгарчилик бўлаяпти ўзи? — деди.

Деразага бош суққан одамнинг телбанамо нигоҳи менинг тунги кўйлагим ва ҳарбий аслаҳаларимга қадалди.

Қўнғироқ қўлимдан тушиб кетди ва мен хижолат бўлиб курсидан сакраб тушдим.

— Ҳеч нарса бўлаётгани йўқ, — дедим мен, — шунчаки момақалдироқдан хавотир олаяпмиз. Мен яшинни ҳайдамоқдаман.

— Момақалдироқ? Яшин? Сизга нима бўлди, Мак-Вильямс, эсингизни йўқотдингизми? Ажойиб юлдузли тун, ҳеч қандай момақалдироқ йўқ.

Мен деразамдан ташқарига қарадим-у ҳайратга тушдим, аввалига лом-мим дея олмадим, сўнгра:

— Ҳеч нарсага тушунмаяпман, — дедим. — Биз дарпарда ва дераза ёпқичлари орқасидан чақмоқ чаққанини кўрдик, момақалдироқ овозини ҳам эшитдик.

Тўпланган одамлар мириқиб кулиб олиш учун бирин-кетин ерга думалай бошлашди: иккитаси ўлди; тирик қолганлардан бири ўз фикрини билдирди:

— Афсуски, сиз ёпқичларни очиб, хув анави баланд тоғнинг учига назар ташламагансиз! Сиз эшитганингиз — тўп овози, кўрганингиз эса — отишма шуълалари. Ахборотингиз учун, телеграф орқали хабар келди, айни ярим тунда Гарфильд президент этиб сайланибди. Мана, гап қаерда!

¹ Ҳаво тортиш кучи.

— Ҳа, мистер Твен, сизга айтганимдек, — деди мистер Мак-Вильямс, — инсон ҳаётини яшиндан эҳтиёт қилиш қоидалари шундай ажойиб ва шунча кўпки, одамлар қандай қилиб зарбага дуч келиш йўлини топишларига ақлим етмайди.

— У шундай деди-да, йўл халтаси ва соябонини олиб чиқиб кетди, чунки поезд унинг бекатига келиб қолган эди.

У ЎЛГАНМИ Ё ТИРИК?

1882 йил март ойида мен Мантонадаги Ривьерада яшаб турардим. Монте-Карло ёки Нитсада бўлгани каби одамлар соясида эмас, балки шаҳар чеккасидаги бу жойда танҳоликдан роҳатланасиз. Яна мен айтмоқчиманки, куёшнинг ёрқин нурлари, ҳаётбахш ҳаво ва тип-тиниқ зангори денгиз тиниб-тинчимаган одамларнинг шовқин-суронлари ҳамда ғала-ғовурлари билан хиралашмайди. Мантона — даб-дабавозликка сира даъво қилмайдиган сокин, тинч шаҳар. Бадавлат ва аслзода кишилар, одатда, бу шаҳарни назарга илмасдилар. Шундай бўлса ҳам баъзи-баъзида бу ерда бир-икки давлатманд пайдо бўлиб қолади. Яқинда мен ана шундай бир одам билан танишиб қолдим. Унинг яширин исмини ошқора қилмаслик учун Смит деб атадим. Бир куни иккаламиз Инглиз меҳмонхонасида нонушта қилиб ўтирганимизда Смит менга:

— Тезроқ, эшикдан чиқиб кетаётган анови одамга қаранг, — деди ҳовлиқиб. — Унинг ташқи қиёфасини иложи борича эслаб қолинг!

— Нима учун?

— Унинг кимлигини биласизми?

— Ҳа. У сиздан бир-икки кун аввал шу меҳмонхонага кўнган. Айтишларича, бу лионлик шойи саноат корхонасининг бадавлат эгаси бўлиб, ишидан четлашган. У кўринишдан бу дунёда якка-ёлғизга ўхшайди. Қиёфаси доим ғамгин, хаёлчан, ҳеч ким билан гаплашмайди ҳам. Унинг исми, Теофиль Маньян.

Мен Смит нима учун мосье Маньянга қизиқиб қолганини изоҳлаб берар деб ўйловдим, бироқ бунинг ўрнига у чуқур хаёлга чўмди ва назаримда шу дамда нафақат мени, балки дунёдаги барча нарсани унутгандек эди. У тинмай ипакдек оқ сочларини пайпаслар, столдаги нонушта эса совуб қолган эди.

— Йўқ, ҳеч эслай олмаяпман, — деди у ниҳоят.

— Нимани?

— Андерсеннинг ажойиб бир эртаги бор, лекин у хаёлимдан фаро-муш бўлибди. Унда ўзининг қушчаси бўлган бир бола таърифланади. Бола қушчани жуда яхши кўради-ю, бироқ ҳадеганда қушча борлигини унутиб қўяверади. Ўз ҳолига ташлаб қўйилган қушча кун бўйи қафасда ўтириб, сайрагани-сайраган эди. Бу орада вақт ўтиб борар, бечора қушча эса тез кунда очлик ва чанқоқликдан азоб чекиб, қўшиғи ҳам борган сари ғамгинлашиб, пасайиб борар, охир-оқибатда тиниб қолади. Қушча ўлади. Бола келиб бу аҳволни кўради-ю, чуқур изтиробга тушиб, аччиқ кўз ёшларини тўкканича ўртоқларини йиғади. Улар бечора қушни чуқур қайғу билан дафн этишади...

Бироқ шу пайт бизнинг суҳбатимизни бўлиб қўйишди. Кечкурун соат ўнларда мен Смит билан учрашдим. У мени чекишиб, бир шиша шотланд вискисини ичишга таклиф этди. Шинамгина хонада қулай оромкурсилар қўйилган; фонус ёруқ нур сочиб турар, каминда зай-

тун дарахтининг куруқ тарашалари чарсиллаб ёнар эди. Тинчлик ва осойишталик ҳиссини дераза ортидаги денгиз тўлқинларининг шовқини бузарди. Биз бирмунча вақт суҳбатлашиб ўтирдик. Иккинчи қадахдан сўнг Смит жонланди:

— Мана энди мен сизга гаройиб бир воқеани сўзлаб бераман. Биз ўртоғим билан буни узоқ вақтгача сир сақлаб келардик, Смит менга куйидагиларни сўзлаб берди:

— Анча йиллар бурун, мен ҳали ёш, жуда ёш рассом эдим. Франция қишлоқларида дайдиб, этюдлар чизиб юрардим. Кўп ўтмай иккита ёқимтой ёш француз йигити қаторимга кўшилди — улар ҳам этюд чизар экан. Биз қанчалар бахтиёр бўлсак, шунчалик фақир ёинки қай даражада фақир бўлсак, шунчалик бахтиёр эдик — хоҳлаган томонини танлайверинг. Йигитчаларни Клод Фрер ва Карл Буланже дейишарди. Улар ажойиб болалар эди. Доим дилкаш ва хушчақчақ. Улар қашшоқлик устидан кулишар, ҳар қандай об-ҳавода ҳам кайфиятлари бузилмасди.

Охир-оқибатда Бретон шаҳарчаларининг бирида биз жуда ночор аҳволга тушиб қолдик. Биз каби камбағал маҳаллий бир рассом бизга ўз уйидан жой берди ва тўғриси, очлик ўлимидан сақлаб қолди. Франсуа Милле...

— Наҳот ўша буюк Франсуа Милле бўлса?

— Буюк? Ўша пайтдаги буюклиги биздан ортиқ эмасди. Унинг ҳатто ўзининг қадрдон шаҳрида ҳам донғи чиқмаган ва шу даражада ночор эдики, бизни фақат шолғом билан боқар эди, ўша ҳам доим етишмасди. Биз тўртовимиз қадрдон, ажралмас дўст бўлиб қолдик. Туну кун тинмай жонимизни жабборга бериб расм чизар эдик. Уйимиз расмларга тўлиб-тошиб кетган, биз эса улардан биронтасини жуда камдан-кам ҳолларда сота олардик. Вақтимизни шод-хурсанд ўтказдик-у, лекин худо асрасин, биз кўрган муҳтожликдан!

Икки йил шу алфозда ўтди. Ниҳоят, ажойиб кунлардан бирида Клод:

— Болалар, биз сўнгги нуқтага етиб келдик, — дея эълон қилди. — Сўнгги нуқта. Ҳамма бизга қарши келишиб олган. Мен бутун шаҳарни айланиб чиқдим. Худди шундай ҳам бўлган — ҳаммаси келишиб олишган, чунки токи биз барча қарзларимизни тўламагунимизча бир сантим ҳам қарз бермаймиз, деб пўписа қилишмоқда.

Устимиздан совуқ сув қуйгандек бўлди. Ҳамманинг юзида даҳшат акс этиб турарди. Биз умидсизлик гирдобига тушдик. Орага узоқ сукут чўкди. Ниҳоят, Милле оғир хўрсиниб деди:

— Нима қилишнIAM билмайман, тўғрисиIAM билмайман. Болалар, бирон нарса ўйлаб топинг.

Унга жавобан орага маъюс сукунат чўкди — агар сукутни жавоб ўрнига ўтади деб ҳисобланса. Карл ўрнидан турди-да, бир дам хонада у ёқдан-бу ёққа ҳаяжон билан юра бошлади. Сўнгра:

— Қандай шармандалик — деди у. — Манави полотноларга қаранг — ажойиб расмлар тах-тах бўлиб ётибди, ваҳолонки, булар ҳар қандай европалик усталарнинг асарларидан ҳеч кам жойи йўқ. Ҳа, ҳа, сандирақлаб юрган кўплаб бекорчи чет элликлар худди шундай деб тасдиқлашган — ҳарқолда шунга ўхшаш гап айтишган.

— Лекин биронтасини ҳам сотиб олишмаган, — деб қўшиб қўйди Милле.

— Нима фарқи бор, ахир шундай дейишган ва энг муҳими бу ҳақиқат. Ҳеч бўлмаганда ўзингнинг “Оқшом ифорлари” нгга қара. Айтинглар...

— “Оқшом ифорлари” бўлса нима қипти! Бунинг учун менга беш франк таклиф этишган.

— Қачон?

— Ким?

— Қаерда у?

— Нега рози бўлмадинг?

— Бас қилинг, баравар бақирманглар. Мен у кўпроқ беради, деб ўйловдим, бунга ишончим комил эди — кўриниши ҳам шунга тортар эди — қиёфасига қараб, мен саккиз дедим.

— Хўш, кейин-чи?

— У кейинги сафар кирарман, деди.

— Даҳшат бу, даҳшат! Менга қара, Франсуа...

— Биаламан! Биаламан! Хато қилдим, ўтакетган аҳмоқлик қилдим. Болалар, ишонинг, ниятларим жуда бошқача эди менинг...

— Бўлмасам-чи, биз сенга ишонамиз, оғайничалиш! Лекин кейинги сафар бундай аҳмоқликка йўл қўймасликка ҳаракат қил.

— Менми? Энди биронтаси олдимга келиб, бир бош карам таклиф қилса ҳам рози бўламан. Ўшанда кўрасиз!

— Бир бош карам! Олдимда бунақа сўзларни айта кўрма, оғзимдан сўлақларим оқиб кетади. Одамнинг ҳавасини камроқ келтирадиган бошқа мавзуга ўтайлик.

— Болалар!— хитоб қилди Карл. — Айтинг-чи, мана шу расмлар эътиборга лойиқ эмасми, ахир?

— Лойиқ.

— Айтинг-чи, булар эътиборга лойиқлиги билан ажралиб турмайдими?

— Ажралиб туради.

— Шунчалик эътиборга лойиқ бўлиши мумкин, қачонки, уларнинг устида машхур исм турса, шундагина уларни юқори нархга сота оламиз. Ҳа ёки йўқ денглар?

— Албатта — ҳа. Бунга ҳеч ким шубҳа қилмайди.

— Ҳазиллашмаяпман — шундайми ёки йўқми?

— Албатта, шундай. Биз ҳам ҳазил қилаётганимиз йўқ. Лекин бу билан нима ўзгаради? Нима? Бунга бизнинг қандай алоқамиз бор?

— Алоқамиз шундан иборатки, уларга машхур исмни ёзамиз.

Қизгин суҳбат тиниб, ҳамма Карлга тикилиб қолди. Бу қандай жумбоқ бўлди? Машхур исмни қаердан топамиз? Уни бизга ким беради?

Карл ўтирди-да, деди:

— Сизга айтадиган жиддий таклифим бор. Ғарибхонадан қутулишнинг ягона йўли, менимча — шу, назаримда энг тўғри йўл ҳам — шу. Бу фикр дунё тарихида кўплаб ва аллақачон маълум ва машхур далилларга асосланган. Ишончим комилки, менинг режам барчамизга бойлик келтиради.

— Бойлик! Эсингни еб қўйибсан.

— Ҳечам бундай эмас.

— Йўғ-е, сен, шубҳасиз, жинни бўлиб қолибсан. Бойлик деб нимани назарда тутмоқчисан?

— Ҳар бошга юз минг франкдан.

— Ақдан озганинг аниқ. Ўзим ҳам шундай деб ўйлагандим.

— Ҳа, шунақага ўхшайди. Бечора Карл, сен йўқчиликни кўтара олмай...

— Карл, сен аччиқ дори ичгин-да, дарҳол ўрингга ёт.

— Аввал унга малҳам қўйиш лозим. Келинг, бошини боғлаймиз, сўнг...

— Йўқ, яхшиси оёғини боғлаймиз — мен унинг боши ишламаслигини аллақачон пайқагандим, лекин оёқларига келсак...

— Овозларинг ўчсин! — дўқ урди Милле ғазаби қўзиб. — Мақсадини айтишга имкон беринг, ахир. Карл, гапир, режаларингни ўртага ташла! Индаллоси нимада?

— Хўш, гапнинг даромади ўрнида эътиборингизни қуйидагиларга қаратай: бу нарса дунё тарихида кенг ўрин олган нарса. Кўплаб буюк рассомларнинг қадр-қиммати токи улар очликдан ўлмагунча тан олинмаган. Бу кўп марта қайтарилиб келганини ҳисобга олган ҳолда мен умумий бир қонун ишлаб чиқишга журъат этдим. Қонун шундан иборат: ҳар бир номаълум ва эътиборсиз қолган мусаввир тан олиниши керак ва тан олинади ҳам, бинобарин, улар чизган расмлари фақат вафотларидан кейингина жуда катта маблағ келтиради. Менинг режам қуйидагича: биз ўртага қуръа ташлаймиз — орамиздан бир киши ўлиши керак.

Сўнгги жумла ниҳоятда хотиржам ва бехос янградик, биз ҳатто ўрнимиздан сапчиб туришга ҳам улгурмадик. Сўнгра палапартиш овозлар эшитила бошлади: ҳамма бири олиб, бири қўйиб Карлнинг касал миясини қандай даволаш тўғрисида турли таклифлар бера бошладиди. Карл нашъали шавқ тингунга қадар сабр қилиб кутиб турдида, ўз режасини тобига етказишда давом этди:

— Ҳа, биттамыз ўлишимиз керак, қолганлар ва ўзини ҳам қутқариш учун ўлиши лозим. Қуръа ташлаймиз. Кимни кўрсатса, ўша машхур бўлади. Шундагина бойиб кетамиз. Жим, жим бўлинг, халақит берманг, нима деяётганимни ўзим биламан, гоё шундай: ўлиши лозим бўлган одам ўз асарлари иложи борича кўпайгунга қадар расм чизиши керак бўлади, лекин шарти шуки расм эмас, йўқ, булар юзаки чизгилар, эскизу этюдлар, этюдлардан лавҳалар — ҳар бирида ўндан ортиқ бўёқ чизгиси бўлмасин — турган гапки чизгилар ҳеч қандай маънони англамайди, аммо расм уники ва остида унинг имзоси туради. У кунига камида элликта расм чизиши ва ҳар бир расм бир-биридан таниб олиши қулай бўлган фақат чизган одамга хос, алоҳида хусусияти билан ажралиб турадиган бўлиши керак. Худди шундайлар қадрланиши барчангизга маълум, айниқса, буюк инсоннинг вафотидан кейин дунёдаги барча музейлар уларни ақл бовар қилмайдиган нарҳда сотиб олади. Биз бундай расмларни энг камида бир тоннасини тайёрлаймиз! Бу вақтда қолган уч киши ўлаётган одамни боқиб туради ва Париж ҳамда савдогарларни яқин келажакда содир бўладиган воқеага тайёрлаш борасида ташвиқот ишларини олиб боришади. Иш битиши ҳаманоқ рассомнинг тўсатдан вафот этганлиги билан ҳаммани эсанкиратиб қўямиз. Кейин дабдабали дафн маросимини ўтказамиз. Ишимизнинг асл моҳиятини энди тушунгандирсиз?

— Йў-ў-ў-қ, яъни унча...

— Унчалик эмасми? Наҳот англаб олмаган бўлсангиз? Рассом ҳеч ҳам ўлмайди. У шунчаки исмини ўзгартиради, холос, сўнгра ғойиб бўлади. Биз эса кўғирчоқни дафн этамиз. Мен...

Бироқ шу паллада сўзини бўлишди. Ҳамма завқ-шавққа тўлиб, қийқириб чапак чалиб юборди. Ўрниларидан туриб, хонада рақсга тушар, қувонч билан бир-бирларининг кучоқларига отилар эдилар. Очлигимизни ҳам унутиб қўйиб, Карлнинг ажойиб режасини муҳокама этардик. Барча тафсилотларни пухта ўйлаб кўрганимиздан кейин қуръа

ташладик. Куръа Миллега тушди, энди у “ўлиши” керак. Сўнгра одам фақат бойиб кетиши арафасида воз кечиши мумкин бўлган барча буюмларимизни — эсдалик совғалару, ҳар турли майда-чуйдаларимизни йиғиштирдик-да, олиб бориб гаровга қўйдик. Эвазига камтарона кечки хайрлашув дастурхони, эрталабки нонуштага етадиган ва ҳатто йўлкира, Милле ейиши учун шолғом ва бироз озиқ-овқат ғамлашга етадиган пул олдик.

Эрта билан нонуштадан кейиноқ учовимиз, турган гапки, пиёда йўлга тушдик. Сотиш учун ҳар биримиз Милле чизган расмларини ўнта-ўнтадан оливолдик. Карл белгиланган вақтгача Милленинг шуҳратини таъминлаш мақсадида Парижга жўнаб кетди. Биз Клод икковимиз шаҳар атрофидаги маҳаллаларни айланиш учун бошқа-бошқа томонга равона бўлдик.

Омадимиз қанчалар юришганига ишонмайсиз. Икки кун дайдиб, катта бир шаҳарнинг чеккасидаги вилланинг расмини чиза бошладим. Юқори қават айвонида турган виλλα эгасига кўзим тушиб қолди. Уйлаганимдек, у хабар олиш мақсадида пастга тушиб келди. Мен у зерикиб қолмасин деб тезроқ ишлашга ҳаракат қилдим. Гоҳ-гоҳида у ишимни маъкуллаб кўярди, сўнгра расмимга қойил қола бошлади ва мени ҳақиқий уста деб мақтади.

Мен мўйқаламни четга қўйдим-да, Милленинг этюдларидан бирини олдим, сурат бурчагидаги унинг имзосини кўрсатиб, фахр билан дедим: — Уни танисангиз керак? У менинг устозим. Ўз ишимни уддалашим бежиздан эмас!

Вилла эгаси хижолатга тушиб жим турарди.

— Наҳот, Франсуа Миллени танимайман демоқчи бўлсангиз? — дедим надомат билан.

Турган гапки, имзо унга нотаниш, бироқ қийин аҳволдан осонгина олиб чиққаним учун у чуқур миннатдорчилик ҳиссига тўлиб деди:

— Йўғ-е, қўйсангиз-чи! Албатта, бу Милле! Милле эканини нега дарров фаҳмлай олмаганимга ўзим ҳам ҳайронман. Албатта, бу Милленинг имзоси!

Сўнгра у этюдни сотиб олишга ихтиёр билдирди. Лекин унчалик бой бўлмасам-да, у даражада ночор эмасман, деди. Охир-оқибатда мен сурат нархини саккиз юз франкка тушириб беришга рози бўлдим.

— Саккиз юз франк!

Милле расмни чўчқа гўштидан қилинган котлетга ҳам алмашган бўларди. Мен эса шу арзимас сурат учун саккиз юз франк олдим. Ҳозир мен уни жон деб саксон мингга қайта сотиб олган бўлардим. Аммо у даврлар аллақачон ўтиб кетди... Унинг қошонасини жуда чиройли акс эттирганим бу сурат учун бор-йўғи ўн франк сўрамоқчи эдим. Лекин буюк устознинг шогирди чизган суратни шу даражада паст баҳолаш ноқулай бўларди ва мен уни юз франкка сотдим. Саккиз юз франкни шу заҳотиёқ Миллега жўнатиб юбордим. Эртасига йўлимда давом этдим.

Энди мен пиёда юрмай қўйдим. Транспортда юра бошладим. Ҳар куни биттадан сурат сотдим. Ҳеч қачон кунига иккитадан сурат сотишга интилмасдим. Мен харидоримга доимо шундай дердим:

— Умуман олганда, мен Франсуа Милленинг суратларини сотиб аҳмоқона иш қиляпман. Унинг уч ойлик умри қолган, Милленинг вафотидан кейин суратларининг баҳоси бўлмайди.

Мен нима қилиб бўлса ҳам бу овозанинг тарқашига ҳаракат қилардим, зеро халқни яқинда бўладиган воқеага тайёрлаш лозим эди.

Суратларни сотиш режаси менга тегишли эди. Шу боис бунинг ҳаққоний равишда менинг хизматим деб билардим. Мен бу режани бўлажак тадбирни муҳокама қилаётган ўша оқшомда таклиф этдим. Учовимиз бошқа режа тузиш ўрнига бунисини яхшилаб синовдан ўтказиш керак, деган қарорга келдик. Ҳаммамизнинг омадимиз юришди. Мен бор-йўғи икки кун пиёда юрдим, холос. Клод ҳам шундай. Икковимиз ҳам уйимиз атрофида Милленинг донғини чиқаришдан кўрқар эдик.

Биз баъзан биронта чекка вилоят газетасининг муҳаррири билан келишиб, кичик-кичик мақолалар ёзиб берардик. Ушбу мақолаларда ҳеч қачон биз янги рассомни кашф этдик дейилмас — аксинча, биз Франсуа Миллени гўёки аллақачон ҳаммага маълум ва машҳурдек кўрсатар эдик. Мақолада ҳеч қандай мақтов бўлмасди, фақат “буюк устознинг” ҳол-аҳволи ҳақида бир-икки оғиз сўз айтилар — баъзида умид учқунлари акс этар, лекин сатрлар остида оқибати жуда ёмон бўлиши мумкинлигига шама сезилар эди. Барча мақолаларни чизги билан ажратиб биздан сурат сотиб олганларга жўнатардик.

Карл бу орада Парижга етиб борди ва бу ишни кенг кўламда бошлаб юборди. У чет эл мухбирлари билан танишиб олди ва Милленинг хасталиги ҳақидаги хабар бутун Европа, Америка, дунёнинг бошқа давлатларига тарқалишини таъминлади.

Бир ярим ойдан кейин учовимиз Парижда учрашиб, энди бизга суратларни жўнатиш керак эмаслиги ҳақида Миллега хабар беришга қарор қилдик. Шундай шовқин-сурон кўтарилдики, оқибатда ишга нуқта қўйиб, кечиктирмай ҳаракат қилиш кераклиги бизга аён бўлди. Биз Миллега ўринга ётиб олиб, ўн кундан кечикмай вафот этиши кераклигини буурдик.

Сўнгра ҳисоб-китоб қилиб, амин бўлдики, учовлон саксон бешта чизги ҳамда этюдларни сотиб, олтмиш тўққиз минг франк даромад олибмиз. Карл энг сўнги ва ажойиб битимни амалга оширди. У “Оқшом ифорлари”ни икки минг икки юз франкка сотди. Уни роса мақтадик! Биз шундай кун келиб, шу сурат учун бутун Франция талашади, оқибатда қандайдир чет эллик беш юз эллик мингни нақд тўлаб, суратга эга чиқишини олдиндан била олмас эдик.

Ўша оқшом шампан виноси билан зиёфат уюштирдик, эртаси куни эса Клод икковимиз йиққан-терганларимизни йиғиштириб, Милленинг ўлим тўшаги олдида ўтириб, шилқим зиёратчиларни хонага яқинлаштирмаслик мақсадида жўнаб кетдик. Бундан ташқари биз Карл бешта қитъа газеталарига беморнинг аҳволи ҳақида хабар юбориб туриши учун ахборотларни ҳар куни жўнатиб турдик. Ниҳоят, қайғули воқеа содир бўлди. Карл дафн маросимини ташкил этишга ўз вақтида етиб келди.

Сиз дабдабали дафн маросими ва бутун дунёга тарқаган шов-шувдан бохабар бўлсангиз керак. Эсингиздами, кўҳна ва янги дунёнинг донгдор кишилари ўз қайғуларини изҳор этиш учун маросимда қатнашган эдилар. Биз — ҳар доимгидек ажралмас тўртовлон ҳеч кимни ёрдамга йўлатмасдан тобутни ўзимиз кўтариб бордик. Яхши қилдик — ахир тобутда мумдан ясалган одам шаклидан бошқа нарса йўқ эдида, зотан бошқа биров тобут жуда енгил эканини сезиб қоларди. Дарҳақиқат, оғир кунларимизда бир жон, бир тан бўлиб мангуликка фарқ бўлган қийинчиликларимизни баҳам кўрган тўртовлон тобутни кўтариб олгандик...

— Қанақасига тўртовлон бўласиз?

— Ҳаммамиз! Ахир Милле ҳам ўз тобутини кўтариб борган. У ўзини қариндошдек кўрсатди — эсингиздами, узоқ қариндош.

— Ақл бовар қилмайди!

— Лекин шундай бўлса ҳам бу ҳақиқат. Албатта, ёдингизда бўлса керак, суратларнинг нархи ниҳоят даражада ошиб кетди. Пуллар-чи? Уларни қўйишга жой тополмасдик. Париждаги бир одамда Милленинг етмишта сурати бор. У суратлар учун бизга икки миллион франк тўлади. Францияни кезиб юрганимиз ўша бир ярим ой давомида Милле бизга қоплаб юбориб турган чизгилар ва этюдларга келсак, — оҳ, агар уларни неча пулдан сотаётганимизни билсангиз эди, ҳайратга тушардингиз, авваламбор, бизда улардан ажралиш истаги пайдо бўлиши керак!

— Ажаб, ғайритабиий тарих!

— Эҳтимол, шундайдир.

— Хўш, Миллега нима бўлди?

— Сиз сир сақлай оласизми?

— Ҳа, албатта.

— Эсингиздами, емакхонада мен эътиборингизни бир одамга қаратган эдим? Франсуа Милле — ўша.

— Буюк...

— Тавба! Ҳа, бу — одамлар буюк истеъдодни дастлаб очликдан ўлдиролмай, сўнгра унга насиб этилган олтинлар билан бировнинг чўнтақларини тўлдирган ягона воқеа. Биз ўз ҳасратларини сайраб бўшатиб олган, охир-оқибатда мукофотига совуқ ва дабдабали дафн тантанасига муносиб топилган қушча танҳоликдан ўлиб қолмаслик гамини еб қўйганмиз.

*Русчадан
Шоир УСМОНХҲҲАЕВ
таржималари*

КАЛАВЕРАСДАГИ МАШҲУР САКРОНҒИЧ ҚУРБАҚА

Шарқий штатлардан менга хат йўллаган ошнамнинг илтимоси билан мен Саймон Уилер деган очиқкўнгил бир эзма чолни кўргани бордим-да, мендан ошнамнинг ошнаси Леонидас У. Смайли ҳақида бирон янгилик олиб келишимни сўраганини айтиб, уни гапга солдим ва бу қандай натижа берганини қуйироқда айтаман. Кўнглимининг аллақасерида ҳеч қандай Леонидас У. Смайли йўқ, бу бир афсона, дўстим бундай нусха билан ҳеч қачон таниш бўлмаган, мен Уилер чолдан у ҳақда сўрай бошлаганимда, бечора чол ўзининг бошқа бир таниши, худо урган Жим Уилерини эслаб кетиши ва узундан-узун, миянинг қатигини чиқариб юборадиган, кераксиз эзма-чурук хотираларини ипидан игнасиғача ҳикоя қилиб жонимни олишидан умид қилгандир, деган ғира-шира гумон бор эди. Агар унинг мақсади шу бўлса, очиғини айтмай, у ниятига етди.

Мен Сулаймон Уилерни Фаришта деган хароб бир конлар шаҳрининг путури кетган қовоқхонасида печка ёнида мудраб ўтирган ҳолда учратдим ва семириб оғирлашганини, тепакаллигини, беозор афтидаги кўнгилчанлиги ва содаллиги одамни ўзига оғдиришини пайқаб улгурдим. У уйғониб, мен билан саломлашди. Мен унга дўстларимдан бири яхши кўрган болалик ўртоғи Леонидас У. Смайли тўғрисида бир хабар

топиб келишни топширганини айтдим, Худо каломининг ёш ваъзхони, руҳоний ҳазрати олийлари Леонидас У.Смайли, миш-мишларга қараганда, бир вақтлар Калавераснинг Фаришта деган шахрида яшаган экан. Агар Леонидас У. Смайли ҳазрати олийлари ҳақида бирон билган гапларингиз бўлса, менга айтиб берсангиз, мен, сиз, мистер Уилердан, гоят миннатдор бўлардим, деб қўшиб қўйдим яна.

Саймон Уилер мени шоша-пиша қовоқхонанинг бурчагига ўтқазди, сўнг курси билан олдимни тўсди ва унга ўтириб олди-да, ўта зерикарли ҳикоясини бошлаб юбордики, мен уни қуйида келтираман. У бирон марта ҳам кулмади, бирон марта ҳам хўмраймади, энг биринчи жумласини қай йўсин бошлаган бўлса, ўшандай майин оҳангини бирон марта ҳам ўзгартирмади, бирон марта бўлса-да, ҳаяжонга берилмади; унинг битмас-туганмас ҳикояси бошдан-охиригача одамни ҳайрон қолдирар даражада жиддийлик ва самимийлик руҳи билан суғорилган эди, шундан билдимки, у бу воқеада ҳеч қандай кулгили ё қизиқ нарса кўрмас, унга асло ҳазил аралаш қарамасди, ўз қаҳрамонларини юлдузни бенарвон урадиган олғирлар деб ҳисобларди. Мен у қандай хоҳласа, шундай ҳикоя қилишга қўйиб бердим, ҳеч гапини бўлмадим.

— Ҳазрати олийлари Леониде У...ҳм... ҳазрати олийлари... Ле... Ҳа, бу ерда шундай бир одам бўлган эди, Жим Смайли эди оти. Қирқ тўққизинчи йилнинг қишида, эҳтимол, эллигинчи йилнинг баҳорида бўлиши ҳам мумкин, негадир аниқ эслолмаяпман, лекин нимагадир бу воқеа қишда ё баҳорда бўлган деб ўйлашимга сабаб,— ёдимда, шаҳримизда Смайли пайдо бўлган пайтларда ҳали катта тарнов қуриб битказилмаган эди; ҳар неки бўлмасин, кўринишда ақллироқ бўлса ҳам аслида сал галатироқ эди: қачон қарасанг кўзига кўринган нарсадан гаров ўйнайверар, у билан гаров ўйнашга қизиққан одам топилса бас, шундай одам топилди дегунча, ўзи унга қарши ўйнарди. Нимадан бўлса бўлсин, бирон киши гаров ўйнашга рози бўлса бўлди, шартга унинг қаршисига ўтирарди; кўнгли хоҳлаганини қилсин, фақат баҳслашса бўлди, у ҳаммасига рози эди. Лекин ўзи жуда омадли эди, ўтакетган омадли, деярли доим ютарди. У ҳар доим ўйинга шай ва қулай пайтни пойлаб турарди; қаерда қандай гап-сўз чиқса, Смайли шу ерда ҳозир нозир, дарров гаров ўйнашни таклиф қилар, у тарафми, қарши тарафми, бундан қатъи назар, хоҳлаганингизга рози бўларди. Пойга бўлса ҳам охир-оқибат, у тузуккина пул ишлаб олар ёки дабдала бўлиб ютқазарди; ит уриштиришса ҳам, мушук уриштиришса ҳам хўроз уриштиришса ҳам гаров ўйнарди; буларни ҳам қўяверинг, деворга икки қуш қўнса ҳам қайсиниси олдин учиб кетади деб дарров гаров ўйнарди; ибодатга одамлар йиғилса ҳам яна у ҳозир нозир, бизнинг тарафларда Уокердан яхши ваъзгўй йўқ, деб баҳсини бошларди. Тан олиш керакки, унинг бу гапида ҳам жон бор эди, чунки ўша ваъзгўй чиндан ҳам яхши одам эди; э, буниси ҳали ҳолва, биронта қўнғиз қаёққадир судралиб кетаётганини кўриб қолса ҳам, шу ондаёқ, шу қўнғиз кетаётган манзилига тез етиб борадими-йўқми, деб гаров ўйнарди; агар гаров ўйнашга рози бўлсангиз, у керак бўлса, Мексикагача борар, қаерга боргани, йўлда қанча вақт бўлганини аниқламай қўймасди. Бу ерда ўша Смайлини биладиган болалар кўп ва улар анча-мунча воқеаларни айтиб бериш-

лари мумкин. Унинг учун ҳаммаси оппа-осон, истаган нарсангиздан гаров ўйнаш йўлини топа оларди — шунақанги тапторгмас таваккалчи эди. Бир ора ваъзгўй Уокернинг хотини хасталаниб, ётиб қолди, жуда узоқ ётди. Энди оёққа турмаслиги аён эди; нимаям бўлди-ю, бир кун ваъзгўй бу ерга қадам ранжида қилиб қолди, Смайли бўлса шу ондаёқ унга пешвоз келиб, хотинининг соғлиги қалай, деб сўради; у: “худого шукур, ҳозир анча яхши, беадоқ карами учун Тангри таолога шукроналар айтаман, — соғлиғи яхшиликка қараб кетди, Унинг марҳамати билан хотиним тез орада тузалиб кетади”, деди; Смайли бўлса гапнинг орқа-олдини ўйлаб ўтирмай: “Буни қаранг-а, бирга икки ярим қўйиб гаров бойлашаманки, у ўлади”, деб юборса бўладими кўрслик билан.

Ўша Смайлининг бир байтали бор эди. Бизнинг болалар уни “Секин юрсанг — кўп юрасан” дейишарди, турган гапки, бу ҳазиллашиб қўйилган лақаб, аслида у яхши от эди, жуда чопқир бўлмасам ҳам, кўпинча Жимга совринлар олиб берар, лекин касалдан чиқмасди, бир бўғма бўлса, бир ўпкаси шамоллар, гоҳо ит ўлатига учраса, гоҳо яна нимадир бўларди. Мусобақа чоғларида олдинига уни икки юз-уч юз қадам бўш қўйиб, кейин бошқа отларни қувиб ўтиб кетар, аммо пойга ниҳояланай, деб қолганда, шундай қизишиб кетардики, уни тутиб бўлмай қолар, у ҳам пишқирар, ҳам орқа оёқларда тикка турар, туёқларини дупурлатар, олд оёқларини бир чалиштириб, бир олдинга, бир ўнгга, бир чапга силкитар, сўнгра ҳаммаёқни чангга ботириб, шундай шовқин кўтарардики, қўяверасиз. Маррага ҳар доим, деярли бир бош олдин бўлса ҳам биринчи бўлиб етиб келар эди.

Яна унинг бир булдог кучуги бор эди, мундоқ диққат билан қарасанг бир чақага ҳам арзимайдиган, фақат сандироқлаб, бўлар-бўлмасга ҳар балони искаб юришгагина ярайдиган, итдаин бир ит. Аммо ўртага пул қўйишлари билан, бирдан ёнингга ҳеч аввалгисига ўхшамайдиган бошқа кўппак пайдо бўлиб қолади: пастки жағи кеманинг қуйруғига ўхшаб олдинга туртиб чиқади, ирлаганда тишлари ўтхонанинг чўғларига ўхшаб ялтирайди. Бошқа ит Эндрю Жексоннинг (ўша лайчанинг ити шунақа эди) ҳар қанча жиғига тегса, тирнаса, тишласа ҳам, лоақал кулоғини қимирлатиб қўймас, худди шунга тилаб тургандай, мамнун ўтирарди. Қарши томон пулни икки баравар, тўрт баравар оширсам ҳам қимир этмас, аммо ҳамма пул ўртага тикилди дегунча, бир зумда анави итнинг орқа оёғига чанг соларди-да, таққа тўхтаб қоларди — биласизми, ғажимасди, фақат чанг солганча, ҳатто бир йил ўтса ҳам, таслим бўлмагунча шундай тишлаб тураверарди. Смайли доим шу итини жангга солар ва қиморда ютарди. Аммо бир сафар орқа оёқлари йўқ итга дуч келди, бу итнинг оёқлари гилдирак арра билан кесиб ташланган эди. Ўйин узоқ чўзилди, ҳамма пуллар ўртага қўйилганда, Эндрю Жексон ўзи ўрганган жойига чанг солмоқчи бўлганда, қараса алданибди, анови ит мўлжаллаб туриб, унинг тумшугидан тишлаб торта бошлади; у олдинига ҳайрон бўлди, кейин эса бутунлай руҳи тушди, ҳатто у итни енгишга ҳаракат ҳам қилмади, шундай қилиб обдон тепки еди. У Смайлига бир қараб қўйди, юрак-бағри вайрон бўлганини, бу ютқизиқда айб Жимнинг ўзида эканлигини айтмоқчи-га ўхшарди: ахир нима учун унга бундай орқа оёғи йўқ итни рўпара қилади, орқа оёғи бўлмаса қаерига чанг солсин, у ахир урушда фақат шунга ўрганган! Кейин у чўлоқланиб, ўзини бир чеккага олиб, ерга ётди-да, ўлди-қўйди. Яхши лайча эди, ўша Эндрю Жексон, агарда ўлма-

са, катта шухрат қозонган бўларди, насли тоза, ақлли кўпкак эди у. Мен буни яхши биламан, ўзини кўрсатиши учун унга лойиқ тузук-роқ бир воқеа бўлмади-да! Агар истейдоди бўлмаса, бундай қийин вазиятларда жанг қилишни бошқа биронта ит эплай олмайди. Мен бу сўнгги олишувни ва у нима билан тугаганини эсласам, ҳар доим хафа бўлиб кетаман.

Энди мен сизга айтсам, ўша Смайлининг каламуш овлайдиган този итлари ҳам, хўрозлари ҳам, мушуклари ва бошқа ҳар турли махлуқлари ҳам беҳисоб эди — сиз нимадан гаров бойлашсангиз, у буларнинг ҳаммасини сизга бериб туриши мумкин эди.

Кунлардан бир кун у бир қурбақани тутиб олиб, уйига олиб келди ва ҳаммага мен буни тарбиялайман, деб айтди; роса уч ой ўзининг орқа ҳовлисида қурбақага сакрашни ўргатишдан бошқа иш қилмади. Буни қаранг-а, у ростдан ҳам ўргатишни элади. Орқасига енгилгина чертса, қараб турсангиз — худди товадаги қуймоқнондай, қурбақа ҳавода ағдариларди, гоҳо бир марта, агар яхши тезлик олса, икки марта умбалоқ ошарди, сўнгра ҳеч нима бўлмагандай яна тўрт чангалида турар, бу ишда у мушукдан қолишмасди.

Яна у қурбақага зўр эпчиллик билан пашша тутишни ҳам ўргатди — у қурбақани бу машқни такрорлашга шунчалик кўп мажбур қилдики, эндиликда пашша тутиш унга арзимаган иш бўлиб қолди: гинғиллаб учаётганини кўрган заҳоти тутиб оларди. Смайли, қурбақаларга маълумот бермаймиз, йўқса улар ҳар нарсага қодирдилар, дер эди; мен бунга ишонаман. Неча бора ўз кўзим билан кўрганман, у Даниэл Уэбстерни (қурбақага шундай от қўйганди) полга, худди мана шу ерга қўяр ва: “Пашша, Даниэл, пашша” деб қичқирарди ва у сен киприк қоқиб улгурмасингдан бир сакраб устунга қўниб турган пашшани тили билан тутиб олар, кейин яна полга бир парча лойдай шап этиб тушарди, сўнг худди ҳеч нима бўлмагандай турар ва худди ҳеч нима қилмагандай ҳамма қурбақалар қиладиган ишни қиларди — орқа оёғининг панжалари билан бошини қашиб ўтирарди. Шунча кўп қобилияти бор бўлишига қарамай, ниҳоятда ақлли ва камтар эди, дунёда бошқа бундай қурбақани топиш амри маҳол. Яна тагин текис йўлда узоққа сакрашларини айтинг: унинг туридаги бошқа биронта махлуқ унга тенг-лашолмайди. Узоққа сакрашдан, одатда айтилганидай, чемпион эди, Смайли, гап узоққа сакрашга келганда, дарров қурбақасини гаровга қўйиб сўнгги центигача ўртага тикарди. Смайли ўз қурбақаси билан ўлгудай фахрланарди, — ва бунга тўла ҳаққи ҳам бор эди, чунки кўпни кўрган-билган одамлар, биз дунёда бошқа бундай қурбақани кўрмаганмиз, дейишарди.

Смайли бу қурбақани кичкина қафасга ўтқазиб, қўлида кўтарганча гаров ўйнаш учун шаҳарда олиб юрарди. Бир куни шаҳримизда илгари ҳеч ким кўрмаган бир келгинди киши унинг қафас кўтариб юрганини кўриб, гапга тутди:

— Қафасингиздаги нима у?

Смайли эса парвойи фалак шундай жавоб қайтарди:

— Балки тўти, балки, саъва бўлиши мумкин, аммо бу тўти ҳам, саъва ҳам эмас, бор-йўғи, оддийгина қурбақа.

Нотаниш киши ундан қафасни олиб, унақаси-бунақаси айлангириб кўрди.

— Гапингиз рост экан, гап йўқ. Аммо бу бирон нимага ярайдими?

— Нима десам экан, менимча, битта ишга жуда асқотади, — дейди Смайли хотиржам, вақтичоғлиқ билан, — у Калаверасдаги ҳар қандай қурбақадан олдинга сакраб кетади.

Нотаниш киши яна қафасни қўлига олиб, унга разм солиб қаради, сўнгра Смайлига қайтариб берди ва назар-писанд қилмай одобсизларча:

— Нима қиласиз бўлмаган гапни гапириб, — дейди, — бу қурбақанинг ҳеч қандай афзаллик жойи йўқ, бирор бир қурбақадан устунлигини кўрмайман.

— Балки, сиз кўрмаётгандирсиз, — дейди Смайли, — Балки, қурбақаларни фарқлай олмасиз, балки, умуман билмасиз ҳамдир; балки, ҳақиқий қурбақавоздирсиз, балки, одамлар айтганидай, оддий ишқибоздирсиз. Лекин, ҳарҳолда, менинг бу қурбақа ҳақида ўз фикрим бор ва мен қирқ доллардан гаров бойлашаман, у Калаверасдаги ҳар қандай қурбақани орқада қолдириб кетади.

Нотаниш киши бир зум ўйланиб, сўнг маъюс тортиб хўрсинади-да:

— Бўпти, мен бу ерда янги одамман ва менинг ўз қурбақам йўқ, агар қурбақам бўлганда сиз билан гаров ўйнардим, — дейди.

Шунда Смайли:— Бунинг ҳеч зарари йўқ, тирноқчаям. Қафасни бирпас ушлаб турсангиз, мен сизга бир қурбақа тутиб келтириб бераман, — дейди.

Мана шундай қилиб нотаниш киши Жимнинг пулига қирқ доллар қўяди, қафасни олади ва уни кутиб ўтиради.

У анчагина кутиб ўтиради ва ўйлайди, кейин қурбақани олиб, оғзини очди ва кичик чой қошиқ билан томоғига тикилгунча толқон солди ва ерга ўтқазиб қўйди. Смайли бўлса ботқоқликка чопиб бориб, қулоғигача лой бўлгунга қадар типирлай-типирлай, ахир битта қурбақани тутиб келтирди, нотаниш кишига берди ва: — Мана сизга қурбақа, хоҳласангиз уни Даниэлнинг ёнига қўйинг, олд панжалари бир текисда турсин, кейин мен буйруқ бераман, — деди. Кейин буйруқ берди:— Бир, икки, уч — сакранглар!

Шунда ҳар ким ўз қурбақасини орқасидан туртиб юборди, янгиси эпчиллик билан сакраб-сакраб жўнаб қолди, Даниэл бўлса бир силкинди, елкаларини сал кўтарди, французча услубда қаддини кўтарди, аммо бундан бир иш чиқмайди, у жойидан қўзғалолмасди, тошдай ерга қапишиб олди, лангарга боғлангандай у ёққа ҳам, бу ёққа ҳам силжиёлмасди. Смайли ҳайрон бўлди, кайфияти бузилди, нима бўлганини билолмай гаранг эди.

Нотаниш киши пулни олиб кетишга чоғланди, кетаркан, елкаси оша Даниэлга ўртанча бармоғи билан ишора қилиб — мана бундай — сурлик билан:

— Ҳар қалай бу қурбақанинг бошқа қурбақалардан устунлигини кўрмадим, унинг ҳеч қандай афзаллик жойи йўқ, — деб қўйди..

Смайли гарданини қашиб, Даниэлга энгашиб қараркан деди:

— Ҳайронман, нима бало бўлиб бу қурбақа орқада қолди, унга бир нима бўлдимикин? Назаримда, шамоллаб қолган-ов... У Даниэлни бўйнидан тутиб баланд кўтарди ва: — Гапим ёлғон бўлса,

мени ит қопсин агар, бунинг оғирлиги беш фунтга етиб қолибдику,— қурбақани оёғидан кўтариб бир-икки силкитган эди, ҳамма толқонни қусиб ташлади — бир қисимча келарди толқон... Шунда у гап нимадалигини англади, кўзи тиниб, боши айланди...

Шу пайт Саймон Уилер, ҳовли томонда кимдир ўзини чақираётганини эшитди ва кимга керак бўлиб қолдим, дея ўрнидан турди, кетатуриб, у менга ўтирилди ва:

Шу ерда дам олиб ўтира туринг, мен дарров қайтаман,—деди.

Аmmo мен, рухсатингиз билан, тadbиркор дайди Жим Смайлининг бундан кейинги тарихидан Леонидас У.Смайли ҳазратлари ҳақида бирор янги гап эшитишим амри маҳол деган хулосага келиб, уни кутиб ўтирмадим.

Эшик олдида мен эзма Уилер билан тўқнаш келдим, шунда у ёқамдан чангаллаб, яна гапини давом эттирди:

— Сизга айтсам, ўша Смайлининг бир тарғил сигири бор эди, сигирининг думи йўқ эди, бананнинг кесилган бутоғига ўхшаб кетарди, ўша...

Аmmo шўринг қурғур сигирнинг тарихини эшитишга менинг хоҳишим ҳам, вақтим ҳам йўқ эди, шунинг учун хайр-хўшни насия қилиб, жўнаб қолдим.

*Русчадан
Миразиз АБЗАМ
таржимаси*

Богомил РАЙНОВ

Менинг номаълум соҳибжамолим

Қисса

Кимсасиз бу курортга асар ёзиш ниятида келгандим. Аммо биринчи кунидек қалбимни офир бир ёлғизлик ҳисси қамраб, ишга ҳавасимни сўндирди. Меҳмонхонада у ёқдан-бу ёққа юриш ёки деворга ёпиштирилган йўл-йўл яшил қоғозга маънисиз тикилганча чалқанча ётишдан бошқасига ярамай қолдим. Яшил йўл-йўл қоғоз жиғимга тега бошлаганида эса кўзимни чирт юмиб олардим. Баъзан девор қоғознинг йўллари, худди бирорта фойда чиқадигандек санашга тушардим уни ҳам охиригача етказолмасдим.

Хонанинг сукунати, унинг деразаси ҳам бадимга урди. Ваҳоланки, шу дераза денгизга қарагани учун ижара ҳақини уч юз франк ортиқча тўлагандим. Энди, денгиз ўрнига мунгли тер бостан ва ёмғир сувлари жилдираб оқаётган шишаларни кўрардим, холос.

Учинчи куниси бу ёқларга келишимни ҳаётимда қилинган бошқа хатоликлар ёнига кўшиб қўйдим. Ёзувчи дегани бир томони гўрковга, иккинчи томони сайёҳ мусиқачига ўхшайди. У бегоналарнинг ташвиш ва қувончлари билан яшайди. Воқеа-ҳодиса юз бермайдиган жой ёзувчининг жойи эмас.

Агар шу орада Жан-Люк билан учрашиб қолмаганимда, эҳтимол, кетиб юборган ҳам бўлардим. Жан-Люк ҳам худди менга ўхшаб хатолар ҳисобига ўтувчи иш қилганди. Фарқи шунда эдики, у ўзини унутиш, хаёл ва кечинмаларидан қочиш учун ёлғизликка интилгани-ю, аммо интилишининг роппа-роса тескарисига дуч келганди. Ахир ёлғиз қолсанг хаёлларинг аксинча, сени исканжага олмайдами? Шундай оладики, қочиб қутулолмайсан. Улар ҳар томондан ёпирилиб, бирдан овоз касб этадилар ва атрофингдаги сукунат осмонда момағулдуракдек гум-бурлай бошлайдилар.

Жан-Люк буни баданида сезган, шекилли, учрашганимизда мен қанчалик севинган бўлсам, у ҳам шунчалик севиниб кетди. Ёмғир ёғиб турган эрталабки пайтда бир-биримизнинг елкамизга қоқишиб турганимизни кўрган одам, албатта, икки қадрдон улкан айрилиқдан кейин учрашиб қолибди, деб ўйлаши табиий эди. Аслида эса биз бир-биримизни кам билардик. Мабодо, Парижда учрашиб қолганимизда, эҳтимол, «яхши юрибсизми», «ишларингиз яхшими»,

Болгар ёзувчиси Богомил Райнов 1919 йилда туғилган. Таникли адиб «Шеърлар» (1962) тўплами, «Шаҳар шамоллари» (1969); «Инспектор тунда ёлғиз қолади» (1964), «Жаноб ҳечким» (1967) — детектив-саргузашт қиссалари; «Фақат эркаклар учун» (1979), «Кулгимни қистатма» (1983) романлари муаллифидир.

«Менинг номаълум соҳибжамолим» қиссаси оддий бир ўқитувчи йигитнинг пул дунёсининг кўз қамаштирувчи ёлқинларига алданган қизга ошиқлиги, севгилиси учун курашганлари ҳақида ҳикоя қилади.

Русчадан
Зоҳир АЪЛАМ
таржимаси

деган гапдан нарига ўтмай ажралардик. Лекин бу ер Париж эмасди. Бу ер — кимсасиз, ёмғирли, шамолли, денгизи кўпириб, суви мағзава рангига кирган қишки Канн эди.

Учрашган кунимиздан бошлаб, то ажралгунимизча биз ҳамиша бирга юрдик. Бирга нонушта қилардик, бирга газета олгани борардик, кейин биронта мўъжазгина мудроқ қаҳвахонада қаҳвани майдалаб газеталаримизни ўқирдик. Ёки бўлмаса бўғиқ гумбураб ағдарилаётган тўлқинлардан ҳўл бўлган қумлоқ соҳилда сайр қилардик. Жан-Люк «менинг» ресторанимга кўчиб ўтгани учун тушлигимиз ҳам бирга кечарди. Тушлиқдан кейин бироз бильярд ўйнаб, сўнг яна денгиз бўйига, бандагоҳга ёки кўпик қоплаган тўлқинқайтаргич устига айлангани борардик. Нима ейишни, нима буюришни узоқ маслаҳатлашиб, кечки овқатни бирга ўтказардик. Гап, гап, гап... айниқса, кечки овқатдан кейинги бир қадаҳ вино устида узоқ суҳбатлашардик.

Аввалига Жан-Люк вақти мен билан бирга ўтганига қаноат қилиб, кўп гапирмади. Аммо ичингда бир дард азоб бериб ётса-ю, олдинда жон деб эшитишга тайёр турган одам бўлса, сир сақлаш жуда қийин. Уч-тўрт кун ўтмай, Жан-Люк гап орасига муҳаббатнинг бемаънилиги ҳақидаги жумлаларни қистира бошлади. Яна бир кундан кейин эса фикрини мисоллар билан далиллашга ва ниҳоят, яна бир-икки кундан кейин тўппатўғри ўзининг саргузаштини гапиришга тушиб кетди.

Жан-Люк муҳаббатининг тарихи менга гоҳ олдидан, гоҳ ўртасидан, гоҳ эса охириги қисмидан, хуллас бетартиб парчалар сифатида ҳавола қилинарди. Бошида бу воқеа мени кўп қизиқтирмагани учун унчалик эътибор бермай эшитдим. Аниқроғи, ўзимни эшитаётганга солиб юрдим. Аммо кейин эса билмадим, ҳикоячининг тиришқоқ қатъияти таъсир қилдими ёки унга ёрдам бермоқчи бўлганимми, ёки кечқурунлари хонамга кирганимда яшил қоғоз чизиқларидан чалғиб, нималарнидир барибир ўйлашга мажбурлигимми, хуллас, бориб-бориб, унинг бошидан ўтганлари мени ром қила бошлади. Кечалари билан ўйлаб ётиб, унинг саргузаштини худди чил-чил синдирилган чинни парчаларини биттама-битта тергандек териб, бир-бирига улай бошладим. Орасида етишмай қолган қисмларини эртасига ўздан сўраб олардим ва хаёлан воқеани тўкислаб кўярдим. Охир-оқибатда қизиқшим ортиб, Жан-Люк билан баҳслашадиган, ҳикоясини шарт кесиб, ундай қилиш ёки дейиш ўрнига мана бундай дейишинг керак эди деб, аччиқланганча тортишадиган ҳам бўлдим. Бечора Жан-Люк: ахир хотин менинг танишим бўлса, уни яхшироқ билсам, нима дейиш кераклигини сендан тузукроқ билсам керак, дерди. Ёки бўлмаса, четдан туриб маслаҳат бериш осон, деб ўзини оқларди.

Қизиғи шуки, уч шиша вино ичилгунча чўзиладиган мана шу тортишувлардан кейин чарчаш ўрнига икковимиз ҳам енгил тортиб, хурсанд ҳолда хайрлашардик. Чунки у дардини айтиб, кўнглини бўшатар, мен эса кечаси ўйлаш учун мавзу олардим.

Ундан-да қизиғи эса, бу саргузашт Жан-Люкнинг бошига тушганлиги эди. Жан-Люкни хунук ва тўнкага ўхшаган бетаъсир одам демоқчи эмасман. Аксинча, у гавдаси йирик ва бақувват, жиддий юзи бироз оқаринқираган, кўзлари хотиржам боқадиган, хушбичим йигит. Шу билан бирга ўзини босиб олган ва ичимдагини топ, қабилидаги феъли-ҳўйи бор. Одати бўйича кафтини кафтида сиқиб, кўзларини қисиб сизга тикилганда, беихтиёр, уни дарсхона минбарида ёки синф тахтаси олдида турибди, деб ўйлаш мумкин. Инчунун шундай ўйлаган киши хато қилмайди ҳам. Чунки Жан-Люк тарих ўқитувчиси эди. Унинг ўқитувчилигини ҳам таъкидламоқчи эмасман. Гап шундаки, бу дунёда

ҳамма нарсани батамом тушуниб етган, сизга ҳамиша маслаҳат бериб, ўзи эса ҳеч қачон бебошлик қилмагани, ҳар хил саргузаштлардан ўзини тортгани учун маслаҳатга муҳтожлик сезмайдиган одамлар бўлади. Бир қарашда Жан-Люкни ана шундай деб ўйлайсиз. Бу тоифадаги одам уйланишни ният қилиб қолса, албатта, ўзига ўхшаган босиқ, таваккалчиликдан нарида юрадиган, Уйғониш даврининг иқтисодий негизлари ҳақидаги суҳбатни мароқ билан тинглай оладиган қизлардан танлаган бўларди.

Ниҳоят, бир неча кун давом этган ёмғирлардан кейин офтоб кўринди. Осмон теранлашиб кўм-кўк ранг олди, шамол секинлашиб майинлашди, денгиз эса яшил тусига қайтиб осойишталанди. Пляжларнинг қумлоқ қисмлари қуриб оқарди, палмаларнинг қора барглари елпигич сингари силкина бошлады. Хуллас, ҳамма нарса аслига қайтиб, рисоладагидек тус олди.

Афсуски, қишки таътил тугаб, Жан-Люкнинг кетадиган вақти келганди.

— Менга келганда доимо шундай, — деди Жан-Люк, — ҳамма нарса қайтиш ёки ажралош чоғи келгандагина ойдинлашади.

— Ҳамиша эмас-ку, — дедим мен.

— Э, сен анави воқеага ишора қиляпсан-да... кўй ўшани, жуда кўп чайнадик...

Жан-Люк дили вайронликдан қутулиш мақсадида ёлғизлик излаганди. Ваҳоланки, дардига энг яхши даво: эринмай эшитадиган одам топишу то ҳолдан тойгунча гапириш эди. Тасодиф унга шу шароитни яратиб берганди. Чунки, кўп гапирилган нарса — минг қиррадор бўлмасин барибир сийқалашади. Зероки, сийқалашга тилдан мустаҳкам асбоб бу оламда бўлмаса керак.

Эҳтимол, бир неча кундан кейин унинг дил оғриғи яна кўзғар, ёлғизлик ва хорғинлик чоғларида ҳали кўп қийнар. Лекин ҳозир, Жан-Люк жуда хотиржам эди. Вокзалда хайрлашарканмиз, бутун фикру хаёли уни Парижда қутаётган мактаб ишлари, бир газета томонидан буюрилган мақола, таътил туфайли пайдо бўлган қарзлари сингари ташвишлар билан банд эди. Биз бир-биримиздан миннатдор бўлиб, дўст бўлиб хайрлашдик. Бир-биримиздан жуда яхши фойдаландик. У дил изҳорини тўқди, мен ёзишга мавзу тердим. Шунинг учун, меҳмонхонага қайтгач, хонамнинг деразасини очганда ҳақиқий денгиз манзарасини, Жан-Люкнинг саргузаштида ҳикоя қилинган манзарани кўрдим. Чамадондан бир даста қоғоз олдим-да, ишга росманна ошиққанда бўладигандек тайёргарликсиз, «қалам чархлашсиз» тўғридан-тўғри ёзишга тушиб кетдим.

Жан-Люк ўзининг саргузаштини узун-юлуқ, парча-парча, олдинма-кетин айтиб берганига қарамай, мен аллақачон бош-кетини улаб олгандим. Худди Жан-Люк хотиржам ўтириб, бафуржа сўзлаб боргандек чиқди. Боз устига мен уни биринчи шахс тилидан ёздим. Аммо яна таъкидлаб айтаманки, бу воқеа Жан-Люкнинг бошидан ўтган. Ўзим уйланган, уй-жойлик одамман, шунинг учун ҳар хил воқеаларнинг менга тақаб юришларига зигирчалик тоқатим йўқ.

* * *

Кичкина кема одамга лик тўлиб келаётган бўлса-да, мен тиқилинчдан кўра жазирамадан қийналардим. Ичимга Венеция ҳавоси эмас, қайноқ сув кириб-чиқаётганга ўхшарди. Ҳали кун эрталигига қарамай, офтоб аямай қиздирар, кўзни эса очирмайдиган даражада

қамаштирарди. Боцман каютасининг соясидан жой эгаллаган бир неча одамга жуда ҳавасим келганидан ҳар замонда уларга қараб-қараб қўярдим.

Атроф шовқин ва ҳаракатга тўла. Мум сурилган қора баржалар, қутилар ортилган сап-сарик қайиқлар, сайқалланган ёғочдан ишланган «ведетта»лар, сайёҳлар тўлиб ўтириб олган гондолалар канал ичида гиж-гиж у ёқдан-бу ёққа қатнашарди. Кир оқ кўйлак кийган бошқарувчилар пўш-пўшлаб бақирар, моторли қайиқлар эса бўғиқ гудоқ чалишарди. Кемалардан хира, кулранг тўлқинлар таралиб бизга урилганда кемачамиз қаттиқ оғиб кетар ва фақат оломоннинг тигизлигини мени йиқилишдан сақларди. Уч кун мобайнида қайиқдан қайиққа, кемадан кемага ўтавериб чайқалишларга кўникиб қолгандим. Шунчалик ўргангандимки, ерга оёқ қўйганимда ҳам сув устида тургандек бўлаверардим. Йўлақларга ётқизилган тоштахтаю ресторандаги паркет ҳам кема саҳнига ўхшаб чайқаларди. Ҳатто, меҳмонхонадаги каравотим ҳам муаллақликка бўйсунганди. Бора-бора бу нарса уйқумнинг муаллақлигига сабабчи бўлганди.

Коза д'Орода кўп йўловчи тушгани учун каютага ўтиб олишимга имкон туғилди. Жонимга оро кирди. Сояда миям тиниқлашиб, кўзларимнинг қамашини ҳам тўхтади.

Муюлишда туя ўркакидек эгри Риальто кўприги кўринди. Кемачамиз унинг остидаги намхуш ҳавога кирганда ҳамма нарса бирдан ўзгарди. Сув — тўқ яшил тус олди, қушларнинг овози зиёд ўткирлашиб кўнғироқ жарангидек эшитила бошлади. Кўприк остидан чиққач кемача яна нурга шўнғиди-да, бекаатга қараб бурилди.

Йўловчилар чиптачининг кўмагида бирин-кетин соҳилга туша бошлади. Мен ҳам аслида шу ерда тушишим керак эди. Аммо ичимдаги нимадир соя жойни тарк этишга йўл қўймади.

«Хўш, энди нима бўлади?» деб савол бердим ўзимга ўзим, кемача яна канал ўртасига бурилганда.

«Эндими? Энди дам оламиз, зерикарли режаларингга кул бўлиб юраверамизми!?»

Мен Венецияга бир ой муддатга келгандим. Бир ой эса режамда кўрмоқчи бўлган нарсаларим учун унчалик кўп эмасди. Париждаёқ тузиб қўйган рўйхатимга бир неча ўнлаб қасрлару ибодатхоналар ёзилганди. Ундан ташқари неча-неча музейлар ва кўргазмалар бор, ахир? Буларнинг барини кўриб-ўрганиб улгуришим зарур эди. Негаки, тарих ва санъат менинг касбим, Венецияга эса ҳушингга келган пайтда келаверишнинг имкони йўқ. Боз устига оддий ўқитувчи бўлсанг бундай саёҳатни ихтиёр қилиш учун уч йил пул тўплашинг керак.

Иштиёқим зўрлигидан Венеция вокзалига тушган заҳотим шаҳарнинг йўлланма харитасини сотиб олиб, ундан кейингина меҳмонхона излагандим. Бахтимга оддийгина безатилган, арзонгина, аммо Катта каналнинг ёқимли манзараси кўриниб турадиган хона ҳам топилди. Деразанинг олдидаги столга ўтирдим-да, йўлномани ёйволиб режа тузишга киришдим. Улкан-улкан обидаларга бир кундан ажратиб, майда-чуйдаларига ўн беш кун қолдирдим. Шунда, қолган шу ўн беш куннинг ҳар бирига уч-тўрттадан майда обидаларнинг томошаси тўғри келганди. Албатта, бу кўп эди. Аммо ўша биринчи пайтларда, деразадан кираётган шўртанг денгиз ҳавосидан нафас олиб, ранглари ёрқин шаҳар йўлномаси устида ўтирганимда, бўлажак қийинчиликлар қайтага ғайратлантирарди мени.

Эртасига эрталаб кўлимда харитани ушлаганча. кичкина кемага ўтириб, ажойиботларни томоша қилгани йўлга тушдим. Ўша чоғда

ўзимни бахтиёр сезардим. Чунки батамом янгича дунёда эдим. Кўзларим таассуротлардан ҳали чарчамаган, кўча ва каналлар бўйлаб эсаётган салқин шамол эса ғаройиботларни янада гўзаллаштиради. Қизил тортаётган тонг шафағи остидаги яшил рангдаги салқин уйлар, уларнинг каштали арклари, нимқоронғи бағриларидан уфурилаётган могор ҳиди, аёллардан таралаётган атир ифори, балиқ қовурдоқнинг бўйи, қаҳванинг қуюқ ва сал тахирроқ иси, сарғайиб кетган пойдеворларга чапиллаб урилаётган сув, Сан-Марко майдонидаги қаптарларнинг унсиз парвозлари, гондолерларнинг чўзиқ бақришлари, тиланчиларнинг аккордеонларидан чақиётган мунгли наво — буларнинг бари янгилик ва ўта мароқли эди. Узоқ йиллар фақат қироат орқали ўрганган, лекин биринчи марта бунақа «кўп миқдорда» эшитилаётган итальян тили эса янада ёқимли ва ғаройиб эшитиларди.

Қайикдан қайиққа, майдондан-майдонга ўтиб, арklar, йўлаklar, зиналар, ертўлалар, яланғоч маъбудалар, заллар, уларнинг девор суратларидан боқувчи бесаранжом ва базўр кўзга ташланадиган қиёфаларга тўла шаҳарни кун бўйи кездим. То оёқларим зирқираб, чидаб бўлмайдиган даражада оғриққа киргунча изғидим. Меҳмонхонага қайтгач, рўйхатимни олдим-да, Дукале Палаццосини ўчирдим. Шу Палаццодан бошқаси режамга кирмаган нарсалар эди.

Эртасига дель Арте галереясини томоша қилдим. Индинига эса Сан-Марко ибодатхонасидан қутулдим. «Кутулдим» деяётганимнинг боиси, ҳамма вақтимни еб қўётган бу сайру саёхатлар меъдамга тега бошлаганди. Шунга қарамай, ҳар бир девор расм олдида тўхтардим, синчиклаб томоша қилиб, тушунтиришларни ўқиб чиқардим. Бироқ қабул қилишдан бош торта бошлаган миямда турли куфрона хаёллар гимирлаб қолганди.

«Қадама нақш, — дердим ичимда шифтга тикилганимча. — Ажойиб нақш. Яхши сақланган. Хўш, нима қипти? Одамзоднинг нақшсиз ҳам куни ўтаверади».

Тўғри, бу куракда турмайдиган фикр. Лекин ўша сонияда ҳақиқатдек бўлиб туюларди. Мен тўйгандим. Қадама нақш, деворга солинган суратлар, ҳайкаллар, мрамар ва жезлардан, пештоғу устунлардан тўйиб кетгандим. Чунки, бу шаҳарга йиғилган гўзаллик ақл бовар қилмайдиган даражада кўп эди. Чунки, улкан даҳолар асрлар бўйи яратган нарсаларини уч кунда кўриб битираман деб ўйлаш ғирт аҳмоқлик эди.

Кемачамиз Сан-Жоржо оролини айланиб ўтгач, унинг мотори жадаллашиб, енгил ва бир маромда ишлай бошлади. Кўз олдимизда то Лидогача ястанган мовий-яшил кўрфаз кўринди. Уфқдан ошиб ўтишга улгурган бир неча моторли қайиқларнинг қолдирган кўпикли излари сув саҳнида тўлқинланарди.

Шамол кучайиб, сал салқинлашди. Каютанинг соясига ўтганимдан руҳим тетикланди. Афсуски, режамдаги икки ибодатхона ва битта қасрни инкор қилгандим. Акс ҳолда қайфим жуда чоғ бўларди.

«Куюнма, — дедим ўзимга-ўзим. — Бу ёғини сал тифизласанг барига улгурасан. Ҳориб-чарчаганда томоша қилишдан нима фойда бор? Барибир мияннга ҳеч нарсa кирмайди».

Шу хаёлда денгиздан шаҳар томонга кескин бурилгандим, ёнимдаги аёлга тегиб кетдим. Аёл ўқишга жуда берилиб кетган шекилли, кечирим сўраганимда қараб ҳам қўймади.

«Вой-бў, бунинг кеккайишини-чи!» — дедим ичимда, унга кўз қиримни ташлаб. Аёл кеккаярмиди йўқми, номаълум, лекин атрофдаги ҳеч нарсага эътибор бермай мутолаа қиларди. Унинг юзи маҳаллий аёлларникидек ярқ этиб кўзни олувчи тоифадан бўлмаса-да, ҳарҳолда

чиройли эди. Аввалига унинг чехрасини шунчаки бекорчиликдан кузатдим. Кейин «У ҳақиқатан ҳам гўзал экан», дедим ўзимга-ўзим. Яна бироз туриб эса ундан кўз узолмай қолганимни жаҳл билан тан олдим.

У жуда ёш эди. Қиз бола бўлса керак, деган қарорга келардим-у, аммо ўзини тутишидаги қизларга хос бўлмаган жиддийлик ва баркамоллик бунга йўл қўймасди. Қимматбаҳо пуштиранг матодан тикилган каштали кўйлаги сарв қоматига чиппа ёпишиб турарди. Аметис кўзли узук беаган бир қўлида журнал тутган, иккинчи қўли эса оппоқ сумканинг бамбук бандидан ушлаб олганди.

«Бадавлат экан, — дедим ўзимга-ўзим. — Кеккайиши бежизмас! Бунинг устига ўзини хурлиқо, одамларни эса фақат унга тикилиш билан машғул, деб ўйлайди».

Мен аслида сергап эмасман. Лекин камгап одам ҳам ичида кўп гапирди.

Аёлнинг ўқиётгани кинороман бўлгани учун унга нисбатан гашигим тагин ошди.

Ниҳоят, у мутолаани тугатди. Журнални ёпиб сумкасига тикди-да, нигоҳини кўтарди. Унинг чағир кўзлари меҳрибон ва жиддий боқарди. Унгу сўлга ўқ отиб, «хўш, қалайман, ёқимтойгинаманми?» дейдиган кўзлардан эмасди. Аёлнинг денгиз шуъласидан бироз қисилган нигоҳи менинг юзимдан бефарқ сирғалиб ўтди-да, кеманинг ортида қолаётган кўпикли «эгат»да тўхтади.

— Ҳаво яхши-а? — деб юбордим ўзим ҳам кутмаган ҳолда. Аёл жавоб бермади.

— Лекин иссиқроғ-а, нима дейсиз?

Бу сафар аёл бамайлихотирлик билан менга орқасини ўгирди.

— Баъзи бир одамлар билан суҳбат қуриш жуда қийин бўлади, — деди ёнимдаги чол қулоғим остида пўнғиллаб. — Улар ўзларини оддий бандалардан кўп юқори қўйишади.

Чолнинг кичкина ва намчил кўзлари менга хайрихоҳ боқарди. Биз у билан об-ҳаво хусусида гаплашиб кетдик.

Кема Лидога яқинлашаркан, ёйсимон шаклда бурилиб бандаргоҳга йўл солди. Пассажирлар ўриңларидан туриб бўсагага тўпланишди.

Ёнимдаги аёл юзини қирғоққа ўгирди-ю, жойида ўтираверди. Мен яна унга қараб олгандим. Сирасини айтганда, чол жазирама ва ёмғирлар ҳақида гапирётганда ҳам кўзларим у томонда эди-я, фақат у пайтда аёлнинг қорача бўйни, бўйнидаги тилла ранг нозик мўйлари ва турмаклаб кўтарилган оч жигарранг қуюқ сочларигина кўринаётганди. Энди эса тўппа-тўғри юзига тикилиб ўтирардим. Чиройини аста-аста, чизикма-чизик намоён этадиган ва охир-оқибатда кўзингни уздирмай қўядиган гўзал чехра эди бу.

«Умуман ёмон эмассан, — дедим ичимда. — Аммо, алоҳида бир ажралиб турадиган жойинг йўқ. Пешонанг очиқ ва ёруғ, лекин кенг эмас. Римча нусхадаги бурунчангнинг бичими тўғри. Лекин бунақа бурун атрофда тикилиб ётибди. Лабларингнинг такаббуруна сиёҳини айтмаса, унчалик жозибалик эмаслигини шипшитиб қўйишим мумкин. Юмалоққина даҳанинг ҳам такаббур нусхада. Теринг, тўғри — тилларанг, аммо бу офтобнинг шарофати».

Кемача бандаргоҳга биқинини тўғрилади-да, дўқиллаб урилди. Унинг саҳни титраб кетди, сув юзига эса майда тўлқинлар таралди. Кондуктор қирғоққа арқон ташлагандан сўнг йўловчилар бирини бири бетоқат турткилаб пастга туша бошлашди.

Пуштиранг қўйлакли аёл олдимда борарди. Йўлакка тушганимизда у қаёққа юрсам экан, дегандек бир зум тўхтади. Кетидан мен ҳам

туриб қолдим. Астойдил эргашмоқчилигимдан эмас, шошадиган жойим йўқлигидан тўхтадим. Негаки, бу кунги режаларга қўл силкиб қўйгандим-да.

Шу пайт муюлишдан автобус чиқиб келди. Аёл қўл кўтарганди, ҳайдовчи йўлакка ёндашиб тўхтади. То мен иккиланишимни бир ёқли қилгунча аёл автобустга чиқдию кетди.

«Масала ҳал бўлди, — дедим мен ўзимни бепарволикка солиб. — Ҳар ким ўз йўлидан кетади».

Дунёдаги ҳамма кўча ўзимники бўлгани учун, кўринишдан денгизга олиб борадиган кенг хиёбонни танладим-да, хаёлимни чалғитишга уриниб йўлга тушдим. Улкан чинорлар соя ташлаган бу хиёбон жимжит эди. Куюк барглар орасидан ўтаётган сийрак нурлар яшилга ўхшаб кўринарди. Ресторанлар олдидаги столлар, лимонранг соябонли қаҳвахоналар, ёзлик кийим сотадиган дўконлар — ҳаммаси кимсасиз эди.

Хиёбондан борарканман, худди жазирамадан ҳозиргина қочиб салқин дарёнинг тиниқ сувига шўнғиганга ўхшардим. Венеция, албатта яхши жой, лекин каналларию сув емирган деворларидан бўлак нима қизиги бор? Унинг тош кўчаларида, тош уйлари ичида бир неча кун изғигандан кейин Лидога келиб қолсанггина, энг ҳашаматли мраммар ҳам тонг шабадасида силкиниб турган кичкина яшил новданинг олдида ҳеч нарсага арзимаслигини тушунасан.

Хиёбон узун эмас экан. Шу сабабдан секин юрсам ҳам бирпасда соҳил бўйига чиқиб қолдим. Икки тарафимда кўз етгунча ёрқинранг офтобпўш ва одам таналари «экиб» ташланган сап-сариқ қумлоқ ястаниб ётарди. Қумдан нарироқда соҳилга урилаётган тўлқин кўпиклари, ундан кейин кўм-кўк денгиз ва денгиз устида офтобда оқаринқираган мовий осмон...

Мен казино кўришиб турган ўнг тарафга юрдим. Қирғоқ бўйидаги бу кўча замонавий уйлардан иборатлиги учун таассуротларим ошиб кетишидан хавотирланмасам ҳам бўларди. Тўрт бурчак деразали бир хилдаги бетон қутилар, буталган бир хилдаги нимжон дарахтлар, неон лампа ўрнатилган бир хилдаги чўян фонуслар, ўртада эса офтобда қизиган асфальтдан иборат бу кўчанинг адоғи кўринмасди. Иссиққа чидаш қийин. Энг ақли иш денгизга қараб йўл солиш эканлигини тушуниб, казинодан кейин чиқиб қолган чўмилиш либослари сотиладиган дўконни кўрдим-у, унга кирдим.

Ҳазнанинг олдида икки аёл бир-бири билан секин гаплашиб туришарди. Улардан бири эса пуштиранг қўйлак кийганди. Ҳа, бу ўша кемадаги ҳамроҳим эди. Мен салом бердим. У алик олмади. Умуман танишлигимизни бир баҳя ҳам сиртига чиқармади. Унинг ўрнига дўкон хўжайини бўлган иккинчи аёл менга мурожаат қилди.

— Аввал хонимнинг ҳожатини чиқаринг, — дедим. — Мен кутиб тураман.

— Кутишингизга зарурат йўқ, — луқма ташлади нотаниш соҳибжамол бепарво оҳангда. Унинг овози майин, аммо қиё боқадиган сиёҳи кўринмасди.

— Узингиз биласиз, — дедим мен. Сўнгра қиммат бўлмаган тузуккина бир нарса сотиб олдим-да, аёллар билан хайрлашиб чиқиб кета бошладим. Дўкон бекасининг илтифот кўрсатиб эшиккача кузатгани мени ўсалликдан бироз қутқарди.

Дуч келган биринчи пляжга бурилгандим, аксига олиб энг қимматига учрабман. Бу пляж «Экселсиор» меҳмонхонасининг оромгоҳи бўлиб, ундаги қумлоқ ва денгиз ҳам «люкс» нархида баҳоланар экан.

Соябон, тўшак, халат, ечинадиган хона учун бирин-кетин патта йиртиб берган газначи — пул санаб бераётганимда менга кулимсиб қараб турди. «Ҳа, қимматлик қилдими? Нега бўлмаса бу ерга тумшугингни тикқасан?» деган истеҳзо бор эди унинг назарида.

Газначининг менга паст назарда қараши хўжаларидан юққан назар эди. Афтидан кўп йиллардан бери хизмат қилса керакки, ўзини ҳам хўжаларининг дунёсига мансуб деган ғоя баданига сингиб кетганди.

Мен кийимларимни ечиб, соябон тарқатадиган ўспириннинг кетига тушдим. Бўш жой топиш учун бутун пляжни босиб ўтиб, энг чеккага боришимиз даркор эди. Атрофда, резина тўшак ва ёрқин ранг халатларда қизил, тилларанг, оч-жигарранг, тўқ-жигарранг баданлар ётарди. Эркагу хотин аралаш. Бу ерда полвонсифат, мушаклари ўйнаб чиққан, шунингдек, орқалари жир битган йигитлар бор эди. Бу ерда жиккак, шунингдек, каттакон қоринлари осилиб тушган семиз чоллар бор эди. Аёлларнинг ҳам турли тоифасидан: сарвдек келишганидан тортиб тарвақайлаб кетганигача топилар эди. Турли нусхадаги бу одамлар бири осмонга, бири ерга қараб ётар, бири ёнбошлаган, бири ўтирган ҳолда эди. Аммо, тилла соатлари, билагузуклари, қимматбаҳо гардишли қора кўзойнаклари, атрофларида сочилиб ётган модадаги халат, кўйлак, шорт, кумуш тамакидон ва чақмоқ тошлари буларнинг зодагон эканлигини таъкидлаб, оддий одамлардан ажратиб турарди. Буюмларидан ҳам кўра башараларидаги зеркиш, тўйинганлик, билинар-билинемас истеҳзо, мангу ўрнашган беҳудуд киборлик нуқси — бу оддий кумлоқда олий табақа вакиллари йиғилганлигини таъкидларди. «Қайси гуноҳларимиз учун биз — ерда, оддий фуқаролар ичида яшашга маҳкум этилганмиз», дерди уларнинг башараларидаги кеккайиш нуқси.

Оёғимни куйдирмаслик учун омовча ўхшатиб кумни ўйиб ўтаётганимда ётганлардан баъзилари менга қараб кўйишарди. Нигоҳларида «Бунча оппоқсан!» деган ижирғанувчи савол намоён эди. Зероки, уларнинг назарида ёз куни оппоқ бадан билан юриш ҳам одобдан эмасди.

Бўш жойи бўлган пляжнинг охирига етиб борганимизда ўспирин соябонни очиб кумга тикди. Мен чўмилгани тушдим. Сув кутганимдан кўра салқин ва қорамтироқ экан, совуғи бадан-баданымдан ўтиб кетди. Сув ичидан оёқларимни ўнғайсиз кўтариб босганча шошиб чуқурроқ жойга ётдим-да, шўнғидим. Муаллақ ҳолда қулоқларим шанғиллаб, сувнинг ўзи итариб чиқармагунча узоқ турдим.

Соҳилга қайтганимда зангори соябонимнинг остига тўшалган тўшакни четга суриб, илиққина кумнинг устига чўзилдим. Кум ўзининг дағал кафтлари билан ҳар томондан кучиб, баданимдаги сув ва чарчоқни шимиб оларди. Денгизнинг шўртанг ҳавосини тўйиб-тўйиб симирамдим. Лекин бироз туриб ҳавонинг таъмига аллақандай оғир атир ҳидлари аралашиб уни ёқимсиз қилди. Мен билан денгиз ўртасидаги бўш жойга қандайдир эркак билан хотин келиб жойлашишди. Уларни кўрмасам ҳам суҳбатларини эшитиб турардим. Хотиннинг овози инжиқ ва ингичка бўлиб, тез-тез нафас олганидан гапи бўлиниб-бўлиниб чиқар, эркакнинг овози эса бўғиқ ва эринчоқ эди.

— Келмасак бўларди-да, — деди хотин. — Сояда ўтирибман-у, барибир иссиқ ёмон таъсир қиляпти.

— Мен айтдим-ку, бу жазирамада чиқмайлик, деб. Ишқилиб юрагинг билан асабларингга зарар етмасин-да!

— Ҳаҳ, мунча асабларимга ёпишвогансан... Асабларинг, асабларинг... Гапингни эшитган одам, хотини жинни экан, деб ўйлаши мумкин.

— Нега жаҳлинг чиқади? — сўради эр зорланиб. — Хўп, асабларинг жуда яхши, фақат жаҳлинг чиқмасин.

— Мен сенга жуда яхши деётганим йўқ, — жавоб қилди хотин тўнғиллаб. — Аммо, сен айтгандек, жинни эмасман.

— Мен ҳеч нарса деяётганим йўқ. Жаҳлинг чиқмасин, ишқилиб.

— Ростини айтса, асабларим бузилганига сен айбдорсан. Эслатиш ортиқча бўлса керак-а?

— Тўғри. Ортиқча.

— Худди ана шунинг учун асабимга тегмасдан, жимгина юр.

Эр жавоб бермай, оғир хўрсинди.

Бир дақиқалиқ жимликдан кейин хотин яна бошлади.

— Узи ростдан ҳам чиқмасак бўларкан. Иссиқ ёмон таъсир қилаётганини сезиб турибман.

Эр индамади.

— Албатта, сенга барибир. Шундайми?

Эр яна жавоб бермади.

— Ҳа, албатта, хотининг ўладими, қоладими, сенга барибир. Мен қийналиб азобланаётганимдан ич-ичингда суюнаясан.

Хотиннинг овози йиғламсирай бошлаганди.

— Хой, менга қара! Ахир, чиқмагин деб маслаҳат бердим-ку, сенга? Нега яна таъна қиласан.

— Сояда ўтирсам ҳеч нарса қилмас деб ўйлагандим.

— Соя эмиш... Гап сояда эмас — йодда. — Бу ернинг ҳавоси йодга тўйинган, шунинг учун бўғилияпсан...

Аёл, ростдан бир нарса бўғаётгандек шовқин билан нафас чиқарарди.

— Яхшиси мен қайтақолай, — дейди аёл ноз билан ва эри индамаганини кўриб эса давом этади:

— Мен билан бирга қайтиш хаёлингга ҳам келмаслиги турган гап.

— Илтимос, мени тинч қўй! Илтимос қиламан! Кечаси сахаргача сени казинода кўриқлаб чиқдим. Сен — пул сочасан, мен — қаққайиб тураман. Бу ерга келиб энди ечинганда, яна кийинаманми... йўқ...

— Бас! Сендан бошқа жавоб кутмагандим. Ҳар доимгидек бир ўзим қайтишимга тўғри келади.

Аммо аёл дарров туриб кетмади. Эр-хотин хийла гаплашишди. Аёл, буфет бу ердан кўра салқинроқмикин, деган тахмин қилди. Эр эса, ҳеч қандай фарқи йўқ, деди. Шундан кейин аёл ўрнидан турди. Ярим юмуқ қовоқларим орасидан унинг семиз гавдасини, ёғупа сурилганидан ялтираб турган шишиқ ва қаримсиқ юзини кўриб турардим.

— Илтимос, Робертга айтиб қўй: сени ташлаб бу ёққа қайтсин, — деб бақирди унинг орқасидан эри.

Менинг нотаниш соҳибжамолим ҳам мана шу атрофимда ётганлар тоифасидан бўлиши керак. Пуштиранг каштали кўйлак, бамбук дастали сумка, оёғидаги олифта туфли — бари пул туради. Аммо, бу нарсалардан ташқари кеккайма дамдўзлиги, эс-хушимни бир оғиз жумла билан жойига келтириб қўйиши — зодагонлигини, бояги чол айтгандек, «оддий бандалардан кўп юқорида туришини» яққол кўрсатарди.

Ўзига ўзи маҳлиё бу аёл ҳақида ўйлаш гашимни қелтирди. «Ўқиши кинороман-у, зукко кўринишга уринишини қара!» Ўзимча уни қойдим-да, «бор-э, туққанингни олдиға», деб бошқа нарсаларни ўйлашга қарор қилдим. Қароримдан енгил тортиб кўзимни очсам... нақдгина бўлиб ўша қизни кўриб турибман-да... Бор-йўғи бир неча метр нарида тиззаларини кучиб, пляж ашёларини судраб келаётган ўспиринни кузатиб ўтирибди. Унинг бир текисда қорайган бадани миқти ва пишиқ бўлиши билан бирга спортчи аёлларникидек пайдор эмасди. Дўмбиллаган, ораста, худди мусикадек мулойим, шакллари уйғун эди.

Ўспирин соябонни ўрнатгач, остига тўшакни солиб бериб кетди. Аёл ўтирган жойидан қимирламади. Пляжга келган одам албатта ён-веридигиларини кўздан кечиради. У ҳам мени кўргани аниқ. Лекин ўзини бу офтоб остидаги қумлоқда ёлғиз ўтиргандек тугарди.

«Сенга бақрайиб ўтирган мен аҳмоқ. Энди бўлди. Бақраяпти, деб гердайишингга бошқа имкон бермайман».

Мен намоёишкорона тескари ўгирилиб олдим-да, ўхтин-ўхтин ўгринча кўз ташлаб бифарқлигимнинг қандай таъсир этаётганини текшириб қўя бошладим.

Қизга тескари ўгирилганимдан кейин бояги эринчоқ ва хирилдоқ овозли кишини кузатиш имконига эга бўлдим. Сийрак сочларини ёғ суриб ҳафсала билан ётқизганлиги, мошгуруч мўйловининг олифта тарашлаганлиги, қизил лозимчаси — бу кишини ёш кўринишга уринишини яққол намоён этарди. Унинг ёшида бу иш осон эмасди. Тўқ-жигарранг, серпарвариш бадани бир қарашда бақувват кўринса-да, қўлтиқларининг атрофи, шунингдек, орқасида — терининг йиғилиб-букланиб туришлари уни фош этарди. Тоза қирилган юзларига ҳам йиллар ўзининг қайтмас шафқатсизлиги билан из солганди. Кўзлари остидаги салқи ҳалқалар унинг нигоҳини кўхна иконалардаги авлиёларникидек оғир ва қаҳрли қилиб қўйганди.

Бу киши, гўёки офтобга кўкрагини тутиш учун ўгирилди. Ўгирилиши эса унга номаълум аёлни бемалол кузатиш имконини яратди. Аламимни жиндаккина босадиган нарса шу эдики, аёл менга қандай бўлса, у кишига ҳам эътибори шунчалик эди.

Офтобда исиниб олган аёл ўрнидан туриб денгизга қараб юрди. Босайми, босмайми дегандек қадам ташларкан, атрофидагиларга нисбатан мутлақо бифарқлиги бўлмаганда ўзининг латиф баданини кўз-кўз қияпти, деб ўйлаш мумкин эди.

Томоша қиладиган нарса қолмагани учун ҳалиги киши дарров ўгирилиб офтобга орқасини тутди. Лекин унинг бахтига қарши денгиз тарафда томошага арзигулик нарса қолмаганди. Негаки номаълум аёл жуда яхши сузганидан унинг тобора кичраётган пушти қалпоқчасидан бўлак ҳеч вақоси кўринмасди.

Аёл қиргоққа қайтгунича анча вақт ўтди. У соябон остига кириб, қимматбаҳо ҳалатини елкасига ташлади-да, юзини сочиққа арта бошлади. Шу аснода унинг ҳалати сирғалиб ерга тушди.

«Туриб оберсам яхши бўларди-да» — дедим ўзимга-ўзим. Шу хаёл миямдан ўтиши билан бояги семиз киши ўйлаганимни бажарди-қўйди. Қиз ҳалатни ундан олди-да, жилмайишга ўхшаган ифода орқали миннатдорчилик билдирди. Чол эса (шу сониядан кейин унга чол деб лақаб қўйдим) қизнинг соябони остида қолиб, сувнинг совуқ ёки иссиқлиги ҳақида гап бошлади. Номаълум қиз, сувнинг ёқимли эканлигини айтди.

— Мен ҳам шундай деб ўйловдим, — изоҳ берди киши. — Куннинг ажойблигини қаранг!

— Ҳа, кун ажойиб.

«Ахир бу чол ҳам об-ҳавони сийқалаяпти-ку. Нега унга жавоб берасан? Ҳалатингни обертгани учунми? Жуда катта иш қипти-да!»

Улар ҳалигидек бемаъни гапларни гапиришда давом этишаркан, Чол ўз жойига қайтиб келишни хаёлига келтирмай қўйди. Қиз ҳамон жиддий эди. Овозидан кўзи учиб турмаганлиги сезилса-да, барибир Чолнинг гапларига жавоб берарди.

Мен сувга тушдим. Узоқдан, Чолнинг уфқни кўрсатиб туриб қизга

дурбин узатаётгани кўринди. Шунда Чолнинг қўлидаги билагузуги билан тилла соати ярқираб кетди. Мен қирғоққа орқа ўтирдим-да, сузиб кетдим.

Сувда узоқ чўмилиб қайтиб чиққанимда қиз ҳам, Чол ҳам йўқ эдилар. Хийла вақтдан кейин, икковини кийинган ҳолда ресторан зинапояларидан юқори кўтарилишаётганда кўрдим.

Яна бироз ётгач, мен ҳам кийиндим-да, меҳмонхонага йўл олдим. Ресторан таомномаси зинанинг олдидаёқ осиб қўйилган экан. Ундаги нархларни кўриб иккиланганча тўхтаб қолдим.

«Нима мақсадда кирмоқчисан? Овқатланиш учунми ёки анави икковини кўриш учунми? Ният овқатланиш бўлса андак янглиша-япсан».

Бу гапим айна ҳақиқат эди. Бироқ, уни хаёлимдан ўтказарканман оёқларим беихтиёр зинадан кўтарилиб эшик бўсағасига бориб қолганини сезмай қолдим. Ресторан оғаси лоқайд бир қараб, бошқа эшикка кириб қолганини ўзи англаб олар дегандек индамади. Анави иккови рестораннинг тўрида ўтиришарди. Орамизни қалин канопа дастурхон тўшалиб, гулдонлар қўйилган, биллур ва қумуш идишлар билан жиҳозланган кўпгина столлар ажратиб турарди. Столларнинг баъзиларида эрта келган мижозлар ҳам ўрин олганди. Эркаклари оқ ва нилийранг пиджакларда, аёллар эса майин, ҳарир қўйлақларда эдилар. Гарчи бу ҳашамадли жиҳозу мижозларни бир тийинга олмасам-да, улар орасидан ўтиб анави икковига яқинроқ жойга бориб ўтириш жуда оғир ишдек туюлди.

«Мўлтираб туришинг нимаси? Кирмоқчи бўлсанг, кир», деган фикр кечди миямдан. «Кирмоқчи бўлсанг, кир», деб тўхтовсиз такрорлардим. Зинадан қайтиб тушаётганимда ҳам, сал кейинроқ соҳил бўйидаги қумни кечиб кетаётганимда ҳам. Улар томон интилиб, сувдан чиқарилган баликка ўхшаб қолганимдан ўзимга жаҳл қилардим.

Менга бошқачароқ муҳит бўлса. Оддий катак-катак дастурхон, оддий чети учган тақсимчалар бўлса. Ҳамишалик картошкаси билан оддий бифштекс бўлса.

Аламим тез орада тарқади.

Соҳил бўйидаги қаҳвахонага кириб сояладим-да, пляжда йўл қўйган серхаражатлигим жазасига битта бутерброду битта пиво билан чегараландим.

Узун ва юмшоқ кулчани кавшаб ўтирарканман каллам тиниқлашиб, яна савобли ниятларга тўла бошлади. «Тентаклик қилганинг етар, — дедим мен, бу кун давомида учинчи марта. — Ҳозир шаҳарга жўна. Иккита ибодатхонани кўришга улгурасан. Эртадан эса ҳеч қандай тоб ташлашсиз, режани қаттиқ ушлайсан».

Ўрнимдан энди тура бошлаган эдимки, анави иккови кўриниб қолди. Улар мен томонга қадам ранжида қилмоқда эдилар. Қиз хўмрайганча олдинроқда келар, ялинчоқлик билан алланарсалар деяётган Чол эса орқасида судралиб қўлидан ушламоқчи бўларди. Ўтирган столнинг деярли рўпарасига келишганда номаълум соҳибжамол Чолга ўтирилди-да, бақиргудек хитоб қилди:

— Тинч қўясизми мени-йўқми?

— Менга қаранг, менга қаранг... — шивирлади Чол.

— Тинч қўясизми-йўқми?

— Вой тавба, бир дақиқага ахир...

«Илк моҳаролар», — дедим ичимда.

Шу пайт атрофга ёрдам сўрагандек аланглаган қизнинг нигоҳи менда тўхтади. Нигоҳида қандай маъно борлигини билмайман-у, аммо ўрнимдан туриб Чолга аста яқинлашдим.

— Хонимни ўз ҳолига қўйинг, — дедим унга. — Шу иссиқда ҳам хотинларнинг кетидан қувадимиз одам?

— Кимсиз ўзи? Мен сизни танимайман! — тўнғиллади у.

— Мен ҳам сизни танимайман. Лекин барибир бунақа иссиқда, айниқса сизнинг ёшингизда дам олиб ётган маъкул, — деб маслаҳат бердим...

Сўнг унинг тирсагидан юқорироғини ушлаб, то қизнинг тирсагини қўйворгунча сиқа бошладим. Қаҳвахона эшигида турган официант мудраганча можаромизни томоша қиларди.

— Бу хоним менинг танишим, — дедим, Чолдан кўра ҳам ўша официантга қарата. — Марҳамат, хоним, менинг столимга ўтирасизми?

Қиз андак ўзини йўқотиб бир қаради-ю, сўнг мен таклиф қилган стулга ўтирди. Ёнидаги стулга мен ҳам чўкдим. Чол серрайганча йўлакда туриб қолди. Унинг нигоҳи иконалардаги авлиёларникидан ҳам баттар қаҳрланиб кетганди. Ниҳоят, у ҳеч қандай илинж қолмаганини тушунди. «Ярамас» деган маънода тўнғиллаб бурилиб қайтиб кетди.

— Хайр, яхши ётиб туринг! — дедим унинг ортидан, сўнг қизга ўгирилдим:

— Сизга нима буюрай?

— Ҳеч нарса.

Чол билан бўлиб ўтган можаронинг сояси чехрасидан кўриниб турарди.

— Бир нарса буюриш керак, ахир. Модомики менинг таклифимни қабул қилдингиз...

— Биласизми, афандим... Мен ҳеч кимнинг таклифини қабул қилганим йўқ. Мен фақат бир хира ҳамроҳдан қутулмоқчи эдим. Биридан қутулиб иккинчисига дуч келмагандирман ҳарҳолда?..

— Хотиржам бўлинг. Хўш, нима буюрай?

— Пиво...

— Гарсон, битта пиво!

Турқим бадхоҳ ва истехзолик қиёфа касб этгани учун қиз хавотирланиб менга секин қараб қўйди.

— Мени кечирасиз, бу ерда сурбетлардан қутулолмай сиқилиб кетасан.

— Қутулишнинг иложи бор, — дедим мен кескин оҳангда.

— Қандай илож экан?

— Ёлғиз овқатланиш.

— Бу сизнинг ишингиз эмас.

— Жуда тўғри. Лекин гап мен ҳақимда эмас, сиз ҳақингизда боряпти. Чиройли аёллар бошларига тушган балонинг учдан икки қисмига ўзлари айбдор бўладилар.

Қиз менинг орқаваротдан келтирган мақтовимга бефарқ қараб, пиводан бир ҳўплам ичди:

— Уларнинг ўзлари эркакларни илашишга ундайдилар демоқчиси-мисиз?

— Шундай тушуниш ҳам мумкин. Бундан ташқари илашмоқчи бўлмаган одамни ҳам илашяпти, деб ҳаволанадилар.

— Бунақа гапни биринчи эшитишим.

— Келажакда эътиборга олиб қўйинг.

— Хўп бўлади, — деди қиз ўрнимдан туриб. — Раҳмат. Пиво учун ҳам, маслаҳат учун ҳам.

- Бе-е, арзимаиди. Кузатиб қўйишга рухсат этасизми?
- Йўқ, ташвиш тортманг. Йўлим яқин.
- Майли, ўзингиз биласиз.

Мен у бир ҳўплаган кружкага маънисиз тикилиб пича ўтирдим. Қизнинг лаби теккан жойдаги кўпик андак пасайганди. Ҳеч ичгим келмаса-да, ундан қолган пивони бир кўтариб симирворишдек аҳмоқона истак қуршади мени.

«Қизиқ...» — ўйладим мен.

«Нимаси қизиқ?»

«Бу аёл бугуннинг ўзида тўрт марта рўбарў келди».

«Тўғри... Демак, тақдир ўзи сени гўзалнинг кучоғига қараб итаряпти. Сен эса бундай ажойиботдан оғзингни очиб ҳайрон қолаяпсан, Лидодек заминнинг кичкина бир парчасида одамлар бир-бирини ўн марталаб кўришса-да, ҳайрон бўлишмайди».

«Бўпти, ўчир овозингни».

«Ҳа, хўп, тўрт марта рўпара келсанг нима қипти? Қирқ марта рўпара келмайсанми! Унинг ўзи сенга ҳеч бўлмаганда битта учрашув ваъда қилмади-ку, тўғрими?»

«Бўпти, бас», дедим ва яна кружкага тикилиб қолдим.

Шаҳарга тушдан кейин қайтдим. Режаларимни амалга оширмаётганимдан виждоним азобланиб меҳмонхонага яқин жойлашган Коза д'Орони томоша қилдим. Кўҳна обиданинг мармар тўшамалари, замон таъсирида увадалана бошлаган ним қоронғи залларини шошилмай айланиб чиқдим. Ҳар бир гобелен, ҳар бир расм олдида тўхтаб, ҳақиқатан ҳам синчиклаб ўрганишга қанча вақт керак бўлса шунча сарф қилардим-у, аслида ҳеч нарсани кўрмасдим, тушунмасдим, хаёлим бутунлай бошқа ёқда эди.

Кўчага чиққанимда кўёш бота бошлаган ва узунчоқ бинафшаранг булутлар қоплаган осмон қорайиб келарди. Оқ мармарлар яшиллашиб совуқлашган, каналнинг суви ҳам қоп-қора эди. Ҳатто Венецияда ҳам ёлғизлик оғир қисмат эканлигини тушундим.

Эртасига эрталаб кемачани узоқ кутдим. Тўғри, шундай тумшугимнинг остидан кетма-кет учта кемача тўхтаб ўтиб кетди. Лекин ичида мен кутган қиз бўлмагани учун уларга чиқмадим. Ниҳоят, қиз тўртинчи кемада келди. У каютанинг соясида ўтирарди.

— Тасодифни қаранг, — дедим мен унинг олдига бориб. — Соғлиқларингиз яхшими?

Қиз билинар-билинмас бош ирғаб, қисқагина «яхши» деб қўйди.

Гап қовушмади. Мен бир неча марта суҳбат бошлашга уриндим, лекин қиз кўзини журналга қадаб олганча «ҳа» ёки «йўқ» деган жавобдан нарига ўтмади. Қирғоққа тушганимизда эса кузатиб қўйиш ҳақидаги таклифимни кескин рад қилди.

Қизни чўмиладиган жойда ҳам учратмадим. Кечаги жойда Чолнинг бир ўзи ўтирарди. Икковимиз бир-биримизга қарамасликка уриниб узоқ кутдик. Аммо қиз келмади.

«Такасалтангликни йиғиштир, эртадан бошлаб ишга кириш!» деб буюрдим ўзимга ўзим. Лекин дарровгина эсим кириб қолишига ақлим етмасди.

Эртасига эрталаб мен яна бекатда туриб, қиз келадиган кемани кутдим.

— Тасодифни қаранг! Соғлиқларингиз яхшими?

Тамом.

Ҳамиша эрталаб қизни учратишга муваффақ бўлардим. Аммо у ҳамиша ётсирар, бутун вужуди билан: «Ўз ҳолимга қўй. Вақтингни

беҳуда кеткизма», деб турарди. Мен ўзим ҳам ҳаракатларим беҳуда эканлигини сезардим-у, лекин этак қоқиб кетолмасдим. Қизиғи шунда эдики, нега унчалик ўжарлик қилаётганимни ўзим ҳам тушунмасдим. Ўзимга-ўзим савол берганимда эса ичимдаги бошқа «меним» иш орттириб қўйиб тан олгиси келмаётган боладек, миқ этиб жавоб бермасди.

Қиз мендан юз ўгирмас, ўзини обқочмасди. Аммо ундан баттарини қиларди. Яъни, худди мен йўқдек, мени кўрмаётгандек тутарди ўзини. Ҳозир хотирамда йўқ, бешинчими-олтинчи куни орамизда суҳбатга ўхшаган бир нарса бўлиб ўтди.

У кун кемада одам камроқлиги учун елка ва тирсакларимни ишга солмасданоқ унинг ёнидан жой олишга муваффақ бўлдим. Қиз кўк-оқ йўллик кофта ва тўқ-кўк, дазмол-ғижим юбка кийганди. Умрида арзон мол олмайдиган қизнинг эғнида бу кийимлар жуда камтар кўринарди. Нима бўлганда ҳам унинг тилларанг баданига, тўқ-жигаранг сочларига кўкранг жуда ярашганди.

— Мопассан... — деб гўлдирадим кўлидаги китобни кўриб. — Жуда зўр. Аммо, кинороман билан Мопассаннинг фарқи йўқ. Униси ҳам, буниси ҳам севги ҳақида, тўғрими?

Ўз ихтиёримдан ташқари гапларим кинояли чиқарди. Чунки, унинг димоғдорлигидан туғилган аччиқланишимни билиб ололмасдим.

Қиз ҳам паст тушмай кинояли монанд жавоб берди:

— Сизга муҳаббат ҳақида гапирилса бас, қолганининг фарқи йўқ, шундайми?

— Нега энди? Мен кинороманларни умуман ўқимайман.

— Кинороман ўқиб унга ишонмаслик одамнинг ўз ихтиёрида, — деди вазмин оҳангда қиз, пешонасига тушган соч толасини тузатиб. — Аммо Мопассанни ўқиб туриб тушунмаслик ҳам мумкин.

— Сиз уни тушунаётганингиздан умидворман.

— Мен ҳам.

Қиз тўрсиллаб шундай деди-да, яна китобини очди. Суҳбат кўнгилсизлик кўчасига бурилгани учун давом эттириш бефойда эди.

Кеманинг мотори қаттиқроқ тариллади. Биз Дукале Палаццоси бекатига яқинлашаётган эдик. Мотор ўчиб, чиптачи арқон ташлагач, бир хил одамлар тушди, бошқалари чиқиб жойлашди. Мотори яна тариллаб бекатдан узоқлашган кема, изи билан сокин қўлтиқда кенг ёй ясаб Лидо томон йўл олди. У сувни кенг эгат олгандек кесиб кетаркан, олдида пайдо бўладиган катта тўлқинларни умр бўйи итариб юришга маҳкум этилган махлуққа ўхшарди.

Қиз мутоалада давом этарди. Китобнинг ўқилмаган саҳифаларидан озгина қолганди-ю, лекин ўқиб борса Лидогача етарди.

— Қизни ўғирлашган жойигача боргандирсиз? — дедим мен, кеманинг орқасида қолаётган эгатдан кўз узмай.

— Худди шу жойни ўқияпман, — деб жавоб берди у ва бошини кўтариб жилмайди.

— Бу Жонгинамнинг аблахлигини қаранг-а? — дедим мен, худди гап танишимиз устида бораётгандек қилиб.

— Бошқа кўпчилик эркаклардан фарқи йўқ, — жавоб берди қиз ҳиссиз оҳангда.

— Кўпчилик эркаклар ҳам шунақа, деб ўйлайсизми?

— Ҳа, мен шундай деб ўйлайман.

Қиз яна китобга энгашди. Ҳаммасидан ҳам унинг мана шу ўзига ишонганлиги жиғимга тегарди.

— Сиз бундай дейишингиз билан кўпчилик эркаклар эмас, ўзин-

гизнинг таниш-билишларингиз ёмон одамлигини билдирасиз, холос. Кўпчилиги эмиш! Сиз қаердан била қолдингиз, а?

Қиз жавоб беришни раво кўрмай ўқишда давом этди.

— Сирасини айтганда, ҳақ бўлишингиз мумкин. Ҳа, аслида ҳам ҳақсиз. Чунки, сиз маълум давра одамлари ҳақида гапиряпсиз. У даврада эса, ҳар бир эркак ниманидир юлиб қолишга, бошқасидан юқорироқ кўтарилишга тиришади. Турган гап, у даврада хотинлар ҳам муваффақият қозонишнинг бир воситаси бўлиб хизмат қилади.

Мен қизнинг эшитмаётганлигига комил ишонч билан юқоридагидек мазмунда яна бироз фалсафа сўқидим. Кутилмаганда қиз менга қаради-да, бироз тикилиб туриб сўради:

— Сизнинг даврангиз деясиз... Бошқа давра ҳам борми ўзи?

— Албатта бор. Бир кунмас-бир кун келиб, давралар эмас, бутун жамият ҳам бошқача бўлиб ўзгаради. Худбинлик билан очкўзлик эса тушунтириш хатлари билан музейларга қўйиб қўйилади.

— Қачон? Бир йил қолдими? Ёки икки йилми?

— О, хавотир олманг! Менимча бу унчалик тез рўй бермайди ва ота-онангизнинг мол-мулки ҳам ҳозирча даҳлсиз қолади.

У истеҳзоли жилмайди:

— Ота-онамнинг мол-мулки мени хавотирга солмайди. Аммо узоқ келажак замонларда нималар бўлиши ҳам қизиқтирмайди. Чунки, биз ҳозирги замонда яшаяпмиз, тўғрими?

Қиз шундай деб яна китобга мук тушди.

Лидога борганимизда биз битта автобусга ўтирдик. Пляж бекатига етганимизда йўл бергандим, у бош чайқаб, тушмаслигини билдирди.

— Чўмилгани бормайсизми? Чеккароқда бўш жойлар бўлиши мумкин.

— Ҳозир боролмайман. Эҳтимол, кечроқ келарман.

«Ўзинг биласан, — дедим ичимда автобусдан тушиб пляж ғазнаси томон йўл оларканман. — Мени сен эмас — денгиз қизиқтиради. Денгиз эса жойида тургандир...»

Аввалги кунлардагидек пляжнинг чеккасидан жой олдим. Мендан куйироқда чол жой олганди. Жигарранг бадани қат-қат йиғилиб турган бу киши ҳаводаги йод тўйинмаси билан хотинини ўлгудек кўрқитиб юборган шекилли, ҳамиша бир ўзи келадиган бўлиб қолганди.

Мен офтобда куйиб қолганим учун кўпроқ соялардим ёки чўмилардим.

Қиз кўринмасди. Мен соҳилнинг тўлқин ювиб турадиган еридан юргим келиб қолди. Ниятимни амалга ошириб бир-бир қадам босиб кетарканман, кумнинг зич ва салқинлиги, кўпикли тўлқиннинг келиб урилиши оёқларимга хушёқарди. Сув билан бирга оёқларим остидан кум зарралари ҳам сирғалиб йўқоларди.

Пляж ҳар доимгидек, худди тиғиз экилганга ўхшаб инсон баданларига тикилиб кетганди. Одамлар мени лоқайд кузатадилар.

Афтидан узоқ юрдим, шекилли, денгиз бўйида тиззаларини кучиб ўтирган қизга кўзим тушди. У ҳам мени кўрди.

«Қочиб юрибман, де? Яхши. Яшириниб йўқ бўлиб кетмайсанми!»

Индамай ўтиб кетишга қарор қилгандим, мендан кўз узмай турганини кўриб, аяндим. Унинг юзи жиддий, аммо кўзлари кулимсирарди.

— Тавба, — дедим юришдан тўхтаб. — Жуда яхши жойни топибсиз. Мен йўқ бўлган жойни демоқчиман.

— Жойни мен эмас, хизматкор бола танлайди. Мен учун жойнинг жойдан фарқи йўқ.

Мен қизнинг ўзини обқочишидан, «жойни жойдан фарқи йўқ»

деганидан хафа бўлишим керак эди. Йўлимда давом этишим керак эди. Лекин бурилиб ёнига ўтирдим. Вужудимда аҳмоқона севинч кўпирарди.

— Китобни ўқиб битирдингизми? — сўрадим нимадир дейиш учун.

Қиз орқасидаги соябон тарафга ишора қилди.

— Битирдим. Ўқийман десангиз бериб туришим мумкин.

— Минг бор ташаккур. Жонгинамингиз билан шуғулланишга заррача хоҳишим йўқ.

— Нега энди меники бўларкан?

— Чунки эркакларнинг ҳаммасини шундай тасаввур қиласиз. Мен эса оддий одамларни хуш кўраман.

— Қанақа бўлади у — оддий одам деганингиз?

— Қанақа дейсизми? — Мен жавоб беришга қийналиб, кифтимни учирдим. — Масалан...менга ўхшаган.

— Сиз қанақасиз?

«Шу дақиқада қанақалигимни сенга гапириб ўтирмайман. Қарз жойим йўқ».

— Хўш, оддий одамингиз қанақа бўлишини айтинг?

Унинг саволида сабрсизлик, қизиқувчанлик эмас, одамни мазах қилиш оҳанги бор эди.

— Мен сизга аниқ ифодасини айтолмайман. Аммо оддий одам бир аёлга фақат севиб қолсагина илтифот қилади. Бошқа ҳеч қанақа таъмаси бўлмайди. Мен сизга енгил-елпи кўнгил очиш, ўйнаш ҳақида эмас жиддий туйғу ҳақида гапираяпман.

— Э-ҳа, тушундим, улкан муҳаббат туйғуси, — деди қиз кинояли маънода бош чайқаб. — Демак, сизнингча оддий одам Мопассаннинг эмас кинороман қахрамонларига лойиқ экан. Чунки уларда ҳаминша улкан муҳаббат ҳақида гапирилади. Қизиқ, унда нега сиз кинороманларни ёмон кўрасиз?

— Кўйсангиз-чи! Кинороманлар аҳмоқона нарса! У ерда муҳаббат ҳақида гапирилади, холос. Воқеалар эса аслида пул атрофида ривожланади. Йигит ўлгудек ошиқ қилиб тасвирланади. У ошиқлигидан ташқари, ўлгудек гўзал ва боз устига ниҳоятда бой. Мабодо, камбағал бўлса ҳам севгилисининг пули икковига етадиган қилиб тасвирланади.

— У ҳолда, агар қаршилигингиз бўлмаса, юринг битта чўмилиб келайлик.

Қиз ўрнидан турди. Доно фикрларим зигирчалик қизиқтирмаётганининг намоиши эди бу.

Мен унинг гўзал, антик даврнинг мармар ҳайкалидек мукамал ва келишган қоматига бекитиқча назар ташладим.

Етишиб бўлмас баркамоллик тимсоли эди бу қомат. Унинг ўзига ҳам етишиб бўлмаслик аён эди. Ўпилмаган лабларини ўпиш, кўзларидаги хотиржамликни қачондир эҳтирос қоплаши мумкин эмасди.

— Борасизми чўмилгани? Офтобда ўтиравериш сизга фойда келтирмайди.

Ҳақиқатда ҳам терим куйганди. Қизил доғ босган бадан билан унга мос жуфт бўлиб юришдан уялиб кетдим.

Биз узоқ вақт чўмилиб сузиб юридик-да, менинг соябоним олди-дан чиқдик. Ўз жойида ётган Чол, ёнидан ўтиб кетаётганимизда қизга назокатли ҳурмат билан таъзим қилди. Қиз уни кўрмасликка олди.

— Сояга ўтирайлик, — дедим мен соябонимни кўрсатиб.

— Соат неча бўлди?

Мен жавоб бердим.

— Вақтим соб бўпти. Бугунга етар.

— Бўлмаса бирга овқатлансак бўлармиди?

Қиз бефойда уринишимга ҳайрон қолиб қараганди, яна жаҳлим чиқди:

— Албатта, сизга манзур бўлса...

Чол бизга ярим ўтирилиб ўтирар ва афтидан гап пойлаётгани кўриниб турарди. Қиз у тарафга бир кўз ташлади. Кейин менга бош ирғади.

— Майли. Чиқаверишда кутиб турунг.

Қиз бир неча қадам босишга улгурмай, чол кулгили равишда ди-конглаб чопаиб унга етиб олди. Унинг гапларини эшитмасдим-у, аммо янлинчоқ ва уялган қиёфасини ҳамда «наҳотки, сиз мени шундай деб ўйладингиз», маъносини билдириб кўксига турган қўлини кўриб турардим. Қиз унга энсаси қотиб бир қаради-ю, ёнидан ўтиб кетди. Мен нарсаларимни йиғиштира бошладим.

Қизни узоқ кутганимга қарамай, бу сафар аччиқланмадим.

Ниҳоят, хотиржам, дуркун, сочлари саришта таралган ҳолда пай-до бўлди.

— «Эксцельсиор»гами? — деб сўрадим жиндек ширинсуханлик билан.

— «Эксцельсиор»га бориш шартми? Икковимиз ўтирган жойга бора қолайлик.

— Қаҳвахонагами?

— Ҳа. Нима қипти? Таомнинг хилма-хиллиги мени бутунлай қизиқтирмайди.

Аёллар сезгир бўлишади. Афтидан, у менинг унчалик пулдор эмаслигимни тушунган, шекилли.

— Менга қаранг, — дедим сал дағалроқ оҳангда. — Агар «Эксцельсиор» ёки шунга ўхшаган биронта ресторанда овқатланиш мени хонавайрон қилади, деб ўйласангиз...

— Ҳеч нарса деб ўйлаётганим йўқ. Бутерброд билан бир кружка пивони кўнглим тусаб қолди, холос. Қоматни асраш, деган гапни тушунарсиз?

— Бир неча кун давомида қоматингизни сақлаш ҳақида қайғурмадингиз чоғи?

— Демак, энди икки карра кўпроқ қайғуришим керак.

Бир неча дақиқадан кейин биз аллақачон қаҳвахонанинг сап-сариқ соябони остида ўтириб бутерброд ердик. Тановулни тугатаётган пайтда ўтирган пешайвонимиз олдида Чол яқинлашди. У бизларга, аниқроғи, ҳамроҳимга қараб ҳурмат билан таъзим қилди-да, ўтиб кетди.

— Агар бу чол жиғингизга тегаётган бўлса, айтинг, башарасини бежаб ташлай.

У биринчи марта худди ёш қизалоқдек очилиб, кўнғироқ овозда кулиб юборди. Унинг жиддий, ҳамиша қовоқ уюб юришини кўрган одам бундай кулиши мумкин деб ҳеч тасаввур қилолмасди.

— Бировнинг башарасига тажовуз қиладиган сабаб кўрмаяпман мен.

— Лекин у сизга ўз қалбини таклиф этиш маъносида нималардир деди чоғимда?

— Ҳа энди, шунга ўхшаган, — деди қиз мавҳумроқ қилиб.

«Ўз хотини бу ёқда турган бу чуруқ аҳмоқ!» деб айтмоқчи бўлдим-у, майдакашликка ўтиб кетмаслик учун:

— Кўринишдан пулдорга ўхшайди, — деб қўйдим, холос.

— Ҳа, бой бўлиши керак.

— Ҳамма нарсани пулга сотиб олиш мумкин, деб ўйлаганлари учун ҳам бундай нусхаларни ёмон кўраман...

Мен шу мазмунда яна нималардир демоқчи бўлдим-у, лекин бирдан қизнинг ҳам ўша даврага тааллуқли эканлигини ўйлаб қолдим. Бу-терброд чайнаб ўтириб, масаланинг бу томони ёдимдан кўтарилган экан.

— Пул билан ростдан ҳам кўп нарсага эришса бўлади, — деди қиз куруққина қилиб. — Сизнинг жаҳлингиз эса — пулингиз йўқлиги учун чиқади.

— Пулим бор-йўқлигини қаердан биласиз?

Қиз менга енгил истехзо билан боқди:

— Ўзингизни ўта сирли одамдек тутманг. Шишадек ҳамма сир-асрорингиз кўриниб турибди, — қиз шундай деркан ўзининг бўялган тирноғи билан катта қадаҳни бепарво чертиб қўйди. — «Эксцельсиор» пляжида кўнглингизга сиққанча сайр этишингиз мумкин. Бироқ барибир, у ернинг туб мижозлари билан ҳеч қачон кўшилолмайсиз. Сиз улардан бошқачасиз.

— Нега энди?

— Худди ана шу саволингизнинг ўзи ҳам бунга исбот. Саволингизнинг жавобини тушунтириб бўлмайди, у ўзидан ўзи кўриниб туради. Бой, аслзода одамнинг гап-сўзи, ўзини туттиши, кийимининг бичиғи — ҳамма-ҳаммаси сизникидан бошқача бўлади, тушуняп-сизми? Бу билиниб туради. Сиз эса уни сезолмайсиз ҳам. Сиз ё анархист, ё коммунист, ё шунга ўхшаган бир одамсиз. Бу ерларга эса қандайдир чалкашлик туфайли келиб қолгансиз.

— Нега шу даражадаги паст нусха билан бир столга ўтиришга жазм қилганингиз галати...

— Бойларни ёмон кўриб, эртадан-кечгача уларнинг орасида ўрмалашиб юришидан кўра галати эмас шекилли?

— Меники оддий қизиқиш, — дедим мен.

— Тасаввур қилинг-ки, меники ҳам шу — оддий қизиқиш.

— Тасаввур қилолмайман-да! Сиз ҳар қандай қизиқишдан юқори турасиз. Сиз — олимп маъбудасидек хотиржам ва кимса етишолмайдиган, атрофида ивирсиб юрганлар гўёки қурт-кумурсқадек заррача эътиборига арзитмайдиган одамда оддий қизиқиш бўлиши мумкинлигини тасаввур этолмайман!

— Менимча, сизга офтоб ёмон таъсир қилибди, — деди у мулоҳим оҳангда. — Ортиқча ҳаяжонланманг. Чунки гапингиздан адашиб кетяпсиз.

Тажанг бўлиб унга қарадим. Лекин ростдан ҳам қизиб, бошим гувуллай бошлаганди. Офтоб ургани ростга ўхшарди.

Қиз стулини орқага суриб, ўрнидан турди.

— Мен борай.

— Рухсат беринг, кузатиб қўяй?

— Хожати йўқ, йўлим яқин.

Қиз бу гапни эътирозга ўрин қолдирмайдиган куруқ оҳангда айтди.

— Ҳеч бўлмаса эрталаб учрашайлик?

— Назаримда хожати йўқ.

— Ҳеч бўлмаса оддий қизиқиш юзасидан. Эртага соат ўнда, бўптими?

— Меҳмонхонангизга қайтганингиз тузук, — деди қиз майин жилмайиб. — Менимча, офтоб сизга чиндан ҳам ёмон таъсир қилибди.

У кетди.

— «Қайтганингиз тузук... қайтганингиз...» кемада кетар эканман унинг хотиржам, лекин кинояга тўла овози кулоқларим остида жангларга турарди. Ўзини доно, атрофидагиларни ақли заиф бола ҳисоблаб пастга уришини қаранг, бу аёлнинг.

Дукале Палащоси олдида тушиб, Санта Закария ибодатхонасини томоша қилгани бордим. Модомики, номаълум соҳибжамол билан иш пишмаётган экан, режамга қайтиб, бой берилган имкониятнинг ҳиссасини чиқаришим керак.

Ибодатхона ичи нимқоронғи бўлиб, улкан ва зах деворлари совуқ уфурарди. Ҳадемай бу совуқ суяк-суякларимгача ўтаётганини сездим. Бироздан кейин баданимда қалтироқ турди. Дарҳол кўчага чиқдим. Лекин ёз офтобида ҳам қалтирашим тўхтамасди. Безгак зўрайди. «Ростдан бориб ётганим тузук, шекилли», деб ўйладим вужудимнинг қақшаб оғриётганини енгилга ҳаракат қилиб.

Меҳмонхонага зўрға етиб бордим, кўлимга нимаики илинган бўлса ҳаммасини устимга ташлаб ўралиб ётдим. Яна бироз қалтираб ётганимдан сўнг иситмам кўтарилиб кетди. Миям чалғиб, унда ҳар хил олди-қочди фикрлар ғужғон ўйнай бошлади. Фикрларимни ҳарчанд йиғишга уринмай, ҳаракатим зое кетди. Энг муҳим фикр эса шундай атрофимда айланар, лекин сира тутқич бермасди. Ана шу айқаш-уйқаш ўй ичида қизнинг кинояли кулиб турган кўзлари лип-лип ўтиб қолар, «Учрашамиз, дейсизми? Касалсиз-ку...» деган нафис овози эшитиларди.

Кейин чалқаш фикрлар ичидан излаганим қалқиб чиқди. Бу қизнинг чехраси эди. Аввалига унинг юзи хира кўриниб, сўнг тиниқлашди. Кўзларидаги киноя ўрнини меҳр ва мулойимлик эгаллади. Майин овози эса: «Келинг учрашайлик... Фақат кечикманг, хўпми?» дерди.

Мен алаҳсирай бошлагандим.

— Аҳволларингиз яхшими? — сўрадим мен каютанинг соясига ўтириб. — Тасодифни қаранг, сизни яна шу ерда учратишман-а?

— Рост айтасиз, — деди қиз. — Тасодифни яратиш учун кўп кутмадингизми ишқилиб?

— Йўқ. Учта кемани ўтказдим, холос.

Венецияга келганимдан бери биринчи марта қуёшнинг эрталабдан бошланадиган жазирамаси озгина пасайганди. Уч кун кўрпа-тўшакда ётганим сабабли оёқларим мадорсиз титрар, ҳаёт эса бошқатдан бошланаётганга ўхшарди. Унинг белгилари бўлмиш — турли хил бўйлари, шамоли, ранг-баранг жилолари, офтобу соясини ташналик билан ширирадим. Қиз биринчи кўрган кунимдаги пуштиранг кўйлагидалиги учун танишувимиз ҳам янгитдан бошланаётгандай туюларди. Назаримда энди орамизда кесатиқ ва пичинглар бўлмайдигандек, қиз эса аввалгидек димоғдорлик қилмайдигандек туюларди.

Мен ҳам ўзим билан ўзим мушук-сичқон ўйнашни йиғиштириб, совуққонлик билан шайдо бўлиб қолганимни ва бу шайдолигим қанчалик аҳмоқона, боз устига қанчалик умидсиз бўлиб кўринмасин — чин эканлигини мардона тан олдим.

Мен илм кетидан қувган одамман. Кўнгил ва ҳис-туйғулардан кўра ақл мезонига қараб иш тутишга ўрганиб қолганман. Тарки дунёчиман демоқчимасман-ку, аммо шу кунгача аёллар билан қилган савдоларим ўзаро ризоликда, осойишта ва хотиржам бошланган ва худди шундай хотиржам, рози-ризоликда яқунланганди. Ҳозирги бошимга тушган севги савдоси тамомий бошқача эди. Эҳтимол, бунга бошқача муҳитга тушганим сабабчидир. Чунки, хира тусли Парижга солиштирганда бу ерда олам ранглари кўзни қамаштирарди. Эҳтимол, бир маромдаги иш кунимдан, мактаб, кутубхона ва Париж қаҳвахоналаридан иборат бўлган мустаҳкам одатларимдан узилиб,

ўзгача кема сахнидек чайқалиб турувчи, муаллақ ва сержило муҳитга тушиб қолганим сабаб бўлгандир, билмадим. Балки, ўша — пешонамдаги ёлғизимни учратгандирман? Ахир ҳар биримизнинг пешонамизга ёзилган, дунёнинг қайсидир бурчагига ташланган, уни топиш эса ҳаммага ҳам насиб қилавермайдиган ёлғизимиз бўлади-ку? Билмайман. Ҳеч нарсани билмайман. Билиш учун туйғуларимни кавлаштиришни ҳам хоҳламасдим. Ҳар бир фарангида бўлувчи декартона¹ ақл мезони ҳеч қандай белги ва садо бермасди. Кўчада юрган энг аҳмоқ тентакдек ошиқу шайдо бўлиб қолгандим — тамом-вассалом! Алаҳсираб ётган пайтимда англаб олган ягона нарсам шу бўлди.

«Росмана жигар қабоб бўлиб кетибсиз-ку, — деди меҳмонхонанинг дўхтири. — Юрагингиз бақувват экан. Жуда бақувват экан. Бўлмаса...»

Мен эса, аксинча, энг касал жойим — юрагим, деб ҳисоблардим. Вужудимни қийнаётган иситмаю дамқисмага қалбимнинг азоби кўшимча бўларди. Қизнинг бор-йўғи уч юз метр наридаги кемачада сузиб ўтаётганлигини, мен эсам бекатда турмаганлигимни ўйлаганимда нафасим қайтиб кетарди. Ахир мени кетиб қолган деб ўйлаши, ўзи ҳам бу кенг дунёнинг аллақайси бурчагига йўқолиши, кейин мен уни беҳуда излаб умр бўйи тополмай ўтишим мумкин эди-да! Яшашнинг нима қизиғи бор? Усиз ўтадиган кунларимда нима маъно бор? Ўша кеккайган, бадхулқ, азоб-уқубатларимнинг чашмаси бўлмиш — жонимсиз?!

Безгак пайтидаги айқаш-уйқаш хаёлларим калейдоскоп шишачаларидек бир-бирига тўқиниб-тўқиниб охирида: «Қиз мени ёқтиради, аҳмоқлик қилиб йўқотиб қўймасам бўлди, ҳаммаси жойига тушиб кетади», деган фикр туғилиб қолганди. Иситмам бироз тушиб, дўхтир туришимга қатъий йўл қўймаган кейинги икки кунда, мен бу савдомдаги «кирим» ва «чиқим»ларни ҳисоблаб ётдим. Безгак йўқолиб каллам тиниқлашгани учун аввалгининг аксича, «чиқим»лар тоғ-тоғ эди-ю, биронта ҳам «кирим» топилмасди. Топилганда ҳам бармоқ билан санарли эди.

Хуллас, ўзим билан ўзим суҳбатлашиб ётарканман тасаввуримдаги қизнинг юзида пайдо бўлган меҳр яна совиб киборли тус олганди. Ҳозир кемача ёнма-ён турган пайтимизда ҳам у худди ўшандай киборли ва совуқ эди.

Кемача тумшугини яшил-жигарранг сувга ботирганча унда акс этаётган саройларни, кўм-кўк осмон, умуман, серкўёш кун тасвирларини кесиб борарди. Мен эсам қизнинг бепарво ва бегона қиёфасидан кўз узмас эканман ишқий савдоимнинг охири «вой»лигини ўйлаб борардим. Лекин шунга қарамай, қизнинг олдида мадорсиз оёқларимда чайқалиб турарканман, деярли бахтиёр эдим. Чунки, боя айтганимдек, декартона ақл овозим ўша кунларда ин-инига кириб кетганди.

— Хўш, безгагингиз ўтиб кетдими? — сўради қиз.

У менга бор-йўғи бир марта кўз қирини ташлаган бўлса ҳам афтимнинг заъфаронлигини, кўзларим ости салқилигини илғаганди, шекилли. Умуман бу қиз кўрмаса ҳам ҳамма нарсани сезарди.

— Ўтди. Раҳмат, — дедим мен. — Яхшиларнинг яхшиси бўлмиш бу дунёмизда ҳамма нарса ўткинчи. Касалга чалинасан, қийналасан, кейин соғаясан ва хотиржам бўласан.

— Сиз учун ҳамма нарса хотиржамлик билан тугаркан-да?

— Албатта, ҳамма нарса.

¹ Р.Декарт — француз файласуфи.

— Охири муваффақият ёки мағлубликнинг аҳамияти йўқми?

— Аслида ҳам шу-да! Акс ҳолда ҳаёт давом этмасди ва умуман бўлмасди.

Қиз бу сафар ҳам ўзи билан киножурнал олволган экан, оқ сумкасини кўлтигига тиқиб, кўлини бўшатди-да, журнални икки буклади. Ҳақиқат шўнғишдан олдин гап ташлади.

— Сиз бахтли экансиз.

— Нега фақат мен. Ҳамма ҳам шундай.

— Ҳамма эмас, катта орзу билан яшамайдиган баъзи бировлар шундай.

«Ҳа, албатта, фақат сиз улкан орзулар билан яшайсиз. Оддий бандалар худди замбуруғ ёки майсага ўхшаб орзусиз ўтади».

Агар бир неча кун аввал бўлганда бу гапни шартта башарасига айтиб танобини тортиб қўйган бўлардим. Лекин ҳозир айтолмасдим. Тилимни тийдим. Муносабатларимиз янгитдан бошланаётгани учун бузиб қўймаслик лозим эди.

Гапимиз узилиб қолди. Қиз журналга эгилди, мен эсам унинг мусаффо ва майин юзини, қаламда чизилгандек текис қошларини, бежирим ва хипча бурнини, эҳтиросли ва бўлиқ бўлса-да, бузилмаган лабларини томоша қила бошладим.

Телбалик билан ошиқликнинг фарқи кам дейишади. Лекин мен, ўша кўни шунақанги айёр, зукко ва ҳисоб-китобли бўлиб қолган эдимки, шу тобгача бундай ҳолатни ўзимда ҳис этмагандим. Ўзимни тийиб, мени қизиқтирадиган масалалар ҳақида гап очмасдим. Ҳушимга ёқадиган ишни эмас, тескарисини қилардим.

«Эҳтиёт бўл, — дердим ўзимга. — У ёнингда, энг муҳими уни кўлдан чиқариб юбормаслик. Қизни бегоналаштирадиган, ўзиндан итарадиган ҳаракат қилма. У ёғини бир амалласа бўлади. Яхшиларнинг яхшиси бўлган бу дунёда ҳамма нарсани уйдлаш мумкин». Бу гапларимдан мени роль ўйнаган ёки сунъий қиёфада олифтарчилик қиляпти, деб ўйлаш хато бўлади, албатта. Мен эҳтиёткор одам эдим. Қиз билан иккимизнинг муносабатимиз нозик ришта билан боғланганлигини сезганим сабабидан риштанинг узилишини истамасдим.

Бу қиз шилқимлик билан илтифот кўрсатганини ёқтирмайди. Менинг ундай эмаслигимни кўрсин. Бу ерларда ёлғиз қолганим, у эса ёқимли қиз бўлгани учун кетидан юрибман. Бунинг нимаси ёмон? Ҳис-туйғулар ҳақида гапирмайман, нокамтар саволлар бермайман. У изҳори дилни ёқтирмайди — мен ҳам худди шундайлар тоифасиданман. Пулдор аҳмоқларга қарши қаратилган фалсафий кароматларимга ҳам чек қўяман. Нима ишим бор улар билан? Мени бу дунёда қизиқтирадиган яккаю ягона нарса шу қиз. Унинг кимлиги, қаерданлиги мутлақо аҳамиятсиз.

Қиз йўл бўйи индамай журнал ўқиди. Мен йўл бўйи ўзим билан гаплашиб, унинг баркамол, тиниқ, кундек уйғун қиёфасини ён томондан томоша қилиб келдим. Фақат автобусга чиқиб, Лидони кесиб ўтиб «Эксцельсиор» пляжининг дарвозасида тушганимизда бепарволик билан:

— Пляжга кирасизми? — деб сўрадим.

— Бироздан кейин келаман.

— Мени кўрмаслик учун келишни кечиктираётган бўлсангиз, тўғриси айтиверинг. Ишонинг, сизга улфат бўлишдан ўзимни соқит қиламан. Мени деб қуёшда тобланишдан воз кечманг.

У менга бир қараб, қошлари чимирилди:

— Бу ҳақда умуман ўйламагандим. Кўряпсизми, чўмилиш либосларим ҳам йўқ? Шундоқ боролмайман-ку.

Мен ҳар доимги жойимни эгалладим. Бир неча қадам нарида офтобга тоб берганча Чол ётарди. Менинг терим кўчиб тушгач, бироз қорайган бўлсан-да, ҳар эҳтимолга қарши соябон остига ўтирдим. Ҳаворанг соябоннинг сояси ҳам ҳаворанг бўлиб, янада салқин ва роҳатбахш туюларди.

Соябонимни ўрнатаётган бола уни шарақлатиб очган пайтда Чол ўгирилиб, кимнидир излаб, интиқ бир нигоҳ ташлади. Ёлғизлигимни кўргач, кўзларини лоқайдлик эгаллади. Менга гўёки бир буюмга қарагандек қаради-да, орқасини ўгириб ётиб олди.

«Қизни кутаяпсан-а, қариб қуюлмаган хотинбоз. Кут, кутавер. Келса ҳам сени деб келмайди, — дедим ичимда. — Билагузукли соатингни, юхтоб кўзларингни ялтиратиб, кетимиздан ўлаксахўр шоқолдек из қувиб юрибсан. Лекин сенга ўлжа йўқ. Қиз келса ҳам, библиб қўй, сени деб келмайди. Афсуски, келиши ҳам гумон. Кўнглим сезиб турибди, келмайди».

Қиз ярим соатлардан кейин келди. Болага менинг ёнимни кўрсатиб, мулойим буюрди!

— Нарсаларни шу ерга қўя қолинг.

«Шу ерга, — деб қайтардим ичимда. — Мумкин қадар яқинроқ».

Чол биз томон ўгирилиб, қаддини бироз тиклади-да, ҳурмат ва назокат билан таъзим қилди. Қиз ўзини кўрмаганга солди.

— Бугун анча ақлингиз кириб қопти, — деди қиз қумга чўзилиб.

— Қуёш ванналарини ана шундай бошлаш керак.

— Тўғри айтасиз, афсуски, қандай иш тутишни бир марта тескарисини қилиб кўргандан кейин тушунамиз, — мўмингина жавоб қилдим мен ва бироз сукутдан сўнг қўшиб қўйдим. — Аслида одамлар икки марта яшаши лозим эди. Биринчисида яшашни ўрганиб, иккинчисида амалга оширарди.

Қиз энгил жилмайди-ю, фикримга қўшилмади. Умуман, бировнинг фикрига қўшилиш унинг феълига зид эди.

— Менимча, ҳаётни неча марталиги эмас, қандай имкониятлар билан бошлашинг, қўлингда дастмоя борми-йўқлиги муҳим.

— Энг қимматли дастмоя аслида тажриба. Афсуски, тажриба одамга керак бўлмай қолганда келади.

— Дастмоя, тажриба — қуруқ гап, — яна эътироз билдирди қиз.

— Пул демоқчимисиз?

— Айтайлик пул ҳам...

«Сен ва сенга ўхшаганлар ҳамма нарсани пулга чақади. Бизнинг худойимиз ҳам, мезонимиз ҳам бошқа», қизни ичимда шундай маънода тергаб, ташимда бошқа гап айтдим:

— Орзулар ҳам демоқчисиз, тўғрими?

«Ҳалиги, менда йўқ улкан орзулар».

— Ҳа, орзулар ҳам, — деди у бош ирғаб. — Нимагадир эришиш учун унга қаттиқ интилиш керак.

Қизнинг овозида қандайдир қатъиятлик эшитилиб, беихтиёр мени унга қаратди. У кафти билан олдидаги қумни силаб, текисларди. Узун-узун буғдойранг бармоқлари, пишиқ қўллари нигоҳимни сеҳрлагандек бўлди. Хотиржам ва эринчоқ ҳаракатларида ақл илғамайдиган, лекин теран бир мазмун борга ўхшарди.

— Қизиқ, — дедим мен. — Сиз ростдан ҳам юксак ва кучли интилишга эга бўлган одам оҳангида гапиряпсиз!

— Ҳеч қизиқ жойи йўқ.

— Менимча, бу интилишни ўзингизда атайлаб яратаётганга ўхшайсиз. Сиз, исташ мумкин бўлган ҳамма нарсага эгасиз, энди бу ёғида турмушингиз қандай бўлишини кутишу танлашдан ўзга ишингиз йўқ-ку, ахир?

— Сиз эса кучли истагингиз йўқлигидан унинг нималигини билмайсиз, шунинг учун бахтиёрсиз, — деди қиз энгил истеҳзо билан.

Кейин қум силашдан тўхтаб тўсатдан сўраб қолди:

— Хўш, билсам бўладими, сиз аслида кимсиз?

«Нега энди мен билан қизиқиб қолдинг? Шишадек тиниқ бўлсам нега сўраб суриштиряпсан?»

— Ўзининг ёзги дам олишини Венецияда ўтказаётган, янглишиб ножоиз жойга тушиб қолган оддий ўқитувчи.

— Ҳаммаси тушунарли. Сиз камбағалсиз. Аммо кишини ерга урадиган оч ва юпун даражада эмас. Етишмовчиликларга сабот билан чидаш бериб, маошингизнинг навбатдаги ошиши ёки...

Қиз, жуда ошириб юбормадиммикин, дегандек тўхтаб қолгани учун ўзим унга ёрдамга келдим:

— Хўш, хўш? Ёки?

— Ёки камбағал ўқитувчилардан бойлар тортиб олган нарсаларни қайтариб берадиган инқилобни кутиб яшайсиз.

У ёшига номуносиб равишда катта гап ва чўрткесар эди. Афтидан, бой табақадагиларнинг бари шундай яратилади, шекилли.

Қизнинг бу гапидан кейин портлаб кетишимга оз қолди. Қўлимни кумга тиқиб, остидаги нам захликда бироз ушлаб турдим-да, сўнг сунъий бепарволик билан сўрадим:

— Хўш, сиз-чи? Сиз нима кутасиз?

— Бугун изҳори дил билан шуғулланамиз, шекилли? — деди кулиб у. — Юринг чўмиламиз! Қўрқманг, сизга зарар қилмайди.

Кейинроқ, чолнинг оғир нигоҳи кузатувида кийинаётган пайтимизда мен қиздан бирга овқатланиш ҳақида яна илтимос қилдим.

— Майли, — рози бўлди у. — Фақат ўша биринчи марта овқатланган жойимизда.

Қўкрак қафасимга кувонч тўлаётганини туйдим. Чунки бугунги кун ҳисобидан кичкина бўлса-да, иккинчи ғалабага эришгандим.

Лимонранг соябон остидаги қаҳвахонада овқатланар эканмиз, қизнинг ҳаётидан у-бу нарсани билиб олмоқ мақсадида бояги мавзуни бошламоқчи бўлгандим, у суҳбатни бошқа ёққа буриб юборди. Мен ўша кун жуда эҳтиёткор бўлганим учун ортиқ тихирлик қилмадим ва биз майда-чуйда нарсалар хусусида гаплашдик. Қиз, Париж ва унинг модалари ҳақида суриштирар ва мендек бир ўқитувчининг модани тушунмай берган жавобларимдан мириқиб куларди. Шунда бирдан унинг эсига бир нарса тушиб қолиб сўради:

— Соат неча бўлди?

— Иккига яқинлашди...

— Вақтим бўб қопти.

Унинг кетидан турмоқчи эдим, қиз илова қилиб тўхтатди:

— Кузатишингизнинг ҳожати йўқ. Йўлим яқин...

— Хўп, шаҳарга қачон қайтасиз?

— Кечкурун.

— Тасодифни қаранг, менам кечгача шу ерда юрмоқчи эдим. Бирга қайтсак бўладими?

— Бирга бўлса — бирга-де, — кулди қиз. — Тасодиф бобида омадингиз бор экан.

Хуллас, мен ярим кун бирон иш қилмай Лидони айланиб юрдим.

Яшил, зангори, сариқ соябонлар остида бир неча марта қаҳва ичиб, дўкон кўргазмаларини томоша қилиб юрарканман, ўзимнинг кичкина муваффақиятларимни тарозига солиб ўлчардим. Бандаргоҳга қелиб, анча вақт кутдим. Лекин бекорчиликдан ҳеч зерикмасдим. Уйлайдиган мавзу битта бўлса-да, ўйлашдан чарчамасдим.

Номаълум соҳибжамолим билан кемага ўтирганимизда денгиз кўк-бинафша, осмон эса оч-яшил тус олиб, Веронезе тасвирлаган осмонининг айнаи ўзига айланганди. У шундай майин ва тиниқ эдики, юрагим ҳовриқиб, Веронезе ҳам ўз осмонини чизганда ошиқ бўлган деб ўйладим.

Кемадан Дукале Палаццосида кун гира-шира қоронғилашган пайтда тушдик. Одам товушларига, неон чироқларию сояларига тўла бўлган тор кўчалардан ҳеч қандай мақсадсиз узоқ сайр қилдик. Кейин кичкина боғида одамлар рақс тушаётган бир қаҳвахонанинг устидан чиқдик. Оркестр қадимий шўх бир куйни чалар, дарахтларга осилган қоғоз фонуслар эса чайқалиб турарди.

Бўш стол топиб ўтирдик. Столлар шунчалик кичкина эдики, тиззаларимиз бир-бирига тегиб турар, мен бундан ҳаяжонга тушиб мадорсизланардим.

Биз ҳам ҳамма қатори рақс тушдик. Пиво ичдик ва яна рақсга тушдик. Шунда, оркестр бир ўйиннинг сўнгги аккордларини чалаётган пайтда, майдончадаги эркак билан аёллар қандайдир қадимий одат бўйича бўлса керак, ўпиша бошлашди. Ёлғиз мен кўлларим кўтарилганча қаққайиб қотиб қолдим. Чунки қизни кўйиб юбориб, кўлларимни туширишга улгурмагандим.

Қиз нигоҳини менга қаратиб, саросимага тушганимдан бироз афсуслангандек бўлди назаримда.

— Нима қилиб турибсиз? — кулди у. — Мени ўпмайсизми!

Мен унинг ўпилмаган пуштиранг лабларидан ўпиш учун энгашар эканман, бошим айланиб кетганини сездим.

* * *

Мана шу каби, тунги рақс майдонида совға қилинган бўса кимлар учундир арзимаган нарса бўлиши мумкин, лекин мен учун янги бир олам эди. Кечаси алламаҳалгача бўсани ўйлаб, ухлолмадим. Хонага тушаётган ой шуъласию очиқ деразадан эшитилаётган сувнинг шилдираши, деворларга гупиллаб урилиши — етиб бўлмас орзудек кўринган нарсанинг шу сонияда яқин ва табиий туюлаётганига гувоҳ эдилар. Орзуимга етишда ҳеч қандай тўсиқ йўқ. Тонг отиб янги кун келса бас. Янги куннинг келмаслиги мумкинми, ахир?

Тонг саҳарда туриб нонуштани хонага келтиришни буюрдим-да, тошойнанинг олдида жуда узоқ тимирскиландим. Ювиниб, соқол олгач, туним бедор ўтганига қарамай, кечагига нисбатан анча одам-башара бўлиб қолдим. Оппоқ кўйлак кийиб, учта галстугимдан энг чиройлисини тақдим. Сўнг, кулранг костюмим ҳақида қизнинг яхши фикр билдирмагани эсимга тушиб, тангридан куннинг салқин келишини тилаб-тилаб, тўқ-кўк костюмимни кийдим.

Соат саккизга занг урганда мен аллақачон бекатда кемачанинг келишини кутиб турардим. Биринчи кемада қиз йўқ эди. Иккинчисида ҳам у келмади. Учтинчи кемада ҳам кўрмадим. Бу лаънати жимитдек кемачалар ҳар чорак соатда қатнар, лекин қиз ҳамон кўринмас эди. Нақ куннинг тиғида туриб, терлаб-пишиб кетганимдан ёқаларимни бўшатдим. Турқи тароватимнинг расмийлиги энди бировга

керак эмаслиги учун бўйинбоғимни чўнтакка солиб ўтиравердим. «Касал бўлиб қолгандир», — дердим ўзимни юпатиш ниятида. Кейин у Лидога бошқа — катта кемада кетган деб қарор қилдим.

«Лидога бориб уни ахтариб топиш керак», — дедим бўшашиб.

«Хой, нималар деяпсан, сен аҳмоқ? Агар ростдан ҳам бошқа кемада кетган бўлса, демак, буни сен билан учрашмаслик учун қилган. Хўш, унда кетидан изғиб-эланиб юришнинг нима ҳожати бор?»

Иссиқдан азобланиб, бошимда яна оғриқ турди. Ҳеч ким, ҳаттоки ўзим билан ўзим ҳам гаплашгим келмасди. Шунинг учун меҳмонхонага қайтиб, ўзимни ўринга ташладим.

«Биринчидан бўшашма, иккинчидан гимназиячи бола сингари масхарабозлик ҳам қилма, — деди менга ичимдаги эзма маслаҳатчи. — Пастга тушиб овқатлангин-да, аввалги режани амалга ошир. Кечгача иккита қасрни кўриб улгурасан. Бу саргузаштга чек қўй. Лидога қатнашни бас қил. Тўйиб кетдим шу Лидодан».

Лекин мен ҳасрат ва аламга тўлиб, ўрнимдан қимирламасдим. Ҳеч қаёққа боргим ҳам, бирон иш билан шуғуллангим ҳам келмасди. Ухласам, дердим-у, уддасидан чиқолмасдим. Яна хасталигим эсимга тушди. Қани энди касалим кўзгаса! Чин дилдан шуни истардим. Фақат бир кунга кўзгаса-да, эртасига қиз билан яна учрашсам. Балки у меҳрибонроқ бўлар. Балки у менга шунчаки, юзаки назар ташламай, ёқтирган одамига аёллар қарагандек қарар ва «мендан хафамасмисиз?» деб савол берар...

Тушлик пайтининг соялари девор бўйлаб юқорига силжир, менга эса бу ҳаракат мангу давом этаётгандек туюларди. Сўнг, оқшом шабадаси эсиб, дераза пардасини ҳилпиратди-да, қоронғу туша бошлади. Пастдаги ресторан айвонида оркестр музика чала бошлади. Куй жуда кўҳна ва сийқаси чиққан бўлиб, бошимга тушган савдони, умуман одамзоднинг бир-биридан ажралиши ва унга боғлиқ аламлари сингари мангу воқеалардан ҳикоя қилаётганга ўхшарди.

Эртасига ўрнимдан туришдан аввал узоқ тўлғониб ётдим. Шунда ички овозим, эс-ҳушингни батамом йўқотиб шу қизнинг қўлида ўйинчоққа айланиб қолдингми ёки шарт узиб кетишга ҳали қурбинг етадими, деб сўради.

Йўқ, қурбим етмасди. Чамадондан янги кўйлак чиқардим, тўқ-кўк костюмимни кийдим-да, бекатга йўл олдим.

Қиз бешинчи кемада келди. Одатдагидек у каюта соясида ўтирарди.

— Тасодифни қаранг, тўғрими? — деди у ёнига бориб турганимдан кейин.

— Кеча кўринмадингиз? — дедим алашим кучлилигидан ҳазилини қабул қилмай.

— Ҳа, кеча кўринмадим.

— Сизни бекатда тушгача кутиб ўтирдим...

Гарчи мен бу жумлани хабар маъносида айтган бўлсам-да, овозимда таъна бор эди.

— Ростданми? Кутинг деб сизга айтмагандим-ку?

Унинг овози майин бўлса-да, сўзларидаги қўполлик асло юшамасди.

Ўзимни кемамиз билан ёнма-ён кетаётган, апельсин юкланган қора баржани қизиқиб кузатаётган қиёфага солиб индамадим. Гарчи севинчдан диконглаб сакраш учун сабаб бўлмаса-да, аламзада кўришни ҳам истамасдим.

Таънаю дашномга қоламанми, деб хавотирланган қиз ҳам жимиб қолганди. Лекин бироз туриб, хавотири бехуда эканлигини тушунди, шекилли, чўзилиб кетган сукунатни ўзи бузди:

— Мен сизни хафа қилмоқчи эмасдим, — деди у паст овозда. — Аммо бошиданоқ яхши биласизки, бачкана шилқимликни ёқтирмайман. Иккимизнинг орамизда ҳеч нарса бўлмаган ва бундан кейин ҳам бўлмайди.

Бундан ҳам тушунарлироқ лўнда изоҳ топиш мумкин эмасди.

— Орамизда ҳеч нарса бўлмаганлигини уқдириб қўйиш учун кеча келмаган экансиз-да.

Қиз жавоб бермади. Унинг гўзал ва менга нисбатан лоқайд чехрасига қараб туриб: «Сени ўша кунни роъдан ҳам ўпдимми ёки менга шундай туюлдими?» деб сўрадим ўзимдан ўзим.

Қиз менинг саволимни сезгандек гап қотди:

— Нима деб изоҳласангиз — ихтиёрингиз. Аммо ўша кунги тасодифий, ҳеч нарсага арзимайдиган бўсадан катта хулосалар чиқармасиз, деб умид қиламан.

— Хотиржам бўлинг. Умуман, мен сиз ўйлаганчалик шилқим ва сурбет эмасман.

Шундай қилиб, ўша кундаги ўпич ва унга боғлиқ бошқа воқеалар — бир тийин. Ҳаммасини миядан ситиб чиқаришинг керак экан».

Гарчи менда «Эксцельсиор» истиқоматчиларидагидек такаббурлик бўлмаса-да, ўз қадрини билмайдиганлар тоифасига ҳам мансуб эмасман. Агар илк дафъа қизнинг шу гапларини эшитганимда, енгил таъзим бажо айлаб жўнаворган бўлардим. Лекин ҳозирги савдода ожизлик қилардим. Минг карра жаҳлим чиқсин, ўзимни минг карра койимай, оёқларим беихтиёр қизнинг қошига етаклаб келаверарди.

Куннинг ярми пляжда, кейин овқатланиш, кечкурун эса шаҳаргача кузатиб қўйиш: мана шу тартибда яна бир неча кунни ўтказдик. Ҳар шомда, иккинчи бекатга бормаيمان, Венецияга келишдан асосий мақсадимга ўтаман деб сўз олардим-у, эртасига яна бекатда кема кутиб тураверардим. Қиз менинг ҳаётимда жуда мустаҳкам ўрин олган ва бу ҳолга қарши курашишга қудратим етмасди.

Яна эҳтиёткор одамга айландим. Туйғуларимни унга билдирмас, ҳеч нарсада жигига тегмасдим. Саволларим нимаси биландир ёқмаётганини сезсам, даров мавзунни ўзгартирардим. Қизга эса, айниқса, ўзи ҳақидаги, оиласи ва давраси ҳақидаги саволлар ёқмасди. У ҳамон мен учун номаълум: кун бўйи бирга юрадиган номаълум соҳибжамол эди.

Шунга қарамай, гарчи мен орзу қилган мазмунда бўлмаса-да, муносабатларимиз табиий равишда тобора яқинлаша борарди. Қиз ўзига тааллуқли масалаларни четлаб ўтаркан, соддалик билан менинг ҳаётимга оид тафсилотларни суриштириб оларди. Университетга уйғониш даври тарихи бўйича ўқитувчи бўлиб ишга киришга кўп ва беҳуда уринганимни сўзлаб берганимда у ҳайрон бўлди:

— Қаранг-а! Сизни бунақа ишларга ноқобил деб ўйларканман!

— Сиз умуман мени тентакдан берироқ, деб ҳисоблайсиз, тўғрими?

— Ҳеч ҳам ундаймас. Фақат, бахтли одам деб ўйлардим. Ахир ўзингиз айтгандингиз-ку, ҳамма нарсада хотиржамликка эришаман деб... Кейинги гапимиздан хулоса чиқади-ку, унақа эмас экан-да?

— Йўқ, барибир ўшандай.

— Нима, сиз орзуларингиздан воз кечиб, тақдирга тан бердингизми?

— Жуда унчалик эмас. Ҳеч қачон тан бермасам керак-у, аммо бошда бўладиган аччиқ алам барибир ўтади-да. Биласизми, авваллари шуни ўйлаб кечалари ухласамдим, мақсад сари интилиш ва кураш йўллари излардим. Кейин аста совидим. Сени нолайиқ эканлигинг учун эмас, гоёларинг, мафқуранг учун олишмаяпти, гоё ва мафқура эса

сенинг моҳиятингни ташкил этади, уларни пальтога ўхшатиб ечиб қўйиш мумкин эмас, дедим ўзимга ўзим ва кафедрадан воз кечдим.

— Демак ҳозир хотиржамсиз?

— Деярлик шундай. Ҳар ҳолда мен билан университет орасида девор борлигини тушундим ва бу деворни бошим билан уриб тешмоқчи эмасман.

Қиз бироз индамай турди-да, кейин хулоса чиқарди:

— Йўқ, мен янглишмаган эканман: сиз ростдан ҳам бахтиёр одамсиз.

— Қанчалик бахтиёр ёки бахтиёр эмаслигини фақат одамнинг ўзига билади, — дедим мен мавҳумроқ оҳангда ва суҳбатимиз қаҳвахонада бўлаётгани учун яна пиво буюрттирдим.

Оддий ўқитувчининг ҳаёти бу қизга нима қизиғи борлигини тушунолмасам ҳам, у кўпинча суҳбатни шу томонга бурганда қаршилик қилмасдим. Аксинча, қиз учун нотаниш бўлган ҳаёт ҳақида хурсанд бўлиб ҳикоя қилардим. Қизиғи шуки, ўз ҳаётим Лидонинг олтин қумлари, кўм-кўк осмони, қувноқ қуёши ичида ҳикоя қилинган учун ўзимга ҳам бегона ва ғаройиб бўлиб кўринарди. Булутли куз тонглари, ҳавода муаллақ осилиб қолгандек турувчи Парижнинг майда ёмғирига тўйинган туман, синфхоналардаги сап-сарик лампочка ёруғидаги ўтадиган тарих дарсларим, саккизта салб юришини акс эттирган ва Никея билан Қуддуси Шариф ўртасида тешиги бор эски харита, бурчак ресторандаги бир стакан вино билан ейиладиган қовурилган картошкали бифштекс, тушликдан кейинги қироатхонадаги ўқишларим, қўшни ўртоқларим билан бильярд ўйнашлар, кечқурун яна сарик лампочка ёруғида машғул бўладиган Италия уйғониш даврига оид қўлёмма, тун — буларнинг бари таниш ва шу билан бирга худди биров ҳикоя қилаётгандек нотаниш бўлиб туюларди.

Айни замонда, қиз билан суҳбатдан олаётган узук-юлуқ ахборотлар туйғайли, баттар бегона оламга ўгринча кириб бораётган эдим.

Тунги қиморхона-казинолар, у ердаги корчалоннинг хитобларию суякдан ишланган соққаларнинг бўғиқ тарақлаши; уйғониш даврининг либосларида шампан винолари сувдек оқизиладиган баллар, Венециянинг кўҳна қасрларини самолётда Африкадан келтириладиган орхидеялар билан безаб ўтказиладиган рақс кечалари, концертлар ва муборақбод ташрифлар билан кечадиган Римнинг қиш мавсумлари — буларнинг бари тасаввуримга янгитдан кириб гулгун ўйнади.

Номаълум соҳибжамолим ёш бўлгани учун бу нарсалар ҳали жонига тегиб улгурмаганди. Мен эса бу томошо базмларнинг барида такаббуруна аҳмоқликдан бошқа нарса кўрмасдим. Шу сабабдан ҳам унинг, ҳам ўзимнинг дунёимдан бир хилда ажралиб қолгандим. Қизнинг осойишта чағир кўзларига, қиёси йўқ гўзал юзига мужассамлашиб, мени ўзига тобора мафтун этаётган кичкина оламдан бўлак атрофимда биронта суянчиқ, таянадиган биронта аниқ нарса ёки тиррик жон тополмасдим.

Қиз ҳамон мен учун мавҳум бўлиб қолаётган бўлса-да, кундан-кунга кичик-кичик тафсилотлар орқали унинг ҳаётини билиб борар ва у ҳақда тасаввуримдаги туманга аста-секин ойдинлик киритардим. Қиз китоб ўқишни яхши кўрарди. Кўп ва лекин тартибсиз ўқирди. Генри Жеймснинг романларини майда-чуйда тафсилотларигача айтиб бера оларди-ю, ammo бир соатдан кейин «Бовари хоним»ни очиб кўрмаганлигини тан олиши мумкин эди.

Унинг фикр-мулоҳазалари мен учун жуда муҳим эди. Фикр-муло-

ҳазалари эса ёшига мутлақо номутаносиб равишда жуда теран, синчков ва ақлли одамни кига ўхшарди. Бу ақлли дунёқараши мени лол қолдирар, шу билан бирга ёқмасди ҳам. Баъзилар соғ ақл деб атайдиган бу дунёқараш, очикдан-очик одамларга ишончсизлик, бемехрликдан иборат эди.

— Ҳўш, нима истайсиз? — дерди у менинг юқоридаги мазмунда эътирозларимга қаршилиқ билдириб. — Раҳмдил тангри бу дунёни сизга, боз устига сизнинг орзуларингизга мослаб бичмаган. Мана — у кўз олдимизда турибди. Марҳамат қилиб, қандай яратилган бўлса шундайлигича ҳазм этишга мажбурсиз.

— Ахир ҳамма нарсага ўхшаб кишилиқ дунёси ҳам тараққий этмоқда!

— Ҳеч нарса тараққий этаётгани йўқ. Ҳаммаси айланиб, қайтарилиб ётибди: қуёш, сайёралар, одамзод. Юзаки қараган кишигагина тараққиёт кўриниши мумкин. Аслида эса бариси қачонлардир юз берган ва яна юз берадиган ҳодисалар бўлиб, бу жараён токи ҳамма нарса йўқ бўлиб чангга айлангунча давом этади. Табиат қонуни шу. Қонунни эса, сиз айтганингизча, пальтога ўхшатиб ечиб бир чеккага қўйиб қўйиш мумкин эмас.

— Сиз Сорбонна қаҳвахонадрасидаги мутаассиб реакционерга ўхшаб гапиряпсиз.

— Эҳтимол. Чунки мен ҳар жойда ўқиб олган нарсаларимни гапиряпман. Фикрларим теша тегмаган деб даъво қилмайман-у, аммо тўғрилигига аминман.

Биз шу алфозда чўмиладиган жойдами, норинжранг соябон остидами суҳбатлашарканмиз, қиз қуёш системасидан кузги модага, пулнинг энгилмас қудратидан кинороман уйдирмаларига сакраб ўтаверарди. Мен эса, айниқса ўша кунлари жуда қийналсам ҳам унга мослашишга, унингдек энгил-елпи фикр юритишга, унингдек бепарво ва хотиржам кўринишга ҳаракат қилардим. Қизнинг оҳангдор, ҳуш ёқувчи, илиққина овозини тингларканман, қолган кунларимни ҳисоблар, ҳали ҳам ожиз умид боғлаб юрган мўъжизам юз бермаслигини ва юз бериши мумкин бўлган ёлғиз нарса охириги кун меҳмонхонага пул тўлашим, поездга ўтиришу жўнаб кетишим эканлигини ўйлардим.

Қиз билан ўртамиздаги яқинликка ўхшаб туюлувчи муносабат қалбимни қаттиқ азобларди. Чунки бу яқинлик дунёдаги мавжуд бўлган энг ёқимсиз ва беҳуда муносабат эди. Қиз менга ўрганиб кўникиб бормоқда эди. Лекин бу кўникма суҳбатдошга, пляждаги юзаки ва бачкана танишувга нисбатан эди. Мени расмли журнал ёки Мопассан романлари сингари бир нарса деб қабул қиларди. У кўнгил очар, мен эсам қўлида ўйинчоқ эдим. У ҳамма ҳуқуқни ўзи эгаллаб, менга бекатда ёки пляжга кираверишда кутиб туриш, эътироз билдирмаслик, кўнглимга ёқадиган гапни гапирмаслик, кечқурун ёки эрталаб «мени кутманг», «келмайман» деб, қуруққина буюрганда хўп деб, бош ирғаш сингари вазифа ва мажбуриятларнинг ҳаммасини қолдирганди.

Қиз ҳар кун тушлиқдан кейин ўзининг олий табақасига оид расм-русумларини бажариш учун йўқоларди. Баъзан оқшомлари ҳам келмас, баъзан эса кун-уззукун кўринмай кетарди. Иккимиз учрашолмай қолишимиздан заррача ачинмас, янги учрашув истаб ошиқмас, лекин шу билан бирга, албатта учрашажагимизни билар, менинг худди табиат қонуниди ёзилгандек, кема бекатида ёки пляж бўсағасида пайдо бўлишимга аниқ ишонарди.

Тунлари ўз хонамга кўзимни мошдек очганча паровоз сигналини, юрагимнинг гупиллашини, сувнинг кўҳна тошдеворларга шалоплаб урилишини эшитиб ётарканман, ҳар куни ўзимга ўзим «бас!» дердим. Уни бошқа кўришни истамайман, эрталаб кўнглига сиққанча мени кутсин, бошқа биров ёнига келиб: «Яхшимисиз? Тасодифни қаранг!» деб айтсин, дердим...

* * *

Менинг маликам аслида камбағал бўлиб чиқди. Золушқадан ҳам камбағал экан.

Мен буни тасодифан билиб қолдим. Бир куни қиз, мени кутманг, деб айтди. Мен шаҳарга қайтиб келдим-да, ўзи шундоқ ҳам ёлғизликдан юрагим сиқилиб юрганимдан ибодатхона ва қасрларнинг нимқоронгулигига бардош беролмаслигини ўйлаб, гавжум савдо қаторларини бемақсад кеза бошладим. Шунда, нархи туширилган моллар дўконига пуштиранг матога кўзим тушиб қолди.

Мен бу матони минг хил пуштиранг ва каштали матоларнинг ичидан ҳам таниб олган бўлардим. Чунки қиз шу матодан тикилган кўйлак кийиб юарди.

«Мумкин эмас, у бунақа дўкондан нарса сотиб олмайди!». Аммо у мато, модадан чиққан, ким биледи неча мавсумдан бери ётган бошқа нарсалар ичида яхлитгина кўзга ташланиб турар ва уни соатлаб бақрайиб кузатганим билан ўзгариб қолмасди.

Ўз хаёлларимга фарқ бўлиб, гавжумлик ичида туртиниб-суртиниб борарканман, кўзим ярқ этиб очилиб, илгари сезмаган нарсаларим бирдан равшанлашди. Ахир қизнинг бор-йўғи икки хил: пуштиранг кўйлак ва кўк кофта-юбкасидан бошқа кийими кўринмади-ку! Ун кун ичида фақат икки хил кийимни бўғжомаси жуда камтар бўлган аёлгина кийиши мумкин. У ҳамиша тақиб юрган аметист тошли узуги ҳам унчалик қиммат узук эмас. Бой хонимлар Лидога ялтираб турган шахсий ведетталарида сузиб боришганда у ҳамиша оддий халққа мўлжалланган кемачадан фойдаланади. «Эксцельсиор»да ва ўша ердаги бой пляжларда нима учун унинг биронта ҳам таниши йўқ? Чунки у «Эксцельсиор»нинг жазмани эмас, чунки у ҳам менга ўхшаган бегона.

Бу далилларни тарозига соларканман, шунча вақтдан бери қизни олий табақага мансуб деб ўйлаб юрганим ўзимга қизиқ туюларди. Фақат менга ўхшаган кўзи кўр тарих ўқитувчисигагина у аслзода хоним бўлиб кўриниши мумкин эди.

Кейинроқ, ўзимни бунчалик айблашим нотўғрилигини тушундим. Қиз мени кийим-кечаги билан эмас, Лидонинг жазманларидан ўзлаштириб олган дамдўзлиги, киборлиги билан чалғитган эди. Қизиқ, бу майнавозчиликнинг унга нима кераги бор экан? Ўзига ёт, кеккайган ва совуқ даврадан нима излаб юрибди?

Ҳар томондан бостириб келаётган саволлар чангалидан аниқ йўл топишим учун яна озгина яёв юриб ўйлашим лозим эди. Аммо бу шаҳарда йўл юришнинг имкони йўқ. Қадамингни жадаллаштирсанг каналга тақаласан, ўнгга ёки сўлга бурилсанг, яна канал чиқади. Хираяшил каналлари ичида сиқилиб қолган илон изи тор кўчалардан, деворларидан нам ва моғор уфуриб турган ер ости йўлаклардан тентираб юрарканман, бу оламнинг ҳаммаси ҳам калламдаги гирдоб сингари чалкашликка ўхшаб кўринарди...

— Буфетга бориб бирон яхна ичимлик ичмаймизми? — деб сўрадим мен, эртасига пляжда ўз жойимизга ўрнашганимизда.

— Жуда чанқаган бўлсангиз майли...

— Гап чанқашдамас, анави нусха жиғимга тегяпти.

Қиз жилмайиш билан розилик берди. Ўрнимиздан туриб чолнинг ёнидан ўтиб кетаётганимизда, унинг суқатойлик билан писиб кутиб ётган кўзларига яна назарим тушди.

— Мурдасини барибир ғажийман деб пайт пойлаб юрган сиртлонга ўхшайди, — дедим мен гўнғиллаб.

— Анча бачкана ўхшатиш қилдингиз, — деди қиз. — Айниқса, мурда деганингизда мени назарда тутганингизни ҳисобласа...

Вақт эрта бўлгани учун буфетда деярли ҳеч кимса йўқ экан. Официант икки шиша кока-кола билан лимон ва муз бўлаклари аралаштириб солинган иккита қадаҳ ҳам олиб келди. Кока-колага лимон кўшиб сотиб бу ерда одамни беш баравар шилишарди.

— Ўйноқлаб кўпиришини қаранг! — деди қиз йод рангидаги суюқликнинг вижиллашини кўрсатиб. — Нақ шампаннинг ўзгинаси-я!

Уша куни қизнинг кайфияти чоғ эди.

Мен эсам бошқа, муҳим ва ҳозир ойдинлаштириб олиш зарур бўлган масалани ўйлаганим учун индамасдим. Қадахимдаги ичимликдан бир неча қултум ичиб қизга қарадим. У жилмайди.

— Эсингиздами, — деб астагина ва бепарво оҳангда гап бошладим мен. — Сиз бир куни менга: «Эксцельсиор» мижозлари орасида юганингиз билан на кўринишингиз, на одатларингизу қилиқларингиз уларга ўхшамайди, деб айтгандингиз.

— Айтгандим. Хўш, нима бўпти?

— Мендан фарқли ўлароқ, кўринишингиз, одат ва қилиқларингиз уларга ўхшагани билан сиз ҳам уларнинг даврасига кирмайсиз.

Мен яна қадахимдан бир неча қултум ичдим. Қизнинг юзига яна дамдўзлик ўрнашиб, индамай бошқа тарафга қараб олди. Мен гапимда давом этдим:

— Ҳа, сизнинг улар даврасига ҳеч қандай алоқангиз йўқлиги аниқ кўриниб турибди. Лекин нега комедия кўрсатиб юганингизга тушунолмайман...

— Ҳеч қанақа комедия кўрсатиб юганим йўқ, — деди у хотиржам оҳангда. — Бироз туриб яна кўшимча қилди: — Устига-устак сизга ҳисобот беришим шарт эмас. Ҳеч нарсада — билиб қўйинг.

Агар қиз бу гапни кеча айтганда индамай ичимга ютган бўлардим. Лекин бугун мен ҳар қандай эҳтиёткорликни, ҳисоб-китобни улоқтириб ташлагандим. Атрофимизда ясланиб ёки сайр қилиб юрганларга қизнинг алоқадор эмаслиги ҳақида гап очганим мени тушовлардан озод қилиб, ўзлимга қайтарганди.

— Гапимга қулоқ солинг, Менга ҳеч қандай ҳисоб беришингиз шарт эмас — бу тўғри. Аммо ўзингизга ҳисобот беришга мажбурсиз. “Бу лаънати жойда нима жин уриб юрибман, нима излаяпман? Бировга беришни эмас бировдан уриб олишни касб қилган бу одамлар менга жilовини тутқазиб қўярмиди?», деган саволларни ўзингизга бермайсизми?

— Нима қилишим кераклигига аралашмай, ўзимга қўйиб қўя қолинг, — деди у совуққина оҳангда.

— Хўп, розиман. Ўзингиз ҳал қилинг. Лекин бир нарсани билиб қўйишингизни истардим. Мен сизнинг қоқилишингизни пойлаб, шартга ташланмоқчи бўлган мурдахўр газанда эмасман. Ўн кун, нари борса икки ҳафтадан кейин бу ерлардан кетаман. Аммо, сизни

севаман, сизнинг бахтли бўлишингизни жуда-жуда истайман. Моломики сизга саволлар бераётган эканман, келажагингиз учун қайгураётганимдан, бу ерлардан узоққа кетиб қолганимда, ҳаётингизни чилпарчин қилиб қўйишингизни ўйлаб қўрққанымдандир...

У менга шошиб қараб, сўради:

— Хўш келажагим қандай бўлади? Шу чолни раво кўряписизми?

— Чолми, чолга ўхшаганми, бунинг аҳамияти йўқ. Умуман, шу тўданинг панжасига тушиб қолишингиздан қўрқаман. Наҳотки, уларнинг қанақалигини билмасангиз? Агар бир кимса ёки нарса билан қизиқиб қолсалар, демак, унинг ўзларига фойдали эканини ўйлашади. Фойдадан бўлак бошқа мезони йўқ уларнинг. Хўп, сиз гўзалсиз дейлик, улар бир қарашдаёқ чиройингиз ресторанда битта ўтиришга арзийдими ёки қоракўзан шубагами, ёки автомобилгами, дарров пулга чақишади. Ишлари битгандан кейин совғани қайтиб олиш йўллари ҳам чамалаб қўйишади. Ҳисоб-китоб — уларнинг худоси. Бу уларга шажараларининг бошида турган қассоб ёки дўкондор бо-бокалонларидан ўтган.

— Ўзингизни босинг, — деди у майин оҳангда. — Гапингиздан камроқ адашасиз.

— Ҳазил қилманг. Мен жиддий гапиряпман.

— Кўряпман. Лекин айтаётган гапларингиз фақат бу ердагиларга эмас, ҳамма одамларга тааллуқли. Бу ердагиларми, Венециянинг ифлос, кир маҳаллаларидами — одамларнинг ҳеч фарқи йўқ.

— Фарқи бор ва жуда катта. Бу ерда ялпайиб ётганларнинг пули кўп. Пули жуд-д-а кўп. Шу сабабдан ўзларини кучли, ҳамма нарсага қодир, ҳамма нарса мумкин деб ўйлайдилар...

— Пули йўқлар эса, пулсизликнинг ўрнини сурбетлик, алдамчилик, зўрлик билан тўлдирса бўлади деб ҳисоблайдилар. Аёл у ерда ҳам бу ерда ҳам ўлка. Агар, албатта аҳмоқ бўлса.

— Йўқ, нотўғри. Сиз ўзингизни оқламоқчисиз, холос. Менга қулоқ солинг...

Лекин у гапимни бетоқатлик билан кесди:

— Йўқ, қулоқ солишни истамайман.

Қизнинг андак қизарган юзларидан биринчи марта хотиржамлик ўчганди. Чағир кўзларига тажанглик ўрнашиб, биринчи марта менга серрайиб тик боқарди.

— Майли, — деди у хотиржам совуққонлик билан. — Сиз мени ёқтирасиз дейлик. Дўстона маслаҳат бераяпсиз ҳам дейлик. Лекин бу маслаҳатингизнинг менга нима фойдаси борлигини ўйладингизми? Нима қиламан маслаҳатингизни? Тарихдан рефератмиди сизга? Сиз бу ерда лимонад ичиб ўтириб баландпарвоз оҳангда гапирётган гапларингизни мен турмушда синаб кўрганман. Болалигимданок, ўнларча марта бошимдан ўтказганман. Шунинг учун буларни сиздан кўра мен яхши биламан. Бой эркакларни ҳам, камбағал эркакларни ҳам, ўша сиз айтган қассобларни ҳам жуда яхши биламан ва худога шукрки, шу пайтгача сизнинг панду насихатларингизсиз ҳам уларнинг адабини бериб юрганман.

Мен жим ўтирдим. Жим ўтиришдан бошқа нима ҳам қила олардим? Ҳақиқатда ўзим яхши билмайдиган, орқаваротдан эшитиб, умумий тасаввурга эга бўлган мавзуда фалсафа сўқигандим-да. Кейин, қиз ҳақида қайгураётганим ростми ўзи? Бировнинг қайгуришига зор одамга ҳеч ўхшамайди-ку? У мен билмаган томонга сузиб кетяпти, лекин жуда яхши сузиб кетяпти, чўкадиган сиёқи йўқ.

— Чанқоғингизни қондирдингизми? — сўради қиз. — Турайлик бўлмаса. Менимча, бир шиша кока-колага етарлича вақт ажратдик.

У яна хотиржам ҳолига қайтган бўлса-да, кайфияти бузилганди.

Буфетчи билан ҳисоб-китоб қилгач, соҳил бўйидаги нам ва оёқ ботмайдиган қум чизигидан қайта бошладик.

— Жуда индамай қолдингиз? — деди қиз. — Нима бало, менинг ташвишларим тинч қўймаптимми дейман?..

— Бошқа иложим йўқ ахир! — мен ҳам унинг оҳангига мослаб жавоб бердим.

У кулиб юборди. Лекин кулгиси носамимий эди.

— Иқрор бўлинг, сизни менинг қайғум эмас, ўзингизнинг синч-ковлигингиз қийнапти. Сизни шишадек тиниқсиз, деганим жаҳлингизни чиқаряпти. Хоҳланг-хоҳламанг, лекин тўғри изоҳ шу. Сиз ҳамма нарсани тоқчаларга тартиб билан териб қўйишга одатланган одамсиз. Таниш-билишларингизни ҳам худди ўқувчиларингизга ўхшатиб: бу яхши, бу ўртача, бу ёмон деб аллақачон саралаб қўйгансиз. Мени эса қайси тоқчага қўйишингизни билмаяпсиз. Шундан жаҳлингиз чиқаяпти. Агар қўлингиздан келса бир тарсаки тортиб ёки кулоғимдан чўзиб жазолаган бўлардингиз.

Қиз яна кулди-да, сувга туша бошлади.

— Балки ростдан ҳам жаҳлим чиққандир, — дедим мен унинг кетидан бориб. — Лекин жаҳлимнинг сабаби бошқа ёқда. Мен тиниқ бўлишим мумкин, лекин сиз ҳам жуда сирли шахс эмассиз. Синч-ковлик ҳам қилаётганим йўқ, чунки одам бирон нарсани билмаса синчковлик қилади. Мен эсам сизни бошдан-оёғингизгача билиб олдим. Билмаган жойимни тахмин қиламан. Хуллас, сиз ҳақингизда нимаики қизиқтирган бўлса — барини билиб олганман.

Қиз ярим белига сув кирган жойда тўхтаб, менга ўтирилди:

— Шунақами? Бари деганингиз нима, билсам бўладими?

Мен ундан берироқда тўхтаб, шу ҳолатда бирон нарсани тушунтириш жуда кулгили бўлса керак деб ўйладим. Лекин кулгили эканлигини одам четдан туриб кузатса билади. Менда эса кузатишга имкон йўқ эди.

— Бўпти. Модомики сиз талаб қилар экансиз, орани очиқ қилиш учун тўғриси айтиман-қўяман. Сиз ўзингизнинг барча рол ўйнашларингизга қарамай, мияси аҳмоқона кинороманлар билан тўлдирилган содда, гўл ва камбағал қизсиз. Сиз, тақдир менга чиройли чеҳра ва сарвқомат ато этгани сабабли ҳамма нарсага ва бирданга эришишим мумкин деб ўйлайсиз. Сиз, ўз табақангиздаги одамлардан — улар қўпол ва сурбет бўлгани учун эмас, камбағаллиги учун, кинолардаги ҳавойи гўзалларни мафтун этадиган нарсаларга ўраб-чирмаб ташлашга, бой либослар олиб беришга пуллари бўлмагани учун хазар қиласиз. Хуллас, назарингизда олий табақанинг кийими-га ўхшаган либосга ўраниб, аслида нархи ҳемири матодан қўйлақ тикиб, йирик ўлжани қўлга киритиш илинжида бу ердаги бошқа одамга ташриф буюрасиз-да, ўзингизни ёлғиз ва калондимоғ гўзал қиёфасига солиб юрасиз. Шундайми? Тўғри топдимми?

Мен жуда қўпол гапираётганимни билардим, аммо бу қизни яхшилаб силкиб ўзига келтирмоқчи, осмондан ерга олиб тушмоқчи ва ниҳоят ўралиб олган калондимоғлик деворини янчиб ташламоқчи эдим.

У мендан аччиқ гап эшитишни кутмаганидан ранги бўзариб, оғзини очганча қотиб қолди.

— Унақамас... унақамас... — деб такрорлади титроқ овозда. У яна нимадир гапирмоқчи бўлди-ю, аммо мадори етмадими, тескари ўгирилиб менинг қаҳрли овозимдан нажот истагандек денгиз томон кета бошлади.

Унинг кетидан боришим бефойда эди. Соябон остига қайтган ҳоҳтим, гапни меъёрдан ошириб юборганим учун ўзимдан хафа бўлдим. Кеча — канал, кўприк ва маҳобатли деворлар сиқувидаги гавжум кўчаларда юриб ўйлаганимда йиғилган бари гапни тўкиб солибман-да, ўзиям. «Шу қизни тавба қилдирмоқ учун энг аламли айбномаларни ёғдириш риёкорлик эмасми? — деб ўйладим. — Нега унинг жиғига тегиб, сир-асрорларини кавлаштирасан?» Ёмони шу-да! Бир одамни севиб қолсак, ўзимизга кўпроқ жой очиш учун унинг қалбини ағдар-тўнгар қилиб, ичидаги туйғуларни бошқатдан жойлаштирамиз. Модомики, биз уни севарканмиз, у бус-бутунича, ўзининг орзу-истаклари, туйғулари ва ўтмиш хотиралари билан бизникидир деб ўйлаймиз ва янги уйга кўчиб ўтаётгандек жиҳозларни ўзимизга мослашга ҳақимиз бор деб ҳисоблаймиз.

Номаълум соҳибжамолим қайтиб келганда яна илгаригидек хотиржам ва совуқ қиёфада эди. У халатига ўраниб денгизга бироз қараб турди. Кейин халатини ечиб, нарсаларини йиғиштира бошлади.

— Кетасизми? — сўрадим мен.

— У жавоб бермади.

— Пляждан чиқишда кутиб тураман.

— Кераги йўқ. Сизнинг кутиб туришингизни истамайман.

Қиз кетди. Мен нарсаларимни йиғиштира бошладим. Жанжал пишиб етилаётганини сезган Чол, қат-қат ва семиз гарданини мен томонга бурди.

«Шошилма, қари газанда, — дедим ичимда. — Ҳали сенинг вақтинг келгани йўқ. Балки умуман сенга фурсат келмас. Ишингни қилавер».

Ярим соатдан кейин номаълум севиклим пляждан кийиниб, тараниб чиққанда йўлини тўсдим.

— Кетинг, — деди у жаҳл билан. — Сизни кўришга кўзим йўқ.

Қиз кўёшда ялтираб турган асфальт йўлакдан кетабошлади. Изига тушарканман, биринчи кунги Чолнинг аҳволида эканлигимни кўз ўнгимга келтирдим. Қиз индамай жаҳл билан кетар, мен ялинчоқлик билан гап ташлаб унга эргашардим.

— Бир нафас кулоқ тутинг, — дедим қадамимни тезлаштириб. — Жиғингизга тегмоқчи эмасман. Кўргингиз келмаётган бўлса умуман йўқолиб кетишга ҳам сўз беришим мумкин. Фақат сиз билан шу аҳволда гина-кудурат, юракда адоват билан ажралишни истамаяпман. Одамга ўхшаб ажралиш учун бир-икки оғиз гап айтишга руҳсат этинг...

— Айтадиганингизни жуда қойилмақом қилиб айтиб бўлдингиз! Аввалги гапларингизга ҳеч ўхшамас экан. Куни кеча: «Бу қиз олий табақадан, унга назокатли муомала қилишим керак», деб ўйлагансиз. Бугун эса, паст табақадан эканлигимни билиб қолиб, мулозаматларни итқитиб ташласа ҳам бўлаверади, деб ҳисобладингиз, шекилли.

— Йўқ! Йўқ! Бундай эмаслигини ўзингиз ҳам биласиз. Мен бундай қилишим мумкин эмас. Бу гапларингизни бояги айтганларимга қасдма-қасдликка, жаҳлимни чиқариш учун айтаяпсиз, ҳа, тўғри қиялпсиз. Лекин гапимга кулоқ солинг, кейин нима хулоса чиқарсангиз ихтиёрингиз!

Аммо қиз жуда қаҳри келиб кетганидан гап уқолмас ва қадамини тобора жадаллаштирар, мен эсам ундан ортда қолмас ва икки орадаги

луқмаларимиз юқоридагидек аччиқ-кесиқ эди. Ниҳоят, қиз чарчадим, раҳм қилдим ёки аҳволимизнинг ноқулайлигини тушундим — тўхтади. Ярим ўтирилиб тажанг аҳволда деди:

- Ҳа, бўпти. Гапиринг, сиздан бир йўласига қутулиб қўя қолай.
- Кўчада шундоқ туриб-а? Бирпасга қаҳвахонага кирайлик.
- Қаҳванинг ҳожати йўқ!
- Ҳеч бўлмаса сояга ўтиб ўтирайлик, офтобни қаранг!

У ҳалигидек тажанг аҳволда намойишкорона уф торгач, биз орқага қараб юрдик. Қиморхоналарнинг оқ кублари, узун ва зерикарли кўргазма зали, аллазамондагидек туюлаётган биринчи учрашган дўконимиз ёнидан ўтиб, «Эксельсиоир» олдидаги кенг канал бўйлаб тушган салқин хиёбонга бурилдик. Бу ерда — осмонўпар чинорларнинг соясида хотиржам суҳбатлашиш мумкин эди. Лекин менинг гапирадиган гапим қолмаганди. У билан ажралишни истамаётганимдан, яъни ҳозир мутлақо ножоиз бўлган гапдан бошқа айтадиган гапим йўқ эди.

Канал бўйидан бир ўриндиқ эғаллаб ўтирдик. Шундай оёқларимиз остидаги сувда ёзги осмон, яшил дарахтлар, оқ иморатлар акс этарди.

— Хўш?

— Биладан сизга аҳамияти йўқ, лекин мен сизни севиб қолганман. Бир кўришдаёқ, телбаларча севиб қолганман...

— Зиғирчалик аҳамияти йўқ...

— Бўлмаса ортингиздан изма-из тентираб юрмасдим. Минг чиройли бўлинг, мингта бошқа ортингиз бўлсин менга ёт даврага мансублигингиз учун, аниқроғи, мен шундай ўйлаганим учун гиринг демай ёнингиздан ўтиб кетардим. Сизни кемада биринчи учратган куним ростдан ҳам мен учун бахти қаро кун...

— Бошқа кунларнинг ундан нимаси яхшилигини тушунмаяпман.

— Мен ҳам тушунмайман. Ҳақиқатда кечагидан бошқа ҳамма кунлар бахти қаролик эди. Кечаги кунгача бутун вужудим кўзғолон қилиб: шу қиз туфайли эс-ҳушингни йўқотган бўлсанг қип-қизил жинни экансан, деб фарёд чекарди. Сизнинг бойлигингизга таъма билан эмас, ижирғаниб қарардим. Бугундан бошлаб эса кўнглим хотиржам. Сизни иккиланишсиз, виждон азобисиз севаман. Чунки сизнинг ҳам ўзим каби камбағал эканлигингизни билиб олдим.

— Йўқ, — деди у совуққина қилиб. — Мен сиздан ҳам камбағалман.

— Бу қайтага яхши-ку!

— Жим бўлинг! Бу жуда ёмон! Шунчалик ёмонки, ундан баттар нарса бўлиши мумкин эмас!

Қиз учун унинг камбағаллиги ҳақиқатдан ҳам даҳшатли нарса экан. У сўзларкан, чеҳрасида азоб, хўрлик аксланди. Шу сонияда юзи бутунлай ночор, ачинарли ҳолатга киргандики, бир қарадим-у, худди таъқиқланган ишни қилгандек дарров кўзимни обқочдим.

— Сиз ўзингизча, камбағаллик нималигини биладан деб ўйлайсиз, шекилли. Бекор айтибсиз, ҳеч нарса билмайсиз. Чунки сиз эркак бўлиб туғилгансиз ва сиз билган камбағаллик бутунлай бошқача. Дунёда ҳар қандай ноиложлик чегарасидан ҳам ўтиб кетган камбағалликлар бор... одамни ер билан битта қилади... бошқаларга оёқости қилади... сени ночор, қўлингдан ҳеч нарса келмайдиган, ҳуқуқсиз қилади...

Қиз сувга қараганча ўша, ўзига одат билган хотиржам ва оҳиста оҳангда гапирса-да, заминиди асабий таранглик борлигини билганимдан қулоғимга фарёддек эшитиларди. Узоқ вақт ушлаб турилган кўз ёшлар аччиқ йиғига айлана бошлагандек, унинг сўзлари ҳам тобора тўлиб-тошиб келар, тобора тезлашарди.

— Одамларга ўхшаб, олифтагарчиликсиз, оддий кийингинг келади-ю, лекин ағдариб тикмоқчи бўлганигдаёқ йиртилиб кетадиган онангинг эски-тускисини илиб юришга мажбур бўласан. Кечкурун бирон нарса ўқисам дейсан-у, лекин бутун оила аъзоларинг битта ифлос каталакка тикилгани учун отанг чироқни ўчириб қўяди. Чунки унинг онанг билан ўз ишлари бор... Мактабда ўқинг келади, лекин пул йўқлиги учун ўқиёлмайсан... Каттароқ одам, масалан, артист бўлгинг келади, лекин, ҳатто Римга бориб олиш учун йўлга пулинг бўлмайди. Кунлардан бир кун сенга: «Жаноб Тосининг олдига бор. Жаноб Тоси артистларни шу ернинг ўзида яратади», деб маслаҳат беришади. Сен борасан. Жаноб Тоси ўзига ўхшаган яна икки киши билан бир қовоқхонада ўтириб, саҳнада рақс тушаётган бешта яланғоч ўйинчини томоша қилиб ўтирган бўлади. «Этагингизни кўтаринг, — дейди бепарволик билан жаноб Тоси. — Баландроқ, баландроқ ва чаққонроқ кўтаринг! Уятчанг одам менинг идорамга тўғри келмайди». Сен титраб-қақшаб, кўзларингни яширгани жой тополмай, курбинг етганча этагингни кўтарасан. «Яхши, — дейди жаноб Тоси. — Энди ечининг!» «Ечингим келмайпти, мен артист бўлмоқчиман», — дейсан базўр овозингни чиқариб. «Артист! Жульетгаларни ўйнамоқчимисиз?» Сен соддалик билан бош ирғайсан. Жаноб Тоси осмондан тушгандек қарайди-да, хахолаб кулади. Шериклари эса унга қўшилади. «Ҳа-ҳа-ҳа, гапига қаранг. Бу қизча Жульетгани ўйнар эмиш. Ўлиб қоласан, бунинг гапидан...» Кейин жиддий қўшиб қўяди: «Нимани кутяпсиз ўзи? Менинг вақтим оз. Ё ечининг, ё хонани бўшатиб қўйинг. Менга оёқ керак. Оёқ! Бошқаси — Миландаги Ла Скалага совға бўлаверсин».

Қиз бошини куйи эгганча индамай қолди. Ҳикоясининг давомини ўзига-ўзи ичида гапираётганга ўхшарди у. Чунки, эркалар олдида ечинганини, чурук ич кийимларини намоёйиш этганини, номус ва уятни гапириши керак эди бу ёғида.

— Хуллас, жаноб Тоси мени ишга олди. Жульетта ролига эмас, ҳатто саҳна учун ҳам эмас: қора рангли комбинация, қора рангли пайпоқ кийиб, столлар орасида сигаретали патнисларни кўтариб юриб, меҳмонларга хизмат қилиш учун олди. Биринчи тундаёқ, корхонаси ёпилган пайтда жаноб Тоси мени ечиниш хонасида кучоқлаб: «Оҳ кушчагинам, ҳали тажрибанг йўқ. Лекин менга ёқасан. Сени ўзим қайиқда ўйингга обориб қўяман», деди. Жаноб Тосининг семиз гавдасидан тамаки ва тер ҳиди келарди.

Бирга кетарканмиз, у менинг қаерда туришимни сўрамади ҳам. Қайиқни Сан-Симеозу тарафдаги уйлардан бирининг олдида тўхтатди. Мен дарров қайиқдан сакраб тушдим. Жаноб Тоси эса семиз бўлгани учун анча ҳаяллади ва бундан фойдаланиб мен қочиб қолдим. Қоронғида бир боғчада ўриндиқ топиб, ўтириб роса йиғлаганим эсимда. Чунки, энди кабарегга қайтиб бормаслигимни ва ҳеч қачон артист бўлолмаслигимни билардим.

Қиз яна жим бўлиб қолди. Мен ҳам индамасдим. Энди унинг гапирадиган пайти келганди. Фақат — асл фикрни яшириш учун айтиладиган қуруқ гапларнинг навбати тутаганди.

— Ҳамма жойда ҳақорат ва хўрлик кўрардим. Аёл сифатида менга ким биринчи бўлиб кўз олайтирганини биласизми?

Қиз саволига жавоб кутиб қорайган чағир кўзлари билан бир зум қаради:

— Ҳеч хаёлингизга келмайди: менинг ўтай отам. У бир куни кечаси маст ҳолда қайтди-да, эрталаб барвақт турди. Хонани йиғиштираётгандим, ёпишиб зўрламоқчи бўлди. Мен бақирдим. Онам келиб қолди-да, отамни

бутунлай ҳайдаб юборди. Ярамас, аблаҳ ва майхўр одам эди. Оҳ, қани энди бу дунёдаги ярамас битта ўша билан чекланса! Ижара ҳақининг қимматлиги ҳақида уйнинг эгасига гапирсам: «Агар келишсак сиз учун жуда ҳам арзон қилишим мумкин», деб жавоб берарди. Молидан уни ёки буни кўрсатиб, неча пул туради деб боққолдан сўрасам, кўзини қисиб: «Ўзингизга боғлиқ, текин бўлиши ҳам мумкин», деб жавоб берарди. Бетамиз сўз, сур нигоҳлар ҳамма жойда сени таъқиб қилади. Кинога тушсанг, албатта, биров келиб қўлингдан ушлайди. Буларнинг ҳаммаси чиройли бўлганим учун эмас, асосан камбағалдан чиққаним учун юз беради. Камбағал бўлгандан кейин кўникиш керак, димоғ-фироғни ким қўйибди, деб ўйлашади. Мен кириб чиқмаган иш қолмаган бўлса керак. Фазначи, дўконда сотувчи, официант, кинода чипта сотувчи — ҳамма ишни қилиб кўрганман. Лекин биронтасида тинч ишлагани қўйишмас, бутун сувингни сиқиб олгудек ишлатиш билан қониқмай, яна шилқимлик қилишарди. Қўлимда ишляпсанми, кўнглимдагини бажаришинг керак, деб ҳисоблашарди. Бир хили биринчи кунидек ташланса, бошқаси одамгарчилик юзасидан уч-тўрт ёки бир ҳафта чидаб турарди. Шунинг учун, қаерда ишласам ҳам узоғи билан уч кун ёки бир ҳафта ишлардим. Янги ишга жойлашганимдаёқ, узоқ ишлолмаслигимни билардим ва бир жойга кирган заҳотим бошқа эълонларни ўқиб, кейингисига тайёргарлик кўриб тураверардим. «Ева, дердилар онам менга, сен жуда мағрурсан. Бизларга ўхшаган камбағалларга мағрурлик ярашмайди. Тўғри, чиройлисан. Лекин бунинг нима фойдаси бор? Қиз боланинг хусни тез сўладиган нарса. Мен ҳам бир пайтлари чиройли бўлганман». Онам бечора боққолнинг ёки шунга ўхшаганларнинг оғиз солишига кўнишимни истар ва буни ҳамиша таъкидлаб туришни канда қилмасдилар. Аммо мен кўнмасдим ва бу кўнмаслигим мағрурлигимдан эмасди. Модомики, менга ҳаёт бир марта бериларкан, у меники. Ўз билганимча яшашим керак. Бировнинг аралашисга, халақит қилишга ҳаққи йўқ, деб ҳисоблаганимдан эди.

Онам бечора эса миясига ижара ҳақи билан писта ёғидан бошқа нарса кирмаслиги учун ҳадеб ўша гапни такрорлайверардилар ва бир кунмас бир кун мен айтганларига кўнадиганга ўхшардим. Аммо бир куни кечқурун ўгай отам маст ҳолда уйга бостириб кириб, сандиқларни титкилай бошлаганда, онам уйғониб қолибдилар. Ўгай отам унга ташланибди-да, роса дўппослабди. Шундай қаттиқ урибдики, онам шўрлик икки кунга бормай қазо қилдилар...

Қиз қўлларини кўксига чалиштирганча суянчиққа суянди-да, ифлос эски хотиралардан фориг бўлишни кутгандек жим қолди. Шу сонияда гапиришмас, эслашнинг ўзи жиркантирадиган нарсаларни кўз олдидан ўтказаётганини сезиб турардим. Бироз туриб ҳаёлидаги туғён босилди, шекилли, гапини давом эттирди.

— Бир куни дугонам Эмилия билан оддий чит матодан, лекин андазасини француз мода журналидан олиб кўйлак тикдик. Кўйлакни кийиб кўргандим, назаримизда уни маҳалламиздаги чипта юз лира турадиган кинотеатрга кийиб чиқиш уволдек кўринди. Шунда Эмилия, «Лидога бормаймизми?», деб қолди. Мен Лидонинг зўр жойлигини эшитгандим-у, ҳеч кўрмагандим. Хуллас, бу ерга келдик. Бу ердаги озодалик, сокинлик, кенглик менга жуда кучли таъсир қилди. Агар сиз, «ҳа, тушунаман» ёки «тасаввур қиламан» десангиз, фирт ёлғончи бўласиз. Умри кир-чир ва ифлосликлар ичида ўтган қизалоққа Лидонинг қандай таъсир қилганини сиз ҳеч қачон тушунолмайсиз. Йўл-йўл пиджак кийган, ҳамиша олифтагарчилик

билан мийиқда кулганидан лаби бир ёққа қийшайиб турувчи, оғзидан фақат сўкишу шалоқ сўз чиқадиган гўрсўхталар бу ерда йўқ эди. Эркаклар бизга ҳурмат билан қарашар, гап отишмасди. Қаҳвахонадаги официант эса менга «хоним» деб мурожаат қиларди. «Буларнинг ҳаммаси кўйлагимиз туфайли, — дерди пиқиллаб Эмилия. — Бизни ойимчалар деб ўйлашяпти, ҳурматли «хоним!» Лидога қилган сафаримиз унинг учун оддийгина якшанба ҳазили эканидан Эмилия тинмай пиқиллаб куларди. Менинг эса ақлим лол қолиб, бутунлай бошқа хаёлларга фарқ бўлгандим ва биринчи марта кўрганим бу кутилмаган гўзаллик ва янгиликдан бебаҳра юришни ҳеч-ҳеч истамасдим. Шу-шу, бироз пул жамғариб бўш вақт топдим дегунча, бу ерга келардим. Маҳалламизнинг бадбўй ҳидларидан, кўпол йигитларидан қочиб, соҳил бўйидаги хиёбонда сайр қилардим ёки пляжда ўтириб дам олиб кетардим. Орадан бироз вақт ўтгач эса бу ердан иш топишга, боз устига вақтинчалик эмас доимий иш топишга муваффақ бўлдим. Чунки хўжайиним аёл киши чиқиб қолди. Бор гап шу...

Қиз яна кўзларини юмди. Унинг чеҳрасига яна киборлик аломатлари ўрнаша бошлади. Ифлос хотираларни ортда қолдириб, юзини денгиз шабадасига тутганча дам олаётганга ўхшарди. Мени унутиб ҳам юборди деб ўйлагандим, бир пайт ўзи савол бериб қолди:

— Хўш, кўнглингиз тўлдими?

Мен нима дейишни билмай талмовсирагандим, қиз давом этди:

— Сиз дилингизга шу кунларда йигилган ҳамма саволу, гумону, ярим саволларингизга бирдан жавоб олдингиз. Ёки буларнинг барини ўзингиз олдиндан билармидингиз? Албатта сиздек синчков ва зукко билиши ҳам мумкин...

— Йўқ, билмас эдим. Ҳалол тан оламан, ҳеч нарса билмас эдим. Кўршапалакка ўхшаган кўр эканман.

— Энди-чи?

— Нима “энди”?

— Мана энди кўзингиз очилди, ҳаммасини биласиз?

Қиз кўзларини қисиброқ, юзини шабадага тутганча тик ўтирарди. Ҳолатини кўриб кўкрагимга илиқлик ёйилди-да, нозик елкаларини, мағрур бўйинини кучгим келиб кетди.

— Энди билмадим нима дейишимни, — чайналдим мен кучиш истагини базўр енгиб. — Ярим соат ичида эсимни тескари қилиб юбордингиз. Қандай қилиб сизни севганимга ўзим ҳайрон қолиб ўтирибман...

Узим сезмаган ҳолда икки хил маъно чиқадиган гап айтиб юборганимдан кейин қизнинг юзида кинояли жилмайиш пайдо бўлди. Мен гапимни тузата бошладим:

— Мен айтмоқчи эдимки, шу пайтгача болалик қилибман. Шу пайтгача сиз мен учун гўзал ва ўта сирли аёл эдингиз. Сиз ҳақингиздаги тахминларим нотўғри чиқди. Мен сизни энди кўраётгандекман, энди инсон сифатида очгандекман...

— Хўш?

Қизнинг юзидаги киноя йўқолиб кулгининг ўзи қолди. У мени ўйин қилаётганини сезиб, тўнимни тескари кийдим.

— Нимаси хўш?.. Ҳеч нарса, — дедим гап оҳангимни ўзгартириб. — Хўп, майли, сиз мағрурсиз. Лекин бошқаларда ҳам озми-кўпми гурур борлигини унутманг, хўпми?.. Мен сизга мазах бўлиш учун севги изҳор қилмоқчи эмасман.

Қиз кулиб юборди. Бу сафар у яйраб эркин куларди. Мен эсам уни шу сонияда ҳам кучоқлагим... ҳам ургим келарди.

— Жуда яхши бўпти, — деди қиз кулгидан тўхтаб. — Энди яхши одамга айландингиз. Биласизми, изҳори муҳаббат эшитиш менга ёқмайди. Бунинг устига ҳозир севги изҳор қилишни ҳам қотирмасангиз керак.

— Демак, фикримиз бир жойдан чиқди. Демак, қаҳвахонага кириб озгина ўтиришдан ўзга иложимиз қолмади, шундайми?

— Ҳозир мутлақо иложи йўқ, — деди қиз менинг соатимга бир кўз ташлаб.

— Яна ўйин қилаяпсизми?

— Нон топишни ўйин ҳисобласангиз... Мени бир жойда ишлашимни тушунишингиз мумкинми?

— Ишлаш? Қаерда ишлайсиз?

— Сиз биринчи кунни пляж либосларини сотиб олган дўконда. Ёз пайтида таътил ўрнига ярим кун — тушликдан кейин ишлайман.

— Жуда зўр! — хитоб қилдим мен. — Сиз билан бирга бораман.

— Мутлақо мумкин эмас.

— Нега мумкин эмас экан? Мен харид қиламан. У-бу нарса сотиб олишга ҳаққим борми-йўқми? Менильмонтандаги қоровул хотинга чўмиладиган либос, амакимга похол шляпа сотиб оламан.

— Майнавозчиликни қўйинг.

— Хўп, майли. Бўлмаса, билиб қўйинг, дўкон олдида бўшашингизни қаққайиб пойлаб тураман.

— Яна майнавозчилик қилаяпсиз. Муюлишгача кузатиб қўйингда, кейин ақли бола бўлиб орқангизга қайтинг. Кутманг. Мен бугун кечкурун бандман.

— Бўлмаса эртага эрталаб кутаман, — дедим бўш келмай.

— Майли. Фақат ростдан ҳам эртага бўлсин, бугун эмас.

Ўрнимиздан туриб қум сепилган йўлакдан орқага қайтдик. Шабада бироз кучайган, дарахт соялари қуюқлашиб, яшил тусга кирганди. Бизни аллақандай сирли шивир-шивирлар кўмгандек эди. Хиёбондан қайтар эканмиз, шунча кундан бери биринчи марта қалбимга хотиржамлик ўрнашганини ҳис этардим. Қиз ёнимда, хоҳласам кифтим кифтига тегади. Олдинда ваъда қилинган эртанги учрашув бор.

* * *

Мен “эртанги учрашув”га шунчалик ишонган эканманки, бекатда зориқиб бир неча соат кутганимдан кейин ҳам қизнинг келмаслигига ишонмасдим.

Кимсасиз бандаргоҳ аста-секин гавжумлаша бошлади. Вокзал тарафдаги кенг зинапоядан сумка ва чамадон кўтарган оломон оқиб келар, лиқ-лиқ тўла кемачалардан эса тушликка қайтган эркаклар шошилиб тушардилар. Тиқилинч ва турткилар ичида қолиб кетдим.

Орқамга ўгирила-ўгирила, каналга термила-термила меҳмонхонага қайтдим.

Эртасига яна эрталабдан то пешингача бандаргоҳда сарғайиб турдим, бироқ қиздан дарак бўлмади.

“Бу қиз соддалигиндан фойдаланиб, сени калака қилаяпти, — дерди ҳали батамом учиб кетмаган ақл-хушимнинг қолдиқлари. — Ёки сендан қутулмоқчи. Ахир Лидода сенга ўхшаганларни деб тентираб юрмаса керак? Бугун хатти-ҳаракатлари шуни айтиб турибди-ку?!”

Лекин қиздан кўнгил узиб кетишга қурбим етмасди. Боз устига ўртадаги изҳори дил суҳбатдан кейин.

“Бўпти, — дедим ўзимга-ўзим. — Ора очик. Аммо, ростдан ҳам ўзини мендан олиб қочаётганига амин бўлиш учун аввал уни бир кўришим керак. Ана ўшанда ҳақиқатан ҳам тамом!..”

Учинчи куни эрталаб бекатда яна узоқ кутганимдан кейин кемага миндим-да, Лидога қараб кетдим. Қизиган кумда боланинг изидан кетарканман, назаримда қизнинг соябон остида чол биланми ёки бошқа биров биланми, ўтириши мумкин бўлган тарафга атайин қарамасдим.

Чол ўз жойида, аммо бир ўзи ўтирганлигини кўриб кўнглим сал жойига тушди. Чол менга бир қараб, шошилмай орқасини ўтириб ётди.

Нарсаларимни соябоннинг остига қўйдим-да, соҳил бўйлаб ҳўл кумни босиб бир тарафга кета бошладим. У ер бу ерда пуштиранг чўмилиш либоси кўзимга ташланар, лекин улар номаълум соҳибжамолимники эмасди. Тўғриси айтсам, қизни учратмаётганимга унчалик бетоқатлик сезмасдим ҳам. Пляжнинг деярли охирига борганимда қаердан келган кўкракдан чикувчи кулги овозини эшитдим-да, қарамасданок, кулгининг ўша қизники эканлигини танидим. Агар мингта аёл кулганда ҳам орасидан уникени беҳато ажратиб олган бўлардим.

Мен бошимни кўтардим.

Қиз мендан бир неча қадам нарида, худди биз изҳори дил қилган сўнги кунимиздагидек ҳолатда сувнинг ичида турарди. Аммо бу гал чехраси кулгидан очилиб кетган ва худди шундай хандон отиб турган олдидаги эркакка қаратилганди. Бакувват, полвонсифат бу эркак кулганда тишлари оппоқ ва чиройли ялтирарди. Бир неча сония ҳушим бошимдан учиб, ҳўрланганча уларга қараб қолдим. Қиз ҳам мени кўрди.

Мен дарров кўзимни обқочиб, шоша-пиша йўлга тушдим. Минг афсус бўлсинки, бу ерда пляжнинг чегараси тугаркан, йўлимда темир панжара пайдо бўлди. Аҳмоқона, кулгили вазиятда қолиб, орқамга ўгирилдим-да, шакаргуфторлик қилаётган жуфти бо жуфтнинг олдидан яна ўтишга мажбур бўлдим. Ерга қаттиқ тикилиб олган кўзларимга кумдаги ўзим қолдираётган изларим кўринарди холос.

“Мана сенга исбот, — дердим кийимларимни кияётганимда ҳам, кемачага ўтириб шаҳарга кетаётганимда ҳам, кейинроқ меҳмонхонада у ёқ-бу ёққа юраётганимда ҳам. — Исбот талаб қилаётгандинг, мана исботнинг энг зўрини кўрдинг. Шунақанги зўрки, ортиғи — ортиқча”. Шу масаладан бошқа нарсани ўйлолмасдим. Бу бир томондан яхши эди. Чунки ҳис-туйғуларимни таҳлил этишга тушиб кетсам бошим ёрилиб ҳам кетиши мумкин эди.

Эртасига эрталаб барвақт турдим. Шошилмай, устаранинг бир хилда юришини ва биронта ҳам тукни қолдириб кетмаслигини қаттиқ назорат қилиб узоқ соқол олдим. Кийинишим ҳам узоқ давом ётди. Кийинарканман, мана бу костюмнинг тугмаси узилибди, мана бу кўйлакни яна кўпи билан икки марта кийсам бўлади, деган майда-чуйда тафсилотларни овоз чиқарганча гапириб фикримдан ўтказардим. Кейин қаҳва ичиш учун пастга тушдим. Газета олиб кўздан кечирдим, официант билан навбатдаги велопойгада Фаусто Копининг қолиб чиқишига имкониятлари борми-йўқлиги ҳақида узоқ гаплашдим. Официант суҳбатга берилиб кетган экан, хожаси чақириб эсини жойига келтирди.

Официант кетиб, қаҳвам тугаб, мен ёлғиз қолдим. Меҳмонхонадан чиқиб бекат тарафга бир қарадим-да, тескари тарафга кетдим. Қадимий аркнусха кўприкдан ўтиб, дўконларга, уларнинг сотувчиларига ва бозорга чиққан хотинларга лик тўла узун кўчадан йўлга тушдим.

“Буни қара, — дедим ўзимга-ўзим. — Гранде Каналидангина кўрган Венециянг Венеция эмас. У бошқача. Кемада сандироқлаш билан чекланиб хато қиялпсан. Кўзингни очиб яхшилаб кўриб ол. Бу чумоли уясининг музейларингдан кам жойи йўқ. Қизиқарли”.

Шундан кейин, гарчи бизнинг Менильмонтандаги бозоримиздан унчалик фарқ қилмаса-да, рангли карам дўконларига, эзилган ва арзон кўйлак кийган хотинларнинг серташвиш юзларига тикилиб, сотувчиларнинг бўғиқ овозда чорлашларини эшитиб, барини эсимда олиб қолишга урина бошладим.

Шу аҳволда кўчадан-кўчага ўтиб, узоқ юрдим. Аслида кўча эмас, йўлакдан-йўлакка дейиш тўғрироқ бўларди. Чунки назаримда кўчалар бирдан қоронғилашиб, торайиб кетгандек эди. Осмонни кўриш учун тик тепага қарашга тўғри келар, шунда ҳам арқонга осилган кирлар халал бермаса, кўришинг мумкин бўларди.

Ниҳоят, кенг ва қуёшдан нурафшон майдондан чиқдим. Ичкарасида “Жовани э Паоло” ибодатхонаси қад кўтарган бу майдоннинг ўртасидаги баланд шоҳсупада бир суворийнинг жез ҳайкали ўрнатилганди. Йўлақларда стол-стуллар бор экан, улардан бирига ўтирдим-да, нимадир буюриб соатимга қарадим.

“Бўпти, майнавозчиликни бас қилайлик, — дедим ўзимга-ўзим. — Соат тўққиз бўлибди. Ҳозир минг югурганинг билан бекатга кечикасан”.

Лекин шундай дейишим билан шарт туриб, бозор кўчалар ва йўлақлар ичра югуриб бекатга бориб қолгим келди. “Ахир унинг бугун ҳам Лидога бориши аниқ. Баъзан у жуда кеч йўлга тушади. Бундан бир ҳафта олдин шунақа кеч ўтганди-ку, ҳозир туриб югурсанг, учратасан. Фақат шу зумдаёқ туришинг керак”.

Лекин мен ўрнимдан қимирламадим. Бошимни хиёл орқага ташлаганча кондотьер¹ Колеоненинг жез ҳайкалига тикилиб ўтиравердим. От сағрисини бақувват оёқлари билан сиқиб олган суворийнинг туриш битмиши пай ва мушакдан иборат бўлиб, юзи қаҳрли боқарди.

“Шундан ўргансанг бўлмайдами? — танбеҳ бердим ўзимга-ўзим. — Яхшиямки, ҳамма эркаклар сенга ўхшаган хотинчалишмас”.

Мен ҳар куни эрталаб уйғонганимда узоқ вақт соқол олардим. Умуман, асосий дил дардимни ўйламаслик учун ўзимни ҳар нарсага чалғитишга уринардим. Меҳмонхонадан чиқиб, бекатга қарама-қарши ўнг томонга бурилар ва совун билан писта ёғи ҳидларига тўла кўчалардан ўтиб, майдонга етиб олардим. Қаҳвахонанинг кўчадаги столларига ўтириб бутун жисму таним бекатга интиладиган чорак соатни ўтказардим. Дунё кўзимга қоронғу, тубан кўринар, шу сабабдан бутун аччиғимни кондотьерга тўкиб солардим.

“Албатта, сенда ирода кучли, — дердим унга қараб. — Тунд башарангданоқ кўриниб турибди. Хўш, қани айт-чи, бу иродангни пишириб ейсанми? Сен фақат жангу жадални ўйлайсан. Ахир, дунёда булардан бошқа, мисол учун севги, меҳр, юрак кўри деган нарсалар ҳам бор. Сен уларнинг фаҳмига етасанми?”

Официант аёл қаҳва келтиргандан кейин мен суворийни унутардим-да, яна дардим гирдобига шўнғирдим. Ишқим савдосини яна кунма-кун дилимдан ўтказиб, кунма-кун, учрашувма-учрашув тафтиш қилар эканман, чиқарган инкор хулосамни бекор қиладиган бирон-бир тафсилотми, эсимдан кўтарилган ҳодисами излардим. Аммо бундай тафсилот тополмасдим, хулосамни ўзгартиролмасдим.

¹ Кондотьер — ёлланма отлиқ жангчи ёки уларнинг бошлиғи. (Тарж.)

Бу аёл зодагон эмас. Бироқ зодагон бўлиш орзусида. Бундан бошқа нарсани ўйламайди, қизиқмайди ҳам. Ўз баҳосини жуда юқори қўйган, вақтим кўп деб ҳисоблаб танлаб юрибди. Чолни чол бўлгани учун ёки ўйланганлиги учун инкор қилади-ю, анави оқ тишлари ялтираб турганга ўхшаган жазман учраса, дарров илтифотли бўлиб олади.

“Ўша кунги кулишларини қара! Сенга у ҳеч қачон шундай кулмаган эди. Балки, сенинг устингдан кулгандир, а? Ҳа, сенинг устингдан кулган. Сен — бўш пайтида эрмак қилиб юрадиган содда эркак сифатида ўйинчоқ бўлгансан, холос. Аммо ўйин тугади. Умуман, эрмаги бунчалик узоқ чўзилгани ҳам ҳайратли”.

Шу аҳволда пешин бўлишини кутардим. Тушликда куймоқ ва эскироқ аччиқ-чучукни чимхўрлик билан узоқ тановул қилар, сўнг яқиндаги киоскадан олинган журнални варақлар ёки кондотьер билан ичимда сўкишардим. Бу нарса яна номаълум қизнинг дарди бутун вужудимни қоплагунча давом этарди.

Гира-шира қоронғу туша бошлаганда меҳмонхонага қайтиб, ресторанда кечки овқат тановул қилардим. Уйқум келармикин, деган умидда май ичар, лекин уйқум келмагани учун ресторанда то стол-стулларни йиғиштира бошлашгунча ўтирардим-да, вақтинчалик бошпана вазифасини ўтаётган хонамга қайтардим. Бу ерда мени дилихуфтон ёлғизлик, кўҳна пойдеворларга урилаётган сувнинг мудроқ чалпиллашидан ўзга нарса кутмасди.

Бир куни эрталабданоқ ҳавони булут қоплади. Майдондаги кондотьернинг ҳайкали яна-да тунд ва қаҳрлироқ қиёфага кирди. Мен ўз жойимни эгалладим. Кўшни столда шахарнинг йўлланма харитасига энгашиб йирик малласоч жувон ўтирарди. Кўринишидан немисга ўхшаган бу аёл, оёқларини чиройли деб ҳисоблайдиган ҳамма аёлларга ўхшаб уларни чоғиштириб олганди. Аслида, гавда бичаётганда табиат жиндек саҳийлик қилганини кўшмаса, аёл чиройли эди.

Жувон менинг назар ташлаётганимни тезда сезди. Ўз навбатида у ҳам менга нигоҳ ташлай бошлади. Аввал шунчаки, бир кур кўз ташлади. Кейин: “Хўш, ростдан ҳам сизга маъқулманми?” дегандек тикилди. Аммо у менга маъқул эмасди. Айтмоқчиманки, ўша сонияда менга маъқул бўлиши гумон эди. Бу фикр, яна номаълум соҳибжамолимнинг қанчалик юрагимдан урганлигини, у туфайли бошқа ҳеч нарса ёқмай қолганлигини ўйлашимга мажбур этди.

Немис жувон яна бир қараганда менинг кўз олиб қочаётганимни кўрди-да: “Нега бўлмаса бақрайиб томоша қиласан”, деган зарда билан харитага энгашди. Сал ўтмай ёмғир ёға бошлаганди, жувон официант билан ҳисоб-китоб қилиб ўрнидан турди. Мен ҳам Дукале Палоццоси томон йўл олдим.

Қандайдир икки чети қатор арклардан иборат зах уфуриб турган кўчадан борарканман, тўсатдан номаълум соҳибжамолни кўриб қолсам бўладими. Кўриб қолдим ҳам эмас — гўё бир нарсага урилгандек бутун вужудим билан ҳис этдим. У кўргазма олдида тураркан, мен худди уни кўрмагандек бўлиб ёнидан ўтиб кета бошладим.

— Энди биз бир-биримизни танимаймиз-а, шундайми? — сўради қиз.

Мен унинг гапини эшитмаганга олиб кетаётгандим, пошналари шундай ёнимда тўқиллаб, меҳрибон овози эса бир пайтлари унга айтган гапларимни тегажоқ билан қайтарди:

— Менга қаранг, сизни таъқиб қилиш ниятим йўқ. Лекин мана шунақа гина-кудурат ва алам билан ажралиш яхшимикин?

Ортидан эса бошқа оҳангда сўради:

— Мендан жаҳлингиз чиқдими?

— Йўқ, жаҳлим чиқишга етгулик илтифотга сазовор бўлган эмасман.

— Жаҳлингиз чиқибди.

— Ҳеч ҳам жаҳлим чиққани йўқ, ишонинг менга. Фақат сизнинг кўнглингизни хира қилмасликка қарор қилдим.

— Кўнглимни хира қилаяпсиз деб сизга айтмаганман.

— Лекин шаъма қилдингиз. Эртага келаман деб қўйиб, келмаслик, индинига, индиннинг эртасига ҳам кўринмаслик — бир маънони билдиради, шекилли?

— Сиз ҳақсиз, — деди у. — Лекин мен атайлаб эмас, имконим бўлмаганидан келолмадим. Гапим рост, ишонинг.

— Э-э, қўйсангиз-чи, биламан!

— Ҳеч нарсани билмайсиз.

“Кўзим билан кўрганим етарли” — демоқчи эдим-у, ўзимни босдим.

— Менимча олдинда йўл йўқ. Бу кўчанинг боши берк.

— Рамзий маънода гапингиз кучли чиқди, — деб тўнғилладим мен. Ҳақиқатан ҳам тўқ-яшил сувли канал олдимизда жимгина кўндаланг бўлиб ётарди.

Биз орқага қайтиб бошқа кўчага бурилдик. “Бу қизнинг мендан қутулиш нияти бўлса нега ҳозир эргашаяпти, агар қутулиш нияти бўлмаса у кунги кўрсатган ҳунарларида не маъно бор?” деган саволлар хаёлимда ғужғон ўйнади.

Ёмғир тиниб, уйларнинг тош пештоқлари орасидан қора булутлар ҳар томон тарқалаётган осмон кўринди.

— Ҳаво очилаяпти, — деди қиз. — Бизнинг эса ҳамон қовоғимиздан қор ёғаяпти.

— “Ҳавонинг иши осон, — деб ўйлардим ичимда. — Биров билан гижиллашмайди, ўзи хон — кўланкаси майдон. Ёлғиз ўзи мавжуд”.

— Хўп, сиз ўта қайсар экансиз, буни инкор этиш мумкин эмас, — деб гап бошлади яна қизнинг ўзи. — Тушунмовчиликларнинг барига чек қўйиш учун эса айтиб қўя қолай: ўша куни шаҳарда қолишим керак эди. Хоним мени банкага боришимни тайинладилар. Ана у чўмилаётган ердаги киши масаласида сиз алламбалоларни ўйлаётган бўлишингиз мумкин, албатта. Бошқа хаёлларга борманг. Орамизда ҳеч гап йўқ. Хўш, энди хурсандмисиз?

— Хурсандман, — дедим бош ирғаб ва биринчи марта унга тик қарадим. — Лекин изоҳларингиздан эмас. Уларни сариқ чақага олмайман. Хурсандлигим иккимизнинг яна бирга эканлигимиздан. Рухсат беринг, қўлтиқлашиб олсак?

— Шу тиқилинчда қўлтиқлашиб юриш қандай бўларкин?

Қиз бурнини нозли жийриб, тирсагини жиндек кўтарди ва мен, худди расм-русмни адо этаётгандек қилиб, уни қўлтиқлаб олдим.

Биз яна савдо-сотик кўчалари салтанатида қолдик. Қиз қизил-сариқ рангли шафтоли сотилаётган дўконча олдида тўхтаб, маҳлиё бўлиб қолди.

— Роса шафтоли егим келяпти, — деди у худди ёш болага ўхшаб.

— Олинг, энг.

— Кўчада-я?

— Э, шу олифтагарчиликни қўйсангиз-чи, — дедим мен. — Одам шафтоли егиси келган жойда ейиши керак.

— Тўғри. Келинг, оламиз.

Биз шафтоли сотиб олдик-да, бир кўприкнинг олдидаги холироқ бурчакка ўтдик. Шафтолиларни менинг дастурмолим билан артиб, суртганча ея бошладик. Улар йирик-йирик бўлганидан сувини оқизмасликнинг иложи йўқ эди. Шунинг учун биз бир-биримизнинг башарамизга қараб қотиб-қотиб кулардик.

— Тарих ўқитувчисининг аҳволини қаранг? — деди қиз. — Кўрганлар нима дейди? Одам ҳам шунчалик паст кетадими? Кўчада шафтоли еса-я?

— Боз устига “эксцельсиор”лик хоним билан.

Ниҳоят, шафтолини соб қилдик. Қиз сумкасида кўзгуча билан лаб бўёғини олиб пардозини жойига келтиргач, яна аввалгидек киборли қиёфасига қайтди. Оч-сарик ёмғирпўшдаги сарвқомати уни бошқалар учун етишиб бўлмас гўзалга айлантирди. Лекин бу ифода менга тааллуқли эмасди. Камина уни қўлтиқлаб олган бахтиёр одам эди.

Юриб-юриб, кондотьер Колеоне ҳайкали ўрнатилган майдонга чиқдик. Кондотьер қовоқларини уйганча тўғрига тикиларкан, сендақа ипирикка ҳам, кимнидир қўлтиқлаб олганингга ҳам туфурдим, деяётгандек бўларди. Ўз навбатида мен ҳам бўш келмай:

“Кучли ва иродали бўлганинг билан сен ёлғизсан”, — дедим унга қараб.

* * *

— Демак, сиз кутиб юрибсиз?

— Ҳар ким ҳам ниманидир кутади, — деб жавоб берди қиз ўйчанлик билан.

— Лекин ҳозир сиз ҳақингизда гаплашяпмиз.

— Тўғри, мен кутаяпман.

Биз кичкина буфетнинг қамиш соябони остида лимонад ичиб ўтирардик. Юзимизга қамиш орасидан чизиқ-чизиқ ингичка қуёш нури тушар, оёқларимиз салқин қумга кўмилганди. Аммо бу қум “Эксцельсиор” пляжиники эмасди. Биз у ерга бормай қўйгандик.

— Менга қаранг, — деганди бир куни қиз. — Чўмиладиган ерни ўзгартирмасак бўлмайдами? Чолни кўриш жигимга тегяпти. Бунинг устига ҳамма нарса ўлгидек қиммат.

— Чол масаласида фикрингизга қўшиламан. Лекин қиммат деган гапингиз мени хафа қилипти. Ҳали куп-қуруқ бўлганимча йўқ.

Хуллас, биз қиморхоналар маҳалласини тарк этиб, ғарб тарафдаги кичикроқ чўмиладиган жойга, оддий одамлар орасига кўчдик. Муносабатларимиздаги бу ўзгариш ягона ўзгариш эмасди. Ўша ёмғирли кундан кейин қиз менга нисбатан роль ўйнамас, шу сабабли кундан-кунга унинг феълидаги янги-янги қирралари очилиб, кундан-кунга одамшаванда, кундан-кунга ёқимлироқ бўлиб борарди. Қиз ўзининг бечоралиги билан менга мафтункор туюлаверарди.

Дўстлашиб қолганимиз учун у мени калака қилишни, ҳар хил синовлардан ўтказишни тўхтатганди. Юзимга боққанда — оддий, очиқ чеҳра билан боқарди.

— Сиз кутаётган одам қанақа бўлиши керак?

— Нима қиласиз аҳмоқона саволларни бериб? Мен қаердан билай унинг қанақа бўлишини?

— Умумий бир қиёфасини тасаввур қиларсиз, ҳарҳолда?

— Тасаввур қиламан. Лекин қанақалигини билмайман.

— Бўлмаса кулоқ солинг, мен айтиб бераман, — дедим. — У бой, жуда ҳам бой бўлиб туғилади тасаввурингизда. Худди анави пляждагига ўхшаган келишган, полвонсифат, оппоқ тишлари ярқираб турган бўлади...

Қиз кулиб юборди:

— Эссиз, ўша сиз айтаётганингиз уйланган экан.

— Шунинг учун иш пишмабди-да?

Қиз қўшни столдаги икки болакайга қаради. Болалар худди муҳим иш қилаётгандек олдиларидаги шаробни найча орқали сўриб ўтиришарди. Қиз бироздан кейин норози оҳангда жавоб берди:

— Бирам одамни қийнашни яхши кўрасизки! Ўшанда сизга раҳмим келганига пушаймон бўп кетаман.

— Қачон менга раҳмингиз келган экан?

— Пляжнинг панжарасига урулгудек бўлиб, орқангизга қайтувдингиз-у, ўшанда.

— Раҳмингизга муҳтож эмасдим.

— Сиз тушунмаяпсиз. Умуман сиз ҳеч нарсани ҳеч қачон тушунмайсиз. Ўшанда кўзимга сиз ёлғиз ва суянчиқсиз қолгандек кўринганингиз учун ачингандим. Чунки бу дунёда танҳо, ҳеч кимсиз қолиш нима эканлигини ўзим синаб кўрганман.

— Эҳтимол, — дедим мен йўталиб. — Лекин ёлғизлигингиз мангуга эмас-ку. Орзиқиб кутган шахзодангиз барибир келади ва у ўша пляждаги нусхага ўхшаган бўлади, шундайми?

— Кимга ўхшашининг нима аҳамияти бор? — деди қиз хиёл тажанглашиб. Бироз жимликдан сўнг эса давом этди: — У кучли бўлиши керак, билдингизми? Аёл киши учун бунинг аҳамияти катта. Бирга экансан, ҳеч нарсанинг ташвишини чекмасанг, эмин-эркин юрсанг, кўнглинг тусагани муҳайё бўлса...

— Демак, пули кўп бўлиши керак...

— Пул, пул. Нукул пулни гапирасиз. Ҳа, биринчи навбатда бой бўлиши керак. Чунки бу дунёда фақат пули кўп одамгина кучли.

— Менимча, сиз муҳим масалада жиндек хато ўйлаяпсиз, — дедим эътироз билдириб. — Аниқроқ айтганда, сиз пул билан яроқни чалкаштираяпсиз. Чунки пул жуда кўпайиб кетсагина қурол-яроқ бўла олади. Қурол-яроқли бўлиш, кучли бўлиш деган гап эмас. Бунинг устига, — шундай деб соҳил бўйи хиёбонни кўлим билан айлантириб кўрсатдим. — Ҳатто, мана шу ерда ҳам пул энг ишончли қурол ва ҳурматга сазовор нарса бўла олмайди. Сизнинг ўрнингизда бўлсам, мен — ирода, калла ичидаги мия суюгининг фаолияти, ҳалоллик ва яна шунга ўхшаган бошқа нарсаларни ҳам ҳисобга кўшган бўлардим.

— Хўп, яхши, — деди чуқур хўрсиниб қиз. — Келинг, келишиб оламиз: мен кутган одам — ақли, иродали, ҳалол, иқтидорли ва бунинг устига бадавлат бўлади. Шундай одам сизга ёқадими?

— Ҳарҳолда, боягидан кўра чидаса бўлади, — жавоб бердим мужмал қилиб. Чунки мен ундан бошқа гаплар кутар ва у ҳам шу гапларни кутаётганлигимни биларди. — Лекин, сиздек тирик, жонли қизнинг бир рўёни, тўқиб чиқарилган сохта одамни севиши мумкинлигига чидаб туrolмайман.

— Ҳо, нега энди “тўқиб чиқарилган, сохта” экан. Мабодо сиз ўзингизни сохта эмас деб ҳисобламаяпсизми? Худо ҳаққи, агар учрашмаганимизда, сиздақа одамнинг борлигига, яна Лидода юриши мумкинлигига ҳеч қачон ишонмаган бўлардим.

— Бу билан нима демоқчисиз?

Қиз “бу билан нима демоқчилигига” жавоб бермай кулиб юборди.

Биз мана шу аҳволда бир-биримизни ҳазил-мазах қилиб чўмилардик, қумда ағанаб ётардик. Баъзан болаликка тушиб, кўчадаги сотувчидан пляж панжараси орқали музқаймоқ олиб ердик ёки сувдами, қум

устидами бир-биримизни қувлардик. У мендан яхши сузгани учун сувда базур етиб олар, қумликда эса мен дарров қулаб етардим-да:

— Эҳтиёт бўлинг, қадрли ўқитувчим, ҳадингиздан ошманг, — деб силтаниб чиқиб кетгунча майин, тилларанг елкаларидан ушлаб турардим.

Тушлигимиз — ўша-ўша, норинжранг соябонли қаҳвахонада ўтарди. Кечқурун эса уни дўконнинг ён-берисида кутиб олганимдан кейин, канал бўйларидаги хиёбонларда, соҳилда, ёки қўлтиқнинг нарёғига ўтиб, шаҳар ичида сайр қилардик.

Ёлғизлик тунда сезилади. Айниқса, ростмана ҳеч кими йўқ одам тунда кўпроқ қийналади. Шунинг учун бўлса керак, қиз қоронғуда ўзини яқинроқ тутар, овози меҳрибонроқ янграр, кўзлари иликроқ боқарди. Мана шу кечаларнинг бари хотирамда муҳрланиб қолгани сабабли, уларни майда-чуйда тафсилотларигача, хоҳланг батафсил, хоҳланг бўлиб-бўлиб, хоҳланг охиридан-бошига қараб ҳам айтиб беришим мумкин. Бу ажойиб саккиз кечага рақам ҳам қўйиб чиққандим. Шунини айтиш керакки, бу кечалар қиз мен билан бекинмачоқ ўйнашни бас қилгандан кейинги кечалар эди. Аввалгилари, ҳатто рангли фонуслар остида ўпишганимиз ҳам ҳисобга кирмасди.

Ана шу саккиз кечанинг бирида биз Каза д'Оро олдидаги ресторанчага рақс тушгани бордик. Қизил неон чироқли, деворларига геометрик шаклда ажи-бужилар чизилган бу қовоқхона бир кўрганымдаёқ ёқмай, кирган пайтиёқ пушаймон қилдим. Чунки бу ерда эркаклар аёлларга қараганда кўпроқ бўлиб, аксарият турқи шубҳали нусхалар эди. Бунинг устига қўшни столда ўтирган аёлларни рақсга бетакаллуф таклиф этишаварди.

Ёнимдаги маҳбубамнинг сиймоси эса ўзи шусиз ҳам менга анчадан бери ташвиш орттириб юрарди. Албатта, гўзаллиги учун уни айблаш мумкин эмас. Лекин, у пайдо бўлган заҳоти зоҳир бўладиган сурбетона ишшайишу кўз қисишлар, кўзини лўқ қилиб еб қўйгудек қарашларни қайси гуноҳларим учун ўзимга юк қилишим керак?

Биз бир столни эгаллаб қўйиб рақс туша бошладик. Майдонча кичкина, ўтирганлар эса салгина четлашишни ўйлашмасди ҳам. Қайтага ораларидан ўтаётганимизда қизга тегиниш учун тиззаларини атайин тарвақайлатишар, бошидан-оёғигача безбетларча кўз югуртиришарди.

— Оҳ, мана бу моткани қара! Жонинг соғ бўлсин, жонон! — деб бир ёқдан биттаси гап отди. Иккинчи ёқдан эса, америкача гулдор кўйлагини шимидан чиқариб олган барзанги бор овозда бақирди:

— Ҳой, бўтагинам, ён дафтарингга мени ҳам навбатга ёзиб қўй!

Бошқа бир нусха оёғини узатиб мени чалворганди юзтубан йиқилишимга оз қолди. Рақсдан сўнг столга ўтирганимизда америкача кўйлак кийган нусха лалайиб олдимизга келди. Қўлини букканча тирсагини чиқариб, қизга бақрайиб қараб кутди. Бу: “Тур, рақс тушамиз!” дегани эди. Қиз, албатта қимирламади, нусха эса чақич чайнаганча кутиб тураверди.

— Мана буни қара, — дедим мен муштимни нусҳанинг башарасига яқинлаштириб. — Тушундингми?

Нусха эринчоқлик билан иккинчи қўлини кўтариб муштимни пастга босишга уринди. Аччигим паккасига етгани учун қўлини кескин итариб юбордим. Нусха худди уйқудан уйғотилгандек, қизиқсиниб афтимга қаради-да, тўсатдан тушуриб қолмоқчи бўлди. Мен вақтида чап бериб, ўрнимдан сакраб турдим-да, стул билан бошига солдим. Зарбам аниқ ва анчагина кучли эди. Барзанги чайқалиб ерга қулади.

Шу заҳотиёқ кўшни столда ўтирганлар менга ташланишди ва биттаси кўзимнинг тагига мушт туширди. Уни исканжамга оларканман, ҳар томондан тушаётган зарбаларнинг орта бошлаганини сездим. Кутилмаганда орқа тарафдан кимдир менга ёрдамга келди ва муштлашув авжига чиқа бошлади. Ҳаммаёқни тасир-тусир, бақирик, синган-тушган овозлар тутди.

— Жаноблар, ахир ҳамма нарсани синдирияпсизлар! — деб чийилларди қовоқхона хўжайини.

— Яхши бўлади, — деб бақирди орқамдаги нотаниш иттифоқдошим.
— Ҳар хил қаланғи-қасанғини иккинчи тўпламайсан!

Тўсатдан оркестр куй чалворди ва тўполон шу заҳотиёқ тинди. Эркаклар кийим-кечагини тортқилаб-тўғрилаб жой-жойларига ўтира бошладилар. Пана жойга қочган хотинлар қайтиб чиқишди. Тепадан олиб тушувчи зинада полициячилар ҳам кўринди.

— Ким урушди? — сўради уларнинг бошлиғи.

— Ҳеч қанақа уруш бўлгани йўқ, — ишшайганча жавоб берди ресторан хўжайини. — Кўриб турибсиз, ҳаммаёқ тинч ва осойишта.

— Юринг, — деди шу пайт қиз энгимдан тортиб. — Тезроқ кетмасак бўлмайди.

Биз қоронғу бир майдонга етганда тўхтадик. Қиз ёнимизда шовуллаётган фавворадан дастрўмолини хўллаб юз-кўзимни арта бошлади.

— Ўқитувчи урушиб юрса-я, қандай шармандалик? Ўқувчилар нима дейди...

— Касбимга бунча ёпишиб олдингиз? — тўнғилладим мен жаҳлим ҳали босилмагани учун. — Ўқитувчини бошқа одамлардан кам жойи борми?

— Бошқаларга ўхшамаслигингиз керак, ҳамма гап шунда. Сиз бўлсангиз портдаги ҳаммолдан баттар муштлашдингиз.

— Анави нусха билан рақс тушолмаганингиз алам қилаяпти, шекилли, а?

— Эҳтимол шундайдир. Кўйлаги бирам чиройлики!

— Унақаларни кўрсам жиним кўзийди. Фақат уни эмас ўша ердагиларнинг ҳаммаси аблаҳ экан. Ҳаммаси кўзини лўқ қилиб сизга суқланади.

— Ана энди мен шўрликнинг кўрган кунимни тушуниб, калондимоғликда айбламасиз.

— Ҳаммаси еб кўйгудек тикилади-я!? Кўзи билан оёқ-қўлингизни, кўкрагингизни чамалайди! Битта мен бечора камтарлик билан ерга қараб турибман.

— Ҳо, сиз камтармисиз? — эътироз билдирди қиз. — Гапни қаранг-у! Э, сиз чолдан ҳам баттарсиз.

Яна бошқа бир оқшом ҳам эсимда.

Бу оқшом сариқ хира чироққа, балиқ қовурдоқ ҳидига йўғрилган бўлиб, ёмғир ҳам ёғиб турарди. Тор ва қоронғу кўчадан қизни кузатиб қўяётган эдим. Муюлишгача бориб, уни кемага ўтказиб юборишим керак эди. Афтидан, унинг яшайдиган жойи жуда кўримсиз бўлса керак, уйигача кузатишимга асло рухсат бермасди. Биз бораётган қоронғу торкўчани ўқтин-ўқтин чироқ нури кесиб ўтарди. Бу — кичкина-кичкина ошхоналарнинг чирк босган деразаларидан тушаётган нур эди. Неон чироқ, ақалли битта қандил қаёқда дейсиз. Хира-сариқ лампочкалар ёруғида чанг шифтлар, тунука қопланган пештахталар, катак-катак, ифлос дастурхонли столлар кўринарди.

— Келинг, бир кириб кўрамиз, — дедим мен навбатдаги хира чироқ нурига етганимизда.

— Шу ерга-я?!

— Ҳа, нима қипти? Шинамгина жой.

— Сиз туристларга бунақа жой шинам кўриниши мумкин. Лекин мен хира чироқни кўрсам кўнглим озади. Ҳидини қаранг: арзон ёғ, тоза ювилмаган идиш — камбағаллик ҳиди бу. Бутун ҳаётим унга тўйинган. Баъзан сув ҳам, шамол ҳам шу камбағаллик ҳидини уфураётгандек ва мен умримнинг охиригача шу ҳиддан қутулолмайдигандек туюлади.

Биз муюлишгача бордик. Каналнинг бўйида сўнгги ресторанча кўринди. У ҳам мўъжаз ва арзон чиқимли емакхоналар тоифасидан бўлса-да, бошқалардан фарқли ўлароқ, олдида супаси бўлиб, супасида чироқ пулини жуда оширвормайдиган даражада сийрак ва рангбаранг лампочкалардан чамбарлар осилганди.

— Шу ерга кира қолайлик, — деди қиз. — Ҳарҳолда ҳавоси тозароқ.

— Майли-ю, ёмғир-чи?

— Ҳечқиси йўқ, шамоллаб қолмассиз.

Супачада биздан ташқари ҳам бир телба жуфтлик бор экан. Узунчоқ шотландча башарали бу жуфт ёмғирпўш остида қўлни қўлга бериб, маъюс ўтиришарди. Афтидан, Венецияда одам ўзини шунақа тутиши керак, деб ўйлашарди, шекилли.

Биз ўтиргандан кейин емакхона хўжайини тепамизга шамсия ўрнатиб, бир шиша вино ва қовурилган балиқ келтириб қўйди.

— Сизни яхши кўришингизни биларкан, — дедим мен балиққа шаъма қилиб.

Қиз жавоб бермади. Винодан ўзига озгина қуйиб ичди. Чироқлар нурида унинг чиройли юзи яшил рангга чулганган ва ғамгин кўринарди.

— Бутун омадимиз юришмаяпти, а?

— Меники ҳеч қачон юришмаган, — жавоб берди қиз хафақонлик билан. Шу сонияда у ўзига ишончини йўқотган, ожиз кўринар, ифлос бу маҳалланинг бўйлари ва хира сариқ чироқлари билан бирга қалбига ўтмиш кечинмалари яна кириб келганга ўхшарди: — Умримда бир марта бахтим кулиб боқди, деб ўйлагандим, лекин ўшанда ҳам янглишган эканман.

— Анави пляждаги биланми?

— Йўқ, анча олдин. Бошқа йигит эди. Чиройли, чин маънода сахий одам эди. “Ҳамма нарсанг бўлади сенинг, — дерди у. — Хоҳласанг осмондан ойни ҳам олиб бераман. Фақат сабр қил, жонгинам!” Оҳ, гарчи у Лидодаги миллиардерларга ўхшамаса-да, худди бутун олам униқидек ўзини мардона тутарди. Менимча, ўзига яраша муҳаббати билан мени чин дилдан севган бўлса керак. Ҳамиша учрашганимизда у мени энг яхши дўконларга олиб борарди-да: “Эллик минг чегарасида кўнглинг нимани тусаса танлайвер!” дерди. Кутиларни кўтариб уйга қайтганимизда эса хонага қараб афтини буруштирарди-да: “Яқин кунларда уй сингари жиддийроқ нарсалар ҳақида бош қотирсак ҳам бўлади. Айт, нима истайсан? Катта каналга қараб турган кент айвонми, емакхонаси алоҳида ошхонами, ваннами? Мебель билан девор қоғозларини танлаш сенинг бўйингда, мен буларнинг фаҳмига бормайман”. Шундай аҳволда ўнгу сўлга пул сочаркан, уй олишга фурсати етмасди.

— Ҳўш, пулни қаердан оларди?

— Билмасам, ҳар хил лотереялар ва шунга ўхшаш нарсалар

уюштирарди, шекилли... “Венеция — чет элликлар учун яхши, — дерди у орзу ва режалар отига миниб. — Биз бошқа шаҳарга макон қурамиз. Қаерни хоҳлайсан — Флоренциями, Миланми, Римми?” “Римни”, — деб жавоб берардим мен. “Рим? Э, бу жуда осон! Римда зўр танишларим бор”.

Аммо бир кун у йўқолиб қолди-ю, мен уни бошқа кўрмадим. Орадан бир ҳафта ўтгандан кейин уйимга полиция бостириб кириб, ҳамма совға қилинган нарсаларимни олиб кетди. “Нима ҳаққингиз бор? Булар қайлигимнинг совғалари!” — деб айюҳаннос солгандим, улар афтимга қараб кулишди. “Қайлигинг-чи, ҳой қиз, ифлос ўғри. Билдингми? Худога шукр дегин, биз сендақалар билан шуғулланмаймиз, бўлмаса...”

Қиз жим бўлиб қолди. Қўшни столдаги жуфт ҳамон қўл ушлашиб ўтирар ва бу ўтириш жонларига теккан бўлса-да, билинтирмасликка уринишарди.

— Ҳозир у қаерда?

Қиз худди саволни тушунмагандек менга биров қараб турди:

— Билмасам. Қамоқдадир-да, бошқа қаерда бўларди?

— У билан кўришишга ҳаракат қилмадингизми?

— Нима кераги бор? Ҳамдарлик билдириш учунми? Ёки, сени кутаман деб айтиш учунми? Умримни ўғри билан яшаб ўтказиш ниятим йўқ. Кўнглим ҳамиша хотиржам ва ёруғ бўлишини истайман. Умримга йигирма вольтли лампочкалар билан бадбўй ҳидлар ҳамроҳ бўлишини хоҳламайман.

— Яхши, яхши. Ўзингизни босинг, — дедим мен. — Биз ёруғроқ жойларга борамиз.

У яна менга боқиб туриб кулди:

— Қанча вақтга боролардик? Бир соат ёки икки соаттами? Қўйинг... Уйга кетишим керак.

Яна битта оқшом эсимда. Қиморхона сабабчими ёки менинг феълим сабабчими, ҳар ҳолда бу — эслатилган гўзал саккиз оқшомнинг энг ёқимсиз эди. Ўша кунни, қиз мен билан биринчи марта одамга ўхшаб гапиришган жойда — дарахтлар остидаги қоронғуликда сайр қилиб юрардик. Агарда шу юришда Қиморхона олдидаги майдончадан чиқиб қолмаганимизда ҳеч қанақа кўнгилсизлик юз бермасмиди, деб ўйлайман.

Қиморхона иморатининг бўсағаси чироқлардан нурафшон эди. Унинг зинапоёси олдида зўр-зўр машиналар асфальтда юмшоқ визиллаб келиб тўхтар ва улардан ясан-тусан либос кийган одамлар тушиб юқори кўтарилишарди. Шанба бўлгани учунми ҳамма нарса одатдагидан кўра шавқ-завқли кўринарди.

— Келинг, биров томоша қиламиз, — деди қиз мени қўлтиқлаб.

Рўйхушлик бермайгина рози бўлдим ва биз дарахт остида тўпланган бошқа анқовлар қаторидан жой олдик. Машинада келиб тушаётган зодагон оламининг юлдузларини таниш хусусида бефаҳмлимим вазидан, қиз вақти-вақти билан ақл-заковатимнинг бу камчилигини тўлдириб турарди.

— Ҳўв анави оқсувсарлик — Ла Бегум бўлади. Эсингиздами, икки юз миллионлик тилла тақинчоқларини ўғирлатган? Ҳўв анави бинафшаранг смокинг кийган қотма одам — Кичкина Жексон бўлади. Уч юз миллион доллар пули бор. Манави машинадан тушаётган — Ана Фабиани бултур миллиардер Феррарига турмушга чиққан.

— Менга қаранг, — дедим мен унинг гапини бўлиб. — Худди камбағал қариндошга ўхшаб сарғайиб туриш менга алам қилаяпти. Жуда кўргингиз келаётган бўлса юринг, ичкарига кириб томоша қиламиз.

— Киритишмайди..

— Нега киритишмас экан? Бемалол-ку!? Пулини тўлаб кираверамиз?

— Тўғри, лекин сиз смокингда эмассиз.

— Смокингдаманми, йўқми ишингиз бўлмасин. Юринг!

— Қўйсангиз-чи, киритишмайди ахир.

Қизнинг шундай дейишига қарамай, ўжарлик билан уни зина томон етакладим. Бизни бўсағада тўхтатишди:

— Жанобларининг кийимлари йўқ экан.

— Мен яланғоч эмасман-ку!

— Жаноблари кечки либосни киймаптилар, — такрорлади бўсағадаги гумашта.

— Йўлдан қоч-э! — дедим аччиғланиб. — Сенга гап тушунтиришга вақтим йўқ.

Қиморхонадан бошқа киши чиқиб келиб, мени чеккага олиб ўтди.

— Полиция чақиритишга бизларни мажбур қилманг. Йўлни бўшатиб қўйинг.

— Яхши, — дедим мен рози бўлиб. — Фақат қўлингни ол. Тагин, костюмимни ифлос қилиб қўймагин.

Орқага қайтарканмиз, ҳамма бизга қараб тургани учун, ёнимда қиз борлиги учун зина жуда узун туюлди. Бир оғиз гаплашмасдан майдонни кесиб ўтиб хиёбонга бурилдик.

Орадаги сукунат жуда “чўзилиб” кетганидан қиз воқеани ҳазилга бурмоқчи бўлди.

— Яхшиям қўлингизга стул тушиб қолмади. Бўлмаса...

— Бас қилинг, — дедим мен. — Ҳаммасидан нафратланаман. Смокинг дейди-а! Шу смокингни нима кераги бор?!

— Смокинг кийса гўзал-да!

Биз соҳил бўйидаги пастак тош панжара олдида тўхтадик. Қоронғуликда шалдир-шулдир қилиб, тош ва қумни нари-бери обориб-обкеларди тўлқин. Осмон худди зангори неон ёқиб қўйилгандек нурафшон эди.

— Ҳаммаси аҳмоқлик. Гўзаликнинг бунга алоқаси йўқ. Смокинг умуман кераксиз кийим. Кераксиз кийимга эса қаппайган қопчик орқали эга бўлиши мумкин. Чунки смокинг билан фрак — энг камида бир неча юз минглик даромадинг бор, маъносини билдиради. Шунақа даромадинг йўқми — сен ярамас одамсан.

— Ҳай, ўпкангизни босинг, — деди қиз мени тўхтатиб. — Бу одамлар ушбу тартиб-қоидани сиз учун эмас, ўзлари учун жорий қилишган. Тартиб-қоидалари ёқмас экан, нима қиласиз уларнинг орасига суқилиб?

— Бу саволни менга эмас сизга бериш керак. Ростдан ҳам айтингчи, бу ерларда нима қилиб юрибсиз? Бу одамлардан қандай мурувват кутаяпсиз?

— Назаримда, мен эмас, сиз кирмоқчи бўлдингиз у ерга.

— Тўғри. Мана шу бир сафар мен кирмоқчи бўлдим. Лекин шунда ҳам сизга ёқиш учун. Аммо сиз у оламга бир кечага эмас, ҳамшиликка кирмоқчисиз. Ҳар куни шунга интиласиз. Бу интилиш ҳаётингизнинг мазмунига айланган. Сиз “кутаяпман” дейсиз. Хўп, мен қизнинг ўз бахтини кутишини тушунаман. У қизнинг ўз бахтини янглишиб бошқа жойдан кутиши мумкинлигини ҳам тушунаман. Лекин ўйлаб кўринг, сиз бу кутишингизни жуда ҳам меъеридан оширвормаяпсизми? Сиз кутаётганингиз йўқ, бахтингизни синаб кўраяпсиз. Сиз анави одамлардан юриш-туришни, хулқ-атворни, кўз қарашни, кийинишни, хуллас,

ниманики ўзлаштириш мумкин бўлса — ҳаммасини ўзлаштириб олдингиз. Улар борадиган жойларга борасиз, пляж ва рақс майдонларини кезасиз, Чол сизга қандай қараса — сиз ҳам уларга шундай суқатойлик билан тикиласиз. Ҳалигина зодагон оламнинг юлдузларига қараётганингизни кузатиб тургандим. Кўзларингизда шунчалик ҳасад, лабларингизда шунчалик юҳтоблик бор эдики...

— Мени ўша аҳволда кўриб нафратланиб кетдингиз, шундайми? Бу гапингизни узоқ дебочасиз ҳам айтаверишингиз мумкин эди.

— Бир нафас тўхтанг, — дедим унга. — Мен ҳали гапимни тугатганим йўқ. Сиз — шаҳзода ёки кучли эркак, ёки бир рицарни кутаяпман, деб ўйлаб юрибсиз. Агар шундай фикрда бўлсангиз — ўзингизни алдаяпсиз. Аслида ўзингиз кам гапирадиган, лекин энг кўп ўйлайдиган нарсангизни — пулни кутиб юрибсиз. Сиз эркакни ёки одамни эмас — бой-бадавлат турмушни, қимматбаҳо либосларни кутиб юрибсиз. Бўлажак эр одам сифатида сизни қизиқтирмайди ҳам. Сиз қамоққа тушган дўстингизнинг тақдири билан ҳатто қизиқишни ҳам эп кўрмайсиз. Уғрилиги рост. Аммо у сизга муҳаббати туфайли ўғри бўлган. У сизга ўхшаган — бутун ҳаёт мазмуни қаппайган ҳамёндан иборат бўлган ҳалол худбиндан кўра, — минг марта аъло. Сизнинг шаҳзодангиз эса — қаппайган ҳамён, билдингизми?!

Мен шу алфозда гапиравердим, гапиравердим. Қизга ағдараётган баъзи айбларим ўзимга жуда ёқиб кетса, такрор-такрор қайтарардим. Қиз кўзларини катта-катта очиб, гапларимни эшитаркан, уларда алам ва изтироб қотиб қолгани кўча фонуслари ёруғида яққол кўринарди. Қизнинг нозик жойига текканим мени қанотлантириб маст қилиб қўйганидан ва айбномаларим фақат унга эмас — уни мафтун этган дунёга қаратилган, деб ўйлаганимдан қаттиқ ботадиган, эзиб юборадиган гапларимни аямасдан юзига отардим.

Анчадан кейин қиз гапларимни эшитмасдан ўрнидан турди-да, аста кетабошлади. Мен жаҳлимни тўкишда давом этиб унга эргашдим. Қиз қадамини тезлатганди, мен ҳам илдамладим. Қиз югуришга тушганда, мен ҳам югурдим, қоронғида кимдир йўлимни тўсди:

— Оғирроқ бўлинг, йигитча. Қизни ўз ҳолига қўйинг, зуғум билан меҳр орттиролмайсиз.

Мен бу кутилмаган ҳимоячилардан қутулганимда қиз қочиб кетганди. Излаб-излаб бекатдан ҳам, соҳил бўйидан ҳам тополмадим. Денгиз ўзининг ғадир-будир панжалари билан қумни сипирар, аллақерда машина чироғи ёниб турар, бошим эса худди мастликдан уйғонгандек гувилларди.

Эртасига эрталаб, гарчи қизнинг келмаслигини билсам-да, бекатда сабр билан соат ўнгача кутдим. Кейин кемага ўтириб Лидога бордим. Одамзоднинг кўплигидан чумоли уясига ўхшаб кетган соҳил бўйидаги пляжларни бошидан-охиригача кезиб таниш пуштиранг либосни изладим. Қиз йўқ эди. “Ҳечқиси йўқ, тушдан кейин дўконидан топиб оламан”, дердим вақт ўтказиш учун ҳар ерда сандироқлаб. Аммо дақиқалар жуда секин имилларди.

Дўкон кўргазмаларини томоша қилиш ниятида, бандаргоҳга борувчи кўчага ўтганимдагина бугун якшанбалик ва дўконлар очилмаслигини эсладим. Қизнинг дўкони ҳам бугунгидек энг узун кунда эрталабдан-кечгача ёпиқ бўларди.

“Балки улар дўконни очишар, — далда бердим ўзимга. — Эҳтимол, улар ҳозир мол ёзаётгандир ёки даромадни ҳисоблаётгандир”.

Аммо соат иккида дўконга етиб келганимда унинг панжаралари туширилган, бурчақда турган тиланчиларни ҳисобламаганда олдида ҳеч ким йўқ эди.

“Энди бандаргоҳда кутишдан бошқа иложинг йўқ. Агар Лидога келган бўлса қайтиш учун албатта бандаргоҳга келади. Келмаган бўлса барибир топа олмайсан”.

Мен кичкина ошхона томон йўл оларканман, бу шаҳарга келиб қанчадан-қанча вақтимни кутиш учун сарфлаганимни ўйладим. Лекин бу сафарги кутишимга ўзим айбдорлигим учун жазога лойиқ эдим. Агар ярим кун эмас, бир неча кунларни интизорлик билан ўтказсам-да, барибир айбимни юволмасдим.

Сирасини айтганда, мени кутиш эмас номаълумлик ва кечаги можаро олдидаги гуноҳқорлик ҳисси кўпроқ азобларди. Негаки, муҳаббат бобида (мен ҳақиқий севгини айтяпман) энг кучли азоб — бировнинг эмас, ўзингнинг бировга берган зарбаларингдан келади.

Аввал кемачалар шаҳарга деярли бўш қайтаётгани учун йўловчиларни узоқдан туриб кузатиш мумкин эди. Аммо бора-бора ҳаракат гавжумлашди ва мен кема тўхтайдиган жойга яқин бориб туриб олдим. Шаҳарга қайтишга ошиққан одамлар шовқин-тўполон билан тўда-тўда бўлиб ўзларини бандаргоҳга урардилар. Энди улар тифиз оқимга ўхшардилар. Ишим қийинлашди. Одам оқимини кўз билан битталаб териш армияда гуруч тозалашдан ҳам оғир эди. Чунки тирик оқимнинг адоғи йўқ, мен излаган “дона” эса кўринмасди.

Куёш аста-секин уфқ ортига ботди. Денгиз тўқ-кўк тус олиб совуқлашди. Осмон эса янада юқорилашиб тиниқлашди-да, шаффофга ўхшаб қаттиқлашгандек бўлди. Назаримда бир чертса жаранглаб кетадигандек туюларди. Аммо менинг осмон билан шуғулланишга фурсатим йўқ, чунки кўзим олма-кесак терарди. Буни қарангки, кўзларим қанчалик бу ишда жонбозлик кўрсатмасин, қизни тиқилинч кемага чиқиб олгандан кейингина кўрдим.

Ўзимни оломонга урдим.

— Мени ўтказиб юборинглар, — деб ялинардим тиқилинчда олдинга ўтишга тиришиб. — Эшитяпсизми, ўтказиб юборинг!

— Қаёққа? Ҳамма ҳам шошяпти! — бақириварди орқада. — Навбатга қаранг!

Лекин мен ҳеч кимга қулоқ солмай жон-жаҳдим билан оломонни ёриб боравердим ва ниҳоят, қўзғалган кеманинг панжарасидан ушлаб олдим.

— Одамни-да ҳар хили бўлади! Юрган кемага ҳам чиқадими? — деб жавранди чиптачи. — Ё, тавба!

Қиз жойлашган орқа палуба томон тирсақларим ёрдамида анча сурилдим-у, яқин боришга имкон бўлмади. Иккита катта чамадоннинг ўртасига туриб олган соқолли чол йўлни тўсиб турарди.

Қиз мени кўрмаётгани учун чолнинг елкаси оша бақирдим:

— Ева, менга қаранг!

Қиз бир сесканиб ўгирилди-ю, мен эканлигимни кўргандан кейин худди ҳафсаласи пир бўлгандек яна денгизга ўгирилди.

— Ева, сизга тушунтирмоқчи эдим. Кечаги гаплар...

У сувга қараганча тураверди.

— Кечаги гапларим ҳаммаси аҳмоқлик...

Мен чолнинг бўйнига қараб бақираётганим учун у норози бўлиб ўгирилди.

— Мундоқ ўтиб турсангиз-чи, — дедим унга. — Чамадонларингизни биров ўғирлармиди? Менинг ишим жуда зарур.

— Ўтинг, ўтинг. Тагин осмон узилиб ерга тушмасин!

Чол тўнгилласа ҳам қулогининг тагида туриб яна бақиримни истамади, шекилли, четланди ва мен ўша кунги чеккан ҳамма азобларим эвазига қизнинг ёнига ўтиб олдим.

— Ева, кечаги гапирган гапларим учун ўзимни лаънатлайман.

— Гапингиз эмас, шундай ўйлашингиз ёмон, — қуруққина қилиб жавоб бераркан қиз менга қарамади ҳам.

— Нотўғри, худди мана шу гапингиз нотўғри. Бунақа фикр мутлақо хаёлимда йўқ. Жаҳлим чиқиб кетибди. Лекин сиздан эмас анавилардан жаҳлим чиқиб, худди мастга ўхшаб чин қаерда, бўхтон қаерда барини чалкаштириб юборибман. Сизни хафа қилибман. Қўпол гаплар гапирибман...

Қиз индамай денгиздан кўз узмади.

— Ева, менга қулоқ солинг, ўтинаман, мени тушунинг...

— Отимни қаердан билиб олдингиз?

— Ўзингиздан. Тунов куни ўриндиқда ўтирганимизда онангизнинг: “Ева, сен мағрурсан”, деган гапини айтгандингиз. Ушанда, сиз ўз ҳаётингизни гапирганингизда мен ўзимнинг бошимдан ўтганини ўйлаб ўтиргандим. Чунки менинг қисматим сизникидан енгил эмас. Умр бўйи бўйнимни ерга эгиб, топтаб келишди. Гарчи уларга тегишли ва уларга керак бўлмаса-да, қўлимни узатган ва орзу этган нарсаларимдан Мосуво қилиб келишди. Мен буларни сизга айтмагандим.

Қиздан садо чиқмади.

— Кеча вужудимда хуруж қилган ғазабнинг сизга қаратилмаганлигини, сизнинг шайдоингиз бўлиб юрганимни ўзингиз яхши биласиз. Айбномаларимни айтаётганимда кўз олдимда сиз эмас, улар туришарди. Сиз дераза эдингиз, холос дераза ортида эса улар, болалигимдан бошлаб алам ўтказган олий табақа турарди. Отам инқилобчи бўлгани учун лицейда ўқиб юрганимда стипендиямни тортиб олишганди. Отам ўлди, лекин инқилобчи бўлиб ўлди. Унинг ўғли сифатида мени ўқишдан маҳрум қилишмоқчи бўлишди. Лекин мен ўқишни жуда-жуда истардим ва фақат онамнинг қаро терга ботиб, бойларнинг паркетини тозалашда қўлларини қонталаш қилиши ҳисобига ўқидим. Университетда ҳам энг олди талаба эдим, стипендия олишим керак эди, лекин улар учун хавфли кишига айланганим сабабидан стипендиядан маҳрум қилишди. Тунлари қоровул бўлиб ишлашга мажбур бўлдим. Бойваччаларнинг ўғил-қизлари Сен-Мишель хиёбонининг ресторанида кайф-сафо қилиб юришганда мен уйқусизликдан қарахт мия билан маъруза эшитардим. Ўқишни битиргач эса, ассистентликка конкурсда ғолиб чиқдим, лекин уни ҳам менга раво кўришмади. Ҳатто энг паст ишни-да, икки йилдан кейин ва ҳақиқатан ҳам паст иш бўлгани учун беришди. Ва ниҳоят, Венецияга келганимда, ҳар нарсдан кечишимга тайёр, ошиқ бўлиб қолган қизни учратганимда, улар бу ерда ҳам тўғоноқ бўлиб туришган экан. Шунинг учун кеча ғазабимдан ўзимни йўқотиб қўйдим. Сизни бермайман деб, уларга ғазаб қилиб, сизга наштар санганимни билмай қолибман. Бу дунёда сиздан бошқа кимсам йўқ, менинг!

Чолнинг чамадонлари ортидаги жой жуда кичкина бўлгани учун икковимизнинг баданларимиз бири-бирига тегиб турарди. Бундан ташқари гапира туриб беихтиёр қўлимни қизнинг белига юборган эдим. Шунда... ҳеч кутмаганимда қизнинг юмшайиб, шилқ этиб тушаётганини, бошини елкамга қўяётганини сездим. Миямдаги туман ичра чолнинг истеҳзосини элас-элас эшитдим.

— Ҳо, зарур ишлигини энди тушундим. Ёпишиш бор экан-да...

Қоронғу тушиб қолгани учун мен қизнинг елкасидан кучиб, сочларининг юзларимга тегиб турганини ҳис қилардим. Неон чироқларга бурканиб чарақлаб турган гўзал Венеция худди порлоқ келажакка ўхшаб бизга яқинлашарди. Бу энг бахтли кеча бўлиб, у ҳақда бошқа гапиролмайман...

Бундан кейинги кунлар ҳаммаси бахтли ва бир хилда саодатга лим-лим бўлгани сабабли уларнинг олдинма-кетинлигини чалкаштириб юборганман. Шакаргуфторликка, меҳрибон нигоҳ ва кучоқларга тўла бу кунларни ҳеч қачон унутмайман, ҳеч қачон тартибга солиб гапириб беролмайман.

Бир куни эрталаб менинг меҳмонхонадаги хонамда худди эр-хотинга ўхшаб ўтирардик. Яъни мен газета ўқирдим, Ева эса нонушта тайёрларди.

— Нима янгилик бор экан? — деб сўради у илтифот кўрсатиб.

Илтифот деганимнинг сабаби, Ева фақат уруш бўлиш-бўлмаслигини билиш учун газета сарлавҳаларига кўз югуртириб, кейин зодагон табақа ҳаёти ва урди-сўйди бўлимини ўқийдиган тоифага кирарди.

— Янгилик йўқ, — дедим мен ва шу сониядагина ҳеч нарса ўқимаганимни сездим.

Чунки боятдан бери қўлимда газета-ю, аслида Евани кузатиб ўтирганимни, унинг шу яқингинамдалиги, менинг тунги кийимимга ўралгани, оёқлари менинг шиппагимда сузиб юргани сингари ҳеч ақл бовар қилмайдиган бахтни ақлимга сиғдиришга уринаётганимни тушундим.

— Газетангни бир дақиқага қўйиб тур. Уч кун ичида муҳаббати сўнган эрга ўхшадинг-қўйдинг. Сени ўз дидимдаги йигит деб ўйлаб янглишибманми, деб ўйлай бошладим.

— Бунақа гапни биринчи эшитишим, — жавоб бердим мен стулимни стол томон суриб.

— Биринчи марта эшитганингни аҳамияти йўқ. Муҳими ростлигида. Эсингдами, бир марта... “сен кутаётган қаҳрамон қанақа бўлиши керак”, деб сўраганигда кулиб юборгандим. Ушанда “сенга ўхшаган” демоқчи эдим-ку, бурнинг кўтарилиб кетишини истамай индамагандим... Идеал даражадаги бенуқсон йигитлар мени қизиқтирмайди. Чунки, мабодо унақалар бор бўлса ҳам зерикарли, юракни сиқадиган одамлар бўлса керак, деб ўйлайман. Сирасини айтганда, сен ҳам баъзан юрагимни сиқворардинг.

— Қачон? Қачон?

— Ўзингни жуда боодоб, қўйнинг оғзидан чўп олмаган қилиб кўрсатмоқчи бўлган кунларинг. Аксинча, келажак ҳақида назариялар қурганингда, стул кўтариб уришганингда, Қиморхона олдида жанжаллашганингда ёқардинг. Сен бўлсанг, боодоб хоним билан юрдимми, назокатли кўринмоғим лозим, деб ўйлардинг.

— Сени йўқотиб қўйишдан қўрқардим. Шунинг учун ҳар қанақа оҳангга тушишга, ҳар қанақа комедия ўйнашга тайёр эдим.

Ева қахвадан озгина ҳўплаб, ширин кулчадан назокат билан бир тишлади. Назокат билан овқатланиш унинг қон-қонига сингиб кетганди.

— Демак, “бир кўришдаёқ” деганинг қуруқ гап эмас экан-да?

— Қуруқ гап эмиш-а?! Сени кўрганимда бурнимга мушт тушгандек бўлди. Кемада ярим соат йўл юрдик, кейин сени кўриб қолдим-у, ҳеч кўзимни узолмадим. Ўзимни-ўзим койидим, қарама, деб сўкдим-у, қарайвердим.

— Ҳаттоки “Ҳаво исиб кетди-а?” деб, заковатга тўла гап ҳам бошладинг, шундайми?

Ева гапимни худди менинг овозимга ўхшатиб гапирди-да, кўрагидан чиқувчи юмшоқ кулгиси билан кулди.

— Менинг ўрнимда ақллироқ гап топармидинг йўқми, даргумон.

— Ҳафа бўлдингми, жоним? — сўради Ева стулини яқинроқ суриб.

— Менга қара, — дедим мен, ростдан ҳам бироз тажанг бўлиб. — Мен роль ўйнаган-ўйнамаганимда ҳам воқеанинг ҳозиргидек бўлишини ҳаёлимги келтирмаганим. Сенга қўл ҳам текизолмасам керак, деб ўйлардим. Орзуим Венециядаги вақтимни охири кунгача сенинг орқангда юриб ўтказиш эди, холос. Буни сен тушунмайсан...

Ева мени бағрига тортди, гапимни тугатолмай қолдим. Кўкрагимга нафасни ҳам тўхтатиб қўядиган илиқлик югурди.

Сўнгги уч куннинг бирида икковимиз аввалгидек бошқа пляжда, тепамиздаги яшил соябоннинг гумбазига қараб аста суҳбатлашиб ётардик.

— Ростдан ҳам менга уйланмоқчимисан? — деб сўради у.

— Нимасига ҳайрон бўляпсан?

— Ҳайрон қоламан-да. Шу пайтгача ҳеч ким, сенга уйланаман, деб айтмаган.

— Чинданми?

— Баққолни ҳисобга қўшмаса — чин.

— Яхши. Мана энди сенга хотин бўлиш таклиф этилди. Баққолники эмас бу таклиф.

— Хотининг сифатида мен нима ишлар қилишим керак бўлади?

— Истаган ишингни қиласан.

— Йўқ, сен айт, нима қилишимни хоҳлардинг?

— Сенга ҳўжайин бўлолмайман. Нима ишни хоҳласанг — шунга розиман.

— Уй бекаси бўлсаммикин-а? Оилани гуллатувчи қўли гул бека. Ҳа, айтмоқчи, уйинг неча хоналик?

— Иккита. Ваннаси ҳам бор.

— Икки хона. Яна ваннахонаси ҳам бўлса ёмон эмас экан.

— Менильмонтан маҳалласи учун, боз устига оддий ўқитувчи учун — жуд-да ёмон эмас.

— Хоналарни шинам қилиб безатамиз. Лекин биласанми нима, мендан яхши уй бекаси чиқмайди. Ўзимга шундай туюляпти.

— Ишга киришинг мумкин.

— Ким бўлиб?

— Сотувчиси, газначиси ёки бирон идорада ходимми — билмадим, кўнглингга нима ёқса ўша-да.

— Э, қўйсанг-чи. Бари ёқмайди. Ишлаб кўрганман, етади.

— Ўқишга киришинг мумкин, — дедим босиқлик билан.

— Нима қиламан ўқиб?

— Касб орттирасан. Севган соҳанг бўйича мутахассис бўласан.

У менинг гапларимни ўйларди, шекилли, индамай қолди.

— Ёқадиган соҳани тополмаяпман.

— Масалан, ўқитувчи бўларсан?

Ева яна узоқ сукут сақлаб, кейин луқма ташлади.

— Лекин ажойиб фикр.

Ўқитувчи бўлиш мавзусини у тушлик пайтида, ошхонада овқатланиб ўтирганимизда яна давом эттирди:

— Кичкина қизчалар ўтирган парталар орасида юрганам сенга кулгили туюлмайди?

— Нега энди? Қайтага зўр.

Менинг жавобим уни қаноатлантирди, шекилли.

— Рост. Нега энди мумкин эмас? — деди у кулиб. Кейин эса жиддийлашди. — Ҳарҳолда ўзимга ёқиши мумкин бўлгани шу экан. Лекин ўқиш учун пул керак-да!

— Бу ёғидан хотиржам бўл. Ҳарҳолда оч қолмайсан. Осмондаги ойни ваъда қилолмайман, лекин ўзингнинг уйинг, алоҳида хонанг, китобларинг, интилишларинг бўлади. Ёки... камми?

— Кам-кўплиги бошқа нарсаларга боғлиқ... Ёнимда сен бўлсанг етарлик. Шунча ёлғизликдан кейин, яна қанақанги мудҳиш ёлғизлик дегин...

Ўқиш ҳақидаги фикр унда ўзига ишонч туғдириб, хаёлида янги режаларни пайдо қилди. Шу ерда ўтирибоқ, иш куни тартибини тузиб, маошини тақсимлаб, бўш вақтни қандай ўтказиш ҳақида бош қотира бошлади.

Мана шундай кунларнинг бирида кўз олдимизда яна қўққайиб Чол пайдо бўлди. У ҳамма чўмиладиган жойларни изғиб, ниҳоят қизни топгани кўриниб турарди. Чол соябон ва тўшагини биздан сал нарироққа қўйдириб, Евага таъзим қилганча жойлашиб олди. Одати бўйича мени назарига илмас, умуман эса бизларга халал бермасди.

У пайдо бўлиши, айниқса чўмилишга ўтаётганимизда қизга ташлаган суқ нигоҳини кўришим билан баданимда ёқимсиз бир титроқ сездим.

— Бир кунмас-бир кун шу чолнинг юқтоб башарасини бузиб қўяманми, деб қўрқяпман.

— Қўйсанг-чи уни. Сенга тегаётгани йўқ-ку.

— У кутяпти.

— Қутаверсин.

— Ушанда ресторанда ораларингда нима бўлганини менга айтмагансан-а?

— Нима бўларди? Ўзини жуда одоб ва назокат билан тутди. Ликёр ича бошлаганимизда эса ўйнаш бўлишни таклиф қилди. Йигирма яшар йигитчанинг хусусиятлари бўлмаса-да, хотинларга керак бўлган бошқа нарсаларнинг ҳаммаси унда муҳайёлигини айтди.

— Бошқа нарсалар дегани нимаси?

— Мен ҳам унга шу саволни бердим.

— Кулоқ-чаккасига тарсаки тортвориш керак эди, савол беришнинг ўрнига.

— “Эксцельсиорда” тарсаки қўйиш одатга кирмаган. Бундан ташқари ўзингга қанча нарх қўйишаётганини билиш ҳамisha қизиқ.

— Ҳўш, қанча нарх қўйди?

— Анча тузук. Машина, кийим-кечак масаласида майдалашадиган одам эмас экан.

— Валинеъмат! — дедим мен ғазаб билан бир неча метр нарида ётган Чолнинг қоп-қора, семиз орқасига қараб. — Алдаган бўлса-чи? Ёлғон гапирмаганмикин?

— Алдаб нима қилади? Унга ўхшаганлар битта лайча сотиб олиш учун эллик минг беради. Аёл учун албатта кўпроқ тўласа керак.

Гарчи бу мавзу жиғимга тегаётган бўлса-да, яна савол беришдан ўзимни тиёлмадим.

— Анави Аполлон ҳам шунақа савдони таклиф қилдими?

Қизнинг юзи бир сонияга тундлашди:

— Деярли шунақа. Боз устига иккиюзламачи экан. Мени дўконда кўргач, атрофимда гирдикапалак бўлди. Бир оқшом бирга сайр қилишни

таклиф қилиб, ўзини севиб қолгандек кўрсатди. Дўкондаги бекам уни бадавлат, ҳалол харидор сифатида биларкан. Хуллас, биринчи кун пляжда камтарин ошиқ ролини ўйнади. Иккинчи кун мангу ва сўнмас муҳаббат ҳақида гапирди. Учинчи кун эса, бу ёғини текис олиб боряпман, деб ўйлади шекилли, уйланганлигини, лекин хотини борлиги ҳеч қандай тўсиқ бўлолмаслигини айтди. Чунки, ҳамшиша бирга яшасак соф туйғумиз зада бўлиши мумкин эмиш...

— Яхшиям уйланган экан.

— Нега?

— Акс ҳолда ҳозир бирга ўтирмасмидик...

Ева жим бўлиб қолиб, кейин тан олди:

— Эҳтимол, гапинг тўғридир. Чунки у пайтда сени севиб қолганимни ҳали билмасдим.

— Йўғ-э?! Буни қачон билиб қолдинг?

— Менга даҳшатли айблар тўнкаган кунинг. Ўша кечаси бошим оққан тарафга узоқ югурдим. Йўлимда қандайдир ўриндиқ учраганда ўтириб қолдим. Бир вақт қарасам, йиғлаяпман. Хайрон бўлдим. Чунки гўдак қизалоқ пайтдаёқ йиғлайвериб кўз ёшларимни адо қилганман, энди умр бўйи йиғлолмайман, деб ўйлардим. Бироздан кейин кўз ёшларимнинг сабабчиси кўпол ва дилозор ўқитувчи эканлигини тушундим.

— Кўполнинг бахти бор экан, — дедим мен. — Кўполнинг бахтига Аполлон уйланган экан.

— Эҳтимол, шундайдир. Кел, бошқа нарсаларни гаплашайлик. Бу мавзудан ўзи шундоғам денгиз касалига учрагандек беҳузур бўламан.

Ева кулди-да, гапига кўшимча қилди:

— Ҳарҳолда, унга тегадиган бўлсам фақат пули учун тегмасдим. Гўзал, акли-ҳуши жойида йигит экан. Умуман-чи, қаппайган ҳамён ҳеч қачон менинг орзуим бўлмаган. Қаппайган ҳамёнларни менга кўп марта таклиф қилишган.

— Шундай бўлиши керак ўзи. Бўпти бошқа мавзуга ўтайлик...

Мен унинг ўтмишидан кўрқардим. У кўзга кўринмайдиган, қаердадир писиб шай турган ва ҳали ҳам ўз ҳукмини ўтказа оладиган душманга ўхшарди. Назаримда у ҳар дақиқада пайдо бўлиши, битта имо қилса бас — Ева индамай бўйин эгиб унинг орқасидан кетиб қолиши мумкиндек туюларди. Шунинг учун бирга юрганларимизда савқи табиий равишда Еванинг эски дарди кўзгаши мумкин бўлган жойлардан қочар, катта дўконларнинг кўрғазмалари, биллуру кумуш идишлар билан жиҳозланган бой ресторани ва қиморхоналарнинг савлатли зиналари олдидан ўтганимда ҳамшиша кўрқиб турардим. Фақат соҳилдаги қумда икковимиз ўтирган ёки хонамда, худди мактабдошлардек елкаларимиздан ушлашиб, бизни Менильмонтанда кутаётган мўъжазгина уйимиз, китобларимиз, Сена бўйларидаги бўлажак сайлларимиз ҳақида гаплашаётган пайтимизда кўнглим хотиржам бўларди. Бегона йўқлиги, кафтимда елкаларининг тафти, яноғимга майин сочлари тегиб тургани учун кўҳна тошларга чапиллаб урилаётган сув ҳам гашимга тегмас, паровоз чинқириқлари ҳам гамгин туюлмасди.

Венециядаги охириги кун ҳам келди.

Ева мени уйига йўлатмагани учун бир кун аввал унга нарсаларини тахтлаб, тайёрланиб қўйишини тайинладим. “Бу қийин иш эмас, — деди у. — Чунки бор-йўқ юким бир чамадонга жо бўлади”.

Хуллас, охириги кун меҳмонхона олдидаги бекатда учрашганимизда кўлидан ушлаб кемадан тушишига ёрдамлашарканман, тантанавор

оҳангда, чипталар олинганини, эртага эрталаб жўнаб кетишимизни эълон қилдим. У эътироз билдирмади. Фақат:

— Бир жойга бориб бир финжондан қаҳва ичайлик, — деди.

— Ичамиз. Зўроғидан ҳам ичамиз, — дедим ўша оҳангда мен. — Саккиз мингим бор — емак-ичмакка. Тежамкорликнинг оқибатини кўриб қўй!

Ева бош ирғади-ю, лекин жилмаймади. Шундагина ранги оқариб, жондан азиз чағир кўзларининг остида ҳорғинлик кўлкалари жой олганини кўрдим.

— Сенга нима бўлди? Кечаси ухламадингми? — сўрадим мен.

— Қўявер. Қаҳва ичайлик.

Биз вокзалдан шаҳарга олиб борувчи гавжум кўчадаги столга ўтирдик. Атрофимизда бу кўчанинг рангба-ранг ҳаётини кўз-кўз қилгандек, сават-сават нон кўтарган меҳмонхоналарнинг хизматкор болалари, катта-катта елим кўғирчоқ ёки шиша буюм ортган аравачаларини итариб юрган хотинлар гуж-гуж ўтиб турарди.

Ева қаҳвасини индамай ичди, кейин менга ўйчан тикилди:

— Биласанми, Жан-Люк, кечаси билан ўйлаб чиқдим. Сен билан кетолмайман. Кетолмайман.

— Кечаси ухламаганинг учун нима деётганингни ўзинг ҳам билмаяпсан.

— Илтимос, касал боланинг хархашаси дегандек муомала қилма, — деди у хотиржам ҳолда. — Нима деётганимни жуда яхши билиб турганим учунгина айтишга жазм қилдим.

— Бирпас тўхта, — дедим унга. — Бошидан бошқатдан гаплашайлик. Кеча кечқурун бирга кетишни келишгандик, шундайми?

Ева бош ирғади.

— Буюмларингни тахт қилишни ҳам келишгандик. Тахт қилдингми?

— Тахт қилдим... Тахт қилаётгандим. Худди ана шу пайтда, латта-путтаю, майда-чуйдаларимни йиғиштираётган пайтимда — иккалаамизнинг ўйлаган бу ишимиз бемаъни эканлигини пайқадим. Бўлмаган гап, тушунсанг-чи Жан-Люк, иложи йўқ.

— Нега иложи йўқ?

— Нега, нега? Юзта, мингта ҳар хил сабаби бор. Чунки мен бутунлай бўлакча муҳитнинг одамиман, чунки сенинг маҳалланга эл бўлолмайман, чунки сен билан мен мутлақо бошқа-бошқа одамлармиз...

— Бошқа-бошқа бўлсак нима қипти? Шу пайтгача бошқа-бошқа эканлигимиз бахтимизга тўғоноқ бўлмади-ку, ахир?

— Тушунсанг-чи, Жан-Люк, бу бошқа. Бу ердаги кунларимиз илк муҳаббат кунлари эди. Илк кунлар, бекорчилик, бўш вақт сероб, сен дам олишдасан, бир ёқда Венеция, бир ёқда Лидо... У ёқда бошқача бўлади: ҳазил-хузул, ўйин-кулгуларсиз узун иш кунлари бўлади. Мен ўзимни яхши биламан, Жан-Люк, у ерда бахтли бўлолмайман, сени ҳам бахтиёр қилолмайман.

— Қўйсанг-чи, — дедим мен ўжарлик билан. — Кечаси ухламагансан, ҳозир мазанг йўқ, ўтмиш шарпалари қийнапти...

— Хўп, яхши, шу ўтмиш шарпаларини қувиб юбориш қўлингдан келадими? Мана бундай қилиб, — у худди тутун ҳайдагандек қўл силкитди. — Дарровгина тарқатиб бўларканми? Ўтмишим ўзининг аввалги орзулари билан мени таъқиб қилаверади, қийнайверади. Ахир улар сенга аҳмоқона кўрингани билан менинг қон-қонимга, миямнинг ҳар бир хужайрасига сингишиб кетган-ку?!

Паришон ҳолатда унинг гапларини тингларканман, ўйлардим:
 “Китоб ва китобга боғлиқ ишларга шўнғиган илм кишиси бир ёқда, кийим-кечак, бадавлат ҳаёту ўйин ва томошаларни, ялтироқликни севувчи аёл иккинчи ёқда: энг беўхшов қовушиш эканлиги ёш болага ҳам аён”.

— Тушунгин, жон Жан-Люк, ўзи-ку айтиб ўтиришнинг ҳожати йўқ эди, лекин сенга дилимни охиригача тўкиб солишга қарор қилдим. Мен кўп йил шунчалик кўп нарса орзусида яшадимки, у орзуларимга шунчалик кўникиб кетдимки, уларни дилимдан чиқариб юборолмайман. Минг истаб турган чоғимда ҳам чиқариб юборолмайман.

— Менга қара, — гапини кесдим унинг. — Сенга ҳозир баъзи бир фикрларимни айтаман, лекин сен, илтимос, диққат қилиб хотиржам кулоқ сол... Яна битта қаҳва ичмайсанми, ростдан ҳам қийналиб кетибсан?

— Йўқ. Ичгим келмаяпти.

— Бўлмаса эшит: “Мендан кўра латта-путтани афзал кўраяпсан”, деган аҳмоқона таъналар қилмайман. Дилингдагини яширмай очдинг, шунга раҳмат. Ўзим ҳақимда ҳам гапирмайман... Мен сени қандай бўлсанг, шундайлигингча қабул қиламан, кейинчалик нечоғлик қийналмайин, ўзимни бахтиёр деб, бу ерда қолсанг энг катта бахтсизлигим деб биламан. Демак, масала сенинг қароринг қанақалигида, деб ҳисоблаймиз. Сен — сафоли ҳаёт, ялтироқлик ва шунга ўхшаган нарсалар ҳақида гапирдинг. Агар сенга биров буларни таклиф қилганда эди, менинг гапларим мутлақо ортиқча бўларди. Чунки сен икки нарсадан бирини ва албатта ўзингга ёқадиганини танлаётган ҳисобланардинг. Лекин, Еважон, сен иккидан бирини танламаётганингни тушунмаяпсан. Сен бор ва етишса бўладиган нарса билан орзунинг ўртасида, камтарин турмуш билан ялтироқ сароб ўртасида турибсан. Сен қуваётган сароб — хомхаёлдир.

У эътироз билдирмоқчи эди, мен қўймадим.

— Бу шаҳарда қоладиган бўлсанг, пешонангга нималар ёзилганини хоҳласанг айтиб беришим мумкин. Мен уларни аниқ кўриб турибман. Сен ўзингнинг юракни сиқувчи дўконингда, халатлар ва чўмилиш либослари орасида ўтириб кутаверасан-кутаверасан. Чўмиладиган жойларни изғиб, қиморхоналар олдида серрайиб кутаверасан-кутаверасан. Сурбет ва кўпол одамларга тўқнашаверасан, ҳар биттаси билан дилинг сиёҳ бўлиб пачакилашаверасан ва кутаверасан. Емак-ичмакдан тежаб, арзон нарсадан қиммат кийим қилишни ўйлайверасан ва кутаверасан. Ёлғизликда азобланиб, кечаси қашшоғона кулбангга ёлғиз қайтиб, ёлғизликда йиғлаб-сиқтаб, ёлғизликда сиқилиб кутаверасан-кутаверасан. Бир кун келиб юзингнинг кўҳлиги йўқолаётганини, кўзларинг остига майда ажинлар тушганини, сочларингнинг ялтираши сўнаётганини кўрасан-да, даҳшатга тушасан. Бошқа кутишга фурсатинг қолмаганидан вужудингни ваҳима қоплайди ва шартга биринчи кўз сузиб таклиф қилган одамга тегишга розилик берасан. У одам Чолга ўхшаган ёки ундан баттари бўлиши ҳам мумкин.

Яна нималардир дейиш кераклигини билардим, лекин ўйлаб топишга вақтим йўқ эди. Эҳтимол, бошқачароқ қилиб гапириш лозим эди, лекин сўз топишга имконим йўқ эди. Гўёки кўп гап уни қароридан қайтариш мумкин, деб ўйлаб гапиравердим.

— Кўрқитиб, ёнида олиб қолиш учун атайлаб бахти қаролик манзарасини чизяпти деб ўйлашинг мумкин. Хўш, у ҳолда бахтинг чопгани қандай бўлади? Бой эр учрайдими? Ахир, бу мингтадан битта

эҳтимол-ку? Ундай эр учраган тақдирда ҳам у қандай бўлади? Сени тушунармикин, фақат гўзал жисмингнинггина севадигани учрамасмикин? Ўйлаганларингнинг энг осони — ясан-тусанлик билан сафолик турмушни таъмин этармикин? Сенинг вазиятинг ҳадеб таннозлик қилиб, танлайверишни кўтармайди. Бой эрни топишингга мингтадан битта, эшитяпсанми, мингтадан битта имкониятинг бор. Унинг кўнглингдагидек чиқишига эса юз мингтадан битта имкониятинг бор, холос.

Ева ҳорғин юзини кафтига тиради-да, тик қаролмай аста шивирлади:

— Гап санокдами? Қўй, шу мингу юз мингларни...

— Сенинг йўқ нарсани, бўлмайдиган нарсани кутаётганингни таъкидламоқчиман.

— Эҳтимол, сен ҳақдирсан. Билмадим. Лекин сенинг таклифинг ҳам ушалмайдиган нарса. Менга, мана шу феъли-ҳўйимга мос келмайдиган нарса.

— Нотўғри. Мана шу гапинг — сенинг иккинчи хатоинг. Сен олисдаги саробга ишоняпсан-у, яқинингдаги росмана ҳаётга, ўзингга ва менга ишонмаяпсан. Росмана ҳаётни билмаганинг учун, нотанишлигидан мавҳум бўлиб туюлаётгани учунгина ундан кўрқаяпсан. Умрида биринчи марта қалин китоб теккан ёш ва тажрибасиз ўспирин мен бу китобни ҳеч қачон ўқиб ололмайман деб кўрқади. Сен гўёки ана шунга ўхшаяпсан. Лекин ўша тажрибасиз ва ёш мавжудот ҳам худди аждоқларига ўхшаб барибир бу китобни бир кунмас-бир кун тушуниб етади.

У бошини кўтариб менга қаради-да, аянчли кулди:

— Сенингча, ҳаммаси жуда осон...

— Сенга ҳам осон бўлади. Бунинг учун нарсаларга оддий кўз билан қарасанг бас. Сенга бизнинг бўлажак ҳаётимиз тинимсиз оғир меҳнатга тўла кунларнинг узлуксиз қатори бўлиб кўриняпти. Ваҳоланки, бу ундай эмас. Ева, бизнинг турмушимиз ундай бўлмайди. Узимизга яраша ўйин-кулги қиламиз, ясан-тусанинг ҳам жойида бўлади. Миллион-миллион пули бор Ла Бегумга қараганда сеники осон кўчади. Чунки ўн миллион сўмлик каштага ўралгани билан сигир — барибир сигирлигича қолаверади.

Ева кулиб юборди. Жуда қувноқ бўлмаса-да, ҳар ҳолда кулди.

— Рост-да! Худди монастирға отлангандек қовоқ-тумшуғингни осилтириб оляпсан. Ахир олиб кетмоқчи бўлган тарафларимда ҳам сен ўзингни бу ердагидан ортиқ бўлса ортиқки, кам даражада эмас — кўз-кўз қилиб юрасан. Эркаклар, ҳа, бу аблаҳ эркаклар сенга ўша ерда ҳам суқланишади. Хотинлар ўша ерда ҳам сенга ҳасад қилишади. Чунки, менинг Евамдақа гўзал дунёда жуда кам топилади.

У яна кулди.

— Нега куляпсан?

— Далил топиш учун тасаввурингни зўрлаётганингни кўриб турибман. Сен яхшисан, Жан-Люк. Мен сенга арзимайман.

— Бу гапни гапирма. Бўпти, бўлмаса бунақасига иш тутамиз: сен мен билан кетасан, ўша ерда икки ой яшаб, шароитни ўз кўзинг билан кўриб, ўша ерда ҳал қиласан. Агарда, йўқ менга тўғри келмас экан, десанг — бўлди. Ҳеч нарса демайман.

У финжонни стол устида айлантирганча жавоб бермади.

— Икки ой, Ева. Икки ой, холос. Розимисан?

Ниҳоят, у нигоҳини менга қаратди. Кўзлари яна мунис ва меҳрибон боқарди:

— Майли, Жан-Люк, розиман.

Шундай деб, у кичкина қўлчалари билан бармоқларимни ушлади-да, сиқиб қўйди.

Ўйловчи ўзига бостириб келаётган машинани кўриб, ўлдим деб ўйлайди-ю, тасодифан тирик қолади. Кўркувдан юраги гупиллаб, томирлари гурсиллаб тепаётганини, бадани жикқа ҳўл бўлганини сезади. Мен ўзимни худди шу ҳолатга тушганимни сездим.

Шу куни кечгача бирга бўлдик. Чунки бу кун Венециядаги охирги кунимиз эди. Чунки, Ева дўкондаги ишидан бўшаганини айтди. Биз яна чўмиладиган ерга бордик, яна ўша норинжранг соябонли ошхонада овқатландик. Илгари сайр қилган ҳамма таниш жойларда яна сайр қилдик. У ерларнинг бари ўзимизники бўлиб қолгандек эди. “Хўв анави ерда ўтириб Мопассаннинг “Жонгинам”и ҳақида гаплашганимиз эсингдами?” ёки “Хўв анави ерда мени офтоб ургани, уйимга бориб ётишим кераклигини айтганинг эсингдами?” деб саволлар берардим ва севгимиз ҳам ўз тарихига, муборак жойларига ва саналарга эга бўлиб қолганидан хузурланардим. Хотираларга тиқилиб кетган бу бир парчагина ернинг бир ой муқаддам менга мутлақо бегонадек туюлганига ҳайрон-ҳайрон эдим.

Қош қорайганда шаҳарга қайтдик. Қоронғулик денгиз тўлқинларини кўздан яширганди. Бизга келиб урилаётганлари эса кема чироқларининг ёруғида кўм-кўк кўринарди. Осмонни нафармон булутлар қоплаб, ўртасидагина сақланиб турган кўк ёруғлик эса уйига қайтган қуёшнинг изига ўхшарди.

Чиптачи бир маромдаги ора-сираликда “Чиеза делла Салуте”, “Палаццо Дарио”, “Ка Фоскари” деб бекатларнинг номини айтганда, мен бу номларни азиз хотира сифатида эмас оддий тўхташлар сифатида эсимда олиб қолаяпман, деб ўйлардим. Томоша режаларим ёзилган, ҳозир қаерга тиқиб ташлаганим ҳам номаълум ён дафтарчамни эсладим. Лекин дафтарчам ҳам, ундаги режаларнинг бажарилмай қолгани ҳам мени ташвишлантормасди. Кўзда тутилмаган бошқа муҳим ишни амалга оширганимдан жуда мамнун эдим.

Бизни қуршаган қоронғуликда совуқ, ним яшил нурга бурканган қасрлар орқада қоларкан, тез-тез эшитилаётган бошқа кемаларнинг овозларигина, худди гавжум хиёбонлардагидек, каналда ҳаёт қайнаётганидан далолат берарди. Лекин мен бу ҳаётга кўникиб қолгандим. Кема саҳни илгаригидек муаллақ туюлмас, севиклимни кучиб турарканман, атрофимдаги товуш ва шарпаларни аниқ идрок этардим. Бўғиқ оғир шапиллашни эшитганда бесўнақай юк қайиқларини; тез ўтиб кетган ҳуштакли овоздан, зеру забарли ведеттанинг ярқироқ қиёфасини; сийқаси чиққан кўҳна ашуладан учи осмонга қанқайган, қора ва узунчоқ гондолани, ундаги бир жуфт сайёҳни, қайиқ эшиб, кўшиқ айтаётган гондольерни аниқ тасаввур қилардим. Гондольер ўлганининг кунидан куйлаётганини, романс ҳам кира ҳақиға киришидан беҳабар у бир жуфт сайёҳ уйига қайтгандан кейин ҳақиқий гондолада учишганини, гондольер эса қадимий романслар куйлаганини танишларига мактанишларини ўйлардим. Ўзининг эса — ҳақиқий муҳаббат севинчи ва ўкинчларидан бебаҳра, осойишта ва равон нафаси кўкрагимда сезилаётган севиклимни учратмай, шу шаҳарга оддийгина томошабин сифатида келиб-кетувчи минглаб сайёҳларга ўхшашимга бир баҳя қолганини эсласам, даҳшатга тушардим.

— Биз чамадонларни олгани кетяпмиз-а? — сўрадим вокзалга яқинлашганимизда.

— Ҳаҳ, намунча орқа-олдини ўйлайвермасанг? Чамадонларни кўйсанг-чи, ахир, бу ерда охирги соатларни ўтказаяпмиз.

— Ҳўп, шу охирги соатларда нима иш қиламиз?

— Рақс тушгим келяпти. Ҳув, бир марта борган жойимизга борамиз.

— Анави америкача кўйлакли нусха бурнимнинг пачогини чиқарай деган жойгами?

— Йўқ... Биринчи ўпишган жойимизга.

— Ўпишганим эсимда-ку, жой эсимдан чиқибди. Қаерда эди?

— Жойи эсимда-ку, ўпишганим эсимда йўқ.

— Айтмасанг ҳам бўларди, — дедим тўнғиллаб. Шусиз ҳам ўша ўпич қимматга тушганди менга. — Ўшанда нега лабингни тутгандинг?

— Чунки одати шунақа... Чунки кўзларинг ўпич сўраётганди.

— Жуда мурувватлисан-да. Фақат ҳар битта садақангдан кейин одам тарсаки кутади.

Менимча шу гапим билан қитиқ патиға тегдим, шекилли, у тескари бурилиб, яқинлашаётган чароғон бандаргоҳни томоша қила бошлади.

Лекин йўлда у гинасини унутди, ранг-баранг қоғоз фонарлар осиб ташланган боққа етиб келганимизда эса батамом хушчақчақ эди. Охирги соатлар шарофати билан биз кўп рақс тушдик, одатдагидан ортиқроқ май ичдик ва бизга ўша кунни ҳеч ким тегажожлик қилмади.

— Биласанми? — дедим мен. — Рақс майдонларини сизлар ўйлаб чиқармагансизлар. Биз томонда ҳам Сена бўйларида шунақа очиқ рақс майдончалари жуда кўп. Йигитларимиз ҳам аккордеонни сизларникидан қолишмай сайратишади.

— Аккордеонларингизни эшитганман, — деди Ева. — Одамнинг юрагини сиқади.

— Ёлғиз туриб эшитган бўлсанг керак. Ёлғизликда ҳар қандай куй мунгли эшитилади. Бир кун мана шу жойга ҳам ўзинг келиб кўр-чи, аккордеондан ҳозирчалик маза қилармикинсан?

— Нега бундай деяпсан? — сўради у қовоғини уйиб. — Кулдириш учунми? Яхшиси юр яна озгинадан ичамиз.

— Яхшиси кўп ичамиз, лекин сенга нима бўлди? Илгари деярли ичмасдинг...

— Ичкилик тан тароватини бузади. Ҳуснни сақлаш қанчалик қийин эканлигини сиз эркаклар тушунмайсиз. Ҳамиша қараб юриш керак одам ўзига. Айниқса, ҳуснингдан бошқа бойлигинг бўлмаса.

Май туфайли озгина қизарган юзлари, хиёл очиқ қирмизи лаблари, илиқ меҳр-ла боқувчи чуқур чағир кўзлари билан Ева ҳар доимгидан ҳам гўзал кўринарди. Мен билан бирга, менинг кўлимни силаб ўтирганига ишонгим келмасди. Дастурхондаги ноз-неъматлар, ранг-баранг фонуслар эса буни янада хаёлийроқ кўрсатар, кўзимни юмсам бари йўқолади-ю, ўзимни меҳмонхона қаршисидаги қаҳвахонада кўраман, деб кўрқардим.

Меҳмонхонага биз жуда кеч қайтдик ва ухлагани ҳам кеч ётдик. Бир пайт уйку аралаш соат зангини ва Еванинг тураётганини сездим.

— Қаёққа? Нима бўлди? — сўрадим ётган жойимда кўзимни-да очмай.

— Чамадонимни олиб келай. Кўрмаяпсанми, тонг отяпти.

Мен кўзимни очмоқчи бўлдим.

— Ухлайвер, ухлайвер, — шивирлади у юзимни силаб. — Мен тезда қайтаман.

Яна уйку оғушига чўмарканман, унинг нозик лаблари пешонамга текканини сездим.

Телефон кескин, чўзиқ-чўзиқ жиринглади. Унга қўлимни узатарканман, ҳали уйқудан тўла уйғонмагандим.

— Соат саккиз, — деди гўшакдан меҳмонхона хизматчиси бўлган боланинг овози. — Саккизда уйғотиб қўйишни сўрагандингиз.

Мен бир нарсалар деб жавоб бера туриб, бирдан ўзимга келдим:

— Хоним келиб қолса, мени кутиб туришларини илтимос қилинг. Мен ҳозир тушаман.

Поездимиз соат тўққизда жўнайдиган бўлгани учун вақтимиз зиқ эди. Апил-тапил соқолимни олиб, кечаги ичилган майнинг захрини кетказиш учун бошимни совуқ сувга тикдим. Кийиниб бўлгач, аслида тартибни хуш кўрсам-да, Ева кутиб қолмаслиги учун нарсаларимни чамадонга тартибсиз равишда тика бошладим. Ҳар бир сафарга ҳамроҳ бўлувчи: ювилмаган кийимлар, рангли откриткалар, шаҳар йўлноmalари, қум қолдиқлари турган чўмилиш лозимлари, чиғаноқлар билан безатилган қоғоз қути, ўзим билан олиб келиб бирон марта ҳам очиб ўқимаган китобларим — ҳаммаси чамадонга палапартиш жойлашди.

Пастга тушганимда Ева кўринмасди. Нонушта ҳам қилдимки, ундан дарак бўлмади. Бирдан вужудимдаги сархушлик қолдигининг чўнг бош оғриғига, «келмаса-чи?» деган фикрнинг кескир оғриғи қўшилди. Ўрнимдан туриб кетиб, кенг даҳлизнинг у ёғидан-бу ёғига бориб кела бошладим.

Даҳлизнинг тош тахталари оқ ва қора рангли эди. Мен ишнинг хайрли тугашига гўёки кўмак бериши мумкиндек оқ тахталарни босишга уринардим. Йўқ, у келмай қолиши мумкин эмас. Ҳеч бўлмаса ваъда бергани учун ҳам келади. Мутлақо мумкин эмас. Қора. Оқ. Қора. Оқ. Юклари туфайли кечикяпти. Бир тийинга қиммат, лекин шусиз хотинларнинг куни ўтмайдиган майда-чуйда буюмлар туфайли кечикяпти, холос. Гўё Парижда топилмайдигандек, тагида бир томчи қолган тирноқ бўёғини, лаб бўёғини олар... Қора. Оқ. Қора. Оқ. Аёллар ҳаммиша кечикиб юради. Боз устига гўзал аёл бўлса — беш баттар. Энди чиқиб кетаман деб, эшикка борган пайтида яна бир нарсаси эсига тушиб орқага қайтади-да, бошқатдан ўзини ойнага солади. Кечикяпти, кечикяпти. Лекин поезддан қоладиган даражада кечикмас?! Сўнги дақиқада пайдо бўлади, натижада тентакка ўхшаб югуришга, жой таллашиб уришишга тўғри келади ҳали.

Тош тахталарнинг оқини танлаб босиб, бетоқат юришда давом этарканман газнадаги чипта санаётган ўспирин менга зигирчалик аҳамият бермасди. Менга ўхшаб орзиқиб кутганларнинг мингтасини кўрган бўлса керак. Меҳмонхонада ҳар турли нухалар бошпана топади. Унинг қўлидаги квитанциялар мен билан бир кунда жўнайдиган нухаларга тегишлилиги шак-шубҳасиз.

Деворга осилган қадимий катта соат жуда қаттиқ чиқилларди. Унинг бу қаттиқ чиқиллашида қаттиқ сурбетлик ва одамнинг жиғига тегадиган хусусият бор эди. Бу падарингга лаънат, худди вақтни ўзи ишлаб чиқараётгандек наmunча шовқин солади?! Йигирмата кам тўққиз, ҳали эрта. Ҳали жуда-жуда эрта. Вокзал яқин — икки қадам жой. Бориш икки дақиқа, жой эгаллаш бир дақиқа — тамом-вассалом.

Шундай бўлса-да, бу бўм-бўш даҳлизда бошқа қололмасдим. Бир нарсалар қилишим керак эди.

— Илтимос, — дедим ўспиринга қараб. — Мен жой олиб тураман. Хоним келса вокзалдалигимни айтиб қўйинг. Тўртинчи йўлда.

— Хўп бўлади, афандим.

Шу пайтда бандаргоҳга кема келиб, тўхтаганини кўриб қолдим. Пассажирилари тушиб бўлишини кутдим — Ева йўқ эди.

Чамадонларимни кўтариб йўлга отландим. «Кейинги кема тўхтагунича қайтиб келаман. Албатта, кутиб оламан». Вокзалга олиб чиқадиган зинадан кўтариларканман, ҳар эҳтимолга қарши орқамга бот-бот ўгирилиб кўярдим.

Поездга пассажирлар жойлаша бошлаган бўлса-да, ҳали бўш жойлар бор эди. Ева кечикиб қолса кўп югуришга тўғри келмаслиги учун юкларимни охирги вагонга қўйдим. Сўнг бандаргоҳга тушиб, навбатдаги кемани кутдим. Ундан жуда кўп одам тушди-ю, Ева уларнинг орасида кўринмади. «Вокзалдалик пайтимда келиб меҳмонхонага кириб кетган бўлса-чи? Бу ипирисқи кемачиларнинг тайини борми? Баъзан бир соатлаб кутасан, баъзан кетма-кетига келишади».

— Йўқ, афандим, сизни ҳеч ким сўрагани йўқ, — деб жавоб берди ўспирин.

— Мабодо жойингиздан у ёқ-бу ёққа жилмадингизми?

— Йўқ, — деди у. — Менга жилмаслигим учун маош беришади.

Яна бандаргоҳга отилдим.

Бандаргоҳ бўм-бўш, соат эса ўнта кам тўққизни кўрсатарди.

«Сен кўрқоқлик қилиб, мушук-сичқон ўйнаяпсан, — дедим ўзимга-ўзим. — Келмай қолса нима қиласан, деган саволга жавоб беравер. Ҳозир масала шунга келиб тўхтади».

Бу саволга жавоб беришдан ўзимни боядан бери олиб қочаётгандим. Чунки Ева келмай қолишини ўйласам, нафасим хиппа бўғилиб қоладиганга ўхшарди. Аммо поезд жўнашига ўн дақиқа вақт қолди, холос. Савол ўз-ўзидан биринчи ўринга чиқаётганди.

«Ҳеч қаёққа кетмайман, — дедим жаҳл билан. — Ева келмагунча шу жойимдан бир қадам ҳам жилмайман. Ҳали уни йўқотиб кўймасликка имкон бор!»

Лекин аслида буларнинг бари куруқ гап бўлиб, чўнтагимда бир тийин пулим йўқлигидан ноилож аҳволда қолгандим. Бояги гап эса болаларча ўжарликдан эди.

Дақиқалар бирин-кетин ўтар, кема эса келмасди.

«Ҳой, тентак, меҳмонхонага кирган пайтингда келган бўлса-чи? Ҳа, тўғри вокзалга ўтиб кетган-у, ҳозир зир-зир излаб юрибди. Сен эса бу ерда ҳаёт ё мамот деб ўтирибсан».

Шу фикрдан кейин перронга чопдим. Тўртинчи йўлда уч-тўрттагина кузатувчи турар, пассажирлар аллақачон жойлашиб олишганди. Евадан дарак йўқ, поезд жўнашига эса беш дақиқа қолганди. Модомики кетадиган бўлсам, мен ҳам ўтиришим керак эди.

«Яна бир марта қарай, — дедим ўзимга-ўзим. — Бир марта қарашим керак. Акс ҳолда шу бир марта қарамаганим учун ундан жудо бўлганман, деб умр бўйи ўзимни саннаб юраман».

Перронга чиққанимда, бандаргоҳда тўхтаб турган кема аста жўнай бошлади. Ана шу вокзал зинасида турган жойимда нафасим бўғзимга тиқилиб қолгандек бўлди. Чунки кемадаги пассажирлар орасида кичкинагина пуштиранг парчага кўзим тушганди.

Бир неча зинапояни бирданига ҳатлаб бақирганча отилдим. Кема билан менинг орамда икки метрча масофа бор эди.

— Ева! — деб бақирдим мен. — Ева, қаёққа кетаяпсан!?

Мен уни яққол кўриб турардим. Ўнларча марта каюта соясида, ёнимда тургандек кўриб турардим. Ева ўзини кўрмасликка, эшитмасликка солмоқчи бўлди-ю, сабри етмай ўтирилди. Унинг чехраси осойишта — ҳамипагидек осойишта эди. Фақат нам торган кўзлари қорайиброқ қолганди.

— Ева, — деб бақирардим мен кема моторининг овозидан зўр келиш учун. — Ева, жавоб бер: сени кутайми?

Менинг сарвқомат Евам жавоб бермас, одамлар ичида қимир этмай турарди. Ниҳоят, кичкина қўлчасини кўтариб лабига босганда мени ўпаётганини, сув узра, одамларнинг бошлари узра мени ўпаётганини вужудим билан сездим. Аммо... бу видолашув бўсаси эди.

Поездга қандай ўтирганимни, Парижга қандай етиб келганимни билмайман. Тиқилинч купеда ўтирарканман, оғир ва қаҳрли бир нарса мени ерга букаётганини сезардим. Назаримда мени ҳамиша эзиб, интилган энг қимматли нарсаларимни ҳамиша тортиб оладиган, маҳрум қиладиган кўзга кўринмас йўқчилик тақдирининг қўлига ўхшарди у. Ўзимни ухлаганга солиб юзимни кафтларим билан яширардим, шунда одамларга кўз ёшларим кўринмасди. Ҳа, мен йиғлардим. Чунки, голиб келдим, эришдим деганингда Мосуво бўлиш, икки киши учун курашиш осон эмасди.

Ғилдиракларнинг бир маромда тақиллаши остида кулоқларимга узук-юлуқ жумлалар эшитилаётгандек бўларди.

«Ҳаммаси ўтиб кетади. Минг битта оламнинг энг яхшиси бўлган бу оламда бари нарса яхшиликка олиб боради».

«Сиз учун ҳамма нарса яхшилик билан тугайдими?»

«Албатта ҳамма нарса».

Йўқ. Ҳаммаси эмас экан. Чунки, менинг Евам ҳамон мен билан бирга. Менинг ҳаётимга мустақкам ўрнашиб олгани учун уни ташлаб кетолмайман. Метрода кетаётганимда ҳам, синфда ўқувчининг тутилиб-тутилиб жавоб беришини эшитаётганимда ҳам хаёлан Ева билан гаплашаётганимни сезиб қоламан. Уша куни қаҳвахонадагига ўхшаб уни ишонтиришга, ўзим билан кетишга кўндиришга уринаман. Хаёлимдаги суҳбатларимга яхшилаб тайёрланиб ўйлаб олганим учун далилларим қаҳвахонадагидан кўра ишончлироқ ва кўпроқ бўлади. Ёки ҳозир у қайда экан, ўзининг шаҳзодасини топганмикин, деб ўйлайман. Тунлари узоқ уйқусизликлардан кейин ниҳоят кўзим юмилган пайтдаги даҳшатли тушларимда ҳам Ева пайдо бўлади. Қийналган, силласи қуриган, кўзларининг чақнаши сўнган, лаблари азобдан қимтилган ҳолда кўринади менга. У соҳил бўйида тентираб ниманидир излаб-излаб тимирскиланади-да, тополмай, яна тентираб йўлида давом этади. Шу сонияда унинг боши узра совуқ шуъла нур сочади. Ана шу хира совуқ шуъла ичидан совуқ нигоҳи суқатойликка тўла Чол пайдо бўлади. Мен чўчиб уйғонаман-да, алаҳлаш юракка заҳм беролмаслигини билганим учун алаҳлаяпман, дейман ўзимга-ўзим.

Кейин қоронғу ва ёлғизликда паровозларнинг ғамгин гудокларини эшитиб ётаман.

Тўлепберген ҚАИПБЕРГЕНОВ

Ойдўс бобо

МИНГ ТИЛЛОГА БАҲОЛАНГАН БОШ

Тарихий фожиа

Воқеа 1810 –1827 йилларда бўлиб ўтади

ҚАТНАШУВЧИЛАР:

Ойдўс бобо
Хон
Бош вазир
Хоннинг маҳрами
Бегис ва Миржиқ – Ойдўс бобонинг инилари
Қўнғирот ҳокими
Бийлар
Дўспан – Ойдўс бобонинг жиловдори
Ясовуллар, навкар бошилар, навкарлар
Нотаниш қорақалпоқ
Деҳқонлар, балиқчилар, чорвадорлар, етимлар

БИРИНЧИ ВОҚЕА

К ў р и н и ш

Ёлпиқ парда олдида қўлларига узун сопли – бир учи найзага, иккинчи учи болтага ўхшаш яроқ туган уч ясовул икки бандини ҳайдаб келади. Бандиларнинг бири қалин соқолли, хушсурат Ойдўс бобо, иккинчиси унинг жиловдори, гўлабир гавдали ёш йигит Дўспан. Ясовуллардан бири Ойдўс бобонинг бўзига найза санчгудек, иккинчиси унинг бошини болта билан чопгудек алфозда. Учинчи ясовул оғзига латта тикилган Дўспаннинг орқасидан турткилайди. Дўспан дам йиқилади, дам қалдини ростлайди. Саҳнага кириб йиқилганида Дўспаннинг оғзидаги латта қонга беланиб ерга тушади. У эркин нафас олиб, билаги билан оғзини артиб тупуринади.

ТАРИХНИНГ АЧЧИҚ САБОҚЛАРИ

Мазкур асар атоқли қорақалпоқ адиби, Ўзбекистон халқ ёзувчиси, Ўзбекистон Қаҳрамони Тўлепберген Қаипбергеновнинг “Қорақалпоқнома” роман-эссеси, “Бобомга хатлар” бадиаси ва “Сахро булбули” драмасидан кейин ўзбек тилига таржима қилинган тўртинчи йирик асаридир. Каминани мазкур таржимага ундаган куч аввало тарихий фожиада буюк Абдулҳамид Чўлпоннинг биринчи йирик асари – “Ёрқиной” драмасидан кейинги қарийб тўқсон йиллик адабиётимизда, ҳатто айтиш мумкинки, бутун минтақа адабиётида ҳокимият учун талашлар, бир халқ вакилларининг ўзаро низо-нифоқлари, ноаҳиллик балоси, уругчилик ва маҳаллийчилик сингари ўта нохуш кайфиятлар халқнинг бошига нечоғли улкан кулфат бўлиб ёғилиши мумкинлиги таъсирчан ва ибратли қаламга олинганидир. Агар “Ёрқиной” халқ ривояти асосида ёзилган мажозий драма бўлса, “Ойдўс бобо” тарихий шахснинг фожиали қисмати ҳақидаги аччиқ ҳаёт ҳақиқати акс эттирилган ҳаққоний ва, айни чоғда, муайян мажозий мазмун-моҳиятта ҳам эга

1-я с о в у л. Қалайсиз энди, Ойдўс бобо?

О й д ў с б о б о (унга бурилиб қараб.) Яхши. (Ясовуллар кулишади.)

2-я с о в у л. “Яхши”миш! Бу кишига у дунё ҳам яхши, дўзах ҳам яхши!

Д ў с п а н. Бу дунё ҳам, нариги дунё ҳам фақатгина қўли тоза, кўнгли оқ, ўзи ҳақ одамга яхши!

3-я с о в у л. Тилингни тий!

Д ў с п а н. Сизларга ўхшаганларга бу дунё дўзах, у дунё янаям баттарроқ!

1-я с о в у л. Ў-ў, лаънати! Жим бўл! Оғзингни юм!

Д ў с п а н. Ўзларингиз мажбур қиляпсизлар-ку!

1-я с о в у л. Бу гапинг билан бизгагина эмас, улуғ Хива хонига ҳам тўхмат қиляпсан!

Д ў с п а н. Дунёда улуғлар икки хил бўлади: бир хиллари ҳаммага маъқул келадиган иш қилади, яна бир хиллари ўзларига маъқул туюлган номаъқулчилигини ҳаммага маъқуллашмоқчи бўлади.

1-я с о в у л. Ҳой маҳмадана, шуни билиб қўйки, улуғ хонимиз одамларни фақат яхшиликка бошлайди, биз сенга ўхшаган бебошларни улуғ хоннинг ҳурматини жойига қўйишга ўргатамиз.

Д ў с п а н. Тўғри, Улуғ Хива хони яхшиликка бошлайди, бироқ сизлар... Бироқ сизлар ёмонликни, шафқатсизликни, ҳатто тиланчиликни ўргатасиз!

1-я с о в у л. Тиланчиликни?!

Д ў с п а н. Ҳовва.

1-я с о в у л. Исбот қил!

Д ў с п а н. Биз шаҳарга кирган пайтда ўрта ёшлардаги биров боласи билан етаклашиб, гаплашиб келатган эди. Бизларга яқинлашганида у боласини орқасидан биз тарафга итарди. Бола олдимизга келиб, иккала кафтини очиб садақа сўради...

3-я с о в у л. Хўш, нима бўпти? Шуҳратпараст бий билан унинг жондориди ҳаром пул кўп деб ўйлагандир-да!

Д ў с п а н. Қарга ўз отини ўзи айтиб чақирар экан...

2-я с о в у л. Оббо, манови маҳмадана тилини тийишни билмайди, шекилли?!

Д ў с п а н. Бу дунёда ҳеч ким душманидан қўрқиб-писиб яшамаслиги керак. Кунлардан бир куни ўша душман ҳам ахийри ўлади-ку...

1-я с о в у л. Гапиргани қўймай қайта тик латтани оғзига!!!

Учинчи ясовул Дўспаннинг ўз қўйлагидан бир парча йиртиб олиб оғзига тикади.

асардир. Бутина эмас. Асарнинг аксарият персонажлари, айниқса, Ойдўс бобонинг ҳар бир гапи, баайни халқ мақолларидек, улкан ҳаётий тажриба ва донишмандликни ўзида мужассамлаштирган том маънодаги ҳикमतлардир. Масалан, Ойдўс бобонинг “Қуёшда кўланка бўлмайди, лекин у одамларнинг кўланкасини ўзларига кўрсата олади” деган гапи юзак қараганда жўнгина гапга ўхшайди, ҳолбуки, у тағдорлиги ва пурҳикматлиги жиҳатидан халқ мақолидан қолишмайди. Яна бир ўринда Ойдўс бобо “Қорақалпоқлар ҳам оламдаги жамики халқлар каби тўрт бойликка – ҳаво, сув, тупроқ ва оловга эга” деган фикрни айтадики, бунда ўз халқининг жаҳондаги ҳеч бир халқдан кам жойи йўқлигини таъкидлашда муаззам Шарқ фалсафасидаги чор унсур хусусидаги қарашлардан моҳирона фойдаланилади. Ёхуд, нисбаган ақли калта Кўнгирот ҳокими тилидан “Бу дунё балиққа фақат сувдан, қушга фақат ҳаводан иборат” деган нақл келтириладики, бу гап ҳам баайни қатра қуёшни акс эттирганидек нисбийлик назарияси моҳиятини аниқ-тиниқ ифодалаб турибди, дейиш мумкин... Моҳир сўз санъаткоримиз Абдулла Қаҳҳор ибораси билан айтганда, “қазидек чайнаганинг сайин мазаси чиқаверадиган” бундай мағзи тўқ ҳикматомуз гаплар асарда беҳисобдир. Энг муҳими, улар бирлашиб, ўқувчини донишманд Ойдўс бобонинг инсоний қисмати, умуман, ҳар қандай мутафаккир ижти-

ПАРДА ОЧИЛАДИ

К ў р и н и ш

Олтину кумушдан нақшлар ўйилган дарвоза кўринади. Ясовулбоши бошқаларни ташқарида қолдириб ичкарига кирди. Дарвоза очилади.

Баланд олтин тахтада ўтирган хоннинг икки томонида икки мулозим уни елпиб турибди. Хон ҳовлиқиб кирган ясовулбошига нафратли назар билан қарайди.

Х о н. Қандай хабар?..

Я с о в у л б о ш и. Хон ҳазратлари, сиз ҳамиша ҳурмат қиладиган қорақалпоқ элининг бош бийи Ойдўс фармони олийингизга тупурди!

Х о н. Қанақасига?..

Я с о в у л б о ш и. Саҳройи элининг бош бийи ўзининг ёввойилигини кўрсатди-да...

Я с о в у л б о ш и. Шерғози мадрасасида таҳсил кўраётган бир туркман талабаси ёшлар орасида буюк Хоразмнинг офтоби бўлмиш Сиздек зоти олийлари ҳақида қинғир гаплар тарқатгани учун дорга хукм этилган эди. Фармони олийингизни бажо келтириш ниятида айбдорнинг бўйнидан арқон ўтказилиб, эндигина юқори кўтарилганида, саҳройи Ойдўс бий сизнинг номингизни сотиб дор остига келди-да, ўткир қиличи билан гуноҳқорнинг бўйнидаги арқонни кесиб ташлади. Хоразм тарихида бундай ёввойилик ҳеч қачон бўлмаган. Лекин улуг аждодларимиздан қолган анъаналарга кўра, бир одам икки марта дорга осилмайди. Гуноҳқорнинг бўйнига осилган дор арқони бехос узилиб кетса ё кесиб ташланса, маҳкум озод қилиниши керак...

Х о н. Қани, Ясовулбоши, сен нарироқ тур-чи! Ҳой, қорақалпоқнинг бош бийи, сен гапир-чи, бу қанақаси?

О й д ў с б о б о. Шунақа бўлиб қолди-да, хон ҳазратлари.

Х о н м а ҳ р а м и (хон билан ясовулбошига қараб.) Бий эмас, ўтакетган бузғунчи экан-ку, бу!

Х о н (вазминлик билан ҳар бир сўзини салмоқлаб.) Гуноҳқор талаба туркман экан, сиз қорақалпоқ бўлсангиз... Тоға-жиянмисиз ё?..

О й д ў с б о б о. Танимайман уни! Бироқ ҳамма туркийларнинг қонимиз битта-ку!

Х о н м а ҳ р а м и. Ялоқхўр саҳройининг келтирган далилига қаранг!

О й д ў с б о б о. Бундай ўзбошимчалikka журъат қилганимда аввало сизнинг доврўгингизга доврўф кўшишни ўйладим, хон ҳазратлари.

мой муносабатлар маҳсули ва ўзи яшаб турган тарихий шароитнинг асири сифатида гоҳо ўтакетган аҳмоқона вазиятларга тушиб қолиши ҳам мумкинлиги хусусида жиддий мушоҳадалар уйғота олади. Бизни мустақиллигимизнинг қадрига етишга ва уни маънавий-руҳий жиҳатдан янада мустаҳкамлашга, халқ бахти йўлида ўзаро аҳил, елкадош ва фидойи бўлишга, оқилона тарихий шарт-шароитни юксак қадрлаб, оқил йўлбошчи теварагида янада мустаҳкамроқ жипслашишга ундайди...

Хуллас, мазкур ўта жиддий фожидадаги ҳар бир гап, жумла, кўриниш ва, умуман, қаламга олинган тарихий воқеа моҳиятини, яъни, асарнинг умумий пафосини тўғри тушунасиз ҳамда беғараз талқин қиласиз деган умиддаман. Зотан, асли араб тилидан олинган “мустақиллик” ва “истиқлол” сўзлари англагувчи маънони қадим туркий тилимиздаги “беғаразлик” сўзи “холислик” маъноси билан бирга кўшиб аниқ-тиниқ англата оладики, шу боисдан ҳам қардош қорақалпоқ, қозоқ ва қирғиз тилларида “беғаразлик” сўзи “мустақиллик” ва “истиқлол” сўзлари ўрнида қўлланади. Модомики, давлат мустақиллигининг маънавий-руҳий таянчи ҳар бир фуқаронинг тилидагина эмас, аввало дилида, кўнглининг нечоғли оқлиги, равшанлиги ва беғаразлигида экан, шоядки ушбу таржима ҳам кўнгилларга йўл топиб, уларни сув ичгандек равшан тортира олса!

ТАРЖИМОН

Х о н. Аксинча, менинг обрўйимга соя ташлаб, ўзингизни ғамхўр-мехрибон кўрсатмоқчи бўлгансиз!

Х о н м а ҳ р а м и. Тўғри айтасиз, хон ҳазратлари. Бу одамнинг дарди бедаво!..

О й д ў с б о б о. Ҳой маҳмадана маҳрам, мен хон ҳазратлари билан гаплашаётганимда орага суқилавермай жимгина турунг, хўпми!

Х о н (*маҳрамга жиддий таҳдидли қараш қилади-да, Ойдўс бобога синовчан кўз тикади.*) Нима, Фармони олийимнинг тўғрилигига шубҳангиз борми?

О й д ў с б о б о. Ҳеч қандай шубҳам йўқ!

Х о н. У ҳолда?..

О й д ў с б о б о. Солиқ пулларини ҳазинага топшириб саройдан чиқаётганимда мункиллаган чол-кампири кўриб, тўхтадим. Ҳолаҳвол сўрашдим. Гапиришимдан кимлигимни билиб олишдими, қайдам, иккаласи йиғлаб-сиқтаб ёлғиз ўғилларининг дорга ҳукм қилинганини айтишди. Ҳузурингизга кириб арз-дод қилишмоқчи экан, посбонлар киргизишмабди... Шундан кейин уларга шафқат сўраб ҳузурингизга киргунимча ёш талаба дорга осилмасин деб...

Х о н м а ҳ р а м и. Бу кенг жаҳонда...

О й д ў с б о б о. Бу кенг жаҳонда ҳар бир инсоннинг кўнгли ҳам ўзича кенг жаҳон, уни сизга ўхшаганлар тангу тор қилади, маҳрам!

Х о н. Биламан, ақлсиз, Ойдўс бий. Лекин ақл одамни шуҳрат-парастлик касалидан халос қилсагина ақл! Акс ҳолда...

Х о н м а ҳ р а м и. Хон ҳазратлари, Кўнғирот ҳокими ҳам ўша эси паст талабага шафқат сўраб келган эди. Калтафаҳм ҳокимга аччиқ қилиб жазони оғирлаштирган эдингиз...

Х о н. Ойдўс бий, сизни ҳам кўнғиротлик деб эшитганман. Мен ҳам шу уруғданман. Кўнғиротларнинг туб бобоси ким, биласизми?..

О й д ў с б о б о. Бизнинг элимиздаги афсоналарга кўра, барча туркийлар орасига олаоғизлик уруғини сепмоқчи бўлганларга қарши курашган бир гуруҳ йигитлар, бошқалардан ажралиб алоҳида кўзга ташланиб туришлари учун ёппасига кўнғир отларга миниб чиққан эканлар. Кўнғирот қабиласи ана ўшаларнинг авлоди дейишади.

Х о н. Абулғози Баҳодирхоннинг “Шажараи турк” китобида бошқачароқ ёзилган. Ёфаснинг тўққизинчи авлоди Элхоннинг Каён деган кенжа ўғлидан урчиганлар “кўнғиротлар” дейилади.

О й д ў с б о б о. Буни ҳам инкор қилмайман. Демак, ўша кўнғир отларни дастлаб минганлар Каённинг уллари...

Х о н. Энди очигини айтинг-чи, дор арқонини кесиш билан қандай қилиб менинг шуҳратимга шуҳрат қўшмоқчи бўлдингиз?

Х о н м а ҳ р а м и (*чидаёлмай.*) Жаноби олийлари, бу саҳройи ҳазратларининг шуҳратини оширишни ўйламади, аксинча, сиздек офтоби оламнинг юзларига оёқ қўймоқчи бўлди.

О й д ў с б о б о (*маҳрамга нафратли бир назар ташлаб, хонга тик қарайди.*) Хон ҳазратлари, бу маҳрам улуг пиримиз Хожа Аҳмад Ясавийнинг “Тупроқ бўлгил, олам сени босиб ўтсин” деган ҳикматидан беҳабарми дейман. (*Хон маҳрамга бурилиб қарайди.*)

Х о н м а ҳ р а м и. Хон ҳазратлари, бу кишининг ўзлари ўша улуг пирнинг яна бир ҳикматли сатрини унутиб қўйганини билса экан!..

Х о н (*Ойдўс томонга бурилади.*) Кулоғим сизда!

О й д ў с б о б о. Маҳрамнинг нега кўнғирот ҳокимини тилга олганини тушуниб турибман, хон ҳазратлари. Менинг Бегис, Миржиқ деган икки иним ҳокимнинг гумашталарига айланиб қолишган.

Шуни юзимга солмоқчи. Менга ишонинг, уларни ўз йўригимга юргиза оламан. “Сизнинг шуҳратингизга шуҳрат қўшмоқчи бўлдим” деганимнинг маъносига келсак, элик, юз, икки юз йилдан кейин келадиган авлодлар “Улуғ Хива хонининг қорақалпоқларни ҳурмат қилгани шунчаликки, ҳатто унинг Ойдўс деган ўзбошимча бийи эркалик қилиб дор арқонини кесганида ҳам уни бағрикенглик билан кечирган экан!..” деб номингизни тилларда дoston қилсин дедим ўзимча. Чунки ҳозирга қадар ўтган улуғ хонлар ҳақидаги афсоналар мана шундай эркаликларга ҳам тангилик билан қарашдан бошланган, деб ўйлайман.

Х о н м а ҳ р а м и. Хон ҳазратлари, Хивага ҳар келганида ҳузурингизга таклиф қилиб, гоҳида бир лагандан овқат еганингиз учун кўзларини ёғ босган бунинг!..

Х о н (бир муддат ўйланиб.) Ясовулбоши, бу одамнинг қўлларини ечинг! (Ясовулбоши тезда Ойдўс бобонинг қўлларини ечишга тутинди.) Энди Ойдўс бийдан бошқа ҳаммаларингизга руҳсат!

Х о н м а ҳ р а м и (чиқа туриб.) Офтоби олам, фармони олий ижро этилмаса, раият нима дейди? Ойдўснинг ўрнига унинг жиловдори дорга осилса ҳам бўлаверар эди!

О й д ў с б о б о. Ундан кўра ўзимни осингизлар! Отқўшчим ҳали ўн гулидан бир гули очилмаган йигит-ку!

Ҳамма чиқиб кетади.

Х о н. Ойдўс бий! Аввалги учрашганимизда халқингиз учун мустақил хонлик сўраганингиз эсимда...

О й д ў с б о б о. Хон ҳазратлари, қорақалпоқ ери эгасиз боққа ўхшайди. Мевасига ишқивозлар кўп! Унга, сиз ғамхўрсиз, албатта. Бироқ боғ қанчалик катта бўлса, парвариши ҳам шунчалик қийин, шунинг учун камҳосил бўлади. Кенг далани кичик-кичик отизларга бўлиб суғориш, экиш фойдали. “Қорақалпоқ” деб аталувчи кенг еримизни алоҳида отиз қилишга ёрдам берсангиз, Сизга ҳосилни янада мўлроқ етказар эдик, деган ниятим бор эди.

Х о н. Аввалги гал сиз ўзингизга хос донолик билан “Шаҳар шаҳардан улканроқ ё кичикроқ, бир жой иккинчи жойдан баландроқ ё пастроқ, одам одамдан ақллироқ ё ақлсизроқ бўлгани билан, халқ халқдан катта ё кичик, паст ё баланд, ақлли ё ақлсиз бўлмайди” деган эдингиз. Бу гапни кўп ўйладим. Улуғ файласуф Афлотун “Ҳар қандай саволга тўғри жавоб бериш учун аввало савол тўғри қўйилган бўлиши керак” деган экан. Бугунги ножўя хатти-ҳаракатларингиздан кейин, очиги, мен яна иккилланиб қолдим.

О й д ў с б о б о. Донишманд боболаримиздан бири “Гапирувчи нодон бўлса ҳам тингловчи доно бўлсин” деган экан. Сиз доно тингловчисиз, хон ҳазратлари!

Х о н. Навоий ҳазратлари “Ипак қурти ўзини қурбон қилиб ипак бўлади, уруғ тупроққа кўмилиб унади” деганларидек, сиз ўзингизни қурбон қилиб бўлса-да, элингизга мустақил хонлик олмоқчисиз-да, а?

О й д ў с б о б о (ўрнидан туриб, қўлларини кўксига қовуштиради.) Етти пуштингизга жоним фидо, ҳазрати олийлари!

Х о н. Утиринг! Ўзи хонликни истаган одам бошқа хонга ҳадебош эгавермайди.

О й д ў с б о б о. Хонлик менга эмас, халқимга керак! Сизга содиқ фуқаро эмас, елкадош дўст бўлиш учун керак!

Х о н. Тушунаман, бироқ ҳар бир инсоннинг ўзига хос нури билан сояси бўлганидек, ҳар бир хонлиkning ҳам ўзига яраша нури бор, сояси бор...

О й д ў с б о б о. Халқимга мустақил хонлик кераклиги тўғрисида гапириб бошласам гапим адо бўлмайди. Бундан икки йил аввал менинг арзимни тинглаб бўлгач, “Ўтов тикадиган одам аввало керагаларини тайёрлаб, ўрнини тозалайди. Хонлик ҳам ўтовдек гап!” деб, бу маслаҳатингизни аввало ўзингиз амалга ошириш учун менга кўп ёрдам кўрсатдингиз... Натижада уруф-уруф бўлиб бош-бошига солиқ опкеладиган бийларнинг сонини аста-секин камайтириб бориб, охири фақат мени қолдирдингиз... Ҳаммаси эсимда, шунинг учун бугунги ўзбошимчалигим ҳам сизнинг донолигингизга қаттиқ ишонганимдан...

Х о н. Бутун дор арқонини кесганингизда менинг ҳузуримга кириш учун баҳона қидирганингизни ҳам тушуниб турибман. Шундай бўлса ҳам бўйнингизга олинг: нега бошингизни асрашни ўйламай, ўз жонингизга ўзингиз қасд қилдингиз? Ақлнинг кўз, қулоқ, тил деган хизматкорлари ҳам борлигини унутдингизми ё? Ё мен бир пайтлар “Барча қорақалпоқлар бир ақли бийга бўйсунилари керак” деганимга ўзингизча бутун Хоразм менга бўйсунити керак деган ҳаёлга бордингизми?..

О й д ў с б о б о. Хон ҳазратлари, аввалги айтганларимга шуни қўшимча қила оламанки, пушти-палаги ўзингиздек туркий, жангари туркманлар билан ёвлашиб қолмасангиз эди, деган хавотирим ҳам бор эди. Ўзингиз биласиз, туркманлар ғазабга минсалар, қудратли Эрон шоҳига ҳам бош эгмайдилар...(Бироз жим қолиб.) Ақлингиз ҳар қандай ғазабни ҳам, ёвузликни ҳам жиловлай олишини яхши биламан, хон ҳазратлари.

Х о н. Ажабо... Жамики туркийларнинг ўзаро ёвлашмаслиги, тил топишишига тарафдордек кўринасиз-да, тагин нима учун биздан бўлиниб чиқиб, алоҳида қорақалпоқ хонлигини тузмоқчи бўласиз?..

О й д ў с б о б о. Бутун туркий оламга бўлмаса-да, ақалли Туркистон аймағига, бу аймақнинг узоқ-яқин тарихига ўзингизча бир назар ташласангиз...

Хон бир муддат ўйланиб, мийиғида кулади-да, қарсақ чалади. Маҳрам ва ясовуллар югургилаб киришади.

Х о н. Машшоқлар билан раққосаларни чорланг! Ҳиндча ҳам, арабча ҳам бўлсин!

Икки ясовул тез чиқиб кетади-да, созандалар ва раққосалар билан кириб келади.

Соз билан раққос авжига чиқади. Хоразм лазгисига ҳиндча ва арабча раққослар уланиб кетади. Ойдўс бобо баҳузур тинглаб-томоша қилиб ўтирибди. Дўспан ҳам хурсанд. Хон гоҳ раққосаларга, гоҳ Ойдўс бобога, гоҳ унинг анқайиб ўтирган отбоқарига қараб мийиғида кулади. Маҳрам билан ясовуллар ўйин-кулгига лоқайд-бепарво ҳолда ўзларича шивирлашадилар:

– Менимча, хон ҳазратлари Ойдўсни мана шундай аввалига бир севинтириб, кейин дорга оситишни буюради!

– Нега ундай дейсиз?

– Қарасанг-чи, мийиғида кулиб ўтирибди-ку!

– Жиловдорнинг аҳволига қаранг!

Жиловдорнинг оғзидан сўлаги оқиб турибди.

– Ҳамма қорақалпоқлар ҳам шунақа оғзи очик...
 – Дурустроқ раққосалари йўғ-у, мустақил хонликни бошларига урадим, қайдам!

Созандалар билан раққосалар чиқиб кетадилар.

Х о н. Нима дейсиз, Ойдўс бий?

О й д ў с б о б о. Мустақил хонлик мана шундай бўлади демоқчиси-да? Худо хоҳласа, сиз қўллаб-қувватласангиз, бизда ҳам булар бўлади, хон ҳазратлари. Урганамиз. Биринчи галда Хивадан ўрганамиз. Биз ўз хонлигимизни сиз баъзида овга чиқиб дам оладиган жойга айлантурсак ажаб эмас.

М а ҳ р а м (ёнидагиларга.) Ана, кўрдингизми, бу ноинсоф уялмай-нетмай хонга ўз элининг сулув қизларини инъом қилиб, шу билан алдамоқчи!

Д ў с п а н. Бировга тухмат қилишдан кўрқинг, маҳрам!

Х о н (уларга бепарво.) Мулла бўлиш осон, одам бўлиш қийин, Ойдўсбий...

О й д ў с б о б о. Менга ўхшаган бир сахройи подшога ер-сув сўраб борганида подшо: “Сув Сулаймонники, ер Қодирники!” деган экан, ўша анойи сахройи “Менга осмон ҳам етади!” депти. Бизга аввало сизнинг фатвонгиз керак, хон ҳазратлари.

Х о н (бир муддат ўйланиб қолганидан кейин.) Таваккал қилишга шошилмасангиз бўлармиди, Ойдўс бий...

О й д ў с б о б о. Пайғамбаримиз Нуҳ алайҳиссаломнинг ўғилларидан бири Ёфасга Турон ерлари ватан қилиб берилган экан. Йиллар ўтиб Ёфас авлодлари кўпайгач, уруғ-уруғ бўлиб бўлинган эканлар. Кейин бу уруғлар орасида ҳосилдор ерлар, кенг яйловлар учун талаш-тортишиш бошланиб кетибди. Аҳволни яхшилашни ният қилган боболаримиздан бири бундан 1330-1400 йилча аввал барчани бир хонликка бирлаштиришга ҳаракат қилган экан.

Х о н. Ҳа, туркийлар тарихидан бирмунча хабардор экансиз. Бироқ сиз Абулғози Баҳодирхоннинг “Шажараи турк” китобини ўқиб кўринг! Унда Нуҳ пайғамбарнинг Хом, Сом, Ёфас деган ўғиллари бўлган дейилади. Нуҳ алайҳиссаломнинг кемаси Шом юртидаги Жуди тоғида тўхтаганидан кейин Хомни Ҳиндистонга, Сомни Эронга, Ёфасни эса, Шимолга йўллайди. Шундай қилиб, Ёфас барча кунчиқар жойларга эгалик қилган экан.

О й д ў с б о б о. Мени авф этасиз, хон ҳазратлари. Бизнинг халқимиз орасидаги афсоналарга кўра, ҳозирги Орол денгизининг ўрни баландгина бир отов бўлган экан. Нуҳ пайғамбарнинг кемаси худди шу отовда тўхтаб, кемадан тушганлар билан ўз ўғилларига ер юзини тақсимлаб, кенжа ўғли Ёфасга сиз айтган жойларни мерос қилиб берган экан... Ана шундан кейин Оллоҳнинг амри билан Нуҳ алайҳиссалом ясаган кеманинг ўрни халқнинг рўшнолиги учун илоҳий денгизга айлантирилган экан...

Х о н. Худо хоҳласа, мен сизга Абулғозихоннинг “Шажараи туркини ўқиш имкониятини яратиб бераман. Ёфасдан тўраган¹, кейин кўпдан-кўп уруғлару қабилаларга бўлинган барча туркийларни биринчи марта бир хонликка, яъни тўққиз хонликни бир хонликка бириктирмоқчи бўлган улуг туркий бобомиз Бумин ҳоқон деган одам бўлган экан.

¹ Тўраган — туғилган, тарқаган.

Ойдўс бобо. Бизда ҳам шундай афсона бор, хон ҳазратлари.

Хон. Ўша Бумин ҳоқоннинг даврида турк ҳоқонлиги, яъни турк эли жуда кенгайган... Афсуски, бу хонлик узоқ яшамаган. Бунга сабаб қонига Иблис қони кўпроқ кўшилган ўзбошимчалар кўпайиб, ҳокимият тарқаб кетган. Эзгу ният тупроққа кўмилса ҳам қайта униб чиқиб, орадан 250 йил ўтгач, туркийлар орасида Элтариш исмли доно ҳоқон дунёга келади. У барча майда хонликларни қайта бирлаштиришга киришгач, Афсуски, унинг ҳукмронлиги ҳам бор-йўғи 40-50 йил давом этгач, улкан салтанатни парчалайдиган сизга ўхшаганлар пайдо бўлади, Ойдўс бий...

Ойдўс бобо. Менинг туркийларни парчалаш ниятим йўқ, хон ҳазратлари.

Хон. Сиз туркийлар тарихи ҳақида қандай афсоналар биласиз?

Ойдўс бобо. Сиз айтган улўф Элтариш ҳоқондан кейин, яъни Туронда ислом дини қарор топганидан кейин эркакларнинг ола-оғизликлари, амалпарастликларига чидаёлмаган хотин-қизлар кўзғалиб, уларни Гулоийм деган донишманд аёл подшо бошқариб, туркийларни бирлаштиришга ҳаракат қилган. Бу ҳақда элда “Қирқ қиз” деган дoston бор.

Хон. Ҳаммаси афсона, албатта.

Ойдўс бобо. Хон ҳазратлари, агар барча тарихимиз ёзиб қолдирилганида эди, бугунги кунда туркийлар бутун оламга ҳукмронлик қилишлари эҳтимол эди.

Хон. Амударёнинг нарёғидаги “Қирқ қиз” қалъаси ҳам ўша қирқ қизларнинг номига қўйилгандир, балки?

Ойдўс бобо. Худди шундай, хон ҳазратлари.

Хон. Қирқ қизларнинг кўтарилиши қачон бўлган экан?

Ойдўс бобо. Бундан тахминан 900-1000 йил аввал!

Хон (*мийғида кулади.*) Ҳамма нарсада ҳозиржавобсиз, Ойдўсбий. Ана ўша аёл подшодан кейин туркийларни бирлаштирган улўф Амир Темур салтанати ҳам кўпга бормаган. Бизнинг туркийларда бир-бирларини кавлаштириш, бир-бирларини менсимаслик деган бир бало бор...

Хон маҳрами билан ясовулар яна ўзаро шивирлашадилар.

Хон маҳрами (*секин.*) Хон ҳазратлари Ойдўсни аввалига кулдириб-қувонтириб, ахири дорга остиради деганимга энди ишондингизми?

1-ясовул (*секин.*) Ҳа, хонимизнинг донишмандлигига тараф йўқ!

2-ясовул (*секин.*) Тўғри, тарихда туркийлар тузган не-не улўф давлатларни шу Ойдўсга ўхшаган одамлар парчалаганини бўйнига қўйганидан кейин, албатта, дорга ошишга буюради-да.

Хон. Барча туркийларнинг бирлашиш ва парчаланиш тарихини яхши билар экансиз, Ойдўс бий. Бизнинг ҳам, сизнинг ҳам муштарак ниятимиз туркийларни парчаланишдан сақлаб қолиш эмасми?

Хон маҳрами (*секин.*) Ана, айтмадимми, энди тамом!

1-ясовул. Ойдўс ўлди деяверинг!

2-Ойдўс бобо. Бизнинг боболаримиз тугул оналаримиз ҳам туркийларнинг марказлашган давлатини парчалашни ҳеч қачон истамаганлар. Жунғорлар босқинидан кейин Кичик юз хонлигига ўтганлар... Парча-парча бўлиб, қай бирлари Хитойда, қай бирлари ўрис подшолигида қолиб кетганлар. Афғон томонларга кетганлар ҳам бор. Миср тарафларга, Шомга кетган қондошларимиз ҳам йўқ эмас.

Афсуски, шимолдаги музли улкан денгиздан то Ўртаер денгизига қадарлик кенгликларни эгаллаган шунча туркий хонликлар “қорақалпоқ” деб аталган бир қабилани ҳимоя қилиб қола олмагани сабабли уларнинг бирон жойда “хонлик” деган ўз ўтовига эга бўлмаганига барча қорақалпоқчилар жуда афсусланамиз. Очиғини айтсам, узатилган қизларга ўхшаб, пешонамизга битган ўтов (хонлик)-нинг келини, яъни керагаси бўлиб яшаймиз. Излаб изимизни тополмаймиз.

Х о н (*узоқ ўйланиб қолади.*) Тўғри айтасиз, бироқ... биздан Кўнғирот ҳокимлиги ҳам...

О й д ў с б о б о. Уларники бир йиқилган чоғда яна бир йиқилиб кўришдек гап.

Х о н. Бу гапингизда жон бор. Уруғлар миллатлардан аввал пайдо бўлган. Шунинг учун ҳам қадимги тарихимизда Кўнғирот, Кенегас, Манғит, Хитой, Қипчоқ, Уйшин, Найман, яна бошқа туркий уруғларнинг отлари билан жуда кўп хонликлар яшаб ўтганлар. Ҳаммалари бир-бирлари билан ёвлашиб, бир-бирларини тарикдай тирқиратиб, еряксон қилаверганларидан кейин баъзи қабила-уруғларнинг ақлли, атоқли йўлбошчилари ҳар бир туркий қавмларнинг бошқа уруғларидан ўзига эргашганларни бирлаштириб, хонликлар, мамлакатлар барпо қилиш натижасида ҳар бир хонлик — мамлакат ўзича аталиб, бутунги миллат тушунчасини пайдо қилган деб ўйлайман. Шунинг учун ҳам биз ўзбеклармиз. Қозоқлар ҳам, қирғизлар ҳам, туркманлар ҳам... шундай йўллар билан шаклланган. Сизлар ҳам ҳар хил уруғлардан қуралган, бироқ бошқаларга ўхшаб алоҳида хонлик бўлолмаган бир қавмсиз. Қавмингиз бош кийимингизга қараб “қорақалпоқлар” деб аталган. Шундай қилиб, ҳозирги кунда алоҳида миллат аталаётган туркийларнинг барчаси бир отанинг фарзандлари эканлигини бутун олам билади.

О й д ў с б о б о. Минг яшанг, улуг хонимиз. Мен ҳам анча нарсани энди тушунапман. Қайси бир уруғни олиб қараманг, унинг бир бўлаги туркий халқларнинг, мамлакатларнинг ҳар бирида бор.

Х о н. Шундай. Барчамиз учун афсусланарли ҳол — бўлинганимиздир. Ҳатто биз “ўзбек” теб аталувчи миллат ҳам Хива, Бухоро, Кўқон хонликларига бўлинганмиз. Қозоқда ҳам шундай. Уч жузи уч хонликни ташкил қилади. Шуларни кўриб сизнинг ҳам алоҳида бир хонлик тузгингиз келаётгани тушунарли, ниятингиз ёмон деёлмайман.

О й д ў с б о б о (*ўрнидан туриб хонга уч марта таъзим қилади-да, қайта ўтиради.*) Илоё, сиздек туркийларнинг гамхўрига Худойим минг йиллик умр ҳадея этгай!

Х о н м а ҳ р а м и (*секин.*) Манови қари тулкининг шумлиги тобора ошиб кетяпти-ку!

Х о н (*махрамнинг гапларини эшитмайди.*) Ойдўс бобо, халқингизнинг бошқа туркийлардан кескин фарқ қиладиган бир ўзига хослиги, менимча, ўристабиатлигим, дейман-да?

О й д ў с б о б о. Гапингизда жон бор, ҳазратим. Кўпинча қорни тўйса бўлди, эртасини ўйламай байрам қилаверадиган одати йўқ эмас...

Х о н. Бошқа туркийлар орасида ҳам эртасини ўйлаб иш юритадиганлар кўп эмас. Айтгандай, бундан саксон-тўқсон йилча аввал яшаган Маман исмли бий отангиз ғайридин ўрис подшосидан паноҳ сўраб борганини биласизми?

О й д ў с б о б о. Биламан. У улуг Инсонни кўрганман ҳам, дуойи фотиҳасини олганман ҳам...

Х о н м а ҳ р а м и. “Қашқирни қанчалик қўлга ўргатмагин, барибир тўқайга қараб улишини кўймайди” деган мақолни биласизми?

1- я с о в у л (ўзича.) Ҳа, тилингга шакар, доно маҳрам!

Х о н (бир маҳрамга, бир Ойдўс бобога ажабланиб қарайди.)
Нима гап?

О й д ў с б о б о (ўйланиб.) Маҳрамнинг айтган мақоли халқ орасида бор... Лекин унинг афсонавий Маман бийга, у олиб борган сиёсатга мутлақо алоқаси йўқ.

Х о н. Нега?

Х о н м а ҳ р а м и (шивирлаб): Бўйнига дор арқонини қайта илдимми?

1- я с о в у л (ўзича шивирлаб.) Саҳройиларда имо-ишорани тушунадиган ақл қайда!

О й д ў с б о б о. Хон ҳазратлари, биласиз, бузоқнинг жонига хавф туғилган пайтда кўзи тиниб, хавфдан қутулиш учун ўзини ўтга уради. Афсонавий Маман бий ҳам ўз вақтида кўзи тинган бузоққа ўхшаб қолган. Чунки жунғор босқинидан кейин дини, тили, туб илдизи бир қардош туркий халқлардан ҳам зулм кўргани учун кўзи қонга тўлган бузоқдай ўрис подшолигидан паноҳ сўрагани сир эмас.

Х о н. Агар мустақил хонлик бермасак, балки сиз ҳам ўша Мамандан ибрат оларсиз?

О й д ў с б о б о (ўйланиб.) Оталар йўли – тенги йўқ улуғ тажриба! Лекин ўрис подшоси афсонавий Маман бийни қабул қилиб, гамхўрлик кўрсатишга ваъда бериб, битим имзоласа-да, қорақалпоқларнинг бошига оғир мусибатлар тушганида ёрдам қўлини чўзмаган. Албатта, менсимаган. Утакетган қайсар Маман бий ўрис подшосининг олдида иккинчи марта бош эгиб боришни ўзига ор деб билиб, эл-халқини азалий отамакони – Хоразмга ўзи бош бўлиб кўчириб келган.

Х о н. Тўғри. Шажарада айтилишича, ўша пайтдаги Хива хони уларни кучоқ очиб кутиб олган-да, қадимий аждодлари эгаллаган жойларни тўлалигича ўзларига қайтариб берган.

О й д ў с б о б о. Ота-боболарингизнинг руҳи поклари олдида хамиша таъзимдамиз, хон ҳазратлари!

1- я с о в у л. Хон бу анқов саҳройи бийни ўлими олдидан жўрттага эркалатаяпти.

Х о н м а ҳ р а м и. Улуғ Абулқосим Фирдавсий “Бизлар ҳам фониймиз, бу олам боқий, Одамдан қолади сўзлар – хотира” деган...

Х о н (маҳрамга эътибор қилмай, эшик олдида қўл қовуштириб турган Дўспанга қарайди.) Отбоқарлар ҳам ўзича бир халқ! Хўш, сиз нима дейсиз?

Д ў с п а н (хонга уч карра таъзим қилади.) Эътиборингиздан бошим осмонга етди, хон ҳазратлари. Онанинг қадди-қомати улуғ бир дарахт бўлса, ҳар бир фарзанд унинг бир меваси. “Ҳақиқат кўзи билан қарасак, она сути фарзанднинг юрак қони...” деган экан Шайх Саъдий. Хива хонлиги ҳам бамисоли бир она. Энди “қорақалпоқ” деб аталган бир мевасига юрак қонини берса, авлодлар ҳеч қачон унутмайди.

Х о н м а ҳ р а м и (ўзича.) Бунисининг ҳам гаплари йирик-ку, а!

Х о н (Ойдўсга бурилиб қарайди.) Жиловдорга ёлчиган экансиз!..

О й д ў с б о б о. Сиз онадек меҳр билан қарасангиз, менинг элатим Хива хонлигининг дўстларига содиқ дўст, душманларига ашаддий душман бўлиб қолаверади.

Х о н. Афлотун ҳаким “Одам ойнага қараб ўзини гўзал қиёфада кўрса, ўша гўзаллигига доғ туширмасин, агар ўзи тасқарадек бўлса, ойнадан ўпкалашнинг ўрнига яхши ишлари билан ўзини тuzатсин” деган экан. Жаҳонга машҳур Хива хонлигини ойна деб тушунсангиз ҳам майли. Тинчликми, маҳрам, безовта кўринасиз, нимадир демоқчимисиз?

Х о н м а ҳ р а м и. Ўз вақтида Мусо алайҳиссалом қавмини фиръавн қуллигидан озод қилиш учун қирқ йил чўл-биёбонда эргаштириб юрган экан. Синай тоғларининг энг баланд чўққисига кўтарилганида энг сўнги жоҳил кул — фиръавннинг кули дунёдан ўтиб, авлод бутунлай тозаланибди. Шундан кейин унга Жабройил алайҳиссалом орқали Оллоҳ таолодан ўн ваҳий — таълимот тушган экан... Ойдўс бийнинг гапларини ўйлаб қарасам, афсонавий Маман бийни ўз халқининг Мусо алайҳиссаломни қилиб кўрсатмоқчидай. Бироқ Мусо алайҳиссалом ўша таълимотнинг биринчисида “Оллоҳ ягона, фақат унга бўйсиниш керак” деган экан. Ойдўс бий бу гапни қандай тушунади?

Х о н. Оллоҳ таоло Куръони каримда ҳар бир қавмга пайгамбар юборишини ҳам айтган эмасми?

Х о н м а ҳ р а м и. Шундай, олампаҳо, фақат Муҳаммад алайҳиссаломга қадар...

Х о н (*андак ўйланиб.*) Ойдўс бобо, ўтган гал қабулимда бўлганингизда “Хива мадрасасида ўқиган эдим” деб сизнинг олдингизга келган, ўшанга қадар ўзингизга ҳам нотаниш бўлган бир қорақалпоқни саройга хизматга олишимни ўтинган эдингиз. Айтганингиз бўлди... Энди гапни қисқароқ қилайлик! Бугун бориб элингиздаги барча бийларни, атоқли уруғ бошлиқларини йиғиб маслаҳатлашинг. Аниқ бир фикрга келсангизлар, барчаларини менинг хузуримга эргаштириб келинг. Ниятларингизнинг холислигига ишонч ҳосил қилсам, илтимосингиз балки инobatга олинар.

2-я с о в у л (*ўзича мингирлайди.*) “Ойдўс бобо” деб жуда хурматлаб юборди-ку!

О й д ў с б о б о (*ўрнидан туриб хонга қуллик қилади.*) Қуллук, олампаҳо, марҳаматингиздан бошим осмонга етди.

Х о н (*қарсак уради. Икки ясовул кириб келади.*) Меҳмонларнинг отлари тайёрлансин. Бош вазирга хабар қилинг, меҳмонларнинг хурматини жойига қўйиб ўз элига кузатиб қолсин. Бош вазир қаердан ортига қайтса, ўша жой келажакда қорақалпоқлар билан Хива хонлигининг чегараси бўлади!

Ҳ а р и к к и я с о в у л (*бараварига.*) Бош устига, олампаҳо!

Х о н. Ойдўс бобо, сизу биздан 550 йил илгари яшаб ўтган Паҳлавон Маҳмуд ҳазратларининг бир рубойисини сизга эслатмоқчиман:

Зарб берсак агар, чарх фили яксон бўлғай,
Уфқ доираси ногораи шон бўлғай.
Жой олса гар чумоли бизим сафлардан,
Давлатимиз туфайли арслон бўлғай.

... Хўш, элингизга бизнинг соғинчли саломимизни етказасизми?..
О й д ў с б о б о. Иншоолло! Авлиё шоиримиз Паҳлавон Маҳмуднинг жойлари жаннатда бўлғай! Илоҳо сиз ҳам дунё тургунча туринг! Қуллук! (*Хонга уч карра таъзим қилиб, орқаси билан эшик томон юради. Дўспан Ойдўс бобо бехос сурилиб йиқилмасин деб унга яқинлашган ҳолда ортига тисарилади...*)

Х о н м а ҳ р а м и (*ташқарига чиққач.*) Унутманг, Ойдўс бий, “Агар бир чумоли бизнинг қаторимиздан жой олгудек бўлса, у бизнинг мамлакатимизда йўлбарсга айланади!”

Я с о в у л. Буниси қандоқ бўлди?..

Х о н м а ҳ р а м и. Бош вазир хонни тушунади. Барибир Ойдўс омон қолмайди. Бош вазир бир баҳонаи сабаб топиб уни дорга олиб боради... Қани, бош вазирга хабар қилинг-чи!..

Парда ёпилади.

ҲАХОН АДАБИЁТИ

ИККИНЧИ ВОҚЕА**К ў р и н и ш**

Ёпиқ парда олдидаги бир туп туронғил тагида Ойдўс бобо, инилари Бегис билан Миржиқ — учовлон ўзаро гаплашиб ўтиришибди. Ҳар бирининг қурол-яроғи ўз ёнида. Дўспан четроқда, бир Ойдўс бобога, бир иниларига зимдан кўз ташлаб, атрофига олазарак боқиб ўтирибди.

Ойдўс бобо. Кейинги бир ой ичида мана учинчи марта юзма-юз ўтирибмиз. Миржиқ бовурим, сен ҳар гал ўзинг уйланган тўйингни гап қиласан. Яна ўтиниб сўрайман: бундай қилма! Кўнғирот ҳокими-ни паноҳ тутиб кўчишингга ҳам сенинг ўша тўйинг сабаб! Яна айтаман: нотўғри ўйлайсан, бовурим! Кўчганинг яхши бўлмади. Менинг ёзуғим шуки, “Тўйга фақат бу тўйни эшитиб қувонадиганларни чақир!” дедим. Сизлар бўлсангизлар, элнинг ҳамма уруғларини ёппасига чақирганини ихтиёр қилдингизлар. Менинг ёзуғим — бу тўйдан қувонмайдиганларга сўйиладиган молларни мухтожларга, бева-бечораларга улаштирганим бўлди. Шу ишларимга гина қилиб овулдан кўчганингизда сизларни қўллаб-қувватлаганлар кимлар бўлди? Ўша тўйда алоҳида мол сўйилиб, қалласи олдига қўйилганлар эмас, улоқча бўлсада, бир жонлиқ етаклаб келган ғариб-ғураболар кўпчилик эди. Уларнинг анча-мунчаси ҳатто сизларга қўшилиб кўчди.

Миржиқ. Ўлган илоннинг бошини кўзғаб нима демоқчисиз? Отадан олтов туғилганда ҳам ҳар кимнинг ўз ватани — ўз бошпанаси бор!

Ойдўс бобо. Иққалангиз ҳам элда эътиборли азамат ботирларсиз. Яхшиси эртага халқимизнинг тақдири қандай бўлишини жиддийроқ ўйлаб кўринглар!

Бегис. Араванинг олдинги гилдираги қаёққа юмаласа, кейинги гилдираги ҳам шу ёққа юмалайди. Ёшингиз улуг, қани, ўзингиз айтинг!

Ойдўс бобо. Меники ўша бир гап, ягона мақсад! У ҳам бўлса, элдаги барча уруғларнинг бошини қовуштириб, Қорақалпоқ хонлигини барпо қилиш! Бизлар ҳам ўз отимиз билан аталадиган бир мамлакат бўлишимиз керак!

Бегис. “Ойдўс мамлақати”ми? “Ойдўс хонлиги”ми?.. Балиқ бошидан чирир экан-да!

Миржиқ. Агар хон ўз одамларидан гумонсираса, ўзининг омадсизликлари учун ҳаттоки туғишганларидан шубҳалана бошласа, ёши улуглигини пеш қилиб ошқора тўхмат йўлини тутса, бундай хон, албатта, халқни бузади!

Ойдўс бобо. Гапни бурмаламанглар! “Қорақалпоқ хонлиги” бўлиб жаҳонга танилмасак, кўпдан-кўп хонликлар билан подшоликлар соясида ялтоқилик билан кун кўриб юрган қорақалпоқлар ўша ялтоқилигича қолиб кетаверади, ахир!

Бегис. Билиб кўйинг, пайғамбаримизнинг ҳадисларида “Бир одам ёлғиз ўзига бугун бошли халқнинг бош эгиб хизмат қилишини истаса, унинг жойи жаҳаннамда” дейилган.

Миржиқ. Сизнинг мақсадингиз замонга исён, халққа норозилик. Ҳолбуки замонни яхшилаб, халқнинг тақдирини ўйлайдиган куч — ёлғиз Оллоҳ! Худонинг иродасига қарши борманг-да!

Ойдўс бобо. Миллат тарихдан ўз оти-зотини қидирса, нима, ёмонми? Шу худонинг иродасига қарши боришми?

Бегис. Бунингиз ёқимли эртақ! Бир бечора чолнинг инжиқ невараларини юпатиш учун осмондаги ойга қўл чўзиб: “Тинчланинлар, чироқларим, ҳозир сизларга осмондаги ойни обераман, думалатиб ўйнайсанлар” дегандек бир гап!

Миржиқ. Болатабиат оғажонимиз-ов, сизга қариган чоғингизда хонликни ҳавас қилишнинг нима кераги бор?

Ойдўс бобо. Бир ақли ноқис фарзанднинг ўз отасига “Турингиздан гўрингиз яқин бўлиб турганида сизга янги кийимнинг нима кераги бор?” деган гапини эсимга туширяпсан-да, бовурим.

Миржиқ. Ўзингиз бир пайтлар “Ерни кўк ҳўкиз эмас, ёшлар кўтариб турибди” деган эдингиз...

Ойдўс бобо. Шунингиз унутмангки, “ақлли ёшлар” деганман! Ақллилар йўл йўқ жойдан йўл топади, ақлсизлар кенг-равон йўлда ҳам адашади.

Бегис. Шундай қилиб, Хива хони билан маслаҳатни пишитдим денг?

Ойдўс бобо. Очиқ гаплашдик. Элнинг кўзга кўринган бийларини олдига бошлаб боришимни сўради. Ҳаммамизнинг ниятимиз бир, бутун халқ яқдил бўлсак, хонликка рухсат беришини айтиб, Бош вазирга бизларни кузатиб қўйишни, у қаерда хайрлашса, ўша ерни икки хонликнинг чегараси қилиб белгилашни ҳам ўзи таклиф қилди.

Бегис. Оға, биров одамгарчиликнинг кули, биров амалнинг кули. Бўладиган ишни қилиб, Кўнғиротни қўллаб-қувватлаш одамгарчиликдан эмасми?

Миржиқ. Кўнғирот хонлигига асос солиш бутун туркийлар орасидаги кўнғиротликлар учун фахр эмасми?

Ойдўс бобо. Бу кўнғирот ҳокимининг гапи!

Бегис. Ҳаммамиз кўнғирот қабиласиданмиз-ку, ахир! Хиванинг ҳозирги хони ҳам кўнғиротлардан!

Ойдўс бобо. Биламан. Хива хонлигини бундан 500 йилча аввал кўнғирот қабиласининг сўфийлари бошқарганлар... Улар ҳокимиятни йигирма йилдан ортиқ тутиб тура олмаганлар... Шундан кейин... бундан олтмиш тўрт йил аввал кўнғиротлик бўлган Муҳаммад Амин иноқ Хива хонлигининг тахтини қўлга киритишга муваффақ бўлади. Ундан кейин Элтузар иноқ икки йилча ҳукмронлик қилган. Лекин у кўплаб оқкўнгил, ишонувчан мўминларнинг бегуноҳ қонларини тўкиб, Хива тахтини эгаллаган эди. Энди бу тахтга сизларнинг ҳокимингиз ҳам ўзича эга чиқмоқчи бўлиб турибди!

Миржиқ. Кўнғиротлик бўлганингиз учун фахрланиш ўрнига нега энсангиз қотади, оғажон? Элтузар иноқдан кейин барибир Хива тахтида кўнғиротликлар ўтирибди-ку! Биласизми, ҳатто ўз вақтида Амир Темурнинг ҳам бир хотини кўнғиротлик Оқ сўфи деганнинг қизи бўлгани билан нега фахрланмайсиз?

Бегис. Ҳозирги кўнғирот ҳокимининг ақли баайни бир қайнар-булоқ, шунингиз нега қадрламайсиз!..

Ойдўс бобо. Сизлар шундай деб ўйлайсизлар!..

Миржиқ. Тажрибали аравакашлар юқорига чиқаётганида эшаги аравани тортолмай қолса, унинг қуйруғидан ушлаб орқага тортар экан! Нима, биз ҳам ўша аравакашларга ўхшайликми энди?

Ойдўс бобо. Ёдларингизда бўлсин, қадимий ва ҳамиша навқирон Хива Буюк Туроннинг кўрар кўзи бўлса, ҳозирги Кўнғирот ҳокимлиги унга тушган чўп, мўъжизавий Хива Буюк Туроннинг оғзи бўлса, ҳозирги Кўнғирот ҳокимлиги ўша оғиздаги сўйлоқ тиш!..

Бегис. Бизлар бўлсак, Қўнғирот ҳокимлигини ҳимоя қилиб: “Ойдўс бутун қўнғирот қабиласининг қоқ пешонасига битган қора сўгал” деймиз.

Ойдўс бобо. Орқада қолиб, ҳозирда чангал босиб кетган йўлдан яна юришни қўнгилларинг тусамай қўя қолсин, жон иниларим! Билиб қўйинглар, минг йиллар аввал уруғларнинг отлари билан Қўнғирот, Кенегас, Қипчоқ, Жалойир, Найман, Манғит...сингари хонликлар бўлган. Ҳар бир уруғ ўз кўмочига кул тортгани сабабли вақт ўтиши билан бу хонликлар тезда парчаланиб кетаверган. Мен бўлсам, ўзимиздаги барча уруғларни бирлаштириб, бир бутун қорақалпоқ хонлигини тузмоқчиман. Билиб қўйинглар, тарихда аввалига уруғлар, қабилалар пайдо бўлиб, шулар асосида, яъни, қабилалар бирлашмаларидан миллатлар пайдо бўлган. Қорақалпоқлар ҳам бир миллат! Худди ўзбек, қозоқ, қирғиз, туркман, татар, бошқирд, озорбайжон сингари миллат!

Бегис. Оға, бир гапни қайта-қайта чайнайверасиз-да! Биринчидан, Хива “Қорақалпоқ хонлиги” деган хонликни ўлақолсаям бермайди, иккинчидан, ҳозир ўзингиз айтган уруғларни бошқариб турган бийлар икки дунёда сизга эргашмайди...

Миржиқ. Тушунинг, оға, одам боласи уч таянчи билан тирик: биринчи – ўз ақли, иккинчи – қариндошлари, учинчи – уруғи!

Бегис. Ким шу учовини ўзида баравар жамлай олса, ўша одам ҳаво, ўша одам ер, ўша одам сув, қуёш, олам...

Ойдўс бобо. Балким...

Миржиқ. Қўнғирот ҳокими хонлик тахтига ўтирса, қаршингда ўтирган шу жигарларингнинг бирига Қушбегилик, иккинчисига Девонбегилик лавозимини бермоқчи! У шу ваъдасига вафо қиламан деб қўлига Қуръон ушлаб қасам ичди! Хива хони сизнинг олдингизда қўлига Қуръон ушлаб қасам ичдими, ақалли бирон ваъда бердими?..

Ойдўс бобо (*чидаялмай ўрнидан санчиб туради.*) Ў-ў, шўрпешана лаққилар! Шунни билиб қўйингларки, ваъда билан иш бита қолмайди! Ваъдабозлар ўзларича куруқ ваъда билан иш битирмоқчи бўлишади!

Миржиқ. Қуръон ушлаб қасам ичган одамга бундай тухмат қилманг!

Ойдўс бобо. Пайғамбаримиздан ривоят қилишларича, Одам қаттиқ очқаганида қўл чўзса етгулик жойда нон кўриб, уни олишга бўйи етмаганида қўлидаги Қуръонни оёғининг остига қўйиб, ўша нонни олса, гуноҳқор бўлмас экан!

Бегис. Бундан чиқди, бизлар ҳам Қуръоннинг устига чиқиб нонга қўл узатувчилармизми?

Ойдўс бобо. Бўлмасам-чи!

Бегис. Йўқ! (*Қад ростлайди.*)

Миржиқ. Шунни билингки, тишлар қаршилашса чайнайди! (*Қад ростлайди.*)

Ойдўс бобо. Озгина сабр қилинглар! Сизлардан оғалик ўтинчим: икки ҳафтадан кейин “Маслаҳат тепа”га элимизнинг барча бийларини йиғаман. Келинглар! Пухта ўйлаб, фикрларингни жамлаб келинглар!

Бегис. Билиб қўйинг, учиб юрган қушнинг ҳам ризқи ерда, оға! Бошингиз осмонга етганда ҳам товонинг ерда бўлади. Шу жой, шу тупроқ Қўнғиротники! Билдингизми? Эгилишни билганнинг тикланиши ҳам осон бўлади!

М и р ж и қ. Хива хони тулкилик қилиб сизни кўтармалаб, отингизга “Ойдўс шахри”ни қуришга ёрдам қилгани учун у сизга ойдеккина эмас, куёшдек кўриниб турибди!

Б е г и с. Бузоғи ўлган сигирдан сут олиш учун бузоқнинг терисига сомон тиқиб, олдига қўйиб ийдирилса, сигир сут беради экан! Хива хони сизни ҳам бузоғи ўлган сигирдек соғмоқчи, холос! Ўзингиз яхши биласиз, ўзбекларда Хива, Бухоро, Қўқон хонликлари, қозоқларда Улуғ жуз, Ўрта жуз, Кичик жуз хонликлари бор!.. Шунинг учун Қўнғирот ҳокимининг йўлига тўғоноқ бўлмаг. Биз бошлаётган йўлдан бориб келажакда Хитой, Қипчоқ, Кенағас, Манғит хонликлари ҳам пайдо бўлса, ажабмас!

О й д ў с б о б о. Тарих ортга қайтмайди. Агар Оллоҳ Таоло бу дунёга Амир Темурни қайта бино қилиб, барча туркийларни бирлаштирар кун келишига ишонсам, менинг кўнглим қорақалпоқ хонлигини мутлақо тусамас эди. Барча туркийларга бир мамлакат етар эди аслида! Шимолда Шимолий муз океани, Кунчиқарда Мўғулистон билан Хитой, Жанубда Эрон, Ҳиндистон, Кунботарда Ўртаер денгизи... шу орада қанчадан-қанча туркийлар яшайдилар. Ҳаммалари тарикдек тирқираб кетган!

Б е г и с. Осмонда — паноҳи, ерда — тиргаги йўқ хомхаёлларингиз кимга нима учун керак?!. Ундан кўра бизга ўхшаб Қўнғирот ҳокими-га навкар бўлинг-да, оғажон!

М и р ж и қ. Навкарлар қиличи ё найзаси билан буйруқ бажаради. О й д ў с б о б о (овози титраб.) Эркини йўқотган инсон совун кўпигига ўхшайди, жигарларим. Мен ҳам ўз халқимнинг навқари-ман!.. Ҳалиям бўлса ўйлаб кўринлар!

Б е г и с. Оға, эрксиз киши кўрқоқ бўлади, кўрқоқдан сотқин чиқиши осон!

М и р ж и қ. Оға, сизни кўриб қарилик ақли ноқислик эканини яхшигина тушундик! (Бегис билан Миржиқ ёнларида ётган қурол-аслаҳаларини қўлларига олиб, ортларига қарамай жаҳл билан чиқиб кетадилар).

О й д ў с б о б о (уларнинг ортидан.) Шошманлар, иниларим!..

Ойдўс бобо ёлғиз қолади.

Ё Худо! Буларнинг қалбларига ўзинг меҳр-оқибат нуруни ато эт! Ўртага шайтон оралаганидан кейин... қариндошлар ҳам бир-бирларига ёв экан... Бири учсам қанотим, иккинчиси кўнсам қуйруғим эди... Уларсиз мен энди пати юлинган қушдекман. (Олисроқда турган Дўспанга бурилиб қарайди.) Қани, айт-чи, Дўспан, биз уч оға-иниларнинг аввалги учрашувимиз билан бутунги учрашувимизда қандай фарқ кўрдинг?

Д ў с п а н. Уларнинг феъллари айниганга ўхшайди, бобо.

О й д ў с б о б о. Уҳ-ҳ-ҳ! Майли... Барибир, улуғ Хива хонини алдамайман. Тез отлан-да, яқин атрофдаги бийларга хабар бер. Нариги сешанбага ҳаммалари “Маслаҳаттепа”га йиғилсинлар!

Д ў с п а н. Хўп бўлади, бий бобо!

Улар икки томонга қараб кетадилар.

Чироқ ўчиб ёнади

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

111

ПАРДА ОЧИЛАДИ

Кўнғирот ҳокимининг саройи. Ҳоким ўзининг тарафдорлари билан чой устида маслаҳатлашмоқда. Ўзини хон деб тасаввур қилаётгани сезилиб турса-да, айна чоғда ўзини анчагина камтар — хокисор кўрсатишга тиришади.

Ҳ о к и м. Оғайнилар, ўзларингиз биласизлар, Хива хонлигининг саройида Элтузар иноқдан кейин Кўнғиротнинг таъсири кучли. У ерда менинг тарафдорларим ҳам анчагина. Уларнинг айтишларига қараганда, Ойдўс бебошлиги сабабли дорга осилаётган туркман талабасини озод қилиб юборибди. Бу иши учун хон унинг ўзини дорга остириши керак эди. Лекин жўрттага кечирган бўлиб меҳмон қилибди. Ҳатто сарой созандалари билан раққосалари ижросида катта томоша кўрсатди дейишяпти!

1-б и й. Унда сиз билан бизнинг умидимиз пуч бўлиб чиқибди-да?
Б е г и с. Гапни охиригача эшитинг!

Ҳ о к и м (*аввалгисидан баттарроқ хокисорланиб.*) Оғайнилар, энди Кўнғиротнинг икки суянар тоғи — Бегис билан Миржиқдан эшитайлик!

О в о з л а р. Қани, эшитайлик!.. Гапнинг қизиғи буёқдами дейман?..

Б е г и с. Ойдўс оғамиз Хивадан келиши билан Миржиқ иккови-мизни олдига чақирди. Кўп гаплар билан бизни ўзи тушган тузоққа туширмоқчи бўлди...

М и р ж и қ. Бироқ биз кўнмадик.

Ҳ о к и м. Оғайнилар! Кўнғиротнинг фахри ҳақиқатпарвар Бегис билан Миржиққа ўринларингиздан туриб таъзим қилсангизлар!

Ҳамма ўрнидан туриб Бегис билан Миржиққа бош эгиб таъзим қилади ва қайтиб ўтиради.

Б е г и с. Ойдўс оғамиз тарихни билмайди деёлмайман...

Ҳ о к и м. Билади! Минг йил аввал Кўнғирот хонлиги ҳукм сурганини ҳам билади! Ўша қудратли адолатпарвар давлатнинг парчаланиб кетишига худди шу Ойдўсга ўхшаган бир сотқин сабабчи бўлган. Бизнинг авлодимиз ўша хатодан хулоса чиқарса, боболаримизнинг руҳи шод бўлади, албатта.

1-б и й. Ҳоким жаноблари, сизга бир савол.

Ҳ о к и м. Марҳамат.

2-б и й. Бугунги Хива хонлигининг жануби Кўнғирот ҳокимлиги бўла туриб нима учун Кўнғирот хонлигига қарши қорақалпоқларга хонлик берилмоқчи?

Ҳ о к и м. Бермайди! Бу хоннинг найранги, холос! Шуни билингики, кўнғиротлар анойи эмас. Шунинг учун бизга хавф солади, деб кўрқишади. Тўғриси айтганда, бизнинг боболаримиз тарихда катта бир хатоликка йўл қўйганлар. Йўл қўйилган бу хато биз учун жуда катта сабоқ бўлиши керак.

2-б и й. Кўнғирот хонлиги бир марта тузилиб, тарқаб кетганини назарда тутяпсизми?

Ҳ о к и м. Албатта!

1-б и й. Кўнғирот барча туркийларнинг ичидаги энг олий табақа, оқсуяк уруғ. Бу фазилатлар бизнинг ҳокимимизда ҳам бор.

Ҳ о к и м. Қани, Бегисжон, Миржиқжон, Ойдўс менга қандай баҳо берганини кўпчиликка айтиб берингизлар. Ўзларингизнинг унга берган баҳоларингизни ҳам кўпчиликка маълум қилиб қўйсаларингиз яхши бўларди.

М и р ж и қ. Шу керакмикан?

Ҳ о к и м. Ойдўснинг бизга душманлигининг ўзи ҳам бизга ёрдам беради. Ўзи яхшилиқни билмайдиган ноинсоф бўлганидан кейин...

1- б и й. Душманларининг нодонлигидан ҳам сабоқ чиқара оладиган сиздай доно учун жонимиз фидо!

Б е г и с. “Кароматли Хива Хоразмнинг кўзи бўлса, Қўнғирот бу кўзга тушган чўп. Хива буюк Хоразмнинг оғзи бўлса, Қўнғирот ўша оғиздаги сўйлоқ тиш” деди. Мен: “Ойдўс – қўнғирот уруғининг қоқ пешонасидаги қора сўгал” дедим.

О в о з л а р. Минг яша, ботир Бегис!.. Қойил!..

Ҳ о к и м. Оғайнилар, энди менинг сизларни йиғишдан ниятимни айттай. Ойдўснинг “Маслаҳаттепа”га бийларни йиғишдан бош мақсади Хивада дор арқонини кесгани учун озод этганига жавоб тариқасида барча бийларни хон хузурига бошлаб бориб бизга қарши онт ичтирмоқчи. У шум. Бийларни алдаши мумкин. Хон хузурида ваьда берган бийлар Қўнғиротга таҳдид солиши аниқ!

1- б и й. Ҳа-а, мана, гап қаёқда экан!

Ҳ о к и м. Агар қўнғиротга қарши турмайдиган бийлар бўлса, Хивага борганларида бир баҳона билан бундайларнинг ҳаммаларини гумдон қилишади.

1- б и й. Ойдўс бий ҳар сафар Хивага тулки бўлиб бориб, элига йўлбарс бўлиб қайтишни биладиган иблис!

2- б и й. Нимагадир миқ этмай қолдингиз-ку, Миржиқ?

3- б и й. Туғишган оғасига қарши чиқиш осонми?

М и р ж и қ. Бекор гап! Қўнғиротнинг шаънини ҳимоя қилмаган инсон, ким бўлишидан қатъи назар, менга душман!

Ҳ о к и м. Оғайнилар, улуғ жамоат, асосий мақсадга ўтишдан аввал келажакда бўладиган икки лавозим эгаларини ҳозирданоқ белгилаб қўйсам деган фикрим бор эди.

О в о з л а р. Маъкул!.. Эртага ким бўлишингни аввалдан билиб ҳаракат қилсанг, кучингга куч қўшилади!..

Ҳ о к и м. Ундай бўлса, эшитинглар! Қўнғиротнинг суянар тоғи бўлган ботир Бегисга Қушбегилик, Қўнғиротнинг мустаҳкам ули Миржиққа Девонбеги(молия вазири)лик лавозимини берсак, қандай қарайсизлар?..

Анчага чўзилган жимликдан сўнг маъқулловчи овозлар пайдо бўлади.

О в о з л а р. Қарорингиз маъкул, ҳоқим жаноблари!.. Эшитиб Ойдўснинг бир ичи куйсин!..

Б е г и с (қиличини бош устига кўтариб ўрнидан туради.) Қўнғирот ҳоқимига хиёнат қилсам мана шу қиличда бўйним кесилсин!

М и р ж и қ. Мен ҳам бу лавозимда адолат билан ишлашга жон-танимни бағишламасам нон урсин!

Ҳ о к и м. Раҳмат! Хўш, шунқорларим! Ўзларингиз биласизлар, бу дунё балиққа фақат сувдан, қушга фақат ҳаводан иборат...

О в о з л а р. Ана тақсимогу мана қасамёд!.. Лавозимни тўғри тақсимлаган ҳоқимга офаринлар бўлсин!..

Ҳ о к и м. Энди Бегис билан Миржиққа биринчи топшириқ шуки, барча навкарларни эртадан бошлаб Ҳоқим ота тарафга олиб чиқиб,

Ойдўс бийларни “Маслаҳаттепа”га йиққунига қадар машқ қилдирсинлар! Худо хоҳласа, Кўнғиротнинг кароматли пири барчамизга мадакдор бўлажак!

1- б и й. Бу Бегис билан Миржиққа улкан синов!

2- б и й. Ҳоким жаноблари, ўзингиз Кўнғиротда қоласизми?

Ҳ о к и м. Хон ўз ўрнида бўлиши керак. Бироқ “Маслаҳаттепа”га хужум қилишда Бегис билан Миржиқнинг ёнида ўзим турмасам бўлмас.

М и р ж и қ. Албатта, бошсиз оёқнинг юришидан натижа чиқадими!

Б е г и с. Сиз бошлаган жойда бизнинг ишларимиз ўнгидан келаверади, албатта.

Ҳ о к и м. Оғайнилар, барчангиз Бегисдек ўйлайсизларми?

О в о з л а р. Албатта! Кўнғирот билан унинг ҳокими учун ўлимга ҳам тайёрмиз!..

Ҳ о к и м. Оғайнилар! Қолганларингизга тегишли лавозимларни галаба кунини байрам сифатида нишонлаб, ўшанда эълон қиламан!

О в о з л а р. Сизнинг ниятингиз холис!.. Биз сизга ишонамиз!..

Ҳ о к и м (*ташқарига.*) Ошпазлар! Таомлар келтирилсин!

П а р д а ё п и л а д и.

УЧИНЧИ ВОҚЕА

К ў р и н и ш

Маслаҳаттепа. Унинг кенг хоналаридан бирида Ойдўс бобо маслаҳатлашиб ўтирибди.

Бошқа кичикроқ хоналардан кириб-чиқиб юрган, йиғилишга кечиккан уруғ оқсоқоллари, арзғўйлар, отқўшчилар кўринади. Бир четдаги хонада овқат пиширилмоқда.

О й д ў с б о б о (*яқунловчи сўзини айтишга шайланиб.*) Биродарлар, Чин-Мочин элининг бир улуғ олими “Одамлар гўзалликни кўриб, хунуқликнинг нима эканини, бирлик билан ўзаро меҳр-оқибатни кўриб олаоғизлик билан бошбошдоқлик нима эканини; қуёшни кўриб, қоронғуликнинг нима эканини; тушунади” деган экан. Биз ҳам ҳозир тушуниб келаётибмизки, агар барчамиз бир ёқадан бош, бир енгдан қўл чиқарсак, халқимизнинг ўзларимиз билган тарихида биринчи маротаба қорақалпоқ хонлигини бунёд қилиб, гўзалликнинг, тотувликнинг, ёруғликнинг нима эканини яхшироқ билиб олган бўлар эдик...

1- б и й. Ойдўс бий, аввал-бошдан оғзингиздан бол томиб Хива хонини роса мақтадингиз. Энди сизга қарши гапириш авлиёга кесак отиш билан баробар бўладими, қайдам...

О й д ў с б о б о. Мен ўзимга аён чин ҳақиқатни, улуғ Хива хони билан орамизда бўлиб ўтган гапларни очиқ айтдим, холос. Мабодо кўнглингизда бирон шубҳа-гумонингиз бўлса, сиз ҳам очигини айтаверинг!

1- б и й. Мен бир нарсага тушунмайман: ўзингиз донишманд одамсиз, бироқ нега ҳадеб Хива хонининг олдига чопқиллайверасиз? Кўнғирот ҳокими бундай қилмайди-ку?

О й д ў с б о б о. “Нега билимдон-донишмандлар ҳокимларнинг хузурига бораверадилар-у, ҳокимлар ҳеч қачон донишмандларнинг олдиларига келмайдилар?” деб сўраганларида афсонавий Маман бий: “Донишмандлар ўзларига нима кераклигини биладилар, ҳокимлар эса, афсуски, билмайдилар” деган экан.

2- б и й. Қорақалпоқлардан ҳам Хивага хон бўлганлар бор... Масалан, бундан қирқ йилча аввал Хива тахтига Ёдгорбек деган хон ўтирган.

Ростини айтганда, ўшанинг йўлидан юриб, кунлардан бир куни Хива хони бўлишни мўлжаллаб турганингиз йўқми мабодо?.. Гапингиз аввалида “Манови Маслаҳаттепада биров бировни мажбурлаш, аччиқ гап айтганларга адоват сақлаш бўлмасин” деган эдингиз. Шунинг учун ҳам очигини рўй-рост сўрагим келяпти: вақти-соати билан Хивага хон бўлишни кўнглингиз тусаб турибдими?..

Ойдўс бобо. Бундай ўйим мутлақо йўқ! Ягона мақсадим қорақалпоқларнинг бошини қовуштириш!

1- б и й. Хон бўлгулик бойлигимиз борми ўзи?

Ойдўс бобо. Бошқаларга ўхшаб биз ҳам тўрт хил бойликка эгамиз!

2- б и й. Қандай?..

Ойдўс бобо. Ҳаво, сув, тупроқ, олов!

2- б и й. Улардан ҳозирнинг ўзидаёқ туппа-тузук фойдаланиб юрибмиз, шекилли?

Ойдўс бобо. Етарли эмас! Аҳиллик билан яхши фойдаланиб, бизлар ҳам ўзимизнинг халқ эканимизни атрофдагиларга танитишимиз керак.

2- б и й. Мустақил хонлик бўлишимиз менга маъқул кўринмайди.

Ойдўс бобо. Пайгамбаримиз бир ҳикматларида “Ўйинга тушганларни ёмон кўрадиган оқсоқолларга нима дейиш мумкин?” деган эканлар.

2- б и й. Пайгамбаримиз яна бир ҳикматларида “Хўкиз ўз бўйинтиригини ёқтириб, тўқайда эмин-эркин юрган кийиклар билан йўлбарсларга “Эгасиз бечоралар-эй!” дея ачиниб қараса, бунга нима дейиш мумкин?” деган эканлар.

Ойдўс бобо. Хонликка бирлашиш бўйнида бўйинтириги бор хўкиз бўлиш эмас, ақл билан ўзлигингни таниш! Ана ўшанда бизга ҳам бошқа элларнинг савдогарлари, олим-фозиллари келади. Ҳар бир ишда бевосита ўзларингиз билан муомала қилади.

2- б и й. Хўш, бундан оддий халқ нима ютади?

Ойдўс бобо. Халқ аввало илм эгаси бўлади. Илмли эл ҳаттоки тупроқни ҳам олтинга айлантира олади. Бизлар ҳозирги ҳолимизда сўқир товукқа ўхшаб яшаймиз. Сўқир товук нимани қандай чўқилаши барчангизга маълум!

1- б и й. “Хивага хон бўлмоқчимисиз?” деб сўраганимнинг маъноси шуки, Кўнғирот ҳокими билан бир учрашганимизда у “Аттанг, Хива тахтига ўтирган кўнғиротлилар ўзларининг келиб чиқишини унутиб қўйишган-да!” деб хўрсинган эди.

Ойдўс бобо. Кўёшда кўланка бўлмайди, лекин у одамларнинг кўланкасини ўзларига кўрсата олади.

1- б и й. Бундан чиқди, сиз ҳокимнинг кўланкасини ўзига кўрсатадиган кўёшимсиз?

Ойдўс бобо. Мен бундай деганим йўқ!

2- б и й. Кўнғирот ҳокими сиз ҳақингизда гапирганида “Ойдўс ҳар сафар Хивага мушукдек мулоим бўлиб боради-да, тулки бўлиб қайтади” деган гапни кўп айтади. У ўзини сизнинг ўрнингизда кўргиси келганидан шундай демасми экан?

Ойдўс бобо. Ҳар ким бошқаларни ёмонлаганда ҳам, мақтаганида ҳам ўз қаричи билан ўлчайди.

3- б и й. Бир одам “Мен шаҳарда яшайман” деб мақтанганида Арасту ҳаким “Бунинг аҳамияти йўқ, сен шунга лойиқмисан, ҳамма гап мана шунда!” деган экан. Ўзингиз қорақалпоқларнинг хони бўлишга лойиқмисиз?

2- б и й. Нега бундай дейсиз? Кўнғирот уруғининг кўлдовли шаҳобчасидан чиққан Ойдўс бий хон бўлишга ҳар жиҳатдан лойиқ!

О й д ў с б о б о. Барчангизга менинг саволим шуки, биз қорақалпоқларнинг ҳам мустақил хонликка эга бўлишга ҳаққимиз борми-йўқми?

2- б и й. Хонликка эга бўлишимиз керак. Ана ўшандагина биз ҳам кирови эл бўламиз.

1- б и й. Тўғри!

О й д ў с б о б о. Менимча, мустақил хонликка эга бўлиш йўлида иш бошлар эканмиз, ким хон бўлади деган масала ҳозирча ҳеч кимни қийнамаслиги керак. Балким сизларнинг орангиздан ақлироқ биров бўлар...

Бийлар бир-бирларига маъноли қарашадилар.

1- б и й (*ёнидаги бийга.*) Сен бўлмайсанми?

2- б и й. Ўзингнинг номзодингни таклиф қилайми?

3- б и й. Хонлик?! Эҳ-ҳе! Кўйинглар, тинчлик керак!

О й д ў с б о б о. Хонликнинг ўзидан кўрқишнинг кераги йўқ, лекин уддалаёлмасман деб кўрқиш мумкин!

3- б и й. Бундан қирқ йил аввал Хива хонлигининг тахтини эгаллаган қорақалпоқ Ёдгорбек беш йил тўлиқ ҳукмронлик қилолмади. Ўзимизнинг қорақалпоқлар уни тахтдан ағдариб ташлаб, ҳаттоки ўлдириб тинчишди.

1- б и й. Ўша Ёдгорбек хоннинг кўргиликларини сиз ҳам такрорлаб кўйишингиздан кўркмайсизми, Ойдўсбий?

О й д ў с б о б о. Ёдгорбек кўпни кўрган қадимий саройнинг нозик фитналарини тушунмаган, менимча. Шунинг учун ҳам Хивага хон бўлишни орзу қилмайман. Лекин бизнинг хонлигимиз тузилса, кўп қадимий тажрибага эга, хазинаси бой, олим-уламолари азалдан оламга машҳур Хива хонлигининг қўллаб-қувватлашига муҳтож бўлади, албатта.

3- б и й. Қорақалпоқ хонлиги ташкил топиб, ўз қадини ростлаб олса, муродингиз ҳосил бўлар дейман?

О й д ў с б о б о. Агар бунга гумонингиз бўлса, шу бугуноқ барча бийлар онт ичишимиз керак бўлади: Хива хонлиги билан жондош-қондош эгизаклардек яшашимиз керак!

2- б и й. Бизлар-ку, келишдик дейлик, лекин келгуси авлодлар бунга кўнармикан?

О й д ў с б о б о. Бунга ҳам гумон бўлса, барчамиз имзо чекиб, келгуси авлодларга васиятнома ёзайлик!

2- б и й. Бунга ҳам келишиш мумкин... Бироқ сизнинг ўзингиз атоқли бий бўла туриб, икки бирдай тирик укаларингиз билан тил топишолмай юрганингизда келгуси авлодларга қай тилда нима дея оласиз?

О й д ў с б о б о. Менинг жончиқар жойимни эзасиз-а, дўстим!

3- б и й. Энди менинг шу бир саовлимга жавоб беринг! Бир томонда - Хивадан ажралиб чиқиш, иккинчи томонда - Кўнғирот ҳоқимига қарши туриш халқнинг бошига улкан фожиаларни бошлаб келмайдими?

2- б и й. Ваҳима қилманг-э, унчалик эмас-э! Ҳамма гап ўзимизга, халқ бахти учун қанчалик астойдил курашишимизга боғлиқ.

3- б и й. Халқ бахти учун курашувчилар халқ душманларининг найзасига кўксини қалқон қилиши, бундайларга ўзи ҳам найза санчиб, қилич ура билиши керак бўлади. Хўш, Ойдўс бий икки инисининг душманлигига қарши нима қила олади?

Ойдўс бобо. Бугун мустақил хонлик тузишга келишиб, шу ниятимизни Хива хонининг ҳузурида яқдиллик билан тасдиқласангиз, барча ишларни сизлар кутгандек қилишга тайёрман.

1- б и й. Хива хони билан дийдорлашиб, тиллашиб, хонлик тузиш хусусида арз қилиб юрган ўзингиз, Ойдўсбий! Шунинг учун хонлик тахтига ўтиришга тавсия қилинадиган биринчи одам сиз бўласиз, албатта.

Ойдўс бобо. Аввалига мустақил хонликка рухсат олайлик! Ана ундан кейин тахтга мени лойиқ кўрмасангизлар, ихтиёр ўзларингизда.

1- б и й (*ёнида ўтирган Ойдўс бийга ишора қилиб шивирлайди.*) Бечора қариб қолди-да! Улаётганида миясини олиб, бошқа бир каллага солишнинг иложи бўлса эканки!..

2- б и й. Агар бўлиштириб келса, унинг мияси бизлардек уч-тўрт бийнинг бошига базўр сиғарди-ёв!..

3- б и й. Ойдўс оға! Бўпти, Хивага ҳаммамиз борамиз. Хон элимизга мустақил хонлик инъом этса, қабул қилайлик-да, шу “Маслаҳаттепа”га қайтиб келиб, орамиздан хон сайлайлик.

Б и й л а р. Маъқул!

– Энди таомлар келтирилсин!

– Аввало нон олиб келинсин! Аҳдимизни бузмасликка нон ушлаб қасам ичайлик!

Ойдўс бобо. Яхши таклиф! Қани, нон келтиринглар!..

К ў р и н и ш

О ш п а з киради.

...Кутилмаганда атроф-теваракдан от туюқларининг дупурлаши билан аллақандай босқинчиларнинг “Ур!”, “Аяма!”, “Ўлдир!”, “Ойдўсни кўрсанг ушла!” деган хитоблар эшитилади. Ошпаз олиб келган каттакон нонни бийлар эндигина ушатиб, оғзига сола бошлаганида рўй берган бу ҳодиса барчани эсанкиратади. Ҳаммалари апил-тапил ўринларидан туриб, отларига етиб олишга ошиқадилар.

Ташқарида яна шовқин-сурон, бақир-чақир, дод-войлар: “Ие, Бегис, сенга нима бўлди? Бу оғанг Ойдўснинг “Маслаҳаттепа” си-ку!”, “Миржиқ, сен ҳам оғангга душманмисан, нима бало? Тўнгич ўғлинг туғилганида уйингга атоқли бийларни бошлаб келиб, ўғлингга Эрназар деб от қўйган Ойдўс бийнинг ўзи эди-ку!”, “Ойдўснинг гапларига ишонманглар!”, “Ойдўс алдоқчи!”, “Ойдўс шухратпараст!”... Босқинчи навкарлар кириб келадилар. Тўрт навкар икки тарафга туриб, ўртада йўл очадилар.

1- н а в к а р. Орадан ўтманглар, Қўнғирот ҳокими келяпти!..

Совут кийиб, қурол-яроғ ушлаган Ойдўс бобо бундай гапларга парво қилмай бостириб келади.

Ойдўс бобо (*ортидаги йигитларга.*) Менга аввало Бегис билан Миржиқни кўрсатинглар! Оққўнгил халқимнинг бир навқари сифатида унинг душманларини аямайман! (Қиличини юқори кўтаради.) Сизлар ҳам аяманглар!

1- б и й (*бунинг ҳам қўлида қурол-яроғ.*) Ойдўсбий, ана, қаранг! Ана, Бегис, ана, Миржиқ!

Ойдўс бобо. Ўз халқига раҳм қилмаган ёвузларни!..

Ғижинганича олдинга интилади.

П а р д а ё п и л а д и

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

117

Уруш тугаган, лекин жанг майдонида ҳали ўпкасини босолмай йиғлаётганлар, қилич ва ё найзадан яраланганлар, яраларидан оққан қонни тўхтатолмай инграниб юрганлар... Ҳаммаси ўзича гудранади:

- Кўнғирот ҳоқими худонинг ғазабига учрайди ҳали!
- Ойдўс бий шу кетшида элни бир балога йўлиқтиради..
- Ойдўсга тил текизма, элга ўз оти билан аталадиган хонлик олиш учун туғишган иниларини ўлдирди-ку у!
- Мустақил хонлик бўлганда ётиб ермидик!
- Барибир ўша меҳнатимиз меҳнат-да!
- Бизга қандай хонлик бўлса ҳам барибир!
- Ҳеч ким ётқизиб оғзингга қуймайди!
- Ким бўлсаям бизни ўз тинчимизга қўйсин!..

Чиройли қурилган “Маслаҳаттепа”нинг барча хоналари бузилган. Вайрон ҳолида ҳам хонликка муносиб ҳашаматли бино бўлгани кўриниб турибди.

Вайроналар орасидан ярадор бийлар, оқсоқол-қариялар амал-тақал чиқиб келишмоқда. Дутор билан қўбиз кўтарган бир бахши билан бир жиров нима қилишини, қаерга юриб, одамларга нима дейишини билолмай ҳайрон. Қиличсиз-найзасиз, кийимлари йиртилиб қонга беланган, ялангбош, юзига, соқол-мўйловларига қон сачраган Ойдўс бобо бу манзарага қараб ўтиради-да, қўлларини осмонга чўзиб, юраги тўлиқиб нола қилади.

Ойдўс бобо. Э-э, худо! Бу қандай кўргилик?! Оғзини очса ўпка-жигари кўринадиган менинг оққўнгил халқимни яна нега бундай кулфатларга гирифтор қилдинг?! Нега? Нега?.. “Гирифтор қилган ўзинг!” дейсанми? Шунинг учун қарғишинг тегдими! Халқ бахтига чанг солганлардан бўлгани учун ҳасратли юрагим қаҳр-ғазабга тўлиб... икки бирдай туғишган инимни ҳам аямадим... Бас шундай экан, бу кулфатга мен айбдорманми? Йўқ, йўқ!.. Икки иним халққа қарши туриб, мени қотилликка ўзлари мажбур қилишди. (*Атрофидаги вайронага кўз ташлайди.*) Буларнинг бари элимда мустақил хонлик ўрнатиш ниятида улуғ Хива хони ўз усталарини юбориб, қурдириб, бизга қилган шоҳона эҳсони эди... Бари ер-яксон бўлди, Бузганлар орасида менинг жигарларим Бегис билан Миржиқ ҳам бор эди... Уларни ўлдиришдан бошқа иложим қолмади... Менга осонми?! Учарга қанотларим, юарга оёқларим, кўз қароқларим эди-ку, улар. Мана энди... ўз халқимгина эмас, бутун одамзодни бағрига сиғдирган бу кенг жаҳон ҳам кўзимга игнанинг тешигидай тор кўриниб турибди. Энди нима қилай? Қайга борай? Ер ёрилса экан, тириклайин ерга кирардим-кетардим. Улуғ Хоразмнинг шухратини оламга ёйган буюк полвон-шоир Паҳлавон Маҳмуднинг “Нуҳ алайҳиссалом тўфон азобини бир марта бошидан кечирган бўлса, мен ҳар куни...” дегани эсимга тушса, “шундай улуғ инсон нега шунча азоб чеккан экан?” деб ажабланиб эдим... Менга ўхшаганлар кўрадиган азобларни ҳам олдиндан ҳис қилиб шундай деган экан-да у! Мана, менинг ҳаётимда ҳам ҳар куни бир кулфат, офат, тўфон...

Уч бий кириб келади.

1- б и й. Сабр қилинг, Ойдўс оға! Шу кўргиликлар ҳам толеимизда бор экан!

2- б и й. Бу кулфатлар ҳам элимизнинг пешонасига азалдан ёзиб қўйилган бўлса не ажаб!

3- б и й. Ўзингизни қўлга олинг, Ойдўс оға! Бу дунёнинг турган-битгани зулмат-зимистон эмас. Бизга аталган ёруғ кунлар ҳам бордир ҳали!

2- б и й. Энди ҳозирги аҳволимиздан келиб чиқиб, энг тўғри йўлни қидиришга мажбурмиз... Энди йўл бошланг! Сизнинг илтимосингизга биноан Хива хони ҳузурига бориш учун кўп бийлар йиғилиб келишди.

3- б и й. Сизга ишонадиган, қолаверса элимизда мустақил хонлик бўлишини истайдиганларнинг барчалари шу ерда.

О й д ў с б о б о. Қани улар?

1- б и й. Ташқарида. Бирози сизни уйингизда деб ўйлаб ўша ёққа кетишди.

О й д ў с б о б о. Айтинглари, ҳаммалари бу ерга келишсин. Аввал манови ярадорларни уйларига обориб, ўлганларини ерга қўййлик!..

Бир неча бийлар кириб келишади.

П а р д а ё п и л а д и.

Ёпиқ парда олдидаги кенгликда Ойдўс бобо бошлиқ бир неча бийлар келмоқдалар.

О й д ў с б о б о. Кўнгилни чўқтирманг, биродарлар! Худо ёрлақаб элимизда мустақил хонлик ўрнатсак, бу йўлдаги курашда шаҳид кетганларга ёдгорлик ўрнатамиз.

1- б и й. Кўнғиротлиларнинг қутилмаган ҳужуми чоғида ўлганларнинг барчасига ёдгорлик ўрнатилиши керак!

2- б и й. Ҳали шошмайроқ тур! Хонликнинг хазинасини нима билан тўлдиришни ўйласанг-чи, аввал!

1- б и й. Одам боласи бу дунёга борни йўқ қилиш эмас, йўқдан бор қилиш учун келади!

О й д ў с б о б о. Азиз биродарлар! Биз ҳозирга қадар борига шукур қилиб яшадик. Энди ҳаракат ҳам керак. Дунёда бўшлиқ йўқ, яхшиликни қувласанг, ўрнини ёмонлик эгаллайди, аксинча, ёмонликни қувласанг ўрнига яхшилик келади. Худо хоҳласа, ўзимиз ҳам ҳаракат қилсак, энди бизда яхшилик ҳукм суради, деган умидим бор.

Б и й л а р. Илоё айтганингиз келсин, овмин!..

О й д ў с б о б о. Мана, дўстларим, ўтган гал Хива хонининг Бош вазири мени кузатиб келиб, ортига қайтган жойга етиб келдик. Ушанда у манови ариқнинг кўприги устида атрофга қараб, “Агар сизларга мустақил хонлик берилса, шу жой икки хонлик ўртасидаги чегара бўлади, деган эди...”

1- б и й. Ие, атроф чангалзор-ку!

2- б и й. Айнан шу чангалзорни танлашда бир қинғир ният йўқми экан?

1- б и й. Сарой аёнлари бир шумликни бошламоқчимиз?

О й д ў с б о б о. Бундай ноўрин гумонларни қўйингизлар!

2- б и й. “Энди орамизда ҳамиша чангал туради” деган тагдор ишора бўлмаса майли эди-я!

О й д ў с б о б о. Ҳамма нарсани ёмонликка йўявермаслик керак!

Д ў с п а н. Кимнинг қалбида қинғир нияти бўлса, у бошқаларни ҳам қинғир ниятли деб ўйлайди.

1- б и й (3-бийга.) Ойдўсбийни йўлдан оздираётган сен эканинг энди маълум бўлди, ошна!

2- б и й. Иниларини ўлдиришида ҳам сенинг қўлинг бўлса керак-ов!

О й д ў с б о б о (уларнинг сўзларини эшитмайди.) Биродарлар, шу ерда бир муддат тўхтаб, манови чангалзорга қуллуқ қилиб ўтсак нима дейсизлар?

2- б и й. Балки алифга таъзим, калтакка қуллуқ қилиш мумкин-дир, лекин келиб-келиб аллақандай чангалзорга?!

1- б и й. Чангал ҳам худонинг яратган неъматидир! Баъзида наинки чангал, иблисга ҳам таъзим қилишга тўғри келади, демоқчидир-да?

О й д ў с б о б о. Иблисга таъзим қилинмайди! Бироқ чангал, умуман олганда, фойдали нарса.

3- б и й. Турли хил ёвуз ниятларни у томонга ҳам, бу томонга ҳам ўтказмай ушлаб қоладиган чангалзорга бош эгсак эгибмиз-да!!

О й д ў с б о б о. Биродарлар, бахту бахтсизлик деганлари фикрлай оладиганлар учун баайни сояга ўхшайди: қувласанг қочади, қочсанг қувлайди. Биз шу топда бахтни қувлаб эмас, бахтсизликдан қочиб келяпмиз! (Барча бийлар бир-бирларига ажабланиб қарайдилар.) Баъзиларнинг қилдан қийиқ қидириб ёмон хаёлларга боришларини олдиндан билганимиз учун бу чангалзорни “Мойли чангал” деб аташ ниятида атайин тайёргарлик кўриб келувдик.

1- б и й. Нега энди “Мойли чангал”?..

Бийлар бир-бирларига қараб кулишадилар.

О й д ў с б о б о. Хива хонлиги бизларга қорақалпоқ хонлигини тузишга рухсат берганини эълон қилгудек бўлса, ўзимизга яқинроқ сарой аъёнларини чақириб зиёфат беришимиз учун яхши ният билан етти қўйни сўйдириб, Дўспан етаклаб келаётган икки отга юклатган эдим!

1- б и й. Ие, шунақа денг! Мен бу отларда қўшимча ундирилган солиқлар олиб келинапти, деб ўйлабман.

2- б и й. Яхши ният ярим давлат деганлар. Ишқилиб, охири бахайр бўлсин-да!

О й д ў с б о б о. Ана ўша қўйларнинг думбаларидан майдалаб кесиб, манови чангалларга битта-битта илиб чиқинглар!

2- б и й. Буниси нимага керак?

1- б и й. Хива хонининг сизга берган ваъдасининг чинлигига шубҳангиз борми дейман, Ойдўс бий?

О й д ў с б о б о. Шубҳалансам, барчаларингизни Хивага бошлаб келмас эдим.

3- б и й. “Хоннинг иши – шайтоннинг иши” деган гап бекор айтилмагандир-ов!

О й д ў с б о б о. Ундай деманглар, ахир хон Худонинг ердаги сояси бўлади, шайтоннинг малайи эмас!..

Ойдўс бийларни бошлаб, сахнанинг бир четидан ичкарига кириб кетади. Орқароқ-да бир гуруҳ бийлар ўзаро гаплашиб келадилар.

– Ишқилиб, Хива хони ғазаб қилиб заптига олмаса бўлди!

– Чангалзор ҳам яхши ният билан мойланди-ку! Хоннинг кўнглини юмшатиш учун ҳам энди қаҳр ё шубҳа эмас, меҳр керак, иним.

– Хива хонлигининг обрўсини ўйлабоқ ўша хон Кўнғирот ҳокимига қарши турган, ҳатто унга тарафдор икки туғишган инисини ўз қўли билан ўлдирган одамга раҳми келганиданоқ унга ёмонлик соғинмасе керак?..

– Менимча, хон Ойдўс бийнинг бири йўлбарсдай, бири арслондай икки инисидан ҳайиққанидан уни ҳурмат қилар эди... Энди, очиги, Хивадан хурсанд бўлиб қайтишимизга кўзим етмайроқ турибди.

– Кўйинглар, ёмон ният қилманглар! Ундан кўра, мард бўлсангиз, хон қабул қилганида шунга ўхшаган гапларингизни очиқ айтингизлар!

– Ие-ие, сен жуда мард чиқиб қолдинг-ку!..

– Нима бўлганда ҳам Ойдўс бийнинг нияти менга маъқул: агар қорақалпоқ хонлиги тузилса, наинки бизлар, Эдил билан Ёйиқ тарафларга, Хитой, Афғонистон, Ҳиндистон мамлакатларига, Россия билан Усмонлилар салтанатига сочилиб кетган қондошларимиз, бутун жаҳондаги жамики бошига қора қалпоқ кийганлар учун чинакам бахт эди-да, бу!..

– Тўғрику-я, лекин бизда хонлик тажрибаси борми ўзи?

– Хонлик бўлганда ҳам уруғларимиз орасида тахт талаш бошла-ниб, тагин тумтарақай бўладиган замонлар келмаса эди!

– Бу хавотирингиз ҳам ўринли. Азалдан худонинг қарғишига қолган халқимизми, нима бало!

– Ойдўс бобо тилда қорақалпоқ хонлиги деса ҳам, аслида, худо билади, кўнгида қандай ниятлари бор...

Д ў с п а н (*ортига бурилиб.*) Қани, етишиброқ юрайлик! Ана, шаҳар дарвозасининг олдида хоннинг бош вазири, махрами, ясовуллари бизни кутиб туришибди.

Ҳамма олға қараб қадамини жадаллатади.

ПАРДА ОЧИЛАДИ

К ў р и н и ш

Хива шаҳрининг баланд ва муҳташам дарвозаси олдида бош вазир, махрамлар, мулозимлар, ясовуллар сафланиб туришибди.

Ойдўс бобо.. Э Худо, ўзинг охирини бахайр қилиб ниятимизга етказгайсан! (*У қўлларини кўксига қовуштириб, тавозе қилган ҳолда олдинга юради. Бийлар ҳам унга тақлид қилиб эргашар эканлар, ўзаро гаплашишда давом этадилар.*)

1- б и й. Илоё қадамимиз кутлуғ келсин!

2- б и й. Агар мустақил хонлик берса, хоннинг оёқларига бош уриб, уни ўпганим бўлсин!

1- б и й. Мустақил хонликка эга бўлганимиз яхши, бироқ унинг тахтига Ойдўс ўтирса, элимизда нақ охирзамон бошланади дейверинг!

О в о з. Нега энди?

1- б и й. Азбаройи тахтга ўтириш умидида икки инисини ўлдирган қотил тахтга ўтиргач, кимга шафқат қилар экан?..

Бош вазир виқор билан юриб келиб, қорақалпоқ бийлари билан саломлашади.

Б о ш в а з и р. Ассалому алайкум, бий бобо!

Ойдўс бобо.. Ваалайкум ассалом, бош вазир жаноблари!

Б о ш в а з и р (*ҳаммага.*) Ассалому алайкум, улуғ қорақалпоқ элининг донишманд бийлари!

Ҳ а м м а. Ваалайкум ассалом!..

Б о ш в а з и р. Муҳтарам бийлар! Мен сизларга хон ҳазратларининг бир илтимосларини етказиш учун йўлингизга пешвоз чиқдим. Албатта, узоқ йўлдан чарчаб келдингизлар. Сизлар учун махсус меҳмонхона тайёрлаб қўйилган. Бугунча ўшанга бориб ювиниб-таранингизлар, дам олингизлар, овқатландингизлар...

Х о н м а ҳ р а м и. Доно бийлар, айтиб қўяй, ҳар бирингизнинг ҳар бир ҳаракатингиз алоҳида диққат-эътиборимизда турибди. Амударёдан ўтгандан кейинги ҳар бир қадамнингиз, ҳатто чангалли чегарани “Мойли чангал” бўлсин деб келишиб олганларингизни ҳам биламиз!

Бийларда ажабланиш, эсанкираш, таажжуб аломатлари кўришиб, ўзаро шивирлашадилар:

– Бундан чиқди, орамизда хоннинг айғоқчиси бор экан-да, а?
– Ойдўснинг ўзидан бошқа хон билан тиллаша оладиган ким бор орамизда?

– Ойдўс бий биз билан юрган ҳолда ҳамма хабарни буларга қандай етказиб улгурди?

– Имо-ишора орқалиёқ етказгандир-да! Ё аввалдан тил бириктириб олганми?..

– Тилларингни тийиброқ юринглар! Тил югуриги бошга деганлар!..

Х о н м а ҳ р а м и. Ҳурматли бийлар! Доно қорақалпоқлар! Хон ҳазратлари сизларни эртанги машваратда қабул қилади. Сизлар ҳам умумий йиғилишга қатнашиб, бевосита хон ҳазратлари билан суҳбатлашиб бахтига мушарраф бўласизлар!

О в о з л а р. Хон билан юзма-юз ўтириш... қандай бахт!

– Бундай саховатли хон оламда бўлмаса керак!

– “Хон биз лақабларни бошлаб лақиллатади” деганларнинг оғзига тош!...

Д ў с п а н. Ақалли шу ерда ўз ортларингни ўзларинг очмай жимгина турсаларинг бўлармиди!

О й д ў с б о б о. Сизларга раҳмат, жаноби вазир, жаноби маҳрам!

Б о ш в а з и р (бир ясовулни ёнига имлаб чақиради.) Буларни меҳмонхоналарига бошлаб бор! Ҳаммаси жойида бўлсин!

О й д ў с б о б о. Қани, кетдик, биродарлар! (Ҳамма унга эргашади).

Х о н м а ҳ р а м и. Сиз бир муддат тўхтанг, Ойдўс бобо! Айтиб қўяй, қабул маросими қорақалпоқлар бир пайтлар хон ҳазратларига совға қилган катта Оқ ўтовда бўлади. Аммо сизларга шуни ҳам айтиб қўяйки, эртага хон ҳазратларининг хузурларига келганларингизда ўтовга кириб салом берсангиз ҳам, ўтовнинг ташқарисида туриб салом берсангиз ҳам айбдор ҳисобланасиз!.. Хўп, майли, яхши дам олингизлар!

Бийлар сесканиб, эсанкираб, таажжубланиб бир-бирларига қарайдилар:

– Ие, бу қанақаси? Топишмоқми?

– Топишмоқ эмас, жоннинг тузоғига ўхшайди-ку!..

О й д ў с б о б о. Топишмоқ бўлса топамиз, жумбоқ бўлса ечамиз, тузоқ бўлса қутулиш йўлини биргалашиб қидирамиз!..

П а р д а ё п и л а д и.

К ў р и н и ш

Саҳна олдида бийларнинг ҳар бири ўз дардини айтиб, оҳиста одимлаб ўтаверадилар.

1- б и й. Бош вазирнинг “Улуғ қорақалпоқ элининг донишманд бийлари” деганини эшитиб нақ бошимиз осмонга етди-ёв!

2- б и й. Маҳрам “Доно қорақалпоқлар!” деди-я, буни қаранг!

3- б и й. О-о, бечора лақмалар!

1- б и й. Нега ундай дейсан? Ким лақма?..

3- б и й. “Улуғ қорақалпоқлар” билан “донишманд бийлар”ни хон қандай дўзахга жўнатмоқчи бўлиб турганини сезмадингизларми, ахир!

2- б и й. Сал-пал сезгандек бўлдик-ку-я!..

3- б и й. Бўпти-да! “Сикқанга ҳам биттанга, сифмаганга ҳам биттанга” дегани мана шу бўлади! Энди бу дўзахдан омон чиқиб бўпсиз!

О й д ў с б о б о. Биродарлар! Ҳаммамиз ҳам роса чарчаганмиз. Меҳмонхонага борайлик, дам олайлик, ақлимизни жамлайлик! Кейин маҳрам айтган шартни бамайлихотир муҳокама қилаверамиз.

1- б и й. Бажариб бўладиган шартми шу?!

3- б и й. Шартнинг маъносини тушундингизми ахир, ўтовга кириб салом берсак ҳам, кирмай салом берсак ҳам айбдор саналиб жазоланадиган бўлгач?..

Бийлар баайни дор олдида турган гуноҳкорлардек жон қайғусида бир-бирларига мўлтирашиб қарайдилар.

О й д ў с б о б о. Шошманлар, дўстлар! Аввал меҳмонхонага бориб, чой-пой ичиб, жон чақирайлик, ана ундан кейин ўйлашиб кўрайлик!..

1- б и й. Шу топда улуғ Абдураҳмон Жомий ҳазратларининг:

Нодонда яхши фикр бўлганми, қачон?

Пуч ёнғоқда мағиз бўлганми, қачон?

деган бир байтини эслаб қолдим-да, Ойдўс бий!..

2- б и й. Азбаройи шумлик билан икки инисидан кейин бу ерда бизни ҳам асфалософилинга жўнатиб, ўзи кимсасиз тоғда ёлғиз кийикдек яшамоқчи бўлганга ўхшайди-ку, бу Ойдўс бий!

3- б и й. Азаматлар! Мен ҳам Ойдўсни эндигина тушуниб тургандекман. Шу топда улуғ Жалолиддин Румий ҳазратларининг:

Нодонга айтилган гап — ушлови йўқ шамол.
Унга олам насиҳати — ғалвирдаги сув мисол,

деганини эслаб!..

1- б и й. Уялмай-нетмай шунчамизни шунча алдаб-лақиллатдингиз-а, Ойдўс бий!

2- б и й. Энди бошимиз омон қолганига шукур қилиб тезроқ қочиб қолайлик!

4- б и й. Қани, бу ёғига ҳам йўл бошланг, Ойдўсбий, сизнинг ортингиздан қочайлик!..

Шу пайт бийлар орасидаги бир нотаниш қорақалпоқ куюшқонга қистирилиб гап кўшади.

Н о т а н и ш қ о р а қ а л п о қ. Шоирлар шоҳи Абулқосим Фирдавсийнинг шундай ҳикматли сатрларини эшитганмисизлар:

Нодондан ёмонлик келади фақат,
Нодон билан умр қилмайди шафқат!..

О й д ў с б о б о (нотаниш қорақалпоққа.) Ҳай, шўрпешона, ҳов

ўшанда олдимга йиғлаб келиб “Хивада ўқиб юрибман, шаҳарда яшаш маза экан деб юрган бир қорақалпоқ боласиман...” деб ялиниб-ёлворганинда тўппа-тўғри хоннинг ўзидан илтимос қилиб, сени Девонга ишга олдирган эдим, эсингдами?..

Нотаниш қорақалпоқ. Хўш, нима бўпти шунга? Сенсиз ҳам бир амаллар эдим! Девонда ишлаш учун катта ақл керак, билдингми! Шу нарса менда аввал-бошданок етарли бўлганидан кейин!..

Ойдўс бобо. О-о, бечора, қай бир нияти қинғирларнинг нуқси уриб, тўғри йўлдан ҳам қийшиқ юришни ўрганибсан-а!

Нотаниш қорақалпоқ. Энди яхшиси Саъдий Шерозийдан эшитинг!

Қаридан кутманглар тайинли фикр,
Ёшлик ортга қайтмас тушсанг ҳам зикр!

Кетади

1- б и й. Ойдўс ўзи одам қилган Нотаниш қорақалпоқнинг манови хурмача қилигига қараб туриб ҳаммаси тушунарли бўлди! Демак, Хива хони Ойдўсни лақиллатган! Энди бошимиз бўйнимизда турганида тезроқ элга қайтганимиз маъкул!

2- б и й. Ўзинг ҳам бир нима де, Ойдўс! Бироқ айтиб қўяйлик: биздан ажралиб ёлғиз ўзинг қолгудек бўлсанг, “Мойли чангал”ингга ўт қўямиз: мойи бор чангал яхши ёнади!

3- б и й. Чангалзор оралаб ўтган ариқнинг баланд кўпригига ҳам ўт қўямиз! Ўша куйиб-қорайган кўприк мабодо чегара бўлса, балки кейинчалик “Қорақўпир” деб аталар!

Ойдўс бобо. Шошманглар энди, ақл билан иш қилинглар, биродарлар!

3- б и й. Майли, у билганини қилаверсин, биз элга қайтайлик! Муҳташам меҳмонхонасини ҳам елкамизнинг чуқури кўрсин! Нима дедингизлар?..

Ойдўс бобо билан Дўспандан бошқа ҳамма тўхтаб қолади.

Ойдўс бобо. Барака топгурлар, юринглар энди! Меҳмонхонада ўйлашиб-кенгашамиз дедим-ку!

Ҳеч ким унинг гапига кулоқ солмайди. Ҳамма бийлар ўз йўлларига кетадилар.

Ойдўс бобо (*сир бой бермасликка тиришиб, Дўспанга ночорноилож кулиб қарайди.*) Эртага хоннинг ўтовига киришнинг йўлини икковгинамиз топа оламмизми?

Дўспан. “Бир калла — бир калла, икки калла — икки калла”! Астойдил бош қотирсак, топармиз, бий бобо! Ихтиёримизда ҳали бир кеча-кундуз бор-ку!

Ойдўс бобо. Яша, чироғим! Бир йўлини топмай қўймаймиз!

Чироқ ёниб-ўчади ва қайта ёнади.

ПАРДА ОЧИЛАДИ

К ў р и н и ш

Хон саройи. Каттакон ўтовнинг тўрида хон ўтирибди. Ўнг томонида бош вазир, чап томонида маҳрам ва бошқа сарой аъёнлари.

Х о н. Шундай қилиб, Ойдўсдан бошқа бийлар кўрққанларидан ортларига қайтиб кетди, дедингизми?..

Б о ш в а з и р. Шартимизни яхшигина тушунишган кўринади!

Х о н. Мунча ҳаммаларини кўрқитадиган қандай шарт қўйган эдингиз?

Х о н м а ҳ р а м и. Жаноби олийлари, аввал бундан етти юз йил аввал яшаб ўтган Рашидиддин Ватвот лақабли Муҳаммад бинни Абдумаликка боғлиқ бир латифа айтсам майлими?

Х о н. Қани, эшитайлик-чи!

Х о н м а ҳ р а м и. Рашидиддин салжуқийлар даврида қарийб юз йил яшаб, кўпни кўрган зўр шоир!..

Х о н. Ҳа, аввал ҳам бир айтган эдингиз! Энди бу ёғини қисқароқ қилинг!

Х о н м а ҳ р а м и. Улуғ салжуқийлар давлатининг подшоси Султон Санжар ўзига қарашли Хоразм ҳукмдори Қутбиддин Муҳаммад вафот этгач, унинг йигирма тўққиз яшар ўғли, салжуқийлар мамлакатининг асосий қалъаси Марвда таҳсил кўрган Оловиддин Жалолиддин Отсизни ўрнига тахтга ўтқзади. Ажойиб ватанпарвар, Хоразмнинг асл фарзанди Отсиз Султон Санжарга очиқ қаршилик кўрсатмайди-ю, бироқ унинг ожиз томонларидан усталик билан фойдаланиб, салжуқийлар ҳукмронлигини заифлаштиришга, ҳатто уни ич-ичдан емиришга муваффақ бўлади!

Х о н. Қандай қилиб? Нима демоқчисан?!

Х о н м а ҳ р а м и. Демоқчиманки, Ойдўс бий ҳам ажойиб ватанпарвар... Шунинг учун сизнинг ҳузурингизга ҳар тарафлама ўйла-ниб, айрим хомроқ ўйларини обдон пишитиб кирсин деган ниятда...

Х о н. Ўзидан бошқа ҳамма бийларни кўрқитиб қочиргулик қан-дай шарт қўйувдингиз, шуни айтинг-да!

Х о н м а ҳ р а м и. Сиз оқ ўтовда ўтирганингизда ҳузурингизга юрак ютиб киролмайдиган, ташқарида ҳам узоқ туриб қололмайдиган биттагина шарт қўйдим-да!

Х о н. Нима бўлганда ҳам сиз кимсан Жалолиддин Отсиз билан Ойдўс бийни тенглаштирманг! Ойдўс бий қанчалик ақли, шумгина кўринмасин, ниҳояти бир саҳройи, бунинг устига, уруғи қўй! Юртдошлари ҳам унга осонгина эргаша қолмайди. Лекин агар уларнинг бошларини қовуштиришга кўмаклашсак, Худо шоҳид, Хоразм хонлигининг оламшумул доврўғига доврўғ қўшган бўламиз!

Б о ш в а з и р. Сиз ҳақсиз, олампаноҳ! Буёғи Ойдўс бийда ўткир ақл бор — ҳар қандай муаммони еча олади. Фақат ёрдам берилса бас...

Х о н м а ҳ р а м и. Унинг биздан ажралиб чиқадиган мустақил хонлик талаб қилаётгани менга мутлақо ёқмаяпти, хон ҳазратлари. Ёдингизда бўлса, Хивада ўқиб, шу ерда қолган бир қорақалпоқ бо-ласини сизнинг ўзингиздан илтимос қилиб девонга ишга олдирган эди... Ойдўснинг нияти ҳатто ўша болага ҳам ёқмай турибди-да!

Х о н. Бир-бирларини ёқтирмаслик биз туркийларнинг қонимизда бор!.. (Бош вазирга.) Сиз нима дейсиз?

Б о ш в а з и р. Ҳақ гапни айтдингиз, олампаноҳ! Жаҳондаги жамики туркийларни ягона мамлакатга бирлаштироқчи бўлган

Бўмин ҳоқон, Элтариш ҳоқон афсоналарда “Қирқ қиз” оти билан шуҳрат қозонган оналаримиз, Амир Темур бошқа кўпдан-кўп улуг аждодларимизнинг тақдирлари сизнинг гапингизга яққол мисол бўла олади!

Х о н. Ўз халқини севадиган ҳар бир инсон бошқаларнинг ҳам ўз халқини севишини тўғри тушуниши керак. Менимча, ўз эли Ойдўс бобонинг кўнглида нима борлигини ҳали дурустроқ англаб етмаяпти. Шу сабабдан унинг дарди-дунёси қоронғи бўлиб, аччиқ устида икки инисини ўлдиришга мажбур бўлганини ҳам тўғри тушунишимиз керак. Шуларни кўра-била туриб, Ойдўсга биз ҳам тескари қарасак, ҳақиқий элсуяр, бағрикенг бир туркийга, унинг халқига ёмонлик соғинган бўламиз.

Б о ш в а з и р. Тўғри айтасиз, хон ҳазратлари.

Х о н. Қорақалпоқлар ҳам бизга ўхшаган, туркманлар, қозоқлар, Олатовдаги оқ қалпоқли қирғизлар, олисдаги озорбайжонлар, татарлар, бошқирлар сингари келиб чиқиши туркий халқ. Бугун барча туркийларнинг ўз хонлиги бор, бас шундай экан, нега бу бечораларда бўлмадлиги керак?

Х о н м а ҳ р а м и. Сиз кўллаб-қувватласангиз, улар ҳам яхшигина хонлик бўлади, албатта. Мен фақат хон бўладиган одамнинг ақлини синаб кўрмоқчи эдим, холос.

Х о н. Синаш керак, албатта. Агар афсона-ривоятларга суянадиган бўлсак, қорақалпоқлар туркийлар бирлашганида уларга ташқаридан ҳужумлар чоғида қуролли босқинчиларга қарши кўксини қалқон қилувчи энг жасур жангчиларга айланадиган ёвқур халқ. Уларнинг шундай жанговорлиги сабабли урушларда эркаklarининг кўплари қирилиб, нуфузи озайиб кетгани ҳам бугунги кунда ҳеч кимга сир эмас.

Х о н м а ҳ р а м и. Аслини олганда, қорақалпоқлар биз ўзбекларнинг бир уруғи эмасми, жаноби олийлари? Қозоқ жузлари ҳам уларни ўзларининг бир уруғ-аймоғи деб қарайди...

Х о н. Бундай қилишдан бизга ҳам, қозоқ хонларига ҳам заррача фойда йўқ. Билмайсизми, улар миллий хусусиятлар, ўзига хос турмуш тарзи, урф-одатлари, ўз тақдири, қўшиғи, тилига эга бўлган алоҳида бир халқ-ку. Биз хонлик берсак, ёвчимизга ёв, дўстимизга дўст бўладиган елкадош, суянса бўладиган ишончли қардош хонлик пайдо бўлади...

К ў р и н и ш

Ўтов олдида уйқусизликдан кўзлари киртайган Ойдўс бобо билан Дўспан кўринади. Ойдўс бобо хон ўтирган ўтовнинг гулдор жез чийларини ташқарига қайириб, улар билан қора уй оралиғига киради.

О й д ў с б о б о. Ассалому алайкум, хон ҳазратлари!

Х о н (*атрофга қарайди, кўрмайди.*) Ойдўс бийнинг овози-ку! Ўзи қани?

О й д ў с б о б о. Хон ҳазратлари, маҳрамингиз қўйган шартга кўра, мана, сизнинг ҳузурингизга кириб турганим ҳам йўқ, кирмай турганим ҳам йўқ!

Х о н м а ҳ р а м и (*ўрнидан туради.*) Қани, кўрайлик-чи!

О й д ў с б о б о. Кўринг-кўраверинг! Ичкарига кириб турибсиз десангиз, олдимда хон ўтовининг кумуш керагалари, агар ташқарида турибсиз десангиз, ортимда улкан ўтовнинг сочдек таралган жезу мис чийлари...

Х о н (*керагалар билан чийлар орасида турган Ойдўс бобони кўриб ўрнидан қўзғалади.*) Ў-ў, ақлингизга тасанно, Ойдўс бобо! Сиздек ақлли, камтар, сабр-тоқатли бийга ҳурматимнинг ифодаси сифатида бутундан бошлаб сизни “Ойдўс бобо” деб атаганим бўлсин! Ҳақиқатан ҳам, ўз элингизга хон бўлишга муносиб донишманд эканингизга мени ишонтирдингиз! (*Хоннинг ўзи жез чийларни қайириб, Ойдўс бобони оралиқдан чиқариб олади.*) Ойдўс бобо, энди келинг, биз билан ёнма-ён ўтиринг! Ясовул, менинг эски тахтим келтирилсин! (*Ясовул тезда тахт кўтариб олиб кириб, хоннинг тахтига ёнма-ён қўяди.*) Ана энди марҳамат қилиб ўтиринг, қон-қардош қорақалпоқ элининг мустақил хонлиги хусусида гаплашамиз!

Ташқаридаги ясовулар орасида бу гапларни тинглаб турган Дўспаннинг севинчдан кўзлари ёшланади.

Д ў с п а н. Эй, Худо!..

Ойдўс бобо эски тахтга андак қимтиниброқ ўтиради.

Х о н. Ойдўс бобо! Сиз охирги марта ҳузуримизда бўлганингиздан кейин шажара варақлаб айрим нарсаларни аниқлашга муваффақ бўлдим. Бундан қарийб минг йил аввал қорахонийлар давлати пайдо бўлган. “Хоний” деганининг маъноси “хон тарафдорлари” дегани бўлса керак? Арабу форс тиллари билан муносабатда бўлгач, бизнинг тилларимиз ҳам шу тиллар ҳисобига бойиган. Маълум бўлишича, “қора” сўзи қадимий туркларда “баландлик”, “улуғлик” деган маъноларни ҳам англатар экан. “Қорақалпоқ”, яъни, “улуғ қалпоқли эл”, ҳатто ўша қорахонийларнинг биринчи хони Содиқ Абдукарим деган одам бошига тож ўрнида катта қора қалпоқ кийган эмиш! Баъзи ривоятларда ўша биринчи хон “Буғрохон” деб ҳам аталган экан. “Буғро” сўзи, биласиз, албатта, “қўш ўрқачли туя” деган маънони англатади.

О й д ў с б о б о. Қорақалпоқлар баайни қўш ўрқачли туядек юк кўтаргич, бунинг устига, ташналикка ҳам, очликка ҳам чидамли халқ, хон ҳазратлари.

Х о н (*мишиғида қулиб.*) Лекин шундай бақувват халқнинг уруғлар ўртасидаги низоларнинг тўхтовсиз кучая бориши натижасида хонлик аста-секин емирилиб, бундан 615 йилча аввал Усмон деган сўнгги хони ўлдирилганидан кейин хонлик бутунлай тугаб битган экан...

О й д ў с б о б о (*ўрнидан туриб, таъзим қилади.*) Сиздек билимдон инсонга жоним тасаддуқ, улуғ Хоразмнинг донишманд шоҳаншоҳи!

Зиёфат учун ноз-неъматлар келтирила бошланади.

Х о н. Оллоҳ таоло тонг-саҳардан бошланган ишларни хуш кўрар экан... Шошилмай маслаҳатлашайлик, керак бўлса, Саройимда бирор ой қолиб, иш ўрганинг, сулололару шажаралар билан яқиндан танишинг!..

О й д ў с б о б о (*яна ўрнидан туриб, таъзим қилади.*) Офтоби оламдек чексиз меҳрингиздан элим гуллаб-яшнаб, аҳилликка юз буришидан умидворман, хон ҳазратлари! (*Кўзларидан оққан ёшни сидиради.*) Кўнгилбўшлигим учун маъзур тутасиз!..

Х о н. Сизни ҳис қилиб турибман! Оллоҳ Таолонинг амри билан Жабройил алайҳиссалом ҳазрати Одам бино бўлишидан аввал тупроғини пишитганида уни шодлик билан ғам ёшларига қўшиб қориштираган эканлар!

О й д ў с б о б о (*хоннинг оёқларига бош уради.*) Хон ҳазратлари! Улуғ Шайх Саъдий Шерозийнинг “Дўст кўнглини топиш учун ҳатто отангнинг боғини сотсанг ҳам арзир” деган ҳикматли гапига амал қиламан!..

ТЎРТИНЧИ ВОҚЕА

К ў р и н и ш

Олисдан тўлғаниб-тўлқинланган Орол денгизи кўзга ташланади. Унинг бир четидаги ярим отовда бир тўп одамлар йиғилишиб мажлис қилмоқдалар. Қурол-аслаҳаларини бўйинларига осган навкарлар уларни кўриқлаб турибди. Бийлар навбат билан сўзламоқдалар.

1- б и й. Ойдўс бий ростдан ҳам бешафқат одам экан! Ўзига баайни кўз-қулоқ, қўл-оёқдек азиз икки инисини бараварига ўлдирди-я! Бундай ёвузни одам қаторига қўшиб бўладими? Ё гапларим нотўғрими?..

2- б и й. Тўғри гап! У қорақалпоқ хонлигини тузиш учун хон ҳузурига кириб рухсатнома оламиз, деган баҳона билан бизни Хивага эргаштириб оборди. Кейин билсак, асосий мақсади ҳаммамизни ўлдиртириб, элга ёлғиз ўзи эга чиқмоқчи экан! Шунақанги якка-хонликни у ўзича мустақил хонлик деб хаёл қилса керак-да!..

3- б и й. Ҳовва-ҳовва! Бизлар хон саройига яқинлашган заҳоти хоннинг махрами билан дарҳол тил бириктирди-да, хон ҳузурига қандай кириш кераклиги ҳақидаги антиқа шартни унга айттирди. Шартни эшитиб эсхонам чиқиб кетди, аммо-лекин! Одам боласи бажара оладиган шарт эмас-да, бу!

О в о з л а р. Қандай шарт?

– Биз ҳам эшитайлик!

– Аниқроқ гапиринглар-да!

3- б и й. Қабул пайтида ўтовда ўтирган хонга салом бергани келишимиз керак экан. Тўппа-тўғри хон ҳузурига кириб салом берсак ҳам, ташқарида туриб салом берсак ҳам айбдор бўлар эканмиз!..

О в о з л а р. Ё тавба!

– Бу қандай шумлик!

– “Сикқангаям биттанга, сифмагангаям биттанга”нинг янгича кўринишими бу?!

2- б и й. Шунинг учун ҳам ҳамма бийлар биргаликда Хивадан жуфтакни ростлаб қолдик-да! Яна Ойдўс Хива хонлиги билан қорақалпоқ хонлигининг чегараси бўлади деб кўрсатган чангалзорга, Ойдўсбийнинг гапларига ишониб, қўйларнинг қуйруқ мойларини илиб, уни “Мойли чангал” деб атаган эди-а!. Ойдўс бий икки ўртадаги муносабатни юмшатаман деб, аксинча, қаттиқлаштирмоқчилигини қаёқдан билибмиз...

3- б и й. “Мана бўлмаса” деб ўзларимиз “Мойли чангал” деб атаган ана ўша чангалзорга Хивадан қочиб келаётиб ўт қўйдик. Думба ёғининг чангалга қўшилиб ёнишини кўринг! Ўша ерда йўлни кесиб ўтадиган ариқ бор эди, унинг устидаги кўприкка ҳам ўт қўйдик!

1- б и й. Майли-да, агар хонлик барпо бўлса, “Мойли чангал” бўлмаса, “Куйган кўпир”ми “Қоракўпир” деб аталар!

3- б и й. Ойдўсдек сотқин эл бошқариб турган жойда халқимиз мустақилликни фақатгина тушида кўради!

О в о з л а р. Ойдўсбийнинг ўзи қани?

– Ўзидан эшитайлик-да, бўладиган гапни!

3- б и й. Ие, ҳали бу ёғини айтмабмиз-ку! Ойдўс хоннинг одамлари билан тил топишиб, Хивада қолди. Пиридан безган чолдан ўлим ҳам кўрқади. Мана, кўрасизлар, ҳали омон-эсон қайтиб келади у! Ўз бошини деб икки инсини ўлдирган бемехрда иймон қоладими!

О в о з л а р. Элимизнинг бош бийини Хивада ёлғиз ташлаб келганингиз хиёнат эмасми, азиз биродарлар?..

– Сотқинлик бундан ортиқ бўладими!

– Кимга ишонишни ҳам билмай қолдик-ку!..

2- б и й. Шуни билиб қўйинглarki, дарахтда чиройлигина кўри-ниб ҳил-ҳил пишиб турган мева тупроқнинг остида кўмилиб ётган илдизларнинг шарофати билан мева! Худди шундай, агар сизу биз тупроққа кўмилган илдизлар, Ойдўс эса, ўзича меваларнинг сараси атаниб юрганини Хивада яхшигина тушундик!

О в о з. Тушунарли!..

– Сизлар кўрқиб қочиб кетганларингиздан кейин Ойдўс бий хоннинг шартларига жавоб тополмай жазолангандир?..

3- б и й. Ойдўсдек ёмонларнинг ёмонига ўлим йўқ! Хон уни тирик қолдириши аниқ. Кеча мен ўзим эшитган узун кулоқ гапларга кўра, хон унга саройда бир оз дамингни ол деган эмиш!

1- б и й. Халойиқ, Ойдўс барчангиздан хон учун солиқ йиғиб, Хивага ёлланган сотқин эканини энди тушундингизми? Гапнинг пўсткаллasi шуки, у сотқин! Хива хони бўлса, хўжақўрсинга Ойдўс билан тил топишиб, халқимизни ёмон лақиллатиб юрибди. Шунинг учун энди тўппа-тўғри Хивага қарши жангга отланмасак бўлмайди!

О в о з л а р. Нимамизга ишониб?!. Нима мақсадда?!

– Мустақил хонликни Кўнғиротга берсин!

– Икки инсини ўлдирган Ойдўсга ишонмасин!

– У қонхўр, диёнатсиз, сотқин!

– Муттаҳам сувни лойқалатиб балиқ ушламоқчи бўляпти!..

2- б и й. Халойиқ, энди ишондингизми?

1- б и й. Ҳамма бийлар бир гапни айтиб турганидан кейин ким ишонмайди!

2- б и й. Ундай бўлса, “Ойдўс бий сотқин!” деб такрорланглар!

О в о з л а р. Ойдўс бий сотқин! Ойдўс бий сотқин!..

1- б и й. Ана энди шумният Хива хони билан унинг шумният ялоқхўри Ойдўсга қарши жангга отланамизми?..

О в о з л а р. Отланамиз! Отланганимиз бўлсин!..

2- б и й. Баракалла, халойиқ! Ана энди оломон эмас, чинакам халқ бўлдингиз!

1- б и й. Энди жарчилар бир қадам олдинга чиқсинлар!

Ҳамма бараварига бир қадам олға босади.

1- б и й. Халойиқ! Ақлни хазина десак, унинг калити тил! Демак, жарчилар ақлнинг калитлари!.. Ҳамма жарчиларга топшириқ шуки, шимоли Оқмачит, шарқи Нурота, жануби Хива билан Кўҳна Урганч, ғарби Ҳазар денгизига қадар овулдан овулга, яйловдан яйловга, элатдан элатга ўтиб, “Хивага қарши уруш очилди! Барча элсевар йигитлар қўлига илинган яроқларини олиб жангга чиқсин!” деб жар солишни бошлангизлар!

О в о з л а р. Бўш товоққаям фотиҳами?

– Куруқ қошиқ оғиз йиртар деганлар!

– Ҳақимизни ким тўлайди?!

1- б и й. Мана мен тўлайман!

2- б и й. Мен ҳам қараб турмайман!

3- б и й. Мен ҳам!..

4- б и й. Мен бўлсам, “Ойдўс бий сотқин!” деб жар солган одамга, мана, ҳозирнинг ўзидаёқ қуртдеккина қилиб санаб бераман! (*У қўлидаги бир тўрвача тангаларини шиқирлатади*).

Кўпчиликнинг орасидан уч жарчи ажралиб чиқади. Улар тўртта бийнинг бошларидан танга сочадилар.

Б и й л а р. Бизлар қараб тураимизми! (*Улар ҳам танга сочадилар*).

1- б и й. Муҳими сиз азаматлар элимизнинг кўнгил қулфини очадиган чинакам калит бўлингизлар!

3- б и й. Хива хонига қарши жангга отланишга халқни руҳлантирингизлар!

У бир даста қоғоз пулларни ҳам олдида турган жарчиларнинг бошларидан сочиб юборади.

2- б и й. Ҳой калитларнинг узун! Менга яқинроқ кел! (*Новча жарчи яқин келади*), Ма, мановини ҳам олгин-да, шу жойнинг ўзида халққа овоза қилиб бошла! Ҳамма эшитсин!

Н о в ч а ж а р ч и (*бийнинг берган тугунчасини кўйнига яширади-да, овозининг борича бақиради.*) Ҳе-ҳей, халойиқ!.. Эшитмадим деманглар! Хива хонига қарши уруш бошланди! Барча элсуяр азаматлар қўлларига қурол олиб жангга отлансин!..

У қичқирган кўйи одамлардан ажралиб чиқиб кўздан йўқолади.

4- б и й. Ҳой калта! Қани, сен менинг қошимга кел-чи! (*Бўйи наканагина жарчи унинг олдида пилдираб келади.*) Ма, сенга! (*Бир тугунчак беради.*) Сен ҳам худди шу жойдан бошла! “Ойдўс бий сотқин!” деб жар сол-да, оёғинг етган жойгача кетавер!

П а к а н а ж а р ч и (*тугунчакни бош устида намойишкорона кўтариб.*) Одамлару одамлар! Богда битган бодомлар! Эшитмадим деманглар! Ойдўс бий сотқин – Ойдўс бийга ишонманглар! Ойдўс бийдан қочинглар!..

Чирок ўчиб ёнади.

К ў р и н и ш

Ёпиқ парда олдида Ойдўс бобо билан Дўспан Хивадан қайтаётиб, бош вазир билан келишилган чегарада бир муддат тўхтаб, атрофга назар ташлаб туришибди.

О й д ў с б о б о. Мана, болам, кўриб турибсан, бечора бийларимизнинг ақалли биронтаси яхши ниятларимизни тўғри тушунишни истамади. Келаётганимизда “Мойли чангал” деб аташга келишиб, ҳар тупга бир бўлакдан мой илиб чиққан ўзлари эди. Қайтиб келаётганида ҳаммасини ўзлари ёқиб юборишибди. Хивадан биз томонга ҳеч ким ўтмасин деган ёмон ният билан манови ариқдаги кўприкка ҳам ўт қўйишибди! Бу нодонларга нима дейсан энди?!

Д ў с п а н. Ичган булоғимиздан чиққан ўзимизнинг қўйимизнинг кумалоғи дейсиз-да, иштаҳангизни бузмайсиз, бий бобо!

О й д ў с б о б о. Шундай, болам! Ўз бармоғингни ўзинг кесиб ташлаёлмайсан, начора! Агар шу сафар улар кетиб қолмаганларида бугун бирга-бирга қувона-қувона қайтган бўлар эдик. Хива хонига мингдан-минг раҳмат! Саройда бир ой иш ўрган деб эди, сарой ишларига қаттиқ қизиққанимиз учун икки ойча қолиб кетдик. Хон бунга ҳам кўнди. Ҳамма харажатларимизни ўз хазинасидан кўтартирди. Агар барча бийлар бирга бўлганларида уларнинг орасидан бири хонлигимизнинг кушбегилигига, бошқаси девоқбегилигига, яна бири вазирликка...малака ҳосил қилган бўлар эди. Ўзинг кўрдинг, хон ҳазратлари саройда бизга қандай имконият яратиб берди.

Д ў с п а н. Бий бобо, агар мустақил хонликни қўлга олар бўлсангиз, биринчи галда бозордаги нарх-навони ўрганиб, уларни арзонлаштиришга ҳаракат қилмайсизми?

О й д ў с б о б о. Буям мўлжалимда бор эди, бироқ энди бу ишдан воз кечишга тўғри келади.

Д ў с п а н. Нега? Энди иш бошлаганингизда ташқаридан келган савдогарлар ишқал чиқаришидан хавотирингиз борми?

О й д ў с б о б о. Гап бунда эмас. Хон ҳазратлари қабул пайтларида мени қошида олиб ўтирди. Арзгўйлардан бири сен айтгандек бозордаги нарх-наводан нолинди. Шунда хонимиз бундай муаммо Расулуллоҳ замонида ҳам бўлиб, у кишига кимдир арз қилиб келганида Расулуллоҳ “Нарх-навони белгилловчи ҳам ризқ улашувчининг ўзидир” деган эканлар, деди.

Д ў с п а н. Пайғамбаримизнинг бу гаплари бирон жойда ёзилган эканми?

О й д ў с б о б о. Мен саройда бир кунимни ҳам бекор ўтказмай, кўп китобларни кўриб чиққанимдан хабаринг бор. Бу ҳадиси шариф бобомиз Анас ибн Малик тилидан “Саҳиҳи Термизий” деган китобда ёзилганини ўз кўзим билан кўрдим. Мен учун яна бир янгилик шу бўлдики, Абулғози Баҳодирхон ёзиб қолдирган “Шажараи турк”, ўзимизча айтганда, “Турклар шажараси” билан танишдим.

Д ў с п а н. Кўнғирот ҳоқими у ҳам бизнинг уруғдан — кўнғиротлик, бизга ўхшаб Орол денгизи яқинида яшаган улуғлардан, биз ўша одамнинг уруғимиз деб мақтанганини эшитган эдим.

О й д ў с б о б о. Абулғози ҳам оролбўйида яшаган деган гап тўғри. У кўп қамоклар, қувғинлардан кейин 41 ёшида тахтга ўтирган. Унинг ҳақиқатгўйлигини шундан ҳам билса бўладики, ки-тобида Хоразмнинг ўзигача бўлган тарихий шажараси ёзилмагани ота-боболаримизнинг бепарволигидан, Хоразм халқининг эътиборсизлигидан деб кўрсатибди. Бу бизга ҳам тегишли гап. Агар мус-тақил хонлик тикласак, “Шажараи турк”ка қўшимчалар ёзиш ниятим ҳам бор!

Д ў с п а н. Ниятингизга етишингизда Оллоҳ мададкор бўлғай, бий бобо. Бироқ Хивада бизларни ташлаб кетганларнинг бир қисми элга мустақил хонлик берилгани ҳақидаги янгиликни эшитгач, сиздан кўрққанидан юртни ташлаб кўчишга тушмайдами?

О й д ў с б о б о. Ундайлардан кўрқма, бўтам! Бундан уч юз йил аввал яшаган Абдуқодир Бедилнинг шундай бир тўртлиги бор:

Кимлар ганимат деб ватандан кўчар,
Бошқа жойга кўнгил қўёлмай ўтар.
Учқун тошдан ажралиб чиққач,
Қанча авайлама, барибир ўчар.

Д ў с п а н. Ў-ў, ҳикматни қаранг!

Учкун тошдан ажралиб чиққач,
Қанча авайлама, барибир ўчар!

О й д ў с б о б о. Хиванинг кутубхоналари жуда бой экан! Худо хоҳласа, хонликка эга бўлгач, қобилиятли болаларни афсонавий Маман бий замонидагидек донишманд оқсоқолларнинг синовидан ўтказиб, аввало Хивага, кейин Боғдодга, Шомга, Мисрга, Истанбулга ўқишга жўнатамиз. Шу билан бирга ҳар бир уйнинг пештоқиға пайғамбаримизнинг “Бешиқдан қабргача илм изла” деган ҳадиси шарифларини ёздириб қўямиз.

Д ў с п а н. Одам қанчалик билимли бўлса, шунчалик элсуяр, шунчалик инсонпарвар бўлиб борса керак-а?

О й д ў с б о б о. Бундан саккиз юз йил аввал яшаган Абулқосим Фирдавсий битган шундай бир тўртлигининг ўзиёқ озмунча элсуярларни тарбиялаганми, бўтам!

Еримиз, сувимиз, фарзандимиз деб,
Аёл, бола-чақа, дилбандимиз деб,
Ҳар бири учун жонни этамиз фидо,
Ватанни душманга бермаймиз асло.

Бу шоирнинг “Шоҳнома”сидек асар-ку, дунёда йўқ!..

Д ў с п а н. Халқимизнинг ҳалигача мустақил хонликка бирлашолмай юрганига бирламчи сабаб унинг саводсизлиги бўлса керак деб ўйлаб қолдим шу топда!

О й д ў с б о б о (қулимсираб.) Шу топдами?

Д ў с п а н. Шу топда, бий бобо! Агар мустақил хонлик бўлсак...

О й д ў с б о б о. Хонликка эга бўлиш билан иш битмайди. Аввало уни бошқарадиган хоннинг ўзи саводхон бўлиши керак. Ўз элининг тарихини, қўшни эллар, давлатлар билан муносабатлар тарихини, диний китобларни, ўз элининг алломаларию шоирларини яхши билмаган одам давлатни яхши бошқаролмайди. Агар бирон билими саёз илондек жилпанглаб юриб усталик билан эл бошқариш даражасига кўтарилганида ҳам, у ўз элини бахтсизликка дучор қилишдан бошқасига ярамайди. Шунинг учун ҳам бундан роппа-роса тўққиз юз йил аввал улўф Абу Абдулло Рўдакий:

Илонга қанчалик қилма насиҳат,
Барибир сенга ҳам сочар захрини.
Билимсиз нодонлар илонтабиат,
Улардан қоч сочмай туриб қаҳрини,

деб насиҳат қилган экан. Биласанми, болам, шу пайтгача ақалли кунни кеча яшаб ўтган машҳур боболаримиз Ўразан ботир, Мурад шайх, афсонавий Маман бийга дурустроқ мақбара тиклаёлмаганимиз эсимга тушса, кечалари уйқум қочиб, йиғлаб тонг оттирган пайтларим бўлган!

Д ў с п а н. Бунга ҳам айнан элимизнинг мустақил хонликка эга бўлолмагани сабабми?

О й д ў с б о б о. Ҳа, шу сабаб! Агар хонлик тузилса, унинг ўз хазиnasi бўлади. Ана ўшанда ўтмишимиздаги доно боболаримизни ҳар

бир уруф ўз кўмочига кул тортгандек ўзига тортавермайди, бутун миллатимизнинг фахри сифатида хазинадан маблағ ажратилган ҳолда муносиб қадрланади...

Д ў с п а н. Шундай кунларни кўриш бизга насиб қиларми экан, бий бобо!.. Лекин мен бир нарсага тушунмаяпман: Хива хони бизларга қўшиб юборган қўш ясовул нега ёнимизда эмас, узокроқда ортимиздан эргашиб келяпти?

О й д ў с б о б о. Икки ойдан буён элдан бирон-бир хабар йўқ. Хоннинг қаттиқ безовта бўлишига қараганда, бизларни ташлаб қочган бийлар элда қандайдир шумликни бошлаётганга ўхшайди. Шунинг учун хон икки ясовулни бизларга, биринчидан, ҳимоячи, иккинчидан, биз олиб келаётган хушxabарни хоннинг номидан элга эълон қилувчи жарчилар сифатида юборди.

Д ў с п а н. Сабр-тоқатли инсонлар экан!

О й д ў с б о б о. Бизнинг элимизнинг азаматлари ҳам ўз хонларининг амрларини сабр-тоқат билан беками-кўст адо этишни ўрганишларига ҳали кўп вақт керак бўлади, бўтам!..

К ў р и н и ш

Ойдўс билан Дўспан саҳнанинг бир чеккасидан кириб кетади, бошқа чеккасидан икки ясовул чиқиб келади.

1- я с о в у л (олдинга имо қилиб.) Ойдўс бобо жиловдорига қизиқ-қизиқ хангомалар айтиб келяптими дейман, қаранг! Балки биз ҳам яқинроқ юриб эшитиб кетармиз?..

2- я с о в у л. Бизнинг вазифамиз уларнинг гапларини эшитиш эмас! Аввало уларни саҳройи ҳамюртлари ҳужумларидан ҳимоя қилиш, қолаверса, Ойдўс бобонинг бундан буён ўз элида хонликка тегишли ишларни бошлашга хон ҳазратлари рухсат берганларини хабар қилиш, ана ундан кейин, Ойдўс бобонинг янги хонлигида, агар унинг ўзи хоҳласа, бир муддат маслаҳатчи бўлиб ишлаш...

1- я с о в у л. Буларни ташлаб қочган бийларнинг элига боргандан кейин хонимиз билан Ойдўс бобога қарши эл орасида бўҳтон гапларни тарқатиб, фитна кўзгаб юрганларидан бу икковининг хабари борми экан?

2- я с о в у л. Менимча, беxabар. Ҳар қалай, ўзи тўғри турганнинг соясини букиб бўлмайди!

1- я с о в у л. Шундайликка шундай-ку-я, лекин...

2-я с о в у л. Қинғир ниятларда тугилган чигалликларни холис ният ечади!

1- я с о в у л. Бу ҳам тўғри-ку-я, лекин... Э худо, ишқилиб, бу саҳройиларнинг юртидан соғ-омон қайтиш насиб қилсин-да!..

Ясовуллар ҳам саҳнанинг Ойдўс бобо билан Дўспан кирган чеккасига кириб кетадилар.

К ў р и н и ш

Ойдўс бобо билан Дўспан пайдо бўлади.

Д ў с п а н (ортига бурилиб.) Хива хонининг буйруғи мунча яхши экан! Ясовуллардан бири бизларни кўздан қочирмайди, иккинчиси атроф-теваракни синчиклаб кузатади!

Уларнинг олдиларидан икки етим чиқади.

1- е т и м (*тикилиб қараб.*) Ойдўс бий отамиз-ку! Ана энди садақага ёлчийдиган бўлди-да!

2- е т и м. Тўхта, унинг садақаси керак эмас. Ахир, у сотқин-ку! “Халқ душмани” десаям бўлади!..

1- е т и м. Ҳали шунақами? Унда душмандан қочдик!..

Етимлар қўл ушлашиб қочадилар. Ойдўс бобо бунинг сабабини тушунмай ажабланиб қарайди. Шу орада кўзи ожиз отасини етаклаган қиз кўринади. Ойдўс бобо отдан тушиб, чўнтагидан бир халтача пул чиқаради-да, қарияга салом беради.

Қ а р и я. Овозидан Ойдўсга ўхшайдими?

Қ и з. Ҳовва, ота, ўша одам!

О й д ў с б о б о. Мана, сизларга хайр-эҳсон!..

Қ а р и я. Ола кўрма, қизим! Сотқиннинг эҳсонига зор эмасмиз! Бундан кўра очимиздан ўлганимиз яхши!

Қиз қарияни ортига етаклаб кетади. Ойдўс бобо ҳам, Дўспан ҳам ҳанг-манг бўлиб қотиб қолишади. Олис-олислардан жарчининг овози элас-элас эшитилади.

Ж а р ч и. Эшитмадим деманглар! Ойдўс бобо элимизни Хива хонига сотди! Амал деб икки инисини ўлдирган ноинсоф қотил сотқинлик қилди!..

О й д ў с б о б о (*қулоқларига ишонмай атрофига аланглаб қарайди ва ўзича аланамалар деб гўдранади.*) Дўспан, менинг қулоғимга... жуда ёмон гаплар эшитилаётгандай?..

Д ў с п а н. Мен эшитмаяпман-ку, бий бобо?

О й д ў с б о б о. Эшит! Диққат билан эшит!

Жарчининг овози яна элас-элас эшитилади.

Д ў с п а н. Мен ҳеч нима эшитмаяпман-ку! Чарчабсиз, бий бобо!..

Улар саҳнанинг аввалги чеккасига кириб кетадилар.

Кў р и н и ш

Саҳнага икки ясовул кириб келади.

1- я с о в у л. Ановиларни қара, сувга бораётган аёллар ҳам Ойдўс бобони кўриб қочди-ку?..

2- я с о в у л. Авваллари бу кишининг олдини кесиб ўтадиган аёл тугул эркакни ҳам кўрмаган эдим! Ойдўс бий кимга эҳсон берса, пешонаси ерга теккудек эгилиб олар эди.

1- я с о в у л. Хон шундай бўлишини билгани учун бизларни кўшиб жўнатган экан-да! Энди сергак бўлишимиз керак!

Жарчининг овози анча яқиндан эшитилади.

О в о з. Эшитмадим деманглар, кейин афсус еманглар!.. Ойдўс бийга эргашганларнинг бошлари ўлимда, мол-мулки талонда!..

2- я с о в у л. Ие, ановини қара, бир гала навкарлар!..

Ойдўс бобо уларни кўриб тўхтаб қолади.

1- я с о в у л. Қадамингни жадаллат! Тезроқ уларга етиб олайлик, йўқса...

Улар шошилганча юриб, парданинг бир чеккасига кириб кетадилар.

ПАРДА ОЧИЛАДИ

Кў р и н и ш

Уч бийнинг атрофида қурол-яроғ осиб олган навкарлар турибди. Ойдўс бобо уларнинг рўпарасида кўз кўргулик жойда таққа тўхтаб қолган эди. Икки ясовул етиб келади.

1- я с о в у л. Ойдўс бобо, хотиржам бўлинг, кўрқманг!

2- я с о в у л. Саҳройилар баайни оломонга ўхшайди. Оломон шамолга ўхшаб чивикнинг учи эгилган томонга қараб югураверади.

О й д ў с б о б о. Менинг халқим ўта ишонувчан, оққўнғил, лекин у ҳақда ёмон гап айтмасликларингизни ўтиниб сўрайман.

Д ў с п а н. Жарчиларни ҳам тўғри тушунингизлар. Қорни очлар орасида бир коса жўхори берганинг оёғини ялашга тайёр турганлар бор...

О й д ў с б о б о. Қани, бу ерда кўрққандек бўлиб туравермайлик!..

1- я с о в у л. Ҳаммалари сиз билан бизга қарши қаттиқ тиш қайраган кўринади. Юртимизга қайтиб, буларга бас келгулик куч билан келсак бўлармиди?

Иккинчи ясовулга им қоқади. У аста-секин ортага чекиниб, тўқайга шўнғийди.

О й д ў с б о б о (1-ясовулга.) Янгиликларни ўзингиз эълон қиласизми ё?..

1-я с о в у л (йиғилганларга яқинроқ келади.) Қадрли бийлар, навкарлар, биродарлар, бир жарчи чақирсангиз, ҳаммага эълон қиладиган хушхабаримиз бор эди.

О й д ў с б о б о (бетоқатланиб.) Қадрдонларим! Элимизга мустақил хонлик бериладиган бўлди. Хон ясовули шу хушхабарни эълон қилмоқчи!..

1- б и й. Бизни ортиқ алдаёлмайсан! Қани, йигитлар, ушланг буларни!

Ўнтача йигитлар кўпчиликдан ажралиб чиқиб, Ойдўс бобо, Дўспан, 1-ясовулни қуршаб олади.

1- я с о в у л (қиличини кўтаради.) Тўхтанглар! Эшитинглар! Сизлар Хивадан қочиб кетганингизда ҳам хоннинг оғир синов шартига жавоб топишга журъат қилган одамни ушламанглар! У қорақалпоқ халқининг асл фарзанди. Билсангиз, шу бугундан бошлаб қорақалпоқларнинг хони!

2- б и й. Ойдўс бийнинг сирти қорақалпоқ бўлгани билан ичи заҳарга тўла бир газанда, газандани янчиб ташлаш керак!

Д ў с п а н. Ундай деманг! Бий бобонинг ичи тўла нур!

1- б и й. Елпатак, сен жим тур!

1- я с о в у л. Ичи заҳарга тўла газанда, билсангизлар, Кўнғиротнинг ҳоқими!

3- б и й. Тухмат қилманг! Кўнғирот ҳокими ҳаммамизнинг суянар тоғимиз!

1- б и й. Нега булар билан ади-бади айтишиб турибмиз?! Қани, йигитлар, учаласиниям ушлаб оёқ-қўлини боғланглар! (*Олдинга ўтган навкарлар уларнинг учаласини маҳкам ушлаб қўлларини боғлайди. Қўллари орқасига қайириб боғланган ясовулга.*) Қани, энди ростингни гапир-чи!..

2- б и й. Тўртинчиси қани буларнинг?! Яна биттаси бор эди-ку!

1- б и й. Ким қочирди уни? Қани, йигитлар, қувинглар, тоқи Амударёдан омон ўтмасин!

Икки йигит қочоқни қушлаб кетади.

1- я с о в у л. Рост гапни айтиб бўлдик!

О й д ў с б о б о. Ясовулнинг қўлларини ечинглар!

2-бий (*масҳарали кулади.*) Қорақалпоқ хонининг фармони олийсини қаранглар!

О й д ў с б о б о. Мени дорга оссангиз ҳам улуғ Хива хони элимизга элчи сифатида жўнатган ясовулларга қўл текизманглар! Элчига ўлим йўқ, жазо ҳам!

1- б и й (*Ойдўс бобога яқин келиб, уни қамчининг дастаси билан икки марта уради*) Бундай буйруқни сен эмас, мана биз берамиз!

Д ў с п а н. Ҳой нодон, қорақалпоқнинг биринчи хонини урма! Торт қўлингни!

Бийлар уларни масҳаралаб ўзларича кулишади

2- б и й (*Дўспанга.*) Ойдўс фақат сенга хон, нодон!

3- б и й. Ҳурматли бийлар, менинг бир илтимосим бор.

2- б и й. Қандай илтимос?

1- б и й. Қани, айт-чи!

3- б и й. Менимча, Ойдўсни бўшатиш керак. Элига хиёнат қилгани учун хор бўлганини ўз кўзлари билан кўриб, номусдан ичи куйиб ўлсин!

Улар Ойдўс бийнинг ёлғиз ўзини қолдириб, бошқа икковини олдларига солиб ҳайдайдилар.

2- б и й. Қани, азаматлар, такрорланглар: Хива хонига қарши курашда жонимизни аямаймиз! Ватан учун жон фидо қилиш тўппатўғри жаннатга кириш демакдир!

О в о з л а р. Хива хонига қарши курашда жонимизни аямаймиз!

Ватан учун жон фидо қилиш тўппа-тўғри жаннатга кириш демакдир!

1- б и й (*навкарларга.*) Яна такрорланглар! Муқаддас тупроғимизга шум ниятда қадам қўйган ҳар бир одам душманимиз!!

О в о з л а р. Муқаддас тупроғимизга шум ниятда қадам қўйган ҳар бир одам душманимиз!..

3- б и й. Яна такрорланглар! “Ойдўс бий сотқин!”

О в о з л а р. Ойдўс бий сотқин!

Ойдўс бий сотқин!..

Ҳамма чиқиб кетади.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

136

К ў р и н и ш

Саҳнада Ойдўс бобо ёлғиз. Аллақайдан ёш болалар пайдо бўлиб, Ойдўс бобога “Сотқин!”, “Сотқин!” дея кесак отадилар. Ойдўс бобо тиз чўкиб ўтириб, қўлларини осмонга очади.

Ойдўс бобо. Ё Оллоҳ, не ёзугим учун бу кўргиликлар?!.

Жарчи (*овози эшитилади.*) Халойиқ! Қорақалпоқлар!.. Эшитмадим деманглар! Ойдўс бобога шафқат қилиб, таом берганларга юз дарра урилиб, мол-мулки талон-тарож этилади!..

Ойдўс бобо. Ё Оллоҳ! Бу нимаси?! Элимни қарғиш урдими, ё мени?! Мен қандай гирдобга тушиб қолдим ўзи?! Бу ҳаётда кўпчиликдан илгарилаб кетганнинг ҳам, ортда қолганнинг ҳам бошида ёнғоқ чақилиши азалдан маълум эди-я. Хўш, мен илгарилаб кетдимми, ортда қолдимми?! (*Ерга энгашиб, бир кафт тупроқ олади-да, кўзларига суртади.*) Боболаримнинг муқаддас хоки пойи!.. Менинг гуноҳим нима?!. Бир томони тақирлик, бир томони тўқайзор, бир томони кўм-кўк денгиз, бир томони ўркач-ўркач ўсма қумликлар ястанган она ерим! Халқимнинг бир томчи бегуноҳ қонини тўктирмай, элни кирои эл қиламан, жаҳонга танитаман дея от чоптириб юрган нияти холис беғараз жон эдим-ку, Қодир Эгам!.. Ўзим қўнғиротлик бўла туриб қўнғиротликларга қарши чиққаним учунми ё бу жазойинг?..

Сувга бораётган бир тўп аёллар Ойдўс бобони кўриб ортларига бурилиб қоча бошлайдилар.

Ойдўс бобо. Келинлар, нима, мен ёввойига ўхшайманми?..

Аёллар. Бунақа тилёғламалик қилманг, барибир алдаганингизга лаққа ишона қолмаймиз, сотқин бий!.. (*Гурра қочишади.*)

Ойдўс бобо. О-о, оломонга айланган бечора халқим!.. (*Тентираб у ёқ-бу ёққа юради. Ўзича сўзланади.*) Ёшлигимга қарамай, афсонавий Маман бий ёлғиз отини сотиб, мени меҳмон қилиб, келажакимга ишониб оқ фотиҳа берганида менга боғлиқ яхши ниятларининг оқибати шундай бўлишини ўйлаганми эди?.. Нега Маман бийни эслаб қолдим? Унинг тақдири ҳам ўзимга ўхшагани, умрининг охирида уни ҳеч ким тушунмай қўйгани сабаблими? У ўз эли учун нималар қилмади! Туб илдиизи битта туркий халқларнинг бир-бирларини тушунмасликлари натижасида офатга учраган элига рўшнолик кўрсатармикан деган умидда суянар тоғ ва ишонар дўст қидириб ўрис подшосига ҳам борди. Ўз фуқаролигига қабул этгани ҳақидаги ёрликқа ҳам эга бўлди. Ана ўшанда у алданганини, юртига ёв бостириб келганида рус подшоси шартномага биноан ёрдам қўлини чўзмаслигини хаёлига келтирганми эди! У ўрис подшосига алданди. Мен-чи, кимга алдандим? Ростдан ҳам Хива хонлигига алданиб юрибманми? Бунақа бўлмаса керак... Пушти-палагимиз, тилимиз, динимиз бир-ку, ахир! Шундай бўлгач, алдамаса керак!

Муҳож пайтида ўзига ёрдам қўлини чўзмаган ўрис подшосининг ваъдасига вафосизлигига чидаёлмаган Маман бий унга қайтиб бормай, босқин сабаб пораканда бўлган халқини бошлаб кўчди. Қадимий отамакони шу улуғ Хоразмга кўчишда йўл азобини торта-торта силласи қуриган халқ чидаёлмай Маман бийни отига тескари миндирганида у ўзини тўғри тушунадиган бир инсон топилгунича халқнинг хоҳиш-иродасига қарши боролмаган... Мени “Кимсасиз чўлда қанғириб ўлсин!” деганлари Маман бийга қилинган зулмнинг давомими? Шундай бўлса, менинг ҳам чидашдан ўзга не чорам бор? Аттанг, Хива хони мени алдамаганига, ҳеч қачон алдамаслигига қанчалар ишонар эдим-а!

Ўтинга кетаётган бир тўп болакайлар Ойдўс бобони кўриб тўхтайдилар.

1- б о л а к а й. Қаранглар, Ойдўс бобо!

2- б о л а к а й. Бобо эмас, бало!

3- б о л а к а й. Сотқин!

О й д ў с б о б о (болаларга талпинади.) Қани, қароқларим, берироқ келинлар-чи! (Болалар ҳурккан кўзилардек диконглашиб орқаларига қочадилар.) Ҳаммаси тугади! Кимсасиз чўлда қангириб ўлишдан бош-қа чора кўрмайман! Бу қандай қисмат? Бу ниманинг аломати?..

Эй Худо! Эй авлиёи киромлар! Айтинлар, қасёққа борай, қандай ўлай?.. (Йиқилади).

Чирок ўчади.

Ёпиқ парда олдидаги нимёруғда қаттиқ ҳолдан тойган, анча қариган, кўринши афтодаҳол Ойдўс бобо базўр юриб келмоқда. Суришиб йиқилади, қайта қад ростлайди. Кийимлари йиртилган, юзлари шишган, кўзлари киртайган...

О й д ў с б о б о. Ё Оллоҳ! Бу элатда мени тушунар бирон жон борми?!.

ПАРДА ОЧИЛАДИ

К ў р и н и ш

Ойдўс бобо гумбазли қабрга келиб унга пешонасини босади.

О й д ў с б о б о. Кўнғиротликларнинг энг улуғ кароматли бобокалони, Хизр назар қилган пири комил Ҳаким ота — Сулаймон Бақирғоний ҳазратлари!.. Сизнинг руҳингизга бош эгиб, сиздан мадад сўраб келдим. Калласи ишламаганнинг оёғига жабр экан!.. Менинг бошим қотиб қолди-ку! Сизнинг хоки пойингизга бош уриб келишдан аввал она тупроғим бағрида мангу ором олиб ётган кўпдан-кўп улуғ аждодларимизни зиёрат қилдим... Муҳаммад алайҳиссаломнинг куёви, чорёрлардан бири Ҳазрати Алининг дулдули Амударёдан сакраб ўтган жойга бориб дулдулнинг изларини ҳам тавоб қилдим. Шундан кейин жасади ўша дулдулга миндирилиб бизнинг Қоратовимизга — онасининг қошига олиб келинган, дини ислом йўлида форслар юртида қурбон бўлган султон Увайс бобонинг мозори қошида бош эгдим. Бундан минг йиллар аввал Бўмин ҳоқон билан Элтариш ҳоқонлардан кейин, Амир Темурга қадар бутун туркийларни бирлаштириш мақсадида исломий таълимотларга таяниб иш юритган оқилларимиз қурган “Қирқ қиз” шаҳрининг мўъжизакор деворларини тавоб қилдим. Шундан кейин улуғ Алишер Навоий тилга олган Шиблий шайхнинг Халқобод элатидаги қабрини зиёрат қилдим... Яна хаёл изидан юриб, Баҳовиддин Нақшбанд ҳазратлари таърифлаган “Миздекхон” мазорини ҳам, “Убби хўжа бола шаҳид”, “Қобокли ота” қабрларини ҳам зиёрат қилиб, қалбимнинг қонли яраларига малҳам, юрак дардларимга даво изладим. Ҳеч биридан даво тополмай, энди сизнинг қошингизга келдим, эй пири Ҳаким ота! Руҳингиздан мадад сўраб келдим, ота!..

Қабрнинг ичи гумбурлаб, Ҳаким отанинг овози эшитилади.

Х а к и м о т а. Қайдан бўласан, исм-шарифинг ким, эй мўмин банда?

О й д ў с б о б о. Асли наслим туркий, барча туркийларнинг йўлидан бориб, “қорақалпоқ” аталган халқнинг қўнғирот уруғиданман. Ота-онам кулоғимга азон айттириб қўйган исмим Ойдўс!

Х а к и м о т а. Тушунарли. Қўнғиротлар қизиққон келади. Яқиндагина бизнинг боқий дунёмизга келиб қўшилган икки ёш йигит сенинг иниларинг экан-да?

О й д ў с б о б о. Кечирасиз, авлиё ота, мен уларни қизиққонлигим учун эмас, халқимнинг бахтини деб, унинг мустақил давлатию жаҳонга танилишини деб...

Х а к и м о т а. Тушунаман. Барибир ўз туғишганларинг билан фарзандинг қонини тўкиш... Оллоҳ таоло олдида кечирилмас гуноҳ!..

О й д ў с б о б о (*ийғламсираб.*) Кечирилмас гуноҳ?!

Х а к и м о т а. Ҳа, гуноҳ!.. Мен бир пайтлар Қонли қўл элатида яшар эдим. Хўжазодалардан бўлмиш аёлимдан туғилган Убби исмли улим каромат кўрсатишда ўзим билан рақобатлашгани учун қаттиқ дарғазаб бўлганман... Ҳозирги Қонли қўлдаги “Убби хўжа бола шахид” менинг пушти камаримдан бўлган боламнинг қабри бўлади. Менга ҳам сендаги қўнғиротликларнинг қизиққонлиги ўтганлиги учун шундай бўлди. Лекин ўзим боқий дунёга келганимдан кейин Оллоҳ таоло менинг фоний дунёда ўз фарзандимга кўрсатган қаҳр-ғазабим учун қабримнинг устидан Амударёни оқизиб, суяқларимни қирқ йил ювганидан кейингина покландим...

Қўнглинг пок, ниятинг холис бўлса, ростдан ҳам халқингнинг бахтини деб гуноҳ ишга қўл урган бўлсанг, Оллоҳ таоло охиридан ёрлақайди... Чида... чида... Ортинга қайт... Эл-юртга қўшил!..

Овоз бирдан тинади.

О й д ў с б о б о. “Эл-юртга қўшил!..” (*Ортига қайтиб, оҳиста одимлайди.*)

Чироқ ўчиб ёнади.

Ойдўс бобонинг қошида кийимлари йиртилган, оғзи-бурни қонаган Дўспан пайдо бўлади.

Д ў с п а н. Ассаалому алайкум, бий бобо!

О й д ў с б о б о. Кўринишингдан қаттиқ қийналганга ўхшайсан, бироқ юз-кўзларингда қувонч?..

Д ў с п а н. Гапларингиз тўғри, бий бобо!

О й д ў с б о б о. Нимаси тўғри?

Д ў с п а н. Қийналганим ҳам, сизни қидириб келаётганим ҳам, қувончим ичимга сифмаётгани ҳам.

О й д ў с б о б о. Қани, аввал чеккан азоб-уқубатларингни айт-чи!

Д ў с п а н. Йўқ, аввал қувончимни айтай!..

О й д ў с б о б о. Элда одам боласи тушунолмайдиган талотўплар авжига чиқиб турганида...қувонч?..

Таниш бийлар бошчилигидаги бир гуруҳ навкарлар шошилиб ўтиб кетадилар.

О й д ў с б о б о (*таажжубланиб.*) Булар қаёққа боришяпти ўзи?

Д ў с п а н. Қаёққа бўларди, Қўнғиротга-да! Энди анови томонга қаранг, бий бобо!

Ойдўс бобо (*кўрсатилган томонга қарайди.*) Нима, Қўнғиротда бирон тадбир бўляптими?

Дўспан. Сўнги хабарларга қараганда, Хива хонлигининг сайланма кўшини эрталаб Қўнғиротга кириб келади экан!

Ойдўс бобо. Нега? Бунинг оқибати нима бўлади энди? Ҳоразм хонлигининг Қўнғирот ҳокимлиги туғул, Эрон шоҳига ҳам, Урусия подшосига ҳам бас кела оладиган қудратли кўшини бор-а!

Дўспан. Ҳов ўшанда Хива хони бизга кўшиб юборган кўш ясовулнинг бири ўз вақтида қочиб қолган эди-ку! У элимизда Хива хонлигига қарши рўй берётган фитналарни хонга оқизмай-томизмай етказган бўлса керак-да!

Ойдўс бобо. Сен билан бирга олиб кетилган ясовул-чи? У қайда?

Дўспан. Қўнғирот ҳокими ўзининг Хива хонлигидан қолишмайдиган кучини юртга кўрсатиб қўйиш мақсадида бечорани шаҳарнинг қоқ ўртасида дор қурдириб остирди.

Ойдўс бобо. Остирди?! Ҳеч ким “Ҳой, нима қиляпсан?!” демадимми?

Дўспан. Бир одам йиғилганларга пайгамбаримиз ҳадисларини эслатиб, ўзингизча адолат ўрнатаман деб йўл чеккасидаги қийшиқроқ ўсган дарахтни кесиб ташлашдан аввал унинг ҳам илдизи борлигини унутиб қўймангиз, деди.

Ойдўс бобо. Ақлли гапларни тўғри тушуниб, уларнинг қадрига етмаслигимиз ёмон-да! Хўш, сен ўзинг қандай омон қолдинг?

Дўспан. Мени эртасига осмоқчи бўлишувди. Тунда сизнинг тарафдорларингиздан бири келиб қочишимга ёрдам берди.

Ойдўс бобо. Юз-кўзингда барқ уриб турган қувонч бошинг омон қолганига экан-да?

Дўспан. Йўқ, бий бобо! Сизнинг бўйинингиздан “сотқин” деган тавқи лаънат олиб ташланадиган бўлди! Энди “Ойдўс бий халқнинг асл фарзанди, фидойи халқпарвар!” дея овоза қиладиган жарчилар юрт оралаб юришибди!

Ойдўс бобо (*ўзича.*) Эй Худо! Ҳаким отанинг руҳи поклари бийларнинг кўнглида меҳр-шафқат уйғотдимми экан?.. Жарчиларни ким юборди? Бундай фикр кимдан чиқди?!

Дўспан. “Яхши фарзанд – боғ, ёмон фарзанд – доғ” деган ҳикматли гапни кўп такрорлар эдингиз. Фарзандларингиз сизнинг боғингиз экан, бий бобо! Бу фикр ўғилларингизнинг шарофати!

Ойдўс бобо. Қанақасига?!

Дўспан. Ўғилларингиз Ризо билан Тўра Хива хонлигига қарши ҳужумга тайёрланаётган Қўнғирот ҳокимининг ҳузурига бориб, “Агар отамизнинг бошидан “сотқин” деган иснодни олиб ташласангиз, сизга садоқат билан хизмат қиламиз” дейишибди. Бу гапдан ҳоким жуда қувониб, Ризо билан Тўрага “Агар гапларинг чин бўлса, Хива хонига қарши қилич кўтарадиган бўлсангиз, мен иккалаларингизни мингбоши қилиб кўтараман” дебди. Ризо билан Тўра шу заҳтиёқ рози бўлибди.

Ойдўс бобо. Сен бу гапларни қаёқдан эшитдинг?

Дўспан. Мени дорга осилишдан қутқаришга келган одам айтди. Сизни тезда топиб, бу хушxabарни етказишимни илтимос қилди.

Ойдўс бобо. Оҳ-ҳ, менинг фидойи фарзандларим!.. (*Алланечук мажолсизланиб, ўзича сўзланади.*) Фарзандлик бурчингизни ўзингизча шундай тушунганингиз учун ҳам сизларнинг бу калтабинликларингизни кечиришга мажбурман!..

Д ў с п а н. Ўғилларингизнинг бу ишлари “Яхши фарзанд ота-онанинг умрини узайтиради” деган гапнинг қанчалик тўғрилигини яққол кўрсатиб турибди, бий бобо.

О й д ў с б о б о (*оғир хўрсиниб.*) Тошни тухумга урсанг ҳам тухум синади, тухумни тошга урсанг ҳам тухум синади. Бу хабаринг менга унчалик хушхабар туюлмай турибди, чирогим. Халқимнинг оти билан аталадиган мустақил хонликка эришиб бўлганимдан кейин мени дорга оссалар ҳам ўлимим энг бахтиёр ўлим деб оламга жар солган ҳолда жон таслим қилар эдим!..

Д ў с п а н. Бу нима деганингиз, бий бобо?..

Олисдан жарчининг овози эшитилади: “Ҳо-ҳо-ҳо, эшитмадим деманглар!..

Д ў с п а н. Ана, тингланг, бий бобо! Менимча, сиз ҳақингизда аввалги тухмат гапларни тарқатган жарчилар мана энди “Ойдўс бобо сотқин эмас, халқнинг асл фарзанди!”, ҳатто “Халқнинг отаси!” деб жар солишяпти!..

Иккаласи бараварига кулоқ тутиб тинглайди.

О й д ў с б о б о. Қийшиқ мўридан тўғри тутун чиқадими, қайдам!..

Д ў с п а н. Озгина сабр қилинг, бий бобо! Ҳозир сизни “Халқнинг фахри” деб жар солишганини эшитасиз!

О й д ў с б о б о (*бош чайқайди.*) Ҳақиқат йўқолган жойда бир ёлғондан қирқ ёлғон чиқиб келаверар экан-да, болам!..

Жарчининг овози аниқ эшитилади.

Ж а р ч и н и н г о в о з и. ...Эшитмадим деманглар! Ойдўс бийни ким топиб калласини олиб келса, улуғ Хива хонининг минг тилла мукофоти бор!..

Иккалалари ҳам лолу ҳайрон бўлиб қоладилар.

О й д ў с б о б о (*қаттиқ қийналиб, ич-ичдан куйиниб гапирди.*) Кўнғирот ҳокими... ахийри... муродига етди-я!.. Энди мен-ку, ўлиб кутуларман, бироқ... халққа қийин бўлади! Халқимизга ҳиммат қилиб оқ кўнглини очган Хива хонига кўрнамаклик қилинди!.. Энди у ҳеч кимга ишонмайди, ҳеч кимни аямайди!..

Д ў с п а н (*эсанкираб туриб, бирдан қаттиқ жазавога тушиб ўзича ғижинади.*) Ҳозир тўппа-тўғри бораман-да, аввал жарчини, кейин Кўнғирот ҳокимини ўлдираман!

О й д ў с б о б о. Сабр қил, Дўспан, болам!.. Кимнингдир қўлида ўлиш менинг тақдири азалимда ёзилган бўлса керак, начора...

Д ў с п а н. Бу қанақаси?! Бундай бўлиши мумкин эмас эди-ку!..

О й д ў с б о б о. Менимча, хон қўшинига қарши чиққан жангчиларни менинг болаларим бошқараётгани маълум бўлгач...

Д ў с п а н. Ҳозир Кўнғиротга бориб, Ризо билан Тўрага “Хонга қарши чиқманглар!” деб тайинлаб қайтаман!

О й д ў с б о б о. Энди кечикдинг, бўтам!.. Майли, болаларим ўз ишончларида қолсин. Одам боласига она тупроғини ҳимоя қилиш йўлида шаҳид бўлишдан ортиқроқ бахтиёр ўлим йўқ! Болаларим шу ишончда эканлар, майли, начора... Мен энди кетаман!

Д ў с п а н. Қаёққа?

Ойдўс бобо. Яхши ит ўз ватанида сасимаслик учун олисларга бош олиб кетиб, шу ёқларда ўлади!.. Аттанг, бу дунёда сендан қарзларим кўп эди. Сен менга кўп хизмат қилдинг. Мен сенга ҳеч яхшилик қилолмадим. Ақалли уйлантиролмадим...

Дўспан. Мен сиздан мингдан-минг розиман, бий бобо.

Ойдўс бобо. Ундай бўлса... Яхши қол, болам! (*У бурилиб кета бошлайди.*)

Дўспан (*ҳеч нимага тушунмай эсанкираб туради-да, бирдан сергак тортади.*) Тўхтанг, бий бобо, мен ҳам сиз билан!..

Чироқ ўчиб ёнади.

К ў р и н и ш

Ойдўс бобо билан Дўспан бир эски иморатнинг соясида ўтирибдилар.

Дўспан. Қаёққа борасиз, кетманг, бий бобо! Сизсиз элнинг елкасига офтоб тегиши қийин!..

Ойдўс бобо (*кўзларида ёш билан мийиғида кулади.*) Элнинг елкасига офтоб тегдириш!.. қийин!.. Умар Хайём бундан етти юз йил аввал “Мен келганим билан тўлдими дунё, Мен кетганим билан камаймас дунё”, деган-ку! Қорақалпоқ эли мен туғилмасимдан аввал ҳам кўпни кўрган, мендан кейин ҳам бошига тушганини кўраверади. Одамзоднинг ҳам, элимизнинг ҳам келажаги порлоқ... Сенинг ҳам келажагинг олдинда. Ўша порлоқ келажакда яшашинг учун ҳам менга эргашма, ордимда қол, болам!

Дўспан. Қололмайман, бий бобо! Сиз эл назаридаги одамсиз, унинг ўтар йўлида кўприк, кўрар кўзисиз, бий бобо!..

Ойдўс бобо. Тиргаксиз кўприк йўқ, бўтам, бўёғи кўз жонивор ҳам ўзини ўзи кўра олмайди...

Дўспан. Сиз халқнинг суянган тоғисиз!.. Сиз баайни мевали дарахтсиз, бий бобо! Мевали дарахтга тош отувчилар, шохини қайириб синдирувчилар кўп бўлади... Сиз халқнинг йўлини ёритувчи чироқсиз, бий бобо.

Ойдўс бобо. Чироқ кўйилган ерга нур тегмайди... Гулзорга шумғия чиқса, уни юлиб ташлайдилар. Мен энди ўз элим учун ҳам, Хива хонлиги учун ҳам бир шумғия бўлиб қолдим, болам. Шумғия билан қўшилиб юлиниб кетма! Ортингга қайт, келажакка қараб юр, суюкли Дўспанам!

Дўспан. Мен сизга хизмат қилиш учун, сизни ҳимоя қилиш учун дунёга келганман. Сизсиз менда келажак нима қилсин, бий бобо!

Ойдўс бобо. Оллоҳ Таоло бир одамга қаҳр қилса, ўша одамнинг касрига унинг халқини ҳам қўшиб жазолайди. Мен элимдан қанчалик тезроқ кетсам, халқимга ҳам, сенга ҳам шунчалик энгил бўлади.

Дўспан. Ундай деманг, бий бобо! Сиз элнинг бебаҳо гавҳарисиз. Гавҳар ботқоққа отилса ҳам, тошга уриб синдирилса ҳам унинг қиймати камаймайди, бий бобо!

Ойдўс бобо. Қўй, ёлворма, Дўспан! Элимнинг шу кечакундуздаги бахтсизлигига ўзим сабабчи эканимни тушуниб турибман-ку! Энди бахтсизликдан бахтсизлик туғилаверади. Шунинг учун мен тезроқ йўқолишим керак. Утинаман, менга эргашма! Хайр, мендан рози бўл!..

Жадал юриб кетади. Дўспан унинг ортидан югуради.

Чироқ ўчиб ёнади

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

142

К ў р и н и ш

Ёпиқ парда олдида изкуварлар ўзаро гаплашиб келмоқдалар:

– Менимча, Ойдўс бий Бухоро амиридан ёрдам сўрагани кетган бўлса керак.

– Ёрдамми, бошпанами?

– Аввалига Хивани деб қўш инисини ўлдирган, кейин қўш фарзандини Хива хонига қарши урушга отлантирган бекбурд уятсизга ким ёрдам, ким бошпана беради?

– Лафзсизга ким ишонади?..

Х о н м а ҳ р а м и (*орқароқда келаётган нотаниш қорақалпоққа.*)
Ҳой, биродар, бери кел!.. Гапимга кулоқ тут! (*Нотаниш қорақалпоқ югуриб келиб унга қулогини тутади*). Биз уларни отларининг изларига қараб қувиб келяпмиз. Ойдўс ўтакетган шум, отини отқўшчисига етаклатиб, ўзи шу атрофдаги бирон унгурда жон сақлаб ўтирган бўлиши мумкин. Бизга эргашавермай ўз ҳаракатингни ўзинг қил!.. Кўриб турибсанки, бу атрофнинг йўллари паст-баланд. Ёлғиз қолиб този итдек ҳид ол. Панада буқиниб ётган одам бошқаларни тезроқ кўради. Сен нотаниш бўлсанг ҳам, ҳарқалай, қорақалпоқсан-ку. Шунинг учун ҳам ёлғизлигингни кўрса қошига чақириб ёрдам сўраши мумкин. Қарабсанки, Худонинг қудрати билан минг тилла чўнтагинга келиб тушса ажаб эмас!

Н о т а н и ш қ о р а қ а л п о қ. Раҳмат! Бўлди! Тушундим! Мен кетдим!

Х о н м а ҳ р а м и. Фақат қонингга тортиб кетма тагин!..

ПАРДА ОЧИЛАДИ

К ў р и н и ш

Ойдўс бобо билан Дўспан уюм-уюм қумлар орасидаги бир чуқурликда туришибди.

Ойдўс бобо. Ҳаттоки ўлигимниям ҳеч ким тополмасин деган ниятда эдим... Нега ортимдан соядек эргашиб юрибсан ўзи?..

Д ў с п а н (*пешонасига уриб зор-гирён йиғлайди.*) Эвоҳ, тақдири азалда сизнинг соянгиз бўлиш менинг пешонамга ёзилган бўлса нима қилай, бий бобо?! Қуръони каримни яхши биласиз, мусулмонсиз. Уз жонига қасд қилиш жаннат эшикларини тақа-тақ ёпиш билан баробар... Улманг! Улишингизга йўл қўймайман, бий бобо!..

Ойдўс бобо. Йиғлама! Йигит йиғламайди!.. Бироқ ўлишимга розилик бер! Мени аллақачон ўлган деб ўзингни ишонтир!.. Улуғ Хива хонининг мени ўлдириш ҳақидаги фармони олийсини бекор қиладиган куч қорақалпоқ элида йўқ!..

Д ў с п а н. Нега энди йўқ экан, бий бобо?! Сиз ўзимни ўзим ўлдирмайман денг, мен тўша-тўғри Хивага бориб, хон ҳузурига кираман!

Ойдўс бобо. Қари бий ўлар олдида мақтанди деб ўйлама-да, шуни билки, хон фақатгина бир марта ўз фармонини бекор қилади. Мен туркман талабасининг бўйнидаги сиртмоқни кесганимда... Энди ким мен учун орага тушишга жазм қилса, ўша одам ўз бошини ўзи сиртмоққа тутиб берган бўлади!

Д ў с п а н. Унда нима қилиш керак?

Ойдўс бобо. Ҳар мавсумда пўст ташлайдиган илонлар пўст ташлаёлмайдиган илонларни “яланғочланиб қолган шўрликлар” дейди экан, болам. Бунинг устига, хон ваъда қилган минг тилла қўл узатса

етгулик жойда деб уни олишга чоғланадиганлар озчилик эмас. Шунинг ўзинг тананга ўйлаб кўр-да, қуруқ қолмасанг-чи!.. Хон бир марта гапиради! Минг тиллани ваъда қилдими, албатта беради!

Д ў с п а н. Менга бундай маслаҳат бера кўрманг, бий бобо! Менинг манови бир пулга қиммат қовоқ қаллам сизнинг минг тиллага тенг бошингиз ўрнини боса олармиди!

О й д ў с т б о б о. Хонга сенинг бошинг керак эмас!..

Д ў с п а н. Ундай бўлса ҳам, барибир, мен сиздан кейин яшмайман!

О й д ў с б о б о (*қўлини олисларга чўзиб ишора қилади.*) Анови икки хумтепаннинг ўртасига қара, отлиқлар кўриняпти! Ораларида хон мақрамини ҳам бор. Ана, кўрдингми? Нотаниш қорақалпоқ унга яқинлашяпти. Ана, маслаҳатни пишитиб, ажралишди. Менимча, у маҳрамнинг пинжига суқилиб олиб элга қаттароқ бир мансабни қўлга киритиб қайтмоқчи! Балким минг тилла одам қуригандек келиб-келиб ўшанга насиб қилар?..

Д ў с п а н. У сизни ўлдирса, мен уни ўлдираман!

О й д ў с б о б о. Кўй, ундан кўра гапнинг пўстқалласига келайлик, Дўспан! Буёғига шошилмасак бўлмай қолди. Агар сен мени чиндан хурмат қиладиган бўлсанг, сўнгги буйруғимни бажарсан!

Д ў с п а н. Қадим замонда юнон файласуфи Сукротга ноҳақ жазо берилганида у афиналикларни улкан ва чиройли, бироқ семиз ва ялқов отга ўхшатиб, уни яхшироқ чоптириш учун гоҳида сўнага чақтириб туриш керак деган экан, деб ўзингиз бир нақл айтган эдингиз. Шунинг эшитганимдан буён бизнинг қорақалпоқлар ҳам кўз олдимда отга ўхшаб кўрилади. Бу отни яхшироқ чоптиришнинг йўлларини ўзингиздан бошқаси билмайди, бий бобо!

О й д ў с б о б о. Сўна чаққанига чидаёлмай гижинглаган отларга минганлар менинг тирик қолишимни мутлақо исташмайди. Бас шундай экан, беҳудага овора бўлма! Ундан кўра, сенга энг сўнгги васиятим шуки, хоннинг минг тилласини менинг душманларимга берма-да, ўзинг ол!.. Титрама! Мард бўл! Мукофотни сенинг олишингга кўзим етса, “Умр бўйи менга садоқат билан хизмат қилган сендек оққўнгил, одил, асл йигитнинг ҳамма яхшиликлари эвазига бир нарса бериб улгурдим-ку!” деб Худога минг қатла шукурлар қилиб ўламан, болам!

Д ў с п а н. Сиз улуг инсонсиз, бий бобо, мени Ризо билан Тўра исмли ўғилларингиздан кейинги учинчи ўғлим деб ҳисобласангиз экан!..

О й д ў с б о б о. Шу топда сен ҳар икки ўғлимдан яқинроқсан!

Д ў с п а н. Ундай бўлса, Иброҳим алайҳиссалом ёлғиз ўғли Исмоилни Оллоҳ йўлига қурбонлик қилмоқчи бўлганидек, ўзингиздан аввалроқ мени шу топда Худо йўлига қурбонлик қилинг! Балки шунда Қодир Эгам ҳаммасини кўриб, сиздан ўз марҳаматини дариг тутмас!

О й д ў с б о б о (*қиличини қинидан чиқариб Дўспанга узатади.*) Мановини ушла, болам! Сен ҳали ёшсан. Исмоил ёш бўлгани учун Оллоҳ таоло унинг ўрнига бир кўчқор пайдо қилди... Мен пайғамбар эмасман, бироқ шундай бўлса-да, тилагимни ўзим бажо келтириб, майли, сенинг ўрнингга сўйиладиган кўчқор бўлай! Энг сўнгги тилагим шуки, ҳам Исмоилдек тирик қол, ҳам Хоннинг минг тилласига эга бўл!

Д ў с п а н. Бий бобо... Бий бобо... инсоф қилинг!

О й д ў с б о б о. Ёлворма, ма, ушла! Бўшашма! Олдинда узала тушиб ётаман, бор кучингни ишга солиб ихлос билан чоп! Бир урганда бошимни уз! (*Дўспан титраб-қалтирайди.*) Қалтирама! Ҳамиша буйруғимни сидқидилдан бажаргансан, шу сўнгги буйруғимни ҳам кўнгилланиб бажар, токи Дўспан деган Кенжа Ботирим борлигига ишониб ўлайин! (*Дўспан йиғлайди.*) Йиғлама! Ёдингда тут: изқуварлар келиб

сендан мен ҳақимда сўрашлари мумкин. Биттаю битта ёлгонни худо ҳам кечирар. Ушанда соддадиллигинга бориб қилич билан чопиб ўлдиришимга Ойдўс чолнинг ўзи рухсат берди деб юрма тагин!.. Қочиб кетаётган эди де! “Қаёққа?” деб сўраса, хоҳла, Бухоро амирлигига де, хоҳла қозоқ хонлигига де, хоҳла ўрис подшолигига де. Вазиятга қараб нима дейишнинг ихтиёри ўзингда. Ҳа, айтмоқчи... Қани, ўрнингдан тур-чи! Мана, мен ҳам тураман. *(Иккаласи ўрнидан туради. Ойдўс бобо ияги билан олдисни имлаб кўрсатади.)* Қара, яқинлашиб келишяпти! Тез бўл, тез! Йиғлама-да энди! Токи душманларим менинг отқўшчимнинг ҳам кўзларида ёш кўрмасинлар. Бу фоний дунё барчага омонат. Менинг руҳим энди сенда яшай бошлашига ишонаман, ўғлим, эсингни йиғ! Бундан икки ярим минг йил аввал яшаган юнон файласуфи Биант ҳақида афсона айтиб бергандим, эсингдами?..

Д ў с п а н. Сизнинг ҳеч бир гапингизни унутмаганман, унутмайман ҳам, бий бобо! Биант яшаб турган шаҳарга ёв бостириб кирганида фақатгина ўз бошини олиб қочаётганига ажабланиб қараганларга “Менинг бутун мол-мулким ўзим билан!” деган экан...

О й д ў с б о б о. Тўппа-тўғри, минг яша, ўғлим! Менинг ҳам мол-мулким ўзим билан!.. Келгуси авлодларга мен ҳақимда нималарни етказиш ихтиёри ўзингда! Бироқ бир нарсага иймоним комил: хон алдамайди. У улуғ хон, ваъда қилган минг тилласини албатта беради. Сен ол шуни! *(Дўспан яна титраб-қалтирайди.)* Қувиб келаётганлар сенга ишонишлари учун у ёқ-бу ёққа қочганим маъқулроқ бўлар... Ма, қилични ушла, бовурим! *(Дўспан қиличга қўлини чўзса-да, тутиб туролмай ерга тушириб юборади. Ойдўс бобо қилични қўлига қайта ушлади.)* Ма, ур-да, энди! Қўлингга маҳкам тут! Иккиланмай қаттиқ ур! Бор кучингни ишга сол! *(У Дўспанни айланиб югуради.)* Эшитяпсанми, ановиларнинг от туюқлари дупурлаяпти, қани, бўла қолсанг-чи! *(Ойдўс бобо атрофида айланиб юриб Дўспаннинг аччиғини чиқариш учун уни дам муштраб, дам тепиб ўтади.)* Шўрпешона, ур! Нодон, ур! Минг тилла душманимга кетмасин, ахир! Ур, бовурим, ур! Ўз фарзандларимдан ҳам зиёдароқ жигарбандим, ур! *(Ойдўс бобо ёқасини очиб бўйинини тутди.)* Ана энди сенга осонроқ бўлди, ур! Бор кучинг билан ур! *(Дўспан қиличини юқори кўтаради.)* Ҳа, баракалла, қулочкашлаб ур! Улар яқинлашиб қолди-ку, ахир, нимага анқайиб турибсан, урсанг-чи, ур!

Д ў с п а н *(қилични икки қўллаб ушлаганча ортига тисланади.)* Эй худойим-эй!.. Эй улуғ бий бобо, мени кечиринг! *(Уради. Ойдўс бобонинг бўйнидан қон отилиб йиқилади. Дўспан нима қилиб қўйганини тушунмай сerratийиб қолади. Сал ўтмай Нотаниш қорақалпоқ етиб келади.)*

Н о т а н и ш қ о р а қ а л п о қ *(атрофга олазарак қарайди.)* Улгурибсан-да, лаънати ҳаромзода! Минг тилла сеники бўладими энди?! Йўқ-йўқ, сендек ювиндихўрга олдириб бўпман, ўзим, ўзим!!!

Д ў с п а н *(базўр тилга кириб.)* Ҳов... сенми?.. Ёрдам берсанг-чи, оғайни!.. Қандай тирилтирса бўлади?..

Н о т а н и ш қ о р а қ а л п о қ *(масхараомуз кулади.)* Сен ўлдирасан, мен тирилтираманми ҳали?!

Д ў с п а н. Кулма, кулма, нега куласан?.. Элимизнинг улуғ бийи, бўлажақ хони ўлаётганида сен куласанми? Сен ҳам қорақалпоқсан-ку, ахир, яхшироқ қара-чи, балки ўлмагандир?.. Секин урмоқчи эдим!..

Н о т а н и ш қ о р а қ а л п о қ *(қиличини қинидан чиқаради-да, бир зарб билан Дўспаннинг ўзини чопиб ташлайди.)* Мана сенга минг тилло! Мана, тирилтириш!!! *(Дўспан Ойдўс бобонинг устига йиқилади. Нотаниш қорақалпоқ унга яна бир қилич уради.)* Бу лаънати қайтиб тирилмасин! *(Ойдўс бобони ҳам уради.)* Ана энди минг тилло учун талаш

тамом! Минг тилло (*кўксига уриб*) мана энди меники! Мана, кўз олдимда битга эмас, иккита калла ётибди! Буларни хон маҳрами кўрса, минг эмас, камида бир ярим минг тилло бердиради... Ана шундан кейин қорақалпоқларни мана мен бошқараман! Энди ақл бошқармайди, пул бошқаради, пул! Бир ярим минг тиллонинг эгаси бўлиб мен бошқараман! (*Отлар тўғининг дупурини эшитиб атрофига қарайди.*) Ана, маҳрамнинг ўзи келяпти! (*Бақиради.*) Ў-ў, доно маҳрам! Меҳрибон маҳрам! Буёққа келинг! Мана, топдим, топиб иккаласиниям ўлдирдим!.. (*Маҳрам етиб келади.*) Ў-ў, доно маҳрам, менга “тозидек ҳид ол!” деб билиб маслаҳат берган экансиз! Кўрдингизми, ўзиниям, отқўшчисиниям қиличдан ўтказдим. Қиличимга қаранг! (*Кўрсатади.*) Қарасам, бу лаънатилар ўзимга ташланишяпти. “Аҳмоғингни топган экансан!” дедим-да, унисиниям, бунисиниям асфалоасофилинга жўнатдим-кўйдим! Энди иккинчи бош учун камида ярим минг тилло қўштирасиз-да, а? Агар тўлиқ минг тилло қўштирасангиз, қоқ ярми сизники! Ҳа, ўз-ўзингизники!

Х о н м а ҳ р а м и (*ўликларга диққат билан қараб, қилич билан чоғиб ўлдирилганига ишонч ҳосил қилади.*) Аҳмоқлик қилибсан!!! (*Бошқа изқуварлар ҳам етиб келишади.*)

Н о т а н и ш қ о р а қ а л п о қ (*кўпчиликка мақтаниб.*) Кўриб қўйинглар, ўзим ўлдирдим! Барчангиз гувоҳ бўлингизлар!..

Ҳар ким ҳар хил кайфиятда ўликларга тикилиб туради.

Х о н м а ҳ р а м и. Улуғ хонимиз Ойдўс бобонинг тирик калласини минг тиллога баҳолаган эди, ахир, каллаварам! Ўлик калланинг кимга неча пуллик кераги бор?! Манови аҳмоқ қорақалпоқ тушунмабди! (*Нотаниш қорақалпоққа.*) Ҳой қовоқбош! Сенга бундан сариқ чақаям йўқ, билдингми?! Хонга тирик бошни оборишимиз керак эди! Худо бериб тутиб олган экансан, Ойдўснинг минг тиллога тенг бошини нега олдинг, ҳой, товукмия?! Шу товукмиялигинг учун ҳам қорақалпоқсан-да! Энди ўз қўлларинг билан буларни кўм! Тупроққа кўм!

Н о т а н и ш қ о р а қ а л п о қ. Минг тиллалик каллани хонга оборишнинг ўрнига тупроққа кўмиш?! Энди мен кўмаманми? Мен-а?!.

Х о н м а ҳ р а м и (*нотаниш қорақалпоқнинг юзига тикилиб қарайди.*) Яхшиси, бу дунёпараст сотқин ҳам Ойдўс бийнинг ортидан кетадиган жойига кетсин!.. (*Атрофга мароқ билан кўз югуртиради.*) Мана, ҳозир кўз олдимизда рўй берган шу тарихий фожиадан роппа-роса 413 йил аввал дунёга келган улуғ мутафаккир шоир Абдурахмон Жомий:

Вайроналар узра хазина излаб,
Бойўғлилар чекар юз турли азоб.

деган шеърый сатрларини ёзиб, қандай бебаҳо ҳикмат қолдирган! Афсус, кўпчилик улуғ ажодларимиз ҳикматларнинг қадрига етмайди! (*Ёнидагиларга қараб.*) Мана шунақа гаплар! Кўрган-боққанларингиздан тўғри хулоса чиқаринг, ҳалойиқ! Шу билан Ойдўс бий орзу қилган қорақалпоқ хонлигининг тарихи тамом! Ушбу тарихий фожиадан чиқадиган аччиқ хулоса ва энг бирламчи сабоқ шуки, ўзаро тил топишолмаган элга ҳеч қачон ҳеч қандай мустақил хонлик йўқ!

П а р д а ё п и л а д и.

Қорақалпоқчадан
Раҳимжон ОТАУЛИ

АДИБНИНГ ЗАЛВОРЛИ ҚАДАМЛАРИ

XX аср жаҳон адабиётининг улкан намояндаларидан бири Расул Ҳамзатов москвалик муҳаррир дўстининг бюргмасига биноан, “Доғистон ҳақида ўн бетлик мақола” ёзаман, деб беихтиёр уни “Доғистоним”дек салмоқли асарга айлантириб қўйганини кўпчилик яхши билади. Менга журналдан атоқли қорақалпоқ адиби, Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон халқ ёзувчиси, Ўзбекистон Қаҳрамони Тўлепберген Қаипбергенов ҳақида “беш қоғоз ҳажмидаги мақола” ёзишни илтимос қилишганида улуг шоирнинг руҳий ҳолатини ўзимча яна бир карра ҳис қилгандек бўлдим. Эллик йил — ярим асрдан буён оилавий ҳаётини ҳам, ижодий фаолиятини ҳам, феъл-атворини ҳам, дунёқарашу мақсад-маслагини ҳам, беш қўлдек бўлмаса-да, ҳар қалай, бир мутахассис сифатида билган одамнинг ҳақидаги жамики ўйлари-рингни беш қоғозга сиғдириб бўладими?! Атоқли ёзувчининг қорақалпоқ адабиёти, туркий халқлар адабиёти, қолаверса, жаҳон адабиётидан ўзига хос ўрин эгаллаган асарлари ҳақида жуда кўп ёзилган. Масалан, “Қорақалпоқ достони” трилогияси хусусида Чингиз Айтматов билан Абдулла Орипов мақолалари, “Қорақалпоқнома” роман-эссеси ҳақида Одил Ёқубовнинг мазкур асарга ёзган сўнгги сўзи, Оролга бағишланган “Нариги дунёга, бобомга хатлар” бадиаси хусусида марҳум адибимиз Ҳамид Фулом билдирган қимматли фикрларга нимани ҳам қўшимча қила оламан?.. Энг муҳими — бир маҳаллар, бундан қарийб чорак аср аввал, ижодий ғайрат-шижоатим айни жўш уриб турган маҳалларда Тўлепберген Қаипбергенов ёзган жамики асарларни дам қорақалпоқ, дам ўзбек, дам рус тилларида, баъзан ҳар учала тилда ўқиб тушириб, ёзувчининг адабий портретини баҳоли қудрат рус тилида, тўғри, беихтиёр эмас, ихтиёрий равишда бутун бошли бир китоб қилиб ёзган бўлсам... Энди орадан

шунча йиллар ўтиб, қутлуғ саксон ёш бўсағасида турган атоқли ва ардоқли адибимизнинг қарийб олтмиш йиллик қизғин ва серқирра фаолияти хусусидаги фикрларимни атиги беш қоғозга кўнгилдагидек сиғдириш амалда мумкин эмасдир. Ёзувчининг қарийб эллик йил муқаддам атоқли адибимиз Абдулла Қаҳҳор ўзбек тилига қойилмақом таржима қилган “Совуқ бир томчи” қиссаси ва бошқа қиссалари, “Қорақалпоқ қизи” роман-дилогияси, «Қорақалпоқ достони» трилогияси, “Қорақалпоқнома” роман-эссеси аллақачон ўзбек ўқувчиларининг ҳам эътибори ва эътирофини қозониб, маънавий мулкига айланиб қолганини назарда тутиб, бу ўринда асосий диққатни атоқли адибнинг Ўзбекистон давлат мустақиллиги йилларидаги ижодий фаолиятига хос айрим жиҳатларгагина қаратмоқчиман. Зотан, Қорақалпоғистон халқ ёзувчиси Тўлепберген Қаипбергенов айни шу йилларда аввалига “Ўзбекистон халқ ёзувчиси” сўнгра “Ўзбекистон Қаҳрамони” деган бир-биридан шарафлироқ фахрий унвонларга сазовор бўлгани, албатта, бежиз эмасдир!..

Ўзбекистон мустақиллигининг дастлабки йилларида, аниқроғи, 1992 йилда Т. Қаипбергенов ёзиб тугаллаган асар Орол фожиаси хусусидаги “Нариги дунёга, бобомга хатлар” бадиаси бўлди. Бугунги кунда бу асар ўзбек, рус, қозоқ ва бошқа халқлар тилларига таржима қилинган, ўқувчиларнинг ҳурмат-эътиборини қозонган, жумладан, 2004 йилда рус тилида нашр этилиб, Михаил Шолохов номидаги халқаро мукофот билан тақдирланган. Бир пайтлар ўзим ҳам Орол муаммолари билан анчагина жиддий шуғулланган одам сифатида Оролга бағишланган салмоқли асарлар, чунончи, қозоқ адиби Абдужамил Нурпеисовнинг романи, қорақалпоқ ёзувчиси Ўрозбой Абдурахмоновнинг китоби, бошқа яна кўпдан-кўп асарларни ҳам ўқиб ту-

ширганман, ўзаро қиёсий таҳлиллар қилганман, ҳар бирини ўзимча салмоқлаб кўрганман. Улар орасида Тўлепберген оғанинг мазкур бадиаси алоҳида ўрин тутади. Орол фожиасининг бутун оламшумул миқёслари, туб сабаблари, пировард оқибатлари ва уларни бартараф этиш йўллари улкан маҳорат ҳамда кучли инсоний дард-изтироб билан қаламга олинган унда! Бу ўзига хос Орол қомуси бугунги кунда ҳам билдирувчи, тарбияловчи ва кўнгилларни равшан торттириб-тозаловчи аҳамиятини бус-бутун сақлаб турибди.

Адибнинг Ўзбекистон давлат мустақиллиги йилларида яратган яна бир асари — қорақалпоқ халқининг фохри Бердақ Қарғабой ўғлининг бутун бошли ҳаёти қаламга олинган “Сахро булбули” драмаси ҳисобланади. Бу асар 2002 йилда “Жаҳон адабиёти” журналида Абдулла Ориповнинг мухтасар шоирона сўзи билан эълон қилинган. Асар, комил ишонч билан айтишим мумкинки, Тўлепберген оға қарийб барча аввалги асарларида у ёки бу муносабат билан тилга олган, ҳаёти ва ижодига доир айрим тафсилотлар келтирган улуг шоир ҳақидаги элик йилдан кўпроқ давом этган ижодий-ил-

мий изланишларининг мантиқий якуни сифатида дунёга келган!

Кейинги ўн йил мобайнида Т.Қаипберген тағин иккита салмоқли асар яратди. Булар — “Ойдўс бобо (Минг тиллога баҳоланган бош)” драмаси билан “Қорақалпоқман, таваккалчиман!” китоби (Нукус, “Билим” нашриёти, 2003) дир.

Айтишим керакки, Отаули (Раҳимжон Отаев) “Қорақалпоқнома” роман-эссеси, “Нариги дунёга, бобомга хатлар” бадиаси, “Сахро булбули” ва мазкур “Ойдўс бобо” драмаларини меҳр, ихлос ва иштиёқ билан ўзбек тилига ўтирди. Улар баайни аслида ўзбекча ёзилгандек раво ўқилади. Таржимон бу асарларнинг фазилатларини оширса оширганки, савиясини тушириб юборган эмас, деб ўйлайман.

Омон бўлсак, қолган гапларни... ҳозирги қорақалпоқ адабиёти, бутун туркий халқлар адабиёти, қолаверса, жаҳон адабиётининг таниқли намояндаларидан бири Тўлепберген Қаипберген таваллудининг қутлуғ 80, ҳаттоки 90, борингки, ниятни яна-да яхшироқ қилайлик, 100 йилликларида айтиш бахти барчамизга муяссар бўлсин, азизлар!..

*Пирмат ШЕРМУХАМЕДОВ,
филология фанлари доктори,
профессор*

Абдулла Қаҳҳор таваллудининг 100 йиллигига

Бир такриз талқини

Абдулла Қаҳҳор ўзбек адабиёти тарихида талабчанлиги, адабий ҳодисаларга жиддий муносабатда бўлганлиги билан машҳур. У ўз даврида барча ёшу кекса адиблар ижодига доимо юксак талаб ва масъулият билан қарагани маълум. Адиб ўзини шунга ҳақли санагани аниқ. Зероки, устоз ўз ижодига ҳам худди шу зайлда шафқатсиз қараган.

Абдулла Қаҳҳор “Ҳаёт ҳақиқатидан бадий тўқимага” деган мақоласида: “Мен ҳаммаси бўлиб саксонга яқин ҳикоя ёзганман, лекин 1957 йилда чиққан танланган асарларим тўпламига шулардан фақат 26 тасини киргизишни лойиқ кўрдим, холос. Тўплагма кирмаган ҳикояларимнинг бир қисми ёзувчилик фаолиятимнинг дастлабки даврида ёзилган, уста кўрмаган шогирднинг машқлари, бир қисми ўзимга боғлиқ бўлмаган сабабларга кўра бўш, жуда бўш чиққан”, деб ёзади. Адабий-эстетик қарашлари маълум даражада шакллангандан кейин ижодининг илк даврига, хусусан, «Олам яшаради» тўпламига ниҳоятда жиддий танқидий муносабатини баён этади. Китобдаги кўпгина ҳикояларнинг “илҳомсиз, дардсиз” ёзилганини тан олади. Зотан ёзувчининг ўзи айтмоқчи: “Нима бўлиб илҳомсиз ёзиб қўйган ёзувчи, ўзини билса, ёзганидан пушаймон, хижолат бўлади”.

1932 йилда нашрдан чиққан “Қишлоқ ҳукм остида” деган китобининг ноёб бир нусхаси ҳозирда Абдулла Қаҳҳор уй-музейида сақланади. Китобга “ноёб” сифати берилишига боис шуки, унда Абдулла Қаҳҳор қўлининг излари бор, унда адибнинг назари, нафаси сезилади. Энг муҳими, уни варақлаган киши адибнинг ўз ижодига, сўзга нақадар талабчан эканига гувоҳ бўлади. Китоб саҳифалари таҳрирдан лозазорга айланган ва охириги саҳифага айнан 1932 йил санаси ёзиб қўйилган. Алабиётшунос О.Шарафиддинов гарчанд: “Қишлоқ ҳукм остида” қиссасининг энг муҳим томонларидан бири шундаки, асар ҳажман кичкина бўлса-да, унда коллективлаштириш жараёнидаги синфий кураш тасвирига кенг ўрин берилган”, дея андиша билан мулоҳазалар айтган бўлса-да, асарнинг жиддий камчиликлари борлигини, хусусан, бадий савиянинг юқори эмаслиги, ҳахрамонни “бевосита ҳаракатда кўрсатиш ўрнига кўпроқ ўринларда унинг ҳақида оддий ахборот берилгани” каби нуқсонлар устида тўхталади. (О.Шарафиддинов. Абдулла Қаҳҳор. 1988 йил. 158 — 159-бетлар). Бизнингча, ўша “Қишлоқ ҳукм остида” ва “Олам яшаради” китобларига энг одил ва энг тўғри баҳо — бу адибнинг ўз муносабатида, яъни уларни кейинги ўттиз йиллик ижод даврида қайта нашр этишини раво кўрмаганида намоён бўлса ажаб эмас.

Адабиёт майдонида маза-матрасиз, бадийяти саёз, мазмуни ғариб асарларнинг урчиб кетиши адибга маъқул келмайди. А.Қаҳҳор бу масалада энг аввало ўзини ўзи тафтиш, аёвсиз танқид қилиб, тергаб турган эди. Айни чоғда бошқа қаламкашлар ижодига ёзган тақриз-мақолалар моҳиятида ҳам шу ҳолни кузатиш мумкин. 1940 йилда Саид Аҳмаднинг “Тортиқ” номли ҳикоялар тўпламига, 1948 йилда эса ёзувчи ва журналистларнинг асарлари жамланган “Тортиқ” китобига тақриз ёзади.

Абдулла Қаҳҳорнинг адабий-илмий меросида, хусусан, тақриزلари ичида Маъруф Ҳакимнинг “Ҳаёт кўшиғи” ҳикоялар тўплами хусусидаги мулоҳазалари муҳим. Тақриз-мақоланинг ҳажми катта ва энг муҳими, унда адибнинг адабий-назарий қарашлари ўз ифодасини топган. Бу мақола “Қизил Ўзбекистон” газетасининг 1940 йил 27 сентябр сониди, шунингдек, “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” журналининг 5-сониди икки марта нашр қилинади. Мақоланинг қисқартирилган, давр тақазосига кўра таҳрирдан чиққан нусхаси 1968 йили “Ёшлар билан суҳбат” китобида ҳам босилади. Абдулла Қаҳҳорнинг 1987 йилда чоп этилган беш жилдлик асарлари тўпламининг бешинчи жилдига Кибриё Қаҳҳорова мақоланинг 1940 йилги нусхасини қайта нашрга тайёрлаб киритади.

Абдулла Қаҳҳор адабий манбаларни текширганда ҳам адабиётнинг фойдасига, сўзнинг маъно-мазмунига эътибор бергани аниқ сезилади. Адибнинг уй-музейида Маъруф Ҳакимнинг 1939 йилда нашр қилинган “Ҳаёт кўшиғи” номли ҳикоялар тўплами бор. Ушбу тўплам шу номда ёзилган тақриз учун асос — манба бўлиб хизмат қилган. Бу ноёб китоб нусхаси А.Қаҳҳорнинг ўзи ёзмоқчи бўлган мақоласи устида қай тарзда қунт билан жиддий ишлаганини, муҳокама қилинаётган адабий-назарий масаланинг кўлами кенгайиб, жаҳон адабиёти намуналари билан қиёслашга ўтиб борганини кўрсатади.

Бизнинг тасаввуримизча, А.Қаҳҳор ўша тўпламни камида уч марта ўқиб чиққан. Чунки китоб ҳошияларида қизил қаламда, яшил ва сиёҳ рангли ручкаларда қўйган турли белгилари, ёзувлари муҳрланиб қолган.

Абдулла Қаҳҳор мақолани қўл учида, йўлигагина ёки аллақандай ўткинчи мажбурият остида ёзган эмас. Унда ўттиз ёшдан эндигина ошган ижодкорнинг адабий-эстетик концепцияси акс этган. Тақриз-мақола ана шу нуқтаи назардан аҳамиятлидир.

А.Қаҳҳор китобни чизиб ўқиган; пайдо бўлган дастлабки фикрни ўша саҳифа чеккасига ёзган. Шу маънода “Ҳаёт кўшиғи” китобида чизилган ўринлар, турли белгилар, сўзлар, сўз бирикмалари, гаплар, айрим ҳикояларнинг ҳошияларида, боши ёки охирида фикр-мулоҳазалар, баъзан русча, ўзбекча, баъзида арабий ёки лотин имлосида ёзиб қўйилган.

“Ҳаёт кўшиғи” китобига “Ҳаёт бошланиши”, “Рашк”, “Ҳаёт кўшиғи”, “Яшасин дўстлик”, “Учрашув”, “Қаҳрамоннинг ўлими”, “Назир”, “Бўта” номли еттига ҳикоя киритилган бўлиб, мундарижадаги белгиларга кўра улардан иккитаси — “Бўта” билан “Рашк” тақризчига нисбатан маъқул келган (уларнинг тўғрисида қўшув аломати қўйилган), учтаси — “Ҳаёт бошланиши”, “Яшасин дўстлик”, “Қаҳрамоннинг ўлими” маъқул келмаган (булар тўғрисида айриш аломати қўйилган), қолган иккита ҳикоя тўғрисида ярим қўшув аломати қўйилганидан ўртача муносабатда бўлганини англаш мумкин.

Абдулла Қаҳҳор тақризида ҳикояларни санасига кўра тарзида таҳлил қилмайди. Аввал “Қаҳрамоннинг ўлими”га эътибор беради. М.Ҳакимнинг биринчи ҳикояси эканини айтади. Бу ҳикоянинг биринчи эканини А.Қаҳҳор қаердан билган? Ҳикоя охирида ёзилган йили кўрсатилган эмас. Аммо сарлавҳа тепасида қалам билан лотин алифбосида “Шу ҳикоя биринчи ёзган ҳикоям” деган бир ёзув бор. Хўш, бу китобни муаллифнинг ўзи ёзувчига тақдим этмаганмикин? Балки шундайдир. Аммо китобда муаллифнинг дастхати йўқ. Аввалги бетларидаги белгига кўра “Сигнальный” деган муҳрдан кейин яна расмий рухсатлар учун қўйилган иккита муҳр, кейинги бетда эса “Личная библиотека Абдулла Каххара №544” деган ёзув бор. Бироқ дастхат йўқ. Фикримизча, китобнинг “Сигнальный” нусхасини адибга муаллифнинг ўзи олиб келиб берган кўринади.

А. Қаҳҳор китобни жиддий ўқийди. “Ҳаёт бошланиши” ҳикояси кўп чизгиланган эмас. Уқиш жараёнида “Возможно”, “Любовь”, “Ну!” каби

ёзувлар қўйилган. Бир жойда (8-бетда) мантиқ бузилганини сезган Қаҳҳор “доктор ифлос, хотинни уйни тоза тутиш учун олади! (Посторонний факт)”, дея ёзиб қўяди. Доктор Мурод билан Динор ўртасидаги муносабатларни тасвирлаётган М.Ҳаким доктор уйидаги “супринди”ни, Динор уйининг покизалигини тасвирлайди. Юқоридаги таққосни “посторонний факт” деган гапни А. Қаҳҳор шу гайритабий тасвирдан келиб чиққан ҳолда айтади. Ҳикоянинг охириги саҳифасида “Новая жизнь. Люди нового типа”, “Ҳаёт занжирининг бир ҳалқаси бўлиш — қонун. Автор буни ўзи билмайди. Янги одамлар тўғрисида ёздим деб ўйласа керак!” деган ёзув бор. А. Қаҳҳор қаҳрамон табиати билан тасвир ўртасида зиддиятни кўради. Шу боис “Автор ўз қаҳрамонига тўғридан-тўғри тўхмат қиляпти”, деб ёзади тақризда.

Бадиий деталь ҳикояда “ишлаши”, ёзувчининг асосий ғоясига хизмат қилиши лозим. А. Қаҳҳор Муроднинг табиатига тўғри келмайдиган бадиий деталлар учун ёзувчини танқид қилади. Аслида адиб айнан мана шу ҳикоя мисолида танқидни яна кучайтириши мумкин эди. Бунга мисоллари ҳам бор эди. Масалан, Динорнинг отаси ҳикоянинг бир-икки жойида йўталади. Аммо йўтал ҳикоя учун хизмат қилмайди. Шуни сезиб турган А.Қаҳҳор “Чехотка! Зачем?” деб ёзади. Аммо бу фактни тақризда ишлатмайди.

М.Ҳакимнинг “Рашк” ҳикояси сарлавҳаси ёнига “Синаш” сўзи ёзилган. Демак, А. Қаҳҳор бу ҳикояни шундай номлаш маъқул деган фикрга борган. Аммо тақриз-мақолада уни “Бахиллик” деб аташ тўғри бўлар эди, деган гапни айтади. Чунки икки ёш ўртасидаги ўзаро дўстлик, севгига ўхшаш нарсага рашкми, бахилликми аралашади. Воқеликни ҳикоя қилувчи йигит қизнинг муваффақиятини кўра олмайди. Шу боис у: “Мени бутунлай ақлимни олган, газаблантирган нарса — рашк ва бахиллик ўти эди”, дейди. Покиза туйғули қилиб тасвирланаётган қиз бундай пасткаш йигитдан воз кечади. Шу хусусда мактуб ёзади. А. Қаҳҳор М. Ҳакимнинг ғоявий мақсади ноаниқлигини айтади. Агар адибнинг мақсади аниқ бўлганида, гўзал бир қиз тимсоли тасвири, унинг маънавий тозалигини бундан ҳам таъсирлироқ қилиб берган бўларди. Чунончи, А. Қаҳҳор айтмоқчи: “Мақсад аниқ бўлмагани учун ҳикоя ҳам хирароқ бўлиб чиқади. Ҳалиги қизнинг баъзи бир қилмишлари бахил йигитга “кўп вақт мендан уни-бунни сўраб, ўз ишини битказаётган экан-да”, дейиш ҳуқуқини беради ва шундай дейди ҳам. Бу қиз образини бузади; унга меҳр қўйган китобхонни хафа қилади”. Қиз образининг теранлигига йигит томонидан берилган ана шу ёрдам ортиқча. Зероки, Чеховдан таълим олаётган А. Қаҳҳор ортиқча деталларни, тафсилотларнинг зарарини ҳам яхши англайди. Ўша жойда Чеховнинг қўйидаги фикрларини келтиради: “Бир парча мрамрдан кишининг юзини ясаш учун шу юзга алоқаси бўлмаган бирон бўртиқни ҳам қолдириш керак эмас — ҳаммасини тарашлаб ташлаш керак”.

Бу ҳикоя, гарчанд А. Қаҳҳорга нисбатан маъқул келган, айрим бетлар ҳошиясига “яхши”, “хорошо” сифатларини ёзиб қўйган бўлса-да, ҳикоядаги камчиликларни юқоридаги тарзда кўрсатиб беради. Тилдаги нўноқ жумлаларни ҳам танқид қилиб ўтади. Ҳикоя охирида “Хорошие испытание человеческое качество. Новое в любви”, деган сўзлар ёзилган. Ҳикояда камчиликлар бор. Бироқ қайсидир маънода ҳикоя адибга маъқул келганини англаш мумкин.

Абдулла Қаҳҳор тўпламга ном қилиб олинган “Ҳаёт қўшиғи” деган ҳикояни ўқиш жараёнида жуда кўп чизгиламайди. Ҳикоянинг ўзи ихчам. Унда Қипчоқ отанинг ўлим тўшагида ётиши тасвирланади. Хаёли пахта режасини бажариш билан банд. Бунга раиснинг ёрдам бериши, отбоқарнинг от бермаслиги, ўғилларининг чойхонада эканлиги, докторни айтиб келиш каби ҳодисалар илова қилинади. Қаҳҳор бу тафсилотлар ҳикоянинг қурилмасини бузган, деб ҳисоблайди. Ҳикоянинг таҳлили учун аввалги

Ўқишида бир оғизгина қилиб “Суть в чём?” деб ёзиб қўяди. Кейинги ўқишида эса “Идеяси аниқ эмас” ёзувидан кейин рақамлар билан учта нарсага диққат қилади. “1. Чол план олиб алаҳлайди. 2. Кампир бориб айтмагунча ҳеч ким ёрдамга келмайди. 3. Отбоқар доктор олиб келгани от бермайди (бу нимани кўрсатадиган факт)”. Қаҳҳор томонидан ҳикояни ўқигандан кейин ёзиб қўйилган муҳим белгилар шу. Аммо бу фикр-мулоҳазалар тақриз-мақолада ҳар бири алоҳида аҳамият касб этади. Бу фактлар ўзига хос назарий моҳият билан сўзлайди. Қаҳҳор назарида ўлим тўшагида алаҳсираб ётган Қипчоқ отанинг ҳолати ишонарли тасвирланган эмас. Ҳеч ким уни кўргани ҳам келмайди, биров бу касалга нима бўлди ҳам демайди. “Ҳолбуки, — деб ёзади тақризчи, — Қипчоқ отанинг жуда оғир аҳволда ётгани ҳақидаги хабар муаллифнинг тили билан айтганда “Уч кундан бери ёғаетган қордай бир текис бутун қишлоққа тарқалади”. Биров хабар олиш у ёқда турсин, докторга боргани от сўралганда колхоз отбоқари бермайди. Ҳикоя гоёсини очишда отбоқарнинг от бермаслик фактининг қандай аҳамияти бор? Буни автор нима учун киргизган?” Бу саволнинг ўзида жавоб ҳам бор.

Энг муҳими, воқеликни тасвирлаётганда муаллиф ишонарли қилиб, ҳақиқатни ёзиши лозим. Ёлғон ёзса, биров ишонмайди. Қолаверса, “адабиётда ёлғоннинг катта-кичиги йўқ. Ҳаммаси ҳам барабар зарарли”, деб ёзади Қаҳҳор ушбу тақризда.

Ёзувчи мазкур ҳикоялар тўплами ҳошияларига, ҳар бир ҳикоянинг охирига ёки аввалига ёзиб қўйган фикрларни кенгайган тарзда, албатта, мақолада ўз мақсади йўлида ишлатган.

М.Ҳаким “Яшасин дўстлик” ҳикоясини “новелла” деб атаган. Бундай атама А.Қаҳҳор назаридан четда қолган эмас. Ҳикоянинг сарлавҳаси тепасига шундай жумлалар ёзилган: “Ҳикоя эканига ўзи ҳам шубҳа қилади. Новелла деб қутулмоқчи. Новелла Декамерон ҳикоялари маъносида бўлса, тўғри келмайди. Ҳозир новелла ҳикоянинг ўзи”.

Қаҳҳор бу ҳикоя таҳлилида ҳам асосли мулоҳазалар билдиради. Муаллифнинг бир қатор камчиликларини айтади. Унинг мақсади аниқ эмас. Айрим саволлар очиқ қолган. Бунга на муаллифнинг ўзи ва на китобхонда жавоб бор. Муаллиф ҳикоядаги ноаниқликларни унга “Новелла” деб ёзиб қўйиш билан жавоб бермоқчи бўлди. А. Қаҳҳор тақризида юқоридаги фикрни кенгайтириб ёзади: “Гўё новелла деган билан унга бир маъно киради. Гўё китобхон: “Э, бу новелла экан, новелла шунақа бўлса керак”, деб қўя қолади”. Муаллифнинг ҳикояни новелла деб атагани А.Қаҳҳорда бошқа жиддий назарий гапларни айтишга ҳам туртки беради. Жумладан ёзади: “Новелла нима? Ҳикоя эмасми? Фарбий Европа адабиётида бу термин биздаги ҳикоя маъносида юригилади. Чехов, Мопассаннинг ҳикоялари новелла эмасми? Горькийнинг, масалан, “Челкаш”и новелла бўлганидек, Бокаччо, Генрининг новеллалари ҳикоя, Горький ҳикоялари билан, масалан “Баҳори дониш” ҳикоялари бир-биридан фарқ қилар экан, унинг бири новелла, бири ҳикоя эмас. Бу фарқ конкрет тарихий шароит, адабий стиллардан келиб чиқади. Ёзувчи нима деяётганини ўзи билмай чулдираса, новелла чиқмайди”. Хуллас, М. Ҳаким ҳикоя жанрини “новелла” деб номлашининг ўзи А. Қаҳҳорда бир дунё фикр-мулоҳаза айтишига туртки бўлган. Унинг жиддий мулоҳазалари ёш ёзувчига сабоқ беришга қаратилган.

А.Қаҳҳор М.Ҳакимнинг бошқа ҳикояларини ҳам жиддий текширади. Айниқса, ҳикоялар тилидаги қусурларни кўрсатишга катта эътибор беради. Айрим ўринларда матндаги сўзлар ўрнига — масалан, «майин шамол» бирикмаси ёнига «ел, шабада» вариантларини, «юзини тўсди»нинг тагига чизиб, тагига «беркитди» сўзини, икки жойда «Ехе...Ехе» деган йўтални англагувчи товуш ўрнига «Кхе!» вариантини ёзиб қўйган.

Адиб шу тарзда ҳикоялардаги камчиликларни батафсил кўрсатади.

Тақризнинг хулоса қисмида эса қуйидагиларни ёзади: «Ҳаёт қўшиғи»ни ҳозир майдонда бўлган кўп ҳикояларга таққослаб, қиёсий баҳо берадиган бўлсак, бугун айтилган гапларнинг охирига каттакон бир «аммо» қўйиб, анча мақташимиз ҳам мумкин эди. Маъруф Ҳаким бундай мулоҳазаларга, қиёсий мақтовларга муҳтож эмас. Унинг кучи бор, лекин етилган эмас, у ишлай олади, лекин бир оз эринчоқ». Ўша 40-йилларда «ёш, талантли, умидли» деб қаралган Маъруф Ҳакимнинг адабиётимиз тарихидаги холи барчага маълум...

1937 йилда “Сароб”га мукофот берилиши муносабати билан адиб Иттифоқни кезиб чиқиш имконига эга бўлган эди. Шунда Москвадан олти кутида жаҳон адабиёти намуналарини олиб келади. Бу китобларнинг жиддий мутолаасидан кейин адиб ўз ижодига ҳам, “Ҳаёт қўшиғи” каби тўпламларга ҳам шу мезон ва талаблар билан қаради. Шу боис тақриз аввалида, Гончаров, Добролюбов, Чехов ва Л.Толстойлар тилга олинади. Таққослаш ўрни келганида Жек Лондон ва унинг қаҳрамонларига мурожаат этади.

Умуман айтганда, юқоридаги далиллар А.Қаҳҳорнинг ниҳоятда талабчанлигини, ҳатто оддий бир тақриз ёзиш учун манбани нақадар чуқур ўрганганини кўрсатади. Ёзувчи М.Ҳакимнинг ушбу “Ҳаёт қўшиғи” тўплами баҳонасида бадиий асар гоёси, ҳикоя жанрининг хусусияти, бадиий асар тили, тасвирий воситалар, бадиий тасвирдаги ҳаққоният, бадиий деталларнинг ҳикоядаги ўрни, муаллиф, қаҳрамон ва китобхон муносабатлари, далиллаш, шунингдек, “ёзувчилик маҳоратининг энг муҳим жиҳати” (А.Қаҳҳор таъбири) бўлган психологик саҳналар юзасидан қимматли адабий-назарий фикр-мулоҳазаларни баён этади.

Абдулла Қаҳҳорнинг ушбу тақриз-мақоласидаги қарашлар фақат ёш ёзувчиларга эмас, барча адабиёт мухлислари учун ҳам сўз санъати моҳиятини тушуниш ва уни авайлаш йўлида сабоқ берувчи мўътабар ҳужжат бўлиб қолаверади.

*Баҳодир КАРИМ,
филология фанлари
доктори*

Ўзбек насри уфқлари

ДАВРА СУҲБАТИ

ИЖОДНИНГ АЗАЛИЙ ВА АБАДИЙ ЙЎЛИ

Ўзбекистон мустақилликка эришиб, турғун фикрлар, сохта ғоя ва идеаллар исканжасидан қутулганига ҳам чорак асрдан ошди. Республика иқтисоди, саноати, қишлоқ хўжалиги, фан, маданият ва санъатда, жумладан, бадий адабиётда муайян юксалиш, ривожланиш нишонларини кўриб турибмиз. Ҳамма соҳаларда амалга оширилаётган туб ислохотларнинг аниқ самаралари яққол сезила бошлади. Халқаро алоқалар кучайиб, дўстлик ришталари қайтадан тикланаётгани, айниқса, ҳали куртак ҳолида бўлса-да, маданий-адабий ҳамкорликларнинг йўлга қўйилаётгани азалдан дунё аҳлига дўст, қардош, дарддош бўлиб келган бағри кенг халқимиз ҳамда кўнгли ҳаммиша тоза ижод аҳлининг бағрига баҳорий илиқлик олиб келмоқда, уни умидбахш туйғулар билан илҳомлантириб, эзгулик, олижаноблик, адолат устувор бўладиган порлоқ янги манзилларга чорламоқда.

Айни замонда, чорак аср маълум даражада босиб ўтган йўлимизни сарҳисоб қилишга, эришган ютуқларимизни умумлаштириб, айрим камчиликлар, бажарилмай қолган ишлар сабабини таҳлил қилишга, улардан сабоқлар чиқаришга ҳам имкон беради.

Биз маънавият соҳаси — сўз санъатининг аскарлари бўлганимиз учун сарҳисоб даврида биринчи навбатда адабиётда яратилган асарлар ҳақида сўз юритишимиз, бу борадаги ютуқлар ва етишмовчиликлар хусусида гапиришимиз ўринли бўлади.

Ҳозирги адабий жараёнда яққол кўзга ташланадиган ва ҳаммамизни қувонтирадиган ҳодиса ижодкорларнинг хилма-хил услубий изланишлари учун кенг имкониятлар очиб берилганидир. Ҳеч кимга сир эмаски, социалистик реализмнинг темир кишанлари улоқтириб ташлангандан кейинги дастлабки йилларда «бозор адабиёти» деб аталаётган саёз асарлар анча болалаб, кўпайиб кетди. Эпчилик қилиб ҳомий топа олган ёки озгина маблағи бор қаламкашларнинг ўртамиёна ижод намуналари китоб дўконлари пештахталарини безаб турганига кўникиб ҳам қолдик. Аммо маълум вақт ўтгач, бундай «усти ялтироқ, ичи қалтироқ» асарларнинг ўткинчи эканлиги ҳақидаги гаплар, мулоҳазалар яна устувор бўла бошлади. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида сўнгги йилларда юзага келган бозор адабиёти маҳсулотларини таҳлил этиб, баҳосини берувчи давра баҳслари, суҳбатлар уюштирилгани бежиз эмас.

Вақт ўтиб, бўтана сувлар тиниқлашгани сари адабиёт ўзининг асл ўзаниларига, азалий қадриятларига қайтаётганига гувоҳ бўлиб турибмиз. Зеро, адабиётда — сўз санъатида ҳаётни бўяб-бежамасдан ҳаққоний тасвирлаш, инсон қалбини теран тадқиқ қилиш, унинг қувонч-ташвишлари, дардларини, ички дунёсини, мураккаб туйғулар оламини бутун зиддиятлари билан акс эттирувчи ёрқин образлар, бадий кашфиётлар яратиш воситасида ўқувчига эстетик завқ бериш ва унинг маънавий дунёсига таъсир кўрсатиш талаби ҳеч қачон эскирмай қолаверади. Ана шу муқаддас қонуниятни асосий мезон қилиб олган чинакам ёзувчилар қайси давр ва тузумда яшашидан

қатъи назар, инсон юрагининг энг чуқур нуқталаригача етиб борадиган, ўлмайдиган ҳаётбахш асарлар яратиб қолдиргани маълум. Бальзак ёки Гоголь, Диккенс, Толстой, Достоевский, Тургенев, Чехов, Марк Твен ёки Тагор сингари ўнлаб башарият даҳолари ижоди бунга мисол бўла олади. Бугунги кунда бу адабларнинг қайси методда ижод қилгани ёки адабий тажрибалар ўтказгани эмас, балки ҳаёт манзараларини шафқатсиз ҳаққонийлик билан тасвирлаб, ўқувчи юрагини ларзага солгани ва адабиётни қудратли маънавий куч даражасига кўтара олгани муҳим. Шу фикрларни ўтган асрда социалистик реализм қолипларини ёриб чиқа олган Шолохов, Булгаков, Абдулла Қодирий, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Чингиз Айтматов, Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Астафьев, Распутин сингари ёзувчилар ижоди ҳақида ҳам айтиш мумкин. Шеърятда эса Есенин, Твардовский, Николай Рубцов, Чўлпон, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Рауф Парфи ва бошқа ўнлаб шоирларнинг асарларини тилга олиш лозим. Бугун биз уларнинг ижодини қайсидир адабий ўлчовлар, айтишлик, социалистик реализм, сюрреализм, модернизм, постмодернизм ва бошқа «изм»лар талабига мос келганига қараб эмас, балки тасвирнинг ҳаётийлиги, санъаткор сифатида ўзига хос, бетакрор туйғулар оламини қай даражада суратлантириб берганига қараб қадрлаймиз ва улуғлаймиз.

Бу азалий ҳақиқатни қайта такрорлаб, унга урғу бераётганимизга сабаб шуки, фикр эркинлиги тамойиллари янги имкониятларни вужудга келтирган дастлабки кезларда энди адабиёт қайси йўлдан боради деганга ўхшаш мулоҳазалар пайдо бўлиб, баъзи ижодкорлар орасида ғарбда новаторлик сифатида баҳоланган айрим оқимларга маҳлиёлик ёки тўғридан-тўғри тақлид қилиш кайфияти бир қадар кучайган, модернизм, абсурд асарларини ёқлаш ёки уларни бутунлай инкор этиш майллари ҳам кўрингани маълум. Илло, ҳозир бу баҳсларга (улар кейин ҳам давом этади) муносабат билдириб ўтирмасдан, атоқли ёзувчимиз Пиримқул Қодировнинг ғарбдаги айрим адабий тажрибалар катта кашфиётларга олиб бориш ўрнига адабиётни ҳаётдан узоқлаштириб қўйгани ҳақида билдирган мулоҳазалари асосли эканини таъкидламоқ жоиздир.

Аммо бу мулоҳазалар адабий тажрибаларни, бадий тасвир имкониятларини кенгайтириш йўлидаги изланишларни инкор этиш тарзида қабул қилинмаслиги керак. Адабиёт ҳамиша юксак изланишлар, бадий кашфиётлар билан тирик. Фақат, юқорида айтганимиздек, янги адабий изланишлар ижод уфқларини кенгайтиришга хизмат қилиши ва айни замонда бошқотиргич-жумбоқларга айланиб кетмаслиги лозим. Ғарбдаги «эксперимент» шайдолари ҳам ўз машқларидан толиқиб, яна анъанавий наср усулида асарлар ёза бошлагани буни тасдиқлайди. «Жаҳон адабиёти» журналининг шу йилги 8-9-10-сонларида эълон қилинган америка ёзувчиси Кристофер Баклининг «Арабистонлик Флоренс» романини ўқиган китобхон фикримизга қўшилади деб ўйлайман.

Мазкур мулоҳазаларни қувватлайдиган яна бир мисол келтираман. «Иностранная литература» журналида ўтган йили турк ёзувчиси, Нобель мукофоти совриндори Урхон Памуқнинг «Деразадан кўринган манзаралар» ҳикояси эълон қилинди. Асосан модернизм йўналишида ёзадиган бу ёзувчи мазкур янги ҳикоясида соф реалистик тасвир йўлидан боради. Қахрамонларининг портретини, хатти-ҳаракатилари, маънавий-руҳий кечинмаларини содда ва аниқ деталлар, ҳаётий манзаралар асосида гавдалантиради. Ҳикоядаги ҳар бир чизги ўз ўрнида, худди қуйиб қўйилгандек. Биронта ортиқча тафсилот, кераксиз гап-сўз, мулоҳаза йўқ.

Муаллиф кичик бир оиладаги фожиани, драматик вазиятни бола тили ва нигоҳи орқали таъсирли, ҳаётий лавҳаларда катта маҳорат билан гавдалантиради. Эр оиласини, бола-чақасини ташлаб кетган, ночор аҳволда қолган хотин, кекса она, болаларнинг изтироблари — ҳаммаси ниҳоятда самимий бўёқларда чизилган.

Бундан бир неча йил аввал худди шундай услуб янгича тамойилларда ижод қилишга мойил ёзувчи Хуршид Дўстмуҳаммаднинг «Қазо бўлган намоз» ҳикоясида ҳам ёрқин кўринган эди.

Адабиётимизнинг янги бўғинига мансуб бўлган Шойим Бўтаев, Собир Ўнар, Луқмон Бўрихон, Абдуқаюм Йўлдошев, Наби Жалолиддин, Тилаволди Жўраев, Адҳам Даминов ва бошқа истеъдодли ижодкорлар жаҳон адабиётидаги энг яхши тажрибаларга ижодий ёндашиб, дуруст натижаларга эришаётгани ўқувчини қувонтиради.

Умуман олганда, қайси услубда ижод қилиш, қайси ёзувчидан ўрганиш ёки унга эргашиш ижодкорнинг шахсий иши. Ҳамма гап эришилган натижада. Адабий таъсир, адабий алоқаларсиз, бутун жаҳон адабий жараёнидан ажралган ҳолда юксак адабиёт, санъат намуналарини яратиш қийин, албатта. Айниқса, ўзбек халқининг табиатида бағри кенглик, жаҳон маданиятидаги энг илгор тамойилларнинг қадрига етиш ва эъзозлаш фазилати кучли. Буни буюк Навоий ижоди ёрқин кўрсатиб турибди. Ҳазрат мумтоз шарқ адабиёти ютуқларини, қадимги юнон, ҳинд, хитой адабий-фалсафий тафаккурини пухта ўзлаштиргани ўлмас ғазалларида яққол сезилади. Аммо бу ҳолат буюк Навоий асарларининг юксак парвоз қилишига заррача халал берган эмас. Ёки улугвор «Хамса»ни яратар экан, Навоий ўзидан олдин яшаган ва форс тилида ижод этган шоирлар — Низомий, Хисрав Дехлавий ҳамда устози Абдураҳмон Жомийларнинг анъаналарини, санъаткорлик сирларини пухта ўзлаштирмаганида ҳамсачиликда юксак муваффақият қозона олармиди?

Абдулла Қодирий «Ўтган кунлар» романини яратиш жараёнида машҳур тарихий романлар муаллифи Журжи Зайдоннинг ижодий тажрибаларидан ўрганганини қайд этган эди. Айни замонда адиб бу араб романчиси орқали яна бир машҳур тарихчи ёзувчи Вальтер Скотт ижоди билан ҳам танишади. Шунингдек, у тарихий асарларини ёзар экан, рус ёзувчилари, хусусан, А.С.Пушкиннинг насрий маҳоратидан сабоқ олади. Буни «Ўтган кунлар» ва «Капитан қизи»ни қиёслаганда яққол кўриш қийин эмас.

Чўлпон ҳам жаҳон адабиётини пухта ўрганганини Рабиндранат Тагор ҳақидаги мақолалари, Шекспир, Пушкин трагедияларининг ажойиб таржималари исботлаб турибди. Айни замонда у Лев Толстой сабоқларидан ҳам кўп баҳраманд бўлган, жумладан, «Кеча ва кундуз»ни ёзишда ҳам «Тирилиш» романида қўлланган усуллардан моҳирона фойдаланган. Аммо бундай таъсирланиш, ўқиб-ўрганиш ҳолатлари ҳар икки машҳур ўзбек ёзувчисига миллий руҳ балқиб турган ёрқин образлар ва миллий ҳаёт манзараларини гавдалантиришга, миллат қисмати ва фожиасини ҳаққоний бўёқларда кўрсатишга асло монелик қилмади. Бундай табиий ҳолат адабиётнинг азалий қондасидир.

Хуллас, адабий алоқалар, адабий таъсир самаралари бундан кейин ҳам янги-янги асарлар яратилишига туртки берувчи ҳаётбахш омил бўлиб қолаверади. Шунинг учун ҳам бугунги адабий жараён ҳақида гапирганда ҳар хил «изм»лар ўрнига адабий таъсир ва адабий алоқаларнинг самарасига кўпроқ эътибор берган маъқул.

Шу маънода бугунги насрдаги янги ва энг яхши изланишлар ўзига тўғри ўзандан йўл топиб бораётганини мамнуният билан таъкидлаш лозим. Буни Одил Ёқубов билан Пиримқул Қодировларнинг «Осий банда» ва «Она лочин видоси» романлари тажрибаси яққол кўрсатади. Бу икки машҳур адиб соф реалистик анъаналарга таяниб, ҳаққоний, таъсирчан асарлар яратиш йўли асло эскирмаганлигини, ҳамма гап маҳоратда, мазмуннинг чуқурлиги, кўламининг кенглигида эканини амалда исботлаб бердилар.

Бугунги давра баҳсида шу кунларда фаол ижод этаётган барча ёзувчиларнинг асарлари мунозара учун мавзу бўлади деб умид қиламиз.

*Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ,
танқид ва адабиётшунослик
бўлими мудири*

НЕОРЕАЛИЗМ БЎСАФАСИДА

Ҳозирги ўзбек насри ҳақида ўйлар эканман, хаёлимда Максим Горькийнинг машҳур ҳикоясидаги қоронғи ўрмонда йўл қидириб юрган ва Данкодек қаҳрамон юрагини машъал қилиб, ёруғликка олиб чиқишини кутаётган оломон жонланади. Бундай ҳол, яъни гўзал наср дурдоналарини яратиш йўлида ҳудудсиз изланишлар уммонида талпинишдек мушкул жараён ўтган асрнинг 20-йилларида ҳам кузатилган эди. Уни ўша вақтларда шоир Чўлпон йўлсизликдан қийналиш деб атаган эди. Ўшанда муаммо осонгина, яъни расмий буйруқбозлик асосида ҳал қилиниб, деярли барча ёзувчилар ҳукмрон мафкура ва ягона ижодий метод йўлига чиқариб қўйилган эди. Энди эса, аниқроғи, сўнги ўн беш йил мобайнида ижод эркинлиги анча кенгайиши оқибатида насримиз ривожидида бир неча йўналиш ёки тамойил бир-биридан сезиларли даражада фарқланиб, аниқ-равшан кўриниб қолди. Жумладан, бир гуруҳ ёзувчилар ўзлари учун нажот келтирувчи мунаввар йўл сифатида XX аср бошларида Фарбий Европа адабиётида аён кўринган, «онг оқими» таъсири остида шаклланган модернизм аъёнларини танладилар. Уларнинг изланишлари натижасида Ғ.Ҳотамовнинг «Янги ой чиққан кеча», Тўхтамурод Рустамнинг «Капалаклар ўйини», Неъмат Арслоннинг «Мавхумот», Асад Дилмуроднинг «Фано даштидаги қуш» романлари майдонга келди. Бу романларда худди Жойс ёки Пруст сингари машҳур модернизм намояндлари асарларидаги каби воқеа-ҳодисалар деярли тўлиғича қаҳрамонлар онгидан, хотирасидан ўтказилган тарзда акс эттирилиши натижасида ҳаётнинг ёрқин манзаралари ўрнига ўта мавхум, ниҳоятда мураккаб ва китобхоннинг англаб етиши жуда қийин бўлган руҳий жараёнлар сурати такдим этилди. Демак, соф модернистик аъёнлар изидан бориб қилинган тажрибалар ҳозирча ўзбек насрида айтилган ижобий самараларга олиб келмади. Уларга нисбатан бутунча мумтоз реализм тамойиллариға содиқ қолган ёзувчилар жиддийроқ, салмоқдорроқ муваффақиятларга эришдилар. Ўшандай муваффақиятлар насримизнинг деярли барча жанрларида мавжуд бўлиб, уларнинг анча таъсирчан ёзилган намуналари сифатида Шукур Холмирзаевнинг «Булуғ тўсган ой», «Озодлик», «Банди бургут» каби кўплаб бир-биридан гўзал ҳикояларини, Одил Ёқубовнинг «Қайдасан, Морико?», «Осий банда», Пиримкул Қодировнинг «Она ло-

чин видоси», Муҳаммад Алининг «Улуғ салтанат» сингари қисса ва романларини эслаш мумкин. Булар орасида ҳозирги ўзбек насрининг Данкоси — ёзувчи Одил Ёқубовнинг «Осий банда» романи китобхонни ларзага солиши, юксак савияда ёзилганлиги, кўзимизни ярқиратиб очишиға кўра сўнги йиллар адабиётида энг жиддий ҳодиса даражасиға кўтарилди. «Осий банда» романи XX асрнинг 60-80-йилларида мамлакатимизға раҳбарлик қилган арбобларнинг қисмати, фожиаси, халқ олдидаги жиноятлари, виждон азоблари ва жон талвасасидаги талпинишлари ҳақидаги асардир. Қизиғи шундаки, ёзувчи романда ўша раҳбарларнинг биронтасини ҳам номма-ном тилға олмайди, фақат ҳар қайсисининг таърифи учун биттадан сифатлаш қўллайди. Шу сифатлашларнинг ўзи ўша даврларда яшаган деярли ҳар бир одам учун гап қайси раҳбар тўғрисида кетаётганлигини яққол аён қилади-кўяди. Жумладан, муаллиф «масхарабоз подшо» сифатлашини қўллаши билан хаёлимизда беихтиёр Хрушчёв қиёқаси намён бўлади. Худди шунингдек, асарда «дудуқ подшо» дейилганда, кўз олдимизда Брежнев, «кўзойнак подшо» бирикмаси учраганда Андропов сурати ўз-ўзидан гавдаланади. Уларнинг барчасини ёзувчи «катта оталар» деб ҳам атайди ва бутун шўро давлатиға раҳбарлик қилганликларига ишора қилади. Шундан «кичик ота» дейилганда, ўша даврда Ўзбекистонға раҳбарлик қилган арбоб кўзда тутилгани англашилади. Муаллиф бу «дохий»ларнинг деярли шу пайтгача кўпчиликка маълум бўлмаган ишлари, қизиқ-қизиқ хатти-ҳаракатлари ва энг муҳими, руҳий талпинишларини очиб берар экан, барчасининг таъсирчанлигини оширувчи восита сифатида ўша вақтдаги хўжалик раҳбарларидан бири Бобоҳон Саркорнинг хотиралари, хаёллари, ўй-кечинмалари ва тушларидан фойдаланади. Мазкур воситалар эса, катта даврнинг муфассал манзарасини эмас, балки энг муҳим нуқталарини, ҳодисаларини, китобхон қалбини жунбушға келтирувчи лавҳаларини ажратиб кўрсатиш имконини туғдирган. Улар орасида ўша даврнинг энг мудҳиш воқеаларидан бири сифатида «кичик ота»нинг Кремлдаги катта йиғилишда сўзлаган бир нутқи романнинг кульминацион нуқтаси даражасиға кўтарилгандек туюлди. «Кичик ота» ўз нутқида мана бундай деган экан: «Пахтанинг нархи жуда баланд. Оқибатда пахтакорларнинг ҳаёт даражаси бошқа республикаларға нисбатан бир неча баробар юқори. Бу нархни қайта кўриб чиқиш даркор».

Бундай дейиш мудҳиш жиноятдан бошқа нарса эмас эди, чунки пахтанинг нархи пасайтирилиши натижасида ҳеч қачон қосаси оқармаган, колхоз туфайли хонавайрон бўлган ўзбек деҳқонининг шўрига шўрва тўкилар эди. Фақат ёзувчи бу ҳодисани қайд қилиш билан чекланиб, чинакам санъаткорона йўл тутади, яъни уни ҳеч ерда «жиноят» деб атамасдан, мутлақо қораламасдан, асосий эътиборини қаҳрамоннинг нутқ сўзлагандан кейинги руҳий ҳолати, виждон азоби тасвирига қаратади. Қаҳрамоннинг ўз қилмиши оқибатлари қанчалик даҳшатли эканлигини англаганлигини ва чексиз виждон азобига фарқ бўлганлигини очишда ҳам Сарқорнинг хотиралари, айниқса, кўл келган. Сарқор хотирасида «кичик ота»нинг телефонда Москвадаги раҳбарлардан Кулаков билан гаплашаётгани ва бир илож қилиб, пахта нархини қайтадан килограммига уч тийин оширишга кўндиргани худди кинотасмасидагидек жонланади. Шундай жонли манзара «кичик ота»нинг ўз хатосини пайқганини, руҳан чексиз эзилганлигини ва қандай қилиб бўлса-да, уни тузатишга интилганлигини равшан тасаввур қилишимиз учун йўл очади.

Роман шундай мазмундор ва жонли манзараларга ниҳоятда бой бўлиб, уларнинг барчаси жамланган ҳолда XX аср иккинчи ярмидаги ҳаётимизнинг ғоятда мураккаб, чигал, қоронғи томонларини ҳаққоний гавдалантиришга йўл очган. Агар романнинг кейинги қисми ҳам худди шундай шафқатсиз реализм йўлида ёзилса, Одил Ёкубовнинг бу китоби яхлит ҳолда ҳозирги замон жаҳон адабиётининг олий андозалари савиясига яқинлашса ажаб эмас.

Энг қувончли томони шундаки, адабиётимизга яқиндагина кириб келган ёш ёзувчилар ижодида ҳам реализмнинг имкониятлари туганмас ва чексиз эканлиги яққол исботланмоқда. Бундай умидбахш хулоса чиқаришга сўнгги йиллардаги ўзбек насрининг чинакам кашфиётлари сифатида намоён бўлган икки ёзувчи – Луқмон Бўрихон ва Зулфия Куролбой қизидек ёш истеъдодлар ижоди тўла асос беради. Чунончи, Зулфия Куролбой қизининг «Тафаккур», «Ҳилола», Луқмон Бўрихоннинг «Адашган тунлар», «Чорбоғ кўриқчиси», «Сирли муаллим» сингари ҳикоя ва қиссалари мумтоз реализмнинг ҳаёт бахш аъёнлари изидан бориб ҳам, ҳозирги замон китобхонининг қалбини ларзага соладиган, онгини бойитадиган ҳамда яшашига ёрдамлашадиган таъсирчан асарлар яратиш мумкинлигини яққол

исботлади. Бундай асарлар орасида, айниқса, Луқмон Бўрихоннинг «Жазирамадаги одамлар» ва «Темир йўл» романлари ҳозирги насримизнинг жиддий ютуқлари сифатида эътироф этилганлиги бежиз эмас. «Жазирамадаги одамлар» романи эзгу инсонпарварлик ғояларини кишилар табиатидаги фавқуллодда ўзгаришлар ва воқеалар ривожига кутилмаган, кескин бурилишлар воситасида ифодалаганлиги билан китобхонда катта қизиқиш уйғотади. Асарнинг қизиқарли чиқишига муаллиф воқеаларни ҳаётдагидан бошқачароқ тартибда жойлаштириш, кишиларнинг табиий майлларига эҳтиёткорлик билан ёндошиш ва деярли ҳар бир бобда диққатимизни турмушдаги сон-саноксиз муаммоларга қаратиш орқали эришган. Романга сўнгсўз ёзган танқидчи Қ.Йўлдошев асар юзасидан одамни ҳайратга соладиган куйидаги икки хулосани ўртага ташлайди: «Бугун бадиий асар қизиқарли воқеалар тасвиридаги эмас, балки инсон кўнглининг микротахлилидан иборатдир...»

Қатор ҳикоя ва қиссалари билан ўқувчилар эътиборини қозongan ёзувчи Луқмон Бўрихоннинг «Жазирамадаги одамлар» романи ана шу йўналишда битилган асардир... Ёзувчининг илк романида ижтимоий муаммолар эмас, алоҳида одамларнинг кечинмаю сезимларини тасвирлаш етакчилик қилади.

Кўрамызки, бу сўзларда романдаги ўзаро мутлақо ажратиб бўлмайдиган унсурлар бир-бирига қарама-қарши, зид қўйилган. Аслида деярли ҳар доим воқеалар давомида инсоннинг руҳий ҳолати очиб берилади. Одамнинг маънавиятидаги ўйлару ҳис-туйғулари, хотиралари оқимида эса турмуш ҳодисалари ҳам, чексиз муаммолари ҳам, гоҳ тўлиқ, гоҳ узук-юлуқ, баъзан шунчаки кўринар-кўринмас чизги ёки излар шаклида қалқиб юзага чиқади. Танқидчи романда «ижтимоий муаммолар» етакчилик қилмаслиги ҳақида хулоса чиқаришига шу нарса сабаб бўлганки, ёзувчи ҳеч ерда асарида қандайдир муаммони кўтарганлиги ёки қаламга олинган қишлоқда муайян ҳал қилинган масала мавжудлиги тўғрисида кўкрагига уриб гапирмайди.

Ҳақиқий ёзувчи ундай қилмаслиги табиий, чунки у кўзда тутган долзарб муаммолар романнинг ҳар бир ҳужайрасидан, бутун тўқимасидан келиб чиқшини яхши билади.

Чунончи, романда бошқа персонажлардан ажралиброқ турувчи ва гўё марказий қахрамонлардек туюлувчи Уроқ ҳамда Лолахоннинг ҳаётига, тақдирига, фожиасига боғлиқ воқеалар жараёнида XX аср охириларидаги ҳаётимизнинг деярли ҳаммани ўйлантирган, ларзага солган кўплаб муаммолари назарда тутилгани аниқ-равшан сезилади. Уроқ ҳам, Лолахон ҳам моҳият эътибори билан афгон урушининг қурбонлари ҳисобланади. Фақат ёзувчи ҳеч жойда «афгон уруши» деган бирикмани тилга олмайди. У фақат Уроқнинг қайсидир жангда ҳалок бўлганини, жасади темир тобутда келтирилиб, қопқоғи очилмасдан кўмиб юборилганини маълум қилади. Ахир худди шулар афгон уруши оқибатида туғилган ва кишиларга чексиз руҳий азоб-уқубатлар келтирган ижтимоий муаммолар эмасми? Лолахоннинг кутилмаган ўлими воситасида эса муаллиф узоқ вақтлар мобайнида инсон «ижтимоий муносабатларининг мужмуи» сифатида тушунилиб, табиий эҳтиёжлари, майллари инobatга олинмаслигидек ниҳоятда муҳим муаммонинг барчани ўйга толдирувчи ечимини таклиф қилгандек бўлади. Худди шу ечимда баъзи танқидчилар Лукмон Бўрихон мазкур масалага ишора қилаётганини ангалатиш учун Чинорнинг ёшларимиз ёмон билим олаётганлиги ҳақидаги ўйларини келтиради. Чинакам образли тасвир ёки бадиий маҳорат деб шуни айтсалар керак-да.

Романда қайта-қайта қаламга олинган зиёфатлар давомида эса, ёзувчи узоқ йиллар мобайнида жамиятимизда тилдан тушмаган, лекин ҳал қилишнинг йўли топилмаган масалага, яъни қишлоқ билан шаҳар ўртасидаги тафовут, одамларнинг чўлдан қочиб, Тошкентга талпиниши муаммосига ишора қилади. Ҳар гал маст бўлганларида Сафармурод Чавандоз билан Улаш агроном қаттиқ тўполон қилиб, шаҳарда яшаш яхшилигини гапириб, қишлоқдан кетишга отланиб қоладилар. Бундай ўринларда ҳам муаллиф «муаммо» сўзини тилга олмагани ҳолда, шўро замонида колхозу совхозлардаги одамлар қўлдан баттар қашшоқ ва жирканч ҳаёт кечирганлиги манзараларини жонли ҳамда таъсирчан гавдалантиришга муваффақ бўлган.

Шу тариқа романда деярли ҳар бир персонаж ҳаёти, тақдири, қувончи ёки фожиаси воситасида кўплаб муаммоларга эътибор қаратилган. Асардаги персонажлар сони эса элликка яқиндир. Албатта, улар воситасида

романнавис бирин-кетин ҳаётдаги муаммоларни иллюстрация қилишга берилиб кетмайди. Улар яккам-дуқкам тасвирлангандек кўринса-да, ўзаро жамланган ҳолда чўлга кўчирилган ва саратон жазирамасида қўлдек меҳнат қилишга маҳкум кишиларнинг, аниқроғи, муайян қишлоқдаги халқнинг ташвишга тўлиқ ҳаёти панорамасига айланади. Бу кенг кўламли манзарада ёзувчи ўша халқнинг турмуш тарзини, маънавий дунёсининг миқёсларини, онги ривожининг ўта юксак чўққиларию ҳаддан ташқари тубан нуқталарига ҳам намойиш қилишнинг уддасидан чиққан.

Ҳозирги ўзбек насридаги ранг-барангликнинг ортишини таъминлаган яна бир гуруҳ қизиқарли асарлар пайдо бўлдики, уларда муаллифлар турли ижодий методларнинг унсурларини ўзаро чапиштириш орқали муайян ютуқларга эришдилар. Ушандай ютуқларнинг кўпчиликлари манзур бўлган намуналари сифатида Хуршид Дўстмуҳаммаднинг «Ором курси», «Жажман», «Бозор», Назар Эшонқуловнинг «Истило», «Қора китоб» сингари асарларини эслаш мумкин. Уларда гўё реалистик изчиллик ва ҳамма тафсилотларнинг далиллаб борилиши асосига қурилган сюжетга худди модернистик адабиётдагидек кутилмаган рамзларнинг сингдириб юборилгани кузатилади. Мазкур асарларда ҳаяжонли реалистик тасвирга фавқулодда рамзий ифодалар ниҳоятда теран маъно бахш этганлиги сезилиб туради. Масалан, «Жажман» ҳикояси ва «Бозор» романидаги ножинс махлуқдек рамзий тимсол орқали Хуршид Дўстмуҳаммад сотувчи ҳамда харидорларнинг бор-йўғини фотат қилувчи порахўрларни моҳирона фотат этиш билан бир қаторда бу тафсилотни Ўрта Осиёнинг Россия томонидан босиб олинишию бойликлари талаб кетилишидек мудҳиш тарихий ҳодисага ишора даражасига кўтаришга муваффақ бўлган. Ножинс махлуқ тимсоли беихтиёр ҳаёлимизда постмодернизмнинг энг йирик вакилларида бўлмиш ёзувчи А.Камюнинг «Вабо» романидаги каламушлардек ажойиб рамзий топилмани жонлантиради. Шаҳарга ёпирилиб кириб, сонсаноксиз кишиларнинг қирилиб кетишига сабаб бўлган каламушлардек рамзий тимсол орқали Камю инсониятни фашизм офатидан оғоҳ

етишга интилган эди. Демак, Камю ижодидаги каби пурмаъно рамзлар кашф этилаётгани ўзбек ёзувчиларининг насримиз гуманистик моҳиятини чуқурлаштиришга мувофиқ келадиган бадиий воситалар топиш йўлида тинимсиз изланаётганликларидан далолат беради.

Ниҳоят, сўнгги йиллардаги ўзбек насрининг шу гуруҳга мансуб жиддий ютуқлари орасида яна бир қатор асарлар майдонга келдики, уларда модернистик адабиётдаги воқеаларни инсон хотирасига кўчириб акс эттириш усули муфассал реалистик тасвир билан омухталаштириб юборилгани ва шунинг оқибатида таъсирчанликка эршилгани яққол сезилиб туради. Уларнинг энг яхши намуналари сифатида Н. Норқобилнинг «Қоялар ҳам йиғлайди» қиссасини ва А. Нурмуродовнинг «Қон ҳиди» романини хотирлаш ўринли бўлади. Бу асарларда воқеалар худди модернизм намуналаридаги каби қаҳрамонлар хотирасида қандай сақланган бўлса, шундай ҳолда, яъни ҳаётда рўй бериши мумкин бўлганидан бошқача тартибда тасвирланади. Шунга қарамай, муаллифларнинг маҳорати туфайли, яъни қўллаган ўринли имо-ишоралари ва бошқа бадиий воситалари ёрдамида китобхон воқеаларни деярли турмушдагидек кетма-кетликда, реалистик изчилликда жойлаштириб чиқиш ҳамда тасаввур қилиш имконига эга бўлади. Реализм ва модернизм унсурларининг шу тахлитда усталик билан пайвандланиши муаллифларга китобхонларнинг

деярли бир умр ёдида сақланиб қоладиган ҳаётини сабоқ чиқариш имконини туғдиради. Хусусан, «Қоялар ҳам йиғлайди» қиссасида бундай синтез ахлоқий нопоклик инсонни ҳалокатга олиб бориши ҳақидаги гоёнинг таъсирчан ифодаланишига йўл очган бўлса, «Қон ҳиди» романида урушларнинг, жанглардаги қаҳрамонликнинг моҳиятини янгича талқин этишга, яъни муҳорабаларда ҳеч ким ютуққа эришмаслиги, барча фалокатга учраши тўғрисидаги ҳақиқат ёрқин юзага чиқарилишига хизмат қилган.

Демак, Х. Дўстмуҳаммад, Н. Эшонқулов, Н. Норқобил ва А. Нурмуродов каби ёзувчиларнинг ижодий ютуқларидан маълум бўлишича, ўзбек насрининг бундан кейинги гуркираб ривожланиши кўп жиҳатдан мумтоз реализмнинг буюк бадиий кашфиётлар туғдирган гўзал аъёнларини модернизмнинг энг яхши фазилатлари ҳисобига бойитиб бориш асосида давом этадиган кўринади. Шундай синтездан туғиладиган самарадор ижодий методнинг номи неорелизм бўлса ажаб эмас. Зеро, ҳозир Россияда ҳам, бутун жаҳон миқёсида ҳам бадиий адабиётда худди шундай номланишга лойиқ ижодий метод юзага келаётганлиги ҳақида кўп гапирилмоқда. Ҳозирги ўзбек насрида ҳам худди шунга ўхшаш метод қарор топаётганлиги унинг секин-асталик билан бўлса-да, бадиий ижод соҳасидаги жаҳон андозаларига яқинлашаётганлигидан гувоҳлик беради.

Санжар СОДИК,
профессор

УМИДВОРЛИК

Бугун адабиётга ҳар қачонгидан ҳам эҳтиёж катта. Бадиий сўзга — ҳалоскор сўзга, юпатувчи, руҳлантирувчи сўзга ташналик, илҳақлик ҳар лаҳзада, ҳар қадамда сезилиб турибди. Худди шу чанқоқликни қондира оладиган, фикрга чорлаб, сурур бахш этадиган асарлар керак. Бу ўта долзарб, ўта масъулиятли зарурат. Заруратки, унинг залвори энг аввало наср жанрининг елкасига тушади. Чунки ҳар қандай миллат, ҳар қандай эл-элат адабиётининг кўламини, қиёфасини кўпинча насрий асарлар белгилайди. Гап шу ҳақда бораркан, ўз-ўзидан савол туғилади: хўш, бугунги ўзбек насрининг хол-ахволи қандай?

Маълумки, мустақиллик шарофатидан юртимизда янги давр, янги турмуш бошланди. Ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ҳаётда туб ислохотлар олиб борилмоқда. Албатта, ислохотлар, ўзгаришлар осон кечаётгани йўқ. Чунки, бу — кураш! Янгилик ва эскилик, маърифат ва жаҳолат, эрк ва тутқунлик ўртасидаги беаёв олишув. Худди шу жараён адабиётимизда, жумладан, миллий насримиз жабҳаларида ҳам кечмоқда. Кўпгина ёш ёзувчиларимиз адабиётда шу пайтгача шаклланган тушунчаларни, эски қолипларни бузишга, адабий муҳитга соғлом руҳ, тоза об-ҳаво олиб киришга ҳаракат қилишяпти.

Хусусан, Улуғбек Ҳамдам, Зулфия Куролбой қизи, Исмоил Шомуродов, Наби Жалолоддин, Нормурод Норқобилов каби навқирон носирларимиз асарларидан шу ҳол кузатилади. Лекин афсус билан таъкидлаб ўтиш керакки, бугун миллий насримизда ижодий жараён андак сустрекча. Менимча, бунга биринчи сабаб — нашр масаласидаги чигалликлар. Ёзувчиларимиз нафақат ижод қилишлари, балки китобларини чиқаришлари учун зир югуриб ҳомий топишлари ҳам зарур бўлмоқда. Тўғри, бозор иқтисодиёти шароитида ишлаётган нашриётларимиз ҳол-аҳволини тушунишимиз мумкин. Лекин ёзувчи кўлидаги асарга эмас, унинг чўнтагига кўз тикиб туриш биздек маданиятни юксак қадрлайдиган халққа ярашмайди.

Шу ўринда боз қайд этиб ўтиш мумкинки, асосан адабий-бадий битиклар чоп этишга мўлжалланган «Шарқ юлдузи», «Ешлик» каби журналлар ҳам иқтисодий муаммолар сабаб бир йилда аранг тўрт-беш марта «озиб-тўзиб» чиқаяпти, холос. Албатта, бундай қийинчиликлар ўткинчи. Лекин вақтинчалик бўлса-да, адабий муҳитга салбий таъсир кўрсатмоқда.

Миллий насримиздаги ижодий сустрекчиликнинг тагин бир сабаби, ёзилган асарларнинг етарли равишда тарғиб-тадқиқ қилинмаётганида, деб ўйлайман. Албатта, бу масаланинг уволсавоби адабиётшунос уламоларимиз бўлишида. Масалан, иқтидорли ёзувчи Нормурод Норқобилов сўнгги уч йил ичида тўрт-беш қисса эълон қилди: «Овул оралаган бўри», «Увлаётган ит», «Белбоғ» ва ҳоказо. Ҳатто, «Шарқ» нашриёти томонидан тўплами ҳам нашр этилди. Бироқ, ҳали-ҳануз мунаққидларимиз Нормурод Норқобилов ижоди ҳақида ёлчитиб бирор нарса дейишмади. Умумий, мавҳум рўйхатларда қайд этиб туришади, холос. Ваҳоланки, матбуотда кўринган ҳар бир асарни таҳлил-тадқиқ қилиш, ютуқ ё камчиликларини рўй-рост айтиш янгиланаётган адабиётимиз учун гоят зарур.

Модомики, сўз адабиётимизнинг, жумладан, насримизнинг равнақи, ривожига ҳақида бораркан, ҳеч бир адабиёт ўз ҳолига, айро униб-ўсмаслигини эсда тутишимиз лозим. Зеро, бугун биз ҳар соҳада, ҳар жабҳада дунё билан бўйлашишга, бошқа илғор мамлакатлардан тажриба орттиришга ҳаракат қиляпмиз. Демакки, адабиёт соҳасида ҳам жаҳон адабий жамоатчилигида юксак баҳоланган адиблар ижодидан ўқиб-ўрганиш гуноҳ саналмайди. Бу ҳақиқатни тузук англаймиз шекилли,

бу борада амалга оширилаётган ишлар ҳартугул мақтовга арзигулик. Ҳассос таржимон — адибларимиз томонидан кўпгина бадий сўз даргаларининг асарлари ўзбекчага ағдариб таржима қилинди. Чунончи, Г.Маркеснинг «Бузурукнинг кузи» романи устоз Иброҳим Фафуров томонидан маҳорат билан таржима қилинди, бирварақайига уч ижодкоримиз — марҳум устоз Озод Шарафиддинов, мунаққид Аҳмад Отабоев, шоир Азиз Саид, ҳар бири мустақил равишда П.Казльонинг «Алкимёгар» романини ўзбек ўқувчисига етказиб беришди. Бундан ташқари, «Жаҳон адабиёти» журналининг деярли ҳар бир сонида дунёнинг донгдор асарларидан баҳраманд бўляпмиз. Бундай саъй-ҳаракатларнинг ҳаммаси қувонарли, албатта. Лекин машҳур адибларнинг машҳур асарларини таржима қилиш билангина мурод ҳосил бўлмайди. Назаримда, уларни чуқур таҳлил қилиб, ўқувчига тушунтириб бериш ҳам ўта зарурдир. Бу машҳур асар қай жиҳатлари билан аҳамиятли. Ёзувчининг санъаткорлиги нимада, у қайси адабий оҳимнинг қай бир қарашларини қай тарзда ифодалаган? Хуллас, шунга ўхшаш саволларга батафсил жавоб битилган илмий-адабий мақолаларга эҳтиёж катта. Ишончим комилки, машҳур ва мураккаб асарларни таҳлил-тадқиқ қила оладиган, дунё адабиётининг сиру синоатидан яхши хабардор, билимдон олиму адибларимиз етарлича топилади. Фақатгина андак хоҳиш, андак ғайрат бўлса, олам гулистон. Биз истаётган ўша таҳлилий мақолалар ёш ижодкорларимизга, хусусан, навқирон носирларимизга ўзига хос мактаб вазифасини ўтайди. Уларнинг ижодий изланишларига, янгича бир руҳ, янгича бир нафас билан қалам тебратишларига туртки қўлади.

Ҳолбуки, қаламкашларимиз бугун «анави аънавий», «манави модерн» деган даҳанаки тортишувлар, ҳавойи хайёллар билан овора. Уларнинг «модернизм» ҳақидаги тушунчалари у-бу давраларда узук-юлуқ қулоғига чалинган гаплардангина иборат, холос. Демак, қаламкашларимизга анчадан бери жозибали-жозибали кўриниб юрган дунё адабиётининг энг илғор аънаваларини илм тили билан, таҳлил тили билан тушунтириб бориш, уларни беҳуда тортишувлардан озод этиш пайти етди.

Маълумки, Президентимиз, ҳукуматимиз томонидан ижодкорлар олдида замон қаҳрамонлари образини яратиш вазифаси қўйилган. Ўта долзарб, ўта ҳаққоний талаб! Чунки давр, ҳаёт ўзгармоқда. Сўнгги ўн-ўн беш йил ичи-

да миллат турмуш тарзида, онгида ва қалбида эврилишлар юз берди. Худди шу эврилишлар марказидаги бугунги ўзбекнинг қувончу ташвишларини, ички оламини, руҳий тўлғоқларини бадий асарларга акс эттириш зарурати пишиб етилди. Қолаверса, бугун дунё бўйлаб мафкуравий, ғоявий кураш қизгин паллага кирди. Шарқу ғарб маданияти, ахлоқи, тафаккури башарият онгини, қалбини эгаллаш учун ўзаро таллашиб-тортишмоқда. Унинг шарпалари юртимиз узра ҳам кезиб юрибди. Бу талотўплар силсиласида миллат тақдири қандай бўлади? Мустақиллигимизни мустаҳкамлаб, юртбошимиз бошлаган шарафли йўлдан давом этадими? Миллий қадрият, миллий маданият омон сақлаб қолинадими? Келажак авлодлар олдида юзимиз

ёруғ бўладими? Бу хил оғриқли саволларга ёзувчиларимиз замона қахрамонлари образинигина яратиб жавоб беришлари мумкин. Буниг учун бадий баркамол, самимият ва холисликка йўғрилган асарлар ёзиш керак бўлади, албатта.

Мен юқорида бозор иқтисодиёти билан боғлиқ муаммоларни тилга олиб ўтдим. Лекин бу ўтқинчи қийинчиликлар, ноқулайликлар, ишонч билан айтаманки, чинакам истёвдод эгаларига ҳеч бир монелик қилмайди. Чунки улар қалбида истёвдод изтироблари ҳамиша силқиб туради. Ёзувчини Инсонга, воқеликка дард билан, хайрихоҳлик билан теран назар солишга ундайди. Қўлига қоғоз-қалам тутқазади. Худди шундай безовта Юрак, ёниқ Сўз ёзувчиларимиз бор экан, адабиётимизнинг эртасига умид ва ишонч билан қараймиз.

Луқмон БҲРИХОН,
ёзувчи

АДАБИЙ ЖАРАЁН ҲАКИДА

Ҳаёт бугун ёзувчини қай қўйларга солмоқда? Уни ўзининг қайси шафқатсиз оқимлари бўйлаб оқизиб кетмоқда?

Шуларни ўйлашимиз керак.

Аввало, ҳаёт жараёнларини буткул идрок этмасдан адабий жараён ҳақида гапириш мумкин эмас.

Дунёга назар ташлайлик: ХХ аср кўпдан-кўп фожиаларни ўз бошидан кечирди ва шубҳасиз, улар орасида энг даҳшатлиси Иккинчи жаҳон уруши бўлди. Миллионлаб бегуноҳ инсонларнинг ёстигини қуритиш билан бирга авж олган мафкуралар кураши наинки халқларни, оға-иниларни ҳам бир-биридан ажратиб ташлади. Берлин деворларининг қулаши, чанг-тўзонлар ичра бир-бирига талпинган оға-инилар, қавму қариндошларнинг тинимсиз оққан кўз ёшлари халқлар ўртасидаги моддий ва маънавий, мафкуравий симтўсиқларни юлиб улоқтиришга қатъий даъват бўлган эди. Шундай бўлди ҳам. Ва бу ҳол барча маънавий қадриятлар орасида, айниқса, адабиётнинг тубдан янгилашига туртки бўлганини эътироф этмай илож йўқ. Дунё халқларининг ўзаро бир-бирини яқиндан англаб етиши, тушуниши, ҳурмат қилиши адабий сарчашмаларнинг кўмилиб ётган кўзларини беозоргина очиб қўйишнинг энг қулай йўлидир, бошқача айтганда, адабий маҳдудлик миллат, халқ маҳдудлигининг оддийгина кўриниши ҳисобланади.

Ҳўш, дунё эшикларини очди, дунёга қадам қўйдик, барча жабҳаларда шиддатли ўзгаришлар, булар орасида ёзувчи ўз ўрнини қандай топади?

Демак, адабий жараённи маълум маънода жамиятнинг ёзувчига бўлган муносабати белгилаб туриши чин ҳақиқат экан. Сўз – илоҳий, уни ўрнини топиб ишлатган авлиё; бошқалардан фарқли ўлароқ, миллий менталитетдан келиб чиққан ҳолда ҳам унинг супачасини ўзидан бўлак ҳеч ким эгаллаб ўтиролмайди.

Ёзувчига муносабат китобга бўлган муносабатни белгилайди.

Китобга муносабат маънавий даражанинг ўсишига, ақлий комилликка бўлган муносабатни белгилайди.

Булар биргаликда китобхонликни шакллантиради.

Маънавияти юксак, фикрловчи Шахслар ҳам, албатта, ана шундай китобхонлик бағридан ўсиб чиқадики, бундай Шахсларга муҳтожлик, афсуски, аҳён-аҳёнда бўлса-да, билиниб қолиши сир эмас.

Ёзувчига нисбатан муносабатнинг яхшиланиши, унинг қадрини ошириш профессионал адибларнинг ўз ўрнини топишига имкон туғдиради ва кечагина қўлига қалам ушлаб олди-қочди «роман» битаётган ҳаваскор қаламкаш билан миллат фахри бўлган улғу адибни бир даражада ва мақомга тушириб қўймайди. Улғу идеаллар, катта ғоялар айнан шу му-

носабат ҳосиласи ўлароқ вужудга келиб, энди ёзувчи елкасидаги ола-хуржун ерга туширилади ва Илҳом парисининг қанотлари бу елкалардан ўсиб чиқиб, уни юксақларга парвоз эттиради.

Илҳом париси майда ҳисларни ёқтирмайди, инсониятнинг орзу, аъмоллари, келажаги, бахти – ҳуллас улуг идеаллар унинг қанотларини узайтиради.

Алишер Навоий бунини шундай ифодалаган:

*Турк назмида чу мен тортиб алам,
Айладим ул мамлакатни якқалам.
Ёки:*

*Қаю элгаки бир фармон йибордим,
Анинг забтига бир девон йибордим.*

Алишер Навоий бобомиздаги дунё халқларининг бир-бирини тушунишга, бирлашишга қилган даъватлари у зотни инсоният даҳоси деб аташга изн беради.

Ҳаёт воқелиги, ижодкор маҳорати, жанрлар ўзгариши ва юксалиши каби қатор омиллар адабий жараённи

белгилар экан, булар орасида адабий алоқаларнинг ҳам ўрни муҳим. Жаҳонда адабий ўзақлари бир бўлган кўни-қўшни республикаларда адабий жараёнлар қандай кечяпти, уларнинг ютуқлари, яхши асарлари, изланиш муаммолари ҳақида билиб, қиёслаб борилса, жараённинг фаоллашувига хизмат қилади.

Ёзувчи Шахси асарнинг савияси ва умрбоқийлигини таъминлайди. Шундай бўлса-да, барчага бирдек ёқадиган, барчани бирдек қойил қолдирадиган асарнинг пайдо бўлиши қийин ва чамаси, бунинг кераги ҳам йўқ. Ҳозир адабиёт турли-туман оммавий-тасвирий воситалар орасида ўзининг аниқ ўрнини белгилаб ололмаётганга ўхшайди: холбуки, унинг ўрни барчасидан юксақда, халқнинг онг-савиясини белгилаб турадиган даражада бўлиши керак. «Адабиёт яшаса, миллат яшайди», деганди Чўлпон. Кимдир биров «Ойнаи жаҳон яшаса, миллат яшар» деса бу гапнинг сохталиги дарҳол билиниб қолади. Адабиёт асрлар мобайнида ажодларимиз руҳини сўз орқали сақлаб келаётгани боис ҳам ўзининг айрича ўрнини даъво қилишга мутлақо ҳақли ҳисобланади.

*Шойим БЎТАЕВ,
ёзувчи*

МАЪНАВИЯТ ХАЗИНАСИНИ БОЙТАЙЛИК...

Бугун ўртага ташланаётган мавзу жуда муҳим ва бу ҳақда азалдан ўйлаб келаман. Шунинг учун фикрларимни дангал айтишга ҳаракат қиламан. Аввало, шуни алоҳида таъкидлаб айтмоқчиманки, мен ҳам кўплар қатори ўз Ватанимни, Президентимни яхши кўраман ва уларга бўлган ҳурматим беқиёс. Адабиётимизнинг бугунги даражага етишида хизмат қилган устозларимизнинг барчаларига бош эгиб, таъзим бажо этаман. Қолаверса, бир нарса ҳақида кескин фикр айтиш, ундан қониқмаслик, ўша нарсанинг аввалгиларини инкор этиш дегани эмас (назаримда, биз ўзбеклар мана шу хислат маданиятини ҳам ўрганишимиз керак). Мен асосан ҳозирги кун, янада тўғрироғи, навқирон авлод нарсини назарда тутиб фикр билдирмоқчиман.

Хўп, аввало, наср ҳақида: шеърят, фикримча, худди биринчи муҳаббатга ўхшайди — тўфону тўзонлар билан бир келади-ю, ҳаммаёқни ос-

тин-устун қилиб ташлайди. У бир неча лаҳзалик руҳий тўлғониш, кейин у қачон ёдинга тушса, ўртаниб-ўртаниб юраверасан. Наср эса мисоли умр йўлдошингдир — унга узоқ йиллар алоҳида эътибор зарур. Акс ҳолда, оила барбод бўлиши мумкин. Бизда ана шу узоқ йиллик заҳматга чидолмай, кўр-кўрона муносабат билан «оиласини» — насрни барбод қилаётган ёзувчилар ҳам бор. Аслида эса ўзбекда носирлар унчалик кўп эмас. Чунки бизнинг халқ табиатан шоир, носир эмас. Кўпларимизнинг бир нарса устида узоқ йиллар тер тўкишга бардошимиз етмайди. Қолаверса, ёзувчилик — бу ашулачилик ва ҳатто шоирлик ҳам эмаски, тезда шон-шухратга эришилса.

Ҳа, мустақиллик биз ижодкорларга кўп нарса берди. Хоҳлаган мавзуда хоҳлаганча ёзишимиз мумкин. Аммо бизлар мана шу эркинликдан деймизми ёки малакасизлигимиз туфайлими, ҳамон ўзимизга келолмай,

эсанкираб юрибмиз. Бизларда профессионализм, яъни хунардаги усталик етишмайди. Аввало сўз денги-зида чинакам ғаввос каби сузолмай-миз, асарларимизда ишлатаётган сўзларимизнинг миқдори ҳам жуда оз. Танлаган мавзуимизга хос оҳанг-жамали, миллий руҳиятимизга мос сўзларни, ибораларни топишга уринмаймиз. Тил устида ишлаб, сўзларга юрак қонимиздан жон бермаймиз. Бусиз, бир-биримизни ҳар қанча мақтамайлик, умуммуддаога етолмаймиз.

Бир гап айтаман, асло шаккоклик-ка йўймагайсиз (аслида бағоят художўй одамман), яъни фикримни мажозий маънода тушунишингизни истаيمان: ёзувчи ўзи яратаётган оламнинг худоси бўлиши лозим. У ҳамма нарсани ўзига хос яратсин. Дейлик ерни, дов-дарахтларни, сувлару жонзотларни ва ниҳоят одамларни. Кейин уларнинг баридан огоҳ турсин ва барчаларига одилу холис муносабатда бўлсин. Мехр-саховат, ҳиммат кўрсатишда, бағрикенгликда бе-назир бўлсин. Ўз оламида бағри дарё бўлиб оқсин. Ёзаётганда ҳеч ким ва ҳеч нарса билан ҳисоблашмасин, яъни ўзига турли сунъий чегаралар, қолип меъёрлар яратиб олмасин. Бунинг учун ёзувчида журъат бўлмоғи лозим. Токи ёзувчи, мен асар ёзаяпман, воқеани ҳикоя қилиб бераяпман, деб эмас одамларга, миллатимга жон, қон бермоқдаман, дея тасаввур қилсин. Дарвоқе, биз ўзбек ёзувчиларида ана ўша журъат ҳам етишмайди. Журъатда гап кўп. Бу эса кенглик, қамров деган тушунчаларга олиб келади. Ёзувчи бағоят кенг бўлмоғи жоиз ва шунингдек, бу тамойил унинг кўнглига ҳам даҳлдордир. Зеро, у хаёлнинг буюк қувватига ҳам ишонсин. Токи асар ва ундаги мавзу ичра баралла қулоч ёза олсин. Буларсиз ёзувчи ҳаваскор бир мухлисга айланади-ю, буни ўзи тан олмай юраверади.

У ёғини сўрасангиз, бизда кўр-кўрона тақлид ҳам кучли. Ёш қалам-кашлар (ёзувчи ва адабиётшунослар)нинг аксарияти ғарбона фалсафа ва усулларни (қўпол қилиб айтганда) рўкач қилиб пайдо бўладилар. Гўё Ғарбнинг зўр ёзувчилари номларини, дунёқараши ва фалсафасини билсалар, бошқалардан бошқачароқ, балки ақллироқ бўлиб қоладигандек тутадилар ўзларини. (Ҳатто баъзи адабиётга даҳлдорликни даъво қилган ёшларнинг «Ўткан кунлар», «Кеча

ва кундуз», «Навой»ларни ўқимаганликларини кузатганман). Менимча, масалага бундай ёндашмаслик зарур. Ҳа, бугунги кунда Ғарб маданиятини, айниқса, адабиётини билмай туриб, тараққий топмоқ мушкул. Бироқ уларни, дейлик, адабий ютуқларини ана шундайлигича ўз ҳаёти-мизга татбиқ қилмоғимиз ҳам хато. Унда бора-бора ўзлгимизни йўқотиб қўямиз. Шунинг учун улардаги усулларни ва эришган муваффақи-ятларини синтез қилиб ўзлаштиришни ўрганишимиз лозим. Ана шунда адабиётимиз, маънавий хазинамиз бойиб, дунё бадиияти тамойиллари даражасидаги асарларни ёзишга киришсак ҳам ажабмас.

Ёшларнинг ва баъзи катта ёшда-ги адиб ҳамда адабиётшуносларнинг юқоридагидек муносабатларидан келиб чиқадиган яна бир шахсий фикр: бизда (яъни адабиётчиларда) ўзимизни, ўз адабиётимизни менсимаслик ҳоллари ҳам бор. Нега бўлмаса, уларнинг баъзилари адабиётга мисол учун, Қодирийни «тафтиш» қилиб кириб келмайдилар. Нега Ғ.Фуллом насрини, Ойбекни, П.Қодировни, Ш.Холмирзаевни, Э.Аъзамни ёки бошқаларни ўрганмайдилар, янгича фикр ва қарашлар билан уларни ҳам томонлама «фош» этмайдилар. Зеро, уларнинг фақатгина ютуқларини айтишлари ҳам шарт эмас. Ахир ана шунда адабиётимиз ривож топиб, бойимайдими?!

Яна тагин бизда ёзувчининг фақатгина асарига эмас, унинг шахсидан, мавқеидан келиб чиқиб баҳо бериш анъанаси кучли. Биз бундан мутлақо воз кечмоғимиз лозим. Бу бизни мутлақо майда одамларга айлантириб ташлайди. Адабиётда адабиётга пок, ҳалол муносабат бўлмас экан, унинг ривожланиши, дунёга юз тутиши мушкул.

Биз бугун кўпинча аллақайси шоир ёки ёзувчининг қайсидир бирон давлат наشريда иккита шеъри, балки битта ҳикояси чиққани билан мақтанамиз. Шуям ишми?! Қани биздаги гурур? Ахир биз катта миллатимиз-ку! Ҳа, дарров ўзбекчадан бошқа тилларга ўғирувчи таржимонлар йўқлигидан нолий бошлаймиз. Инсоф билан бир ўйлаб кўрайликчи, ахир биз «Жаҳон адабиёти» журналида чоп этилаётган ҳар хил катта-кичик халқларнинг турли савиядаги асарларини бировларнинг буюртмаси ёки истаги билан таржима қилмаяпмиз-ку. Ўз хошимиз билан миллатдошларимизга

етказишга уриняпмиз. Нега бошқалар бизнинг асарларимизни таржима қилишмайди? Нега тилимизни (шундай катта тилни) ўрганишмайди? Тан олайлик, бунда ўзимизнинг ҳам айбимиз бор. Автомобилларимизни, спортимизни, пахта ва бошқа нарсаларимизни дунёга танитамиз-у, нега энди адабиётимизни кўрсатолмаймиз? Чунки бунинг учун ҳам тинимсиз ишлаш, бутун бир тизим яратиш керак-да.

Аввало дунёга бошқалар учун ҳам фойдали ва қизиқарли бўлиши мумкин адабиётимиз борлигини кўрсатайлик. Дейлик, кино санъати нисбатан осонроқ дунёга чиқади. Демак, зўр сценарийларга асосланган кинолар ишлашимиз керак. Уни кўрган дунё аҳли шундай бир миллат борлигини билади ва ҳеч шубҳасиз, бугун маданиятимизга, адабиётимизга қизиқа бошлайди.

Иккинчидан, овози мутлақо йўқ, аммо чиройликкина ашулачиларни кунда бир нечталаб «кашф» этаётган қайси миллат-парвар мулкдор, компания, студия ёки ташкилот бирон-бир ёзувчини «реклама» қилди, китобларини чиқарди? Ана ўшалар зўр асарларимиз учун чет эллардан харидор топишлари, боринги, уларни таржима қилдиришлари мумкин-ку. Бу йўл билан ҳам пул топишлари мумкин, ахир.

Учинчидан, давлатлараро адабий алоқаларни кучайтириш лозим. Бунинг давлат миқёсида ва ёзувчиларнинг шахсий борди-келдилари учун имкон яратиш даражасида ҳам амалга ошириш мумкин. Биз бугун ҳатто ёнимиздаги жондошу қондош халқлардаги адабий жараёнлардан беҳабармиз ва улар ҳам бизнинг ҳаётимиздан хабарсиз. Балки бошқа давлатларда ўзбек адабиёти кунларини, Ўзбекистонда бошқа халқлар адабиёти кунларини кўплаб ташкил этиш керақдир. Ардоқли устозимиз Абдулла Орипов бошчилигида кўшни давлатлар, айниқса, Россия билан бадиий асарларимизни таржима қилиб, нашр этиш бўйича шартномалар тузсак ва уларга яхши асарларимиз юзасидан тавсиялар берсак, яхши бўларди. Янаки, ёзувчиларимиз ҳам чет элларга чиқа олсинлар (моддий таъминот яхшиланса). Чунки ёзувчилар ўртасидаги шахсий алоқалар, дўстлик ҳам кўп яхши ишларга сабаб бўлади. Бу исботланган ҳақиқат.

Қолаверса, ноширлик ишларимиз ҳам ўлда-жўлда, уларда яхши асар-

ни танлаш механизми яратилмаган. Уларда бутун дунёда бўлгани каби харидоргир яхши асарларнинг муаллифларини рағбатлантириш анъаналари ҳам шаклланмаган. Қалам ҳақлари ҳақидаги қонун ҳам қабул қилинди, аммо ҳали амалга кирмади. Ёзувчининг ҳар томонлама қулоқ ёйиши учун бу ҳам жуда муҳим. Бундан ташқари, яхши китобларнинг ўқувчига етказиш тизими ҳам носоз. Мактабларга-ку янги китоблар қарийб бормаяпти. Бунинг оқибатида на фақат ўқувчилар, ҳатто ўқитувчилар ҳам бугунги кун ўзбек адабиёти ҳақида тузукроқ тасаввурга эга эмаслар. Очиқ айтиш керакки, кейинги йилларда халқимизнинг бадиий китоб ўқиш даражаси тушиб кетди. Буларнинг ҳамма-ҳаммаси адабиётимизнинг даражасига салбий таъсир қилаётгани сир эмас.

Албатта, энг асосийси, аввало яхши асарни ёзиш керак. Бунинг учун ёзувчи буюк тафаккур соҳиби, дунёқараши кенг, сабрли, журъатли ва фидойи бўлмоғи лозим. Булар чиройли гаплар эмас, илло адиб ўз асарига бутун вужудини ва ҳатто соғлигини, жону жаҳонини бахш этмас экан, асло жаҳоншумул асарлар ярата олмайди.

Хўш, асли бизда дунё тилларига таржима қилиб, кўз-кўзлашга арзирли замонавий асарлар борми? Дунё тилларига таржима қилишга арзирли асарлар ўзи қанақа бўлади? Унинг ўлчовлари борми? Ҳамма мақтаётган «Алкимёгар»дақа бўладими? Ахир, бу асар 170 дан ортиқ тилга ўгирилган-ку. Дарвоқе, «Алкимёгар»ни мен ҳам «Жаҳон адабиёти» таржима вариантыда эл қатори ўқидим. Лекин жуда унақа таассурот олмадим. Эҳтимол, менинг ақлим етмагандир. Тилдаги, ифодадаги жозибани сезмадим. (Балки ўз тилида бўлакчадир, ахир бу таржима «шўрвасининг шўрваси»-ку). Сюжет оддий, саргузаштнамо. Асарнинг мазмуни ва фалсафасини турлича маънога йўйиб, талқин қилиш мумкин. Ўзимизнинг «Зарбулмасал»дай гап. Балки ана ўша тағдорлик кўпларни ўзига тортгандир. Ҳа, айтгандай, балки асарнинг шов-шувга сабаб бўлиши боиси ушбудир: асарда соф шарқона фалсафа ва исломий ақидалар олға сурилади. Бу, ахир, Фарб халқлари учун экзотика ва ҳатто янгилик-ку. Шунинг учун... Биз Шарқ кишилари учун эса бу гаплар, фикрлар жуда оддийдай туюлмайдими? Кимлардир зўр дея эътироф қилган

нарсани инкор этиш билан ақлли бўлиб қолмайман, буни ҳам биламан. Аммо мёндан шахсий фикрим сўралди-ку, ахир.

Шу маънода замонавий ўзбек адабиётида жаҳон тилларига ўгириш мумкин бўлган асарлар бор, бироқ оз. Менимча, бу фикрни ёзувчиларимизнинг барчалари тан оладилар. Қолаверса, таржима қилинган асар ўша халқ томонидан эътироф этилиб, обрў топиши керак-да. Тенгдошларим орасида жиддий тажрибалар қилиб, яхши натижаларга эришаётганлари ҳам бор. Ана ўшалар адабиётимизнинг жаҳоншумул эртасидир балки.

Яна қайтараман, эришган ютуқларимизни, ёзилган ва ёзилаётган яхши

асарларимизни, устозларимиз ҳамда дўстларимиз меҳнатини инкор этишдан мутлақо йироқман. Фақат суюкли Ватанимни ҳар томонлама мукамал кўрмоқни истаيمان. Ҳозир биз она тупроғимизни бағримизга босиб, кўзларимизда севинч ва умидворлик ёшлари ила дунёга қўз тикиб турибмиз. Яъни тезроқ ўша кунлар келса-ю, замонавий ўзбек ёзувчиларининг асарлари ҳам дунё халқлари тилларида баралла жарангласа, чет элларга чиққан имизда ёзувчиларимиз, уларнинг асарлари ҳақида сўраса, гапиришса, қўйингки, жаҳон майдонида ўзбек романлари, қисса ва ҳикояларининг ҳам ўз ўрни пайдо бўлса. Муддао, асл мақсад ана шу.

Наби ЖАЛОЛИДДИН,
ёзувчи

ТАФАККУР ҚАНОТИ

Асар қайси тилда ва ким томонидан ёзилишидан қатъи назар, инсонни камол топтириш, унинг маънавий ҳаётини бойитишга хизмат қилади. Туркий адабиётлар ҳам бундан мустасно эмас. Бой маданий мерос, тарих ва анъаналарга эга бўлган турк адабиётидан намуналар ёритиб боришга журналимиз таҳририяти алоҳида эътибор бермоқда. Ўтган йиллар давомида «Жаҳон адабиёти» саҳифаларида Азиз Несин ҳикоялари, Р.Н. Гунтекиннинг «Ҳалала» комедияси, Суот Дарвишнинг «Фосфорли Жаврия», Явуз Баҳодирўглининг «Хоразм ўт ичида», Тариқ Бугранинг «Усмон Ҳозихон», Ҳ.Н. Отсизнинг «Кўкбўриларнинг тирилиши» романлари, бир қатор адабий-маърифий, публицистик мақолалар эълон қилинди.

Бошқа халқлар адабиёти қатори турк адабиётида ҳам турли оқимлар, йўналишлар мавжуд. Ҳозир модернизм, постмодернизм оқимлари турк адабиётида етакчи мавқега эга. Бу улкан адабиётда янги-янги номлар пайдо бўлди. Постмодерн оқими вакиллари билан бири Ўрхон Памуқ Туркиядагина эмас, Европада ҳам машҳур бўлиб кетди. У кейинги романлари учун 2006 йилда халқаро Нобел мукофотини олишга мурассар бўлди.

Ўрхон Памуқ долзарб мавзуларни қаламга олиши билан ажралиб туради. Унинг «Менинг отим қирмизи» романи йигирма тўрт тилга таржима қилинди. «Оқ қалъа», «Қор», «Қора китоб» романлари ҳам бир неча тиллар-

га таржима қилиниб, қатор мукофотлар билан тақдирланди. Шу жиҳатдан Ўрхон Памуқнинг Нобел мукофотига сазовор бўлгани бежиз эмас. Лекин бу романлар севиб ўқиладимиз, ҳаммага маъқул бўладими?— Гап мана шунда. Хусусан, мен муаллифнинг икки романини ўқиб чиқдим. Таржима қилиш ниятим ҳам йўқ эмасди. Лекин негадир бу романлардан қониқмадим. Таржима қилишга ҳам қўлим бормади. Юрагим «жиз» этмади. Қалбим жунбушга келмади. Негадир роман деганда кўз ўнгимга Абдулла Қодирий, Ойбек, Жўржи Зайдон, Чингиз Айтматов асарлари келавради... Лекин менга ёқмади деган гап бошқаларга ҳам ёқмайди дегани эмас. Унинг ҳам ўзига яраша мухлислари бўлиши турган гап...

Ҳа, дарвоқе, Ташкентда таҳсил олаётган туркиялик адабиётчи илм толибидан илтимос қилиб, Ўрхон Памуқнинг «Қора китоби» романини келтиртирган эдим. «Ўзингизнинг фикрингиз қандай?» деб сўрадим. Туркиянинг ўзида яхши баҳо олмаганини айтди. «Бу асарга асос қилиниб Болгарияда чиққан қандайдир асарнинг гоёси олинган», деди. Ҳам романининг ёзилиш услуби, ҳам тили, бунинг устига «ҳалиги гап» ҳафсаламни пир қилди.

Шуни ҳам айтиш жоизки, ҳамма ёзувчини, унинг асарини ўз қаричим билан ўлчаш фикридан йироқман. Журналимизда босилган ҳар қандай асардан ўқувчи маънавий озук олсин, тафаккури бойисин, жаҳон халқлари

маданиятидан бахраманд бўлсин — мақсадимиз шу. Адабиёт нафақат дўстлик элчиси, маънавият сарчашмаси ҳамдир. Бадиий тафаккур ҳеч қачон бир жойда тўхтаб турмайди. У ҳамisha ўсиб ва юксалиб бораверади. Адабий жараён тафаккур каби

тинимсиз янгилашида, юксалишида. Турли халқларнинг адабиёти ўсиб, ривожланиб, бир-бирини бойитиб боради. Журналимизда ана шу нарсанинг акс этиши — маънавиятимиз бойишининг муҳим омилларидан биридир.

Файзи ШОҲИСМОИЛ,
таржимон

ДУНЁ БИЛАН БЎЙЛАШИБ

Биз кўникиб қолган аввалги ўзбек насрида, асосан умумлашган (типик) тимсолларни тасвирлашга, бир қахрамон сиймосида бутун бир ижтимоий қатламга хос жиҳатларни кўрсатишга интилиш етакчи йўналиш ҳисобланар эди. Эндликда воқеликнинг ижтимоий маъноси ни излашдан кўра, тасвирлашга, эстетик моҳиятини англашга уриниш кучайди. Тасвир объектининг ўзгарганлиги насрий асарларнинг жанри табиатига ҳам таъсир кўрсатиб, унинг ўзгаришига сабаб бўлмоқда. Шунинг учун ҳам бугунги ўзбек прозасида хужжатлилиқ билан фантастика уйғунлашуви, ахлоқий ва ижтимоий насрнинг чатишуви, ривоят билан фалсафанинг аралашуви каби ҳолатлар кучайиб бормоқдаки, буни дунё адабиётида рўй бераётган жанр ўзгаришларининг адабиётимиздаги кўринишлари деб изоҳлаш тўғри бўлади.

Бугунги носирлар инсонни “ҳазрати одам” сифатида фақат улуғлашдан кўра, унинг иллат ва ожизликларини ҳам батафсил тасвирлашга эътиборини қаратмоқдалар. Шунинг учун ҳам замонавий ўзбек насрида истеъмолчи одамга хос ижтимоий-психологик стереотип тасвири кучайди. Бугунги насрий асарларда кўпинча моддиятдан бўлак қадриятларни арзимас нарсалар деб ҳисоблайдиган истеъмолчи кимсаларга хос кечинмалар, зиддиятлар ҳам кенг кўрсатилмоқда. Замонавий ўзбек насри истеъмолга ташналиқдан бошқа барча туйғулари ўлиб бораётган кимсалар куршовида қолган эзгу табиатли кишилар руҳиятини, кўнглини, қисматини тасвирлашга йўналтирилган.

Шунинг учун ҳам бугунги насрда бойлик, мартаба олдида минг қиёфада турланадиган одамлар тасвирини кўп учратиш мумкин. Бу ҳол насрий

асарларда инсон характерини шаклланиш жараёнини кўрсатишдан кўра, унинг муайян ҳолатини тасвирлашга, характер психологиясини таҳлил этишга мойилликни кучайтирмоқда. Бугунги айрим одамлардаги беқарорлик ва ўзгарувчанлик, шароитга мослашувчанлик майли замонавий ўзбек насрида қаламга олинаётган қахрамонларнинг ўзгармас хусусиятларига айланиб бормоқда.

Бугунги ўзбек насри тараққиётидаги асосий тамойиллардан яна бири ҳар бир носирнинг ўз ижодий йўлидан юришга интилаётганидир. Зеро, ижод маҳсули бетакрорлиги, ўхшаши йўқлиги билан қимматлидир. Ҳатто, энг даҳо санъаткорнинг энг доҳиёна асарига хос жиҳатлар такрорланса, бу оригинал ижод эмас, бор-йўғи нусхакашлик бўлади. Маълумки, энг ночор битикчи ҳам энг улғу ижодкорнинг нусхакashi бўлишни истамайди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, бугунги ўзбек насрининг кўзга яққол ташланадиган яна бир белгиси ягона мафкурадан холи бўлиб, инсон кўнгли изҳорини, руҳий эҳтиёжини ифодалашга ўтганлигидир. Миллий насрнинг эстетик буюртма бажариш эмас, кўнгил ҳолатлари, руҳият манзараларини тасвирлашга ўтиши бадиий нигоҳ билан ўзгариб, ижодий мезонларнинг соғломлашувига олиб келади. Бугунги наср ўқувчига ниманидир ўргатиш, уни қайсидир тўғри йўлга даъват этиш даъвосини қилмайди. Чунки ўқувчини етакка муҳтож ношуд мавжудот деб ҳисобламайди.

Яқин ўтмишдан яхши маълумки, биздаги ҳар қандай бадиий асар асосан мавзусига кўра баҳоланарди. Мавзунинг долзарб ва салмоқдорлиги

бадий даражаси учун кафолат ҳисобланарди. Ҳозир яратилаётган бирорта асарни мавзусининг муҳимлигига қараб баҳолаш ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмайди. Ўзбек носирларининг асосий қисми долзарб мавзунини эмас, ўзини тўлқинлантирган, хаёлотни безовта қилган инсоний тақдирларни тасвирламоқда. Бу бугунги ўзбек насри инсон кўнглини, дардларини, ҳаётини ташвишларини қаламга олишга ўтганини англатади ва бу эстетик тамойил адабий мезонга айланиб бораётганлиги қувонарлидир. Илгарилари носирлар учун инсон фаолиятининг оқибати бўлмиш улкан тарихий ҳодисалар, салмоқли ижтимоий воқеалар тасвири муҳим саналган бўлса, энди ёзувчилар воқеа-ҳодисаларнинг келиб чиқишига сабаб бўлган, воқеаларни ҳаракатлантирган, улардан фойда топган ёки жабр кўрган одамлар ҳақида қалам сурмоқдалар. Бугунги ўзбек насрида ҳодиса, яъни оқибатнинг ўрнига сабаб, яъни одам руҳиятининг тасвири биринчи ўринга чиқиб бормоқда.

Замонавий ўзбек насрига хос яна бир муҳим тамойил ҳар бир асарнинг ўз қиёфаси, ўз йўсинига эга бўлиб бораётганлигидир. Олдинлари асарнинг тасвир йўналишини мавзу белгилаган бўлса, ҳозирда ифода ўзгачалиги муҳим саналади.

Замонавий ўзбек шеъриятида янгилашиш жараёни анча кескин ва оғриқли кечди. Натижада, поэтик авлодлар ўртасида муайян даражада узилиш рўй берди. Насрда эса бу жараён бирмунча оҳиста ўтиб, ижодий авлодлар давомийлиги ва узвийлиги сақлаб қолинди. Шунинг учун ҳам ўзбек насрининг бугунги тараққиётида Одил Ёқубов, Саид Аҳмад, Пиримқул Қодиров сингари оқсоқол ёзувчиларнинг ҳиссалари сезиларли бўлмоқда. Улар ўз битикларида турли замонларда яшаган кишилар руҳиятидаги бугунга мос тўлғамларни акс эттиришга эришмоқдалар.

Бадий насрдаги туб янгилашишлар Шуккур Холмиргазев, Муҳаммад Али, Эркин Самандар сингари шакланган тасвир манерасини ўзгартирмаган адиблар ижодида ҳам намоён бўлди. Улар қадим тарих ёки бугунги кунда бўлиб ўтган муҳим воқеаларни эмас, ана шу воқеаларда иштирок этган одамларнинг кўнгли тебранишлари ва руҳий изтиробларини тасвирлашга

устувор аҳамият бера бошладилар. Бу адибларнинг асарларида одам тарихий ҳодисаларнинг иштирокчисигина эмас, уларнинг ижрочиси бўлган бетакрор ва ўзига хос тақдир эгалари сифатида кўрсатилмоқда. Асад Дилмурод, Эркин Аъзам, Нормурод Норқобил, Шойим Бўтаев, Аббос Саид сингари носирлар ўз бадий йўлларида собитлик билан боришмоқда ва қаҳрамонлар руҳиятини тасвирлаш борасида ўзига хос кашфиётлар қилмоқдалар.

Тасвир йўсини ўзгачалиги билан ҳозирги ўзбек насри ривожига алоҳида ўрин тутган Назар Эшонқул, Тўхтамурод Рустамов каби носирлар одамнинг бутунлай ўзига хос ва бетакрор ўйлари дунёсини ҳеч кимга ўхшамаган йўсинда тасвирлаш йўлидан бормоқдалар. Назар Эшонқул “Тун панжаралари” қиссасида: “Мен “ҳаётини воқеаларни” шунчалик ёмон кўриб қолган эдимки, бу ҳикояларни ҳам ана шу ўта даражадаги аниқликка қарши ўзим учун ёзгандим”, — дейди. Бу тўхтаб ёзувчининг ижодий эътиқоди эканидан ташқари, бугунги ўзбек насри тараққиётидаги муҳим бир тамойилни ифода этиши билан ҳам аҳамиятлидир. Чиндан-да, миллий наср ҳаётини аниқликдан юксакроқ реаллик бўлмиш чигал руҳият ва теран фалсафий мушоҳадаларни ифодалаш даражасига кўтарилди.

Зеро, миллат бадий тафаккури тараққиётининг турли босқичларида ҳодисаларга ёндашиш тамойиллари ўзгариб боради. Буни бадий асарлардаги ҳаётини ҳақиқатни акс эттириш мезонларига ҳам татбиқ этиш мумкин. Яқин-яқинларда ҳам ҳаёт ҳақиқатига мос келиш бадий асарнинг ютуғи деб қараларди. Бунда моҳият, ички жиҳат, сабаб-оқибат боғланишлари, кўнгли, туйғулар силсиласи ҳаёт ҳодисаларининг ичида пинҳон бўлиб қолаверади. Ҳаёт учун натижа муҳим. Адабиёт учун эса — жараён. Шу маънода адабиётнинг адабиётлиги ҳам ҳаётга айнан ўхшамаслигида, унга қараганда кўламлик, чуқурроқ эканлигидадир. Шунинг учун ҳам ҳаётдагига ўхшамаган тасвирлар миллий насрда кенг ёйилиб бормоқда.

Омон Мухтор, Шойим Бўтаев, Луқмон Бўрихон, Улуғбек Ҳамдам, Саломат Вафо, Абдуқаюм Йўлдош, Зулфия Қуролбой қизи, Жамила Эргаш каби бир қатор носирлар ўз битикларида

инсон ва унинг моҳиятини тамомила янгича нуқтаи назардан кўриш ҳамда кўрсатиш йўлини тутдилар. Бугунги насрий асарларнинг қаҳрамонлари фақат фаолият одамигина эмас, балки ўй ва мушоҳада кишилари сифатида ҳам тасвирланадиган бўлди. Одамнинг асл моҳияти фаолият кўрсатётгандагина эмас, балки тин олиб турган ёки ўйлаётганда ҳам намоён бўлиши мумкинлиги бадиий тасвир тажрибасига кириб кела бошлади. Бу хил асарларда бирор ижтимоий қатламга мансуб одамнинг ўзга қатламдаги кимсага қарши кураши эмас, балки ўзини англамоқчи бўлаётган одамнинг ўз-ўзи билан омонсиз ва азобли олишуви кўпроқ тасвирланадиган бўлди.

Ўйлаб қаралса, адабий қаҳрамонларни фақат фидокор, жонидан кечишга шай кимсалар тарзида кўрсатишни талаб этиш, бир томондан, ижод эркинлигига зуғум бўлса, иккинчи ёқдан, одамнинг асл табиатига, ҳаёт тамойилларига ҳам зиддир. Адабиёт ана шу бир ёқламалиқдан қутулиб, одамга хос барча яхшию ёмон томонларини мураккаблиги билан тасвирлашга ўтса, инсон деган хилқат ўз назарида ҳам, ўзгалар кўзи олдида ҳам юксалади. Аслида кимдандир фақат юксак идеаллар учун фидо бўлишни талаб этавериш ҳам бирёқламаликка олиб келиши мумкин.

Бугунги ўзбек насри ривожига синчиклаб назар ташлаган киши унда, ижтимоий танқид, ижтимоий-психологик тадқиқ, ижтимоий-ахлоқий тас вир каби уч йирик йўналиш борлигини кузатиши мумкин.

Одил Ёқубовнинг “Адолат манзили”, “Осий банда”, Тоғай Муроднинг “Отамдан қолган далалар”, “Бу дунёда ўлиб бўлмайди”, Аббос Саиднинг “Кўчада қолган одам” асарлари ижтимоий танқид йўналишига мансуб бўлса, Шукур Холмирзаевнинг “Динозавр”, “Ўзбеклар”, Омон Муҳторнинг “Ишқ аҳли”, “Буюк фаррош”, Улуғбек Ҳамдамнинг “Ёлғизлик”, “Мувозанат”, “Исён ва итоат”, Лукмон Бўрихоннинг “Жазирамадаги одамлар”, Шойим Бўтаевнинг “Шох”, “Шўродан қолган одамлар”, “Бир кунлик меҳмон”, Назар Эшонқулнинг “Қора китоб”, “Шамолни тутиб бўлмайди”, Зулфия Қуролбой қизининг “Тафаккур” каби асарлари ижтимоий-психологик йўналишда битилганлиги билан ажралиб туради. Шукур Холмирзаевнинг “Булут тўсган ой”, “Наврўз, наврўз”, “Ёзувчи”, Нормурод Нор-

қобиловнинг “Қоялар ҳам йиғлайди”, “Орият”, “Овул оралаган бўри”, “Тоғ одами”, Тўхтамурод Рустамовнинг “Қапалаклар ўйини” сингари асарлари эса ижтимоий-ахлоқий йўналишда битилгандир. Ахлоқий ўлчамлар ўзгараётган, маънавият мезонлари янгиланаётган даврларда жаҳон адабиётида ҳам бадиий насрнинг шу тахлит йўналишларда ривожлангани маълум.

Бугунги насрнинг кўплаб намуналарида тарихнинг бурилиш нуқталарида яшашга маҳкум бўлган одамларга янгича назар билан қараш тамойили кучайиб бормоқда. Тарих ва тарихий вазият ҳамда шахс ва омма муносабатларидаги чигаллик, мураккаб вазият исканжасига тушиб қолган ўта улугъ шахсиятларнинг ҳам бошига тушган огир синовлар бу асарларда жуда таъсирли акс эттирилган. Ўзбек насрида инсон концепциясининг бу тахлит ўзгаришида ҳам жаҳон адабиётининг таъсири катта бўлган, албатта.

Бугунги адабий қаҳрамонлар кўпинча фароғатсизлик, безовталикка йўлиққан, руҳий мувозанатдан чиқиб, ўзи, ҳаёти, умрининг салмоғи ҳақида адоқсиз ўйлар кучоғида қолган кишилардир. Бу дунёнинг моддий ташвишлари уларга малол келади. Улар маиший ташвишлардан баландроқ туради, моддийликка қоришиб кетишдан сақланишига интилади, кўнгил инжишларидан азобу изтироб чекади. Бундай персонажларни ташқи жиҳатлар, ахлоқий шартлиликлар, ижтимоий ёрлиқлар қизиқтирмайди. Улар моҳиятни билмоққа, унга етмоққа уринадилар.

Адабиёт шуниси билан қимматлики, уни ҳамиша бир хил мезон билан ўлчаб бўлмайди. Навоий асарлари билан танишаётганда фикр миқёсининг чексизлигини кўзда тутиш, Достоевский асарлари ўқилаётганда руҳий тўлғоқларнинг кўламини ҳисобга олиш, Толстой асарлари хусусида фикрлаётганда тасвир қамрови кенглигини унутмаслик, Кафка асарлари борасида гап борганда ҳаётнинг мантиғи ва табиий маромига мутлақо бўйсунмаган ижодқор шахснинг дунёси ёки адабий қаҳрамон фожиаси акс эттираётганини назардан қочирмаслик керак бўлади.

Бугунги ўзбек насрида миллатга хос бўлган маънавий фазилатларнинг қаймоғи мужассамланган қаҳрамонлар ҳам акс эттириляётганини таъкидлаш

жоиз. Миллатнинг қудрати аҳолининг сонига эмас, балки миллатга хос асл хусусиятларни ўзида мужассамлаштирган шахсларнинг қўплигига боғлиқ.

Ўзбек адабиёти жаҳонга чиқа олмаяпти, унда жаҳоний мезонларга жавоб берадиган асарлар яратилмаяпти, деган иддаолар кўп айтилади. Бу борада ташкилий тадбирлар зарурлигини инкор этмаган ҳолда, умуман адабий асар фақат жаҳоний миқёсларга чиқиш учун ёзилмаслигини ҳам унутмаслик керак. Бадиий асар аввал бошдан алоҳида бир ижодкор кўнглидаги оғриқлар сифатида дунёга келади. Ва у албатта миллатнинг руҳини ифода этади. Бирор миллатни билиш учун унинг адабиётини ўрганишдан тўғрироқ йўл йўқ. Бинобарин, жаҳон ўзбек миллатининг кўнглини билмоқни, уни англамоқни

истаса, бизнинг адабиётимизда бугун яратилаётган асарларга мурожаат этиши табиий. Агар дунё шунга эҳтиёж сезмаётган, ўзбекнинг кўнгли қайси асарда тўлароқ намоён бўлаётгани билан қизиқмаётган экан, бундан катта фожиа ясаш ўринсиз.

Хуллас, бир дунёда туриб, ундан ташқарида яшаш мумкин эмас. Бунинг учун дунёга чиқиш, унга танилиш керак. Танилгимиз келади ҳам. Лекин бунинг учун дунё билан тенгма-тенг гаплаша билиш, алоқа қилиш лозим. Фақат томошабин бўлиб қолиш мумкин эмас. Дунёнинг эси бор. У зериккан ёки марҳамат қилганидан эмас, фойдали деб ҳисоблаганида, ўзи излаб топади.

Шундай экан, дунё аҳлини санъату адабиётимизга экзотика сифатида ажабланиб назар солишига йўл қўймаслигимиз, миллий ориятни, асл қадриятларимизни сақлай билишимиз зарур.

*Қозоқбой ЙЎЛДОШ,
адабиётшунос*

Абадиёт мавзуси

Бадиий адабиёт ҳаёт, муҳаббат, ўлим каби абадий мавзуларга тез-тез муружаат қилади. Зеро, инсон моҳияти ҳам шу уч мавзуда жам бўлган.

Кўпинча инсоннинг орзулари ҳақида ўйлаймиз-у, бунга барҳам берувчи ўлим ҳақида гапиришга юрагимиз дов бермайди. Ўлим инсон умрини чегараловчи нуқтадир. Аммо Шарқ фалсафаси бу чегаралов — зоҳирий кўриниш эканлиги, аслида чегара чизиги бўлган ўлим инсоннинг абадий ҳаёти учун восита эканлигини тушунтиради. Шу жиҳати билан шарқ фалсафаси ғарбона қарашлардан фарқ қилади. Ўзаро фарқланиш Ғарб ва Шарқнинг адабий-бадиий асарларида ҳам кўзга ташланади.

Ўлим мавзуси ҳақидаги ўй ва мушоҳадалар ёзувчи Хуршид Дўстмуҳаммаднинг “Жимжитхонага йўл” деб номланувчи назира-ҳикояси ҳақида фикр юритишга ундади. Ёзувчи асарнинг ёзилиш тарихини шундай баён этади: «Италиялик машҳур адиб Дино Буццатининг «Етти қават» ҳикоясини ўқидим-у, анча вақтгача унинг таъсирида юрдим. Ниҳоят, ушбу фавкуллода ўзига хос ҳикояни бир қадар эркин таржима қилиб, унга «назира» ўлароқ ҳикоя битдим. Тажриба қандай самара берганини баҳолаш ўқувчига ҳавола...»

Италиялик адиб ҳикоясидан таъсирланиб ёзилган бу асарда исломий ёндашув ва миллийликка алоҳида эътибор берилади. Дино Буццати ўз ҳикоясида жамият ва шахс масаласига урғу беради, қаҳрамоннинг бино қаватларига дам-бадам кўчирилиши

орқали шахс ва жамият муносабатларининг тубанлашиб кетганлигини кўрсатади. Асар қаҳрамони Жузеппе Кортенинг қаршилик қила-қила ўзи хоҳламагани ўлим оstonасига келиб қолиши асосий мақсад эмас. Буццати жамият ва шахс ўртасидаги тубан муносабатни ҳикоя асосига қўяди ва қаҳрамон ўлимни бадиий ечим сифатида тақдим қилади. Х.Дўстмуҳаммадда эса шахснинг жисмоний ва руҳоний жиҳатлари олдинги ўринга чиқади. Ёзувчи анланган ва анланмаган дунёни билишга ўлимни восита қилар экан, шу орқали инсон моҳиятини очиб беради. Адиб қаҳрамони ўз хатти-ҳаракати орқали тириклик ва ўлим чегараларини бузиб ташлайди. Натижада, кўз ўнгимизда ўлим якун эмас, робита эканлиги ҳақидаги соф исломий талқин ўзининг гўзал ифодасини топади. Х.Дўстмуҳаммад ҳикоясидаги итальян Дино Корте Буццатининг Жузеппе Кортесидан моҳиятан фарқ қилади. Юқорида таъкидланганидек, Буццати қаҳрамони жамиятнинг шифқатсиз тартибларига қарши исён қилса, Х.Дўстмуҳаммаднинг қаҳрамони ўлимга қарши исён кўтаради. Ўлимни тан олишни истамайди. Аксинча, Зоҳид Яқин ўлимга тайёр ва уни фожиа деб ҳисобламайди. Икки хил муҳит эгаларининг ўлимга муносабатларида эътиқодлари ҳам жам бўлган. Гарчи ўзбек ёзувчисининг ҳикояси Дино Буццати асари таъсирида ёзилган бўлса ҳам қаватлар ва қаҳрамонлар номининг ўхшашлигини айтмаганда, мазмун моҳияти ҳамда йўналган мақсадига кўра тамомила ўзига хос мустақил асардир.

Шу тариқа ҳар икки ёзувчи қаҳрамонлари қисматини касалхонанинг етти қаватига жо бўлган рамзлар воситасида таҳлил қилади, контраст усулидан унумли фойдаланган ҳолда, ўқувчини мушоҳадага ундовчи манзаралар яратади.

“Етти қават” ҳикояси қаҳрамони Жузеппе Корте (у “Жимжитхонага йўл»да Дино Корте номи билан аталади)нинг касалхонадаги турли қаватларга жойлашуви, ҳар бир қаватнинг ўзига хос хусусияти “Жимжитхонага йўл”да сақланиб қолади. Дино Буццати Жузеппе Кортенинг еттинчи қаватдан биринчи қаватгача бўлган сафарини босқичма-босқич таҳлил қилади.

Корте ёнидаги бемордан қаватлар ҳақида маълумот олгач, биринчи қаватда кимлар ётишини сўрайди: “— Воҳ — биринчида буткул ўлаёзганлар. У ерда дўхтирларга иш қолмаган. У ёғи фақат руҳонийларнинг ташвиши. Яна гўрков-пўрков дегандай...

— Аммо биринчи қаватда касаллар жуда оз-ку, — Корте гапни бўлди, гўё у ўзини хотиржам қиладиган бу фикрини тезроқ тасдиқлатиб олмоқчидай эди, — деярли ҳамма хоналар беркитилган.

— Ҳозир, ростдан ҳам, озчилик, аммо эрталаб етарли эди, — нотаниш киши зўрға сезиладиган кулгу билан жавоб берди, — дераза қопқалари туширилган хоналарда кимдир яқиндагина ўлган, бошқа қаватларда ҳамма қопқалар кўтарилганини кўриб турган бўлсангиз керак?”. Шундан сўнг Жузеппеда ўлим ҳақидаги сирли тасаввурлар уйғонади, дардчил бир қизиқувчанлик билан биринчи қаватни кузатади, ундан узоқлигидан хотиржам бўлади.

Ҳикояда инсон табиатининг қизиқ бир жиҳатига эътибор берилади: инсон бир умр ўлимни кутади, лекин айна дамда унга йўлиқшини хоҳламайди. Ниҳоят, Жузеппе ўзи кутган, бироқ асло хоҳламаган биринчи қаватга ҳам етиб боради. Дераза қопқаларининг тушиши ўлим онлари етиб келганлигини англатиши билан ҳикоя тугалланади. Ёзувчи қаҳрамонни қаватлар орасида саросар кездирар экан, шахс ва жамият ўртасидаги муноса-

батни акс эттиришга ҳаракат қилади. Персонаж ўлимнинг сабабини ҳам мазкур муносабатдан излайди.

Дино Буццатининг яна бир ҳикояси “Ўликлар нега тирилмайди” да ҳам ўлим, руҳ ва унга жамиятнинг муносабати ёзувчи нигоҳи орқали акс этади. Ёзувчи марҳум скрипкачи Аппашерни бир кечалик тириклик оламига қайтариш билан инсоний муносабатларнинг тубанлашиб борганлигини аччиқ кулгу орқали очиб ташлайди. Кечагина дўстининг дийдорини яна бир бор кўриш учун жонини беришга тайёрдек турган дўстлар энди уни ўз эшикларидан қувиб соладилар. Адиб марҳум қаҳрамонни жамиятнинг турли тоифасидаги одамлари — яқин биродари Торги, консерватория директори Тамбурлани, фоҳиша Жанна, руҳоний Раймондога йўлиқтиради. Қарангки, уларнинг ҳар бири марҳумга бир хил муносабатда бўлади. Ёзувчи “Ўликлар нега тирилмаслигини энди билгандирсиз?” — деб ҳикояни тутатар экан, инсониятнинг заиф жиҳатига, одамзод ҳеч қачон ўлим отлиқ манзилга тайёр бўла олмаслиги, ўлим ва унга боғлиқ ҳодисалар тасаввурдан четда эканлиги, бир сўз билан айтганда, ўлимни даҳшат каби қабул қилишларига ишора қилади. Шунинг учун ҳам адиб “Етти қават” ҳикояси қаҳрамони Кортенинг жамиятга ва шу орқали ўлимга нисбатан исён кўтаришига йўл кўйиб беради. Дино Буццати учун ўлимнинг моҳияти эмас, қаҳрамоннинг унга муносабати муҳим. Биз ҳикояда Фарбга хос фалсафий тасаввурнинг бадиий инъикосини кўрамиз. Инсон ва унинг ўлимга муносабати масаласи “Жимжитхонага йўл” ҳикоясида ўзгача сайқал топади. Ҳикояда ўлимнинг Дино Корте билан боғлиқ исёнкорона, бошқа қаҳрамон Зоҳид Яқин тақдири билан боғлиқ исломий-руҳий талқини кузатилади. Назира-ҳикояни англаш учун ёзувчи қўллаган рамзларни билиш зарурдир. Етти қаватдан иборат касалхона қаҳрамондан ҳам кўра ўқувчини ўзига тортади. Етти рақами нимани англатади? Манбаларга эътибор берилса, етти рақамга қадимдан рамз сифатида қаралган.

Масалан, етти сайёра, дунёнинг етти мўъжизаси, модданинг етти кўриниши, музиканинг етти пардаси, ҳафтанинг етти куни, инсоннинг етти авлоди, етти иқлим, етти ҳазина, сўфийликнинг етти босқичи, етти қават осмон, етти қават ер, дўзахнинг етти дарвозаси, етти рақами билан боғлиқ маросимлар, етти рақамга оид сирриётлар. Ниҳоят, Хуршид Дўстмуҳаммаднинг “Жимжитхонага йўл” ҳикоясидаги етти рақамида ҳам рамз яширинган.

Ёзувчи Дино Кортени еттинчи қаватдан биринчига, Зоҳид Яқинни биринчи қаватдан еттинчи қаватгача ораликда ҳаракатлантирар экан, бу жараён ўқувчида инсон умри давомида қилган амалларнинг ажрини олгандек тасаввур қолдиради.

Дино Кортен ҳар сафар ўрнини алмаштирар экан, ён-атрофдагилардан нафратини яширмайди:

“— Нима?! Пичоқ суякка қадалди! Етар! — чинқириб юборди Кортен жаноблари. — Кўч-кўч ҳиқилдоғимга келди!

У шундай деб худди биров буғаётгандек “ҳарс-ҳарс” нафас ола бошлади. Шифокор уни тинчлантиришга уринди. Тушунтириши кор қилмади.

— Ўлсам, шу ерда ўлиб қўя қолай! Ўлайми? Шу ерда ўлақолсам, қутула-сизларми?! Шу керакми, сизларга?! Илло, тўртинчи қаватга тушадиган аҳмоқ йўқ!”

“Етти қават” ҳикоясида ҳам шундай лавҳа бор.

“— Э-э, бўлди, бас, етар энди! — Жузеппе Кортен газабланиб бақира бошлади. — Бу кўча-кўчлар ҳиқилдоғимга келди! — Майли, мен яхшиси шу ерда ўламан, бироқ тўртинчи қаватга тушмайман!”

Мазкур парчалар ёзувчиларнинг мақсадига мувофиқ ҳолда икки хил хулоса чиқаришга имкон беради. Хуршид Дўстмуҳаммад Дино Кортенинг ўлимдан қўрқиб руҳиятига салбий таъсир қилгани туфайли ундан қочаётган одам қиёфасини акс этгирса, Дино Буццати ҳикоясида атрофдагиларнинг лоқайд муносабати қаҳрамонни жунбушга келтиради. Бироқ инсон кўникишга маҳкум. Шунинг учун Жузеппе ҳам, Дино Кортен ҳам касал-

хона талабларига бўйсунушга мажбур. Бу образларга қарши ўлароқ, Зоҳид Яқинда ўлимга нисбатан қаршилик учрамайди. Аксинча, у тақдирдан рози, қисматининг якунига ҳам тайёр, ҳатто худодан ўзига сабр-тоқат, қаноат сўрайди. Сўрагани сайин вужудига куч-қувват қўйилаётгандек ўзини тетик ҳис қилади. Ёзувчи Зоҳид Яқиннинг юқори қаватларга бирма-бир чиқишига итальян адиби каби атрофлича тўхталмайди. Қаҳрамонининг бирданига тўртинчи қаватдан олтинчи қаватга кўтарилишини изоҳлаб ўтирмайди. Аслида Зоҳид Яқиннинг умри олтинчи қаватда ниҳоя топади. Еттинчи қаватда руҳоний манзара акс этади. Зоҳид Яқинга бириктирилган ҳамшираларнинг исми ҳам рамзий маъно касб этади.

Ҳикояда улар «Мужоҳида», «Мушоҳида» каби номлар билан аталади. Мужоҳида — арабча “ҳаракат қилмоқ”, “бор кучини ишга солмоқ”, мушоҳида эса “бир нарсага гувоҳ бўлмоқ”, “бир нарсага қарамоқ” маъноларини англатади. Мужоҳидлик, мушоҳидлик, шавққа тўлиш, жон-руҳ каби руҳий ҳодисалар билан боғлиқ. Ёзувчи инсон руҳияти тасвирини асосий масала қилиб қўйганлиги учун ҳам бундай рамзий истилоҳларга ишора қилади.

Зиналарнинг ҳар бир пиллапоясида Зоҳид Яқин ҳаёти сарҳисоб бўлади. У бутун кучини ишга солиб, юқорига кўтарилаётган паллада ҳамшира Мужоҳидага учраши қаҳрамоннинг ўзини мужоҳидга айлантиради. Айни замонда у мушоҳидага дуч келганидан кейин, Мужоҳидага ҳожат қолмайди, шу босидан қаҳрамон мужоҳиданинг қавати — бешинчига эмас, Мушоҳида ишлаётган олтинчи қаватга кўтарилади. Шу ондан бошлаб у ҳамма нарсани мушоҳада қила бошлайди. Ҳатто умрининг сўнгги дақиқалари, у билан боғлиқ манзараларга гувоҳ бўлади. Зеро, бемор ётган палатани ҳам бежиз мушоҳада палатаси дейилмайди. Ёзувчи Зоҳид Яқин сиймосини тасвирлар экан, ҳар бир хонада мавжуд бўлган радиога эътиборни қаратади. Бу детал қаҳрамонга қўйи қаватларда тез-тез керак бўлгани эслатиб ўтилади. Аммо у олтинчи қаватда қаҳрамонга ортик

зарур бўлмайдди. Чунки, “қулоғига жуда сокин ва жозибадор мусиқа садоси қуйила бошлади”. Зоҳид Яқиннинг ҳолати ҳазрат Навоийнинг “Лисон ут-тайр” достонидаги қуйидаги мисраларига ҳамоҳангдир:

Ҳеч қойсида ўзин билмас яқин,
Ҳайрат ойлар они хориж борчадин.
Фоний эрканнию боқийлигин ҳам,
Маст эрканнию соқийлигин ҳам.
Ўзининг мавжуду маълумин доғи,
Зотининг мажҳулу маълумин доғи.
Боқса ҳарён ҳайратин афзун топар,
Ўзни ҳайрат ичра дигаргун топар.

Ниҳоят, ёзувчи талқинидаги еттинчи қават касалхона билан боғлиқ эмас эди. Бу персонаж тилидан айтилган, фаришталаргагина насиб этадиган қават эди. Адиб Зоҳид Яқиннинг руҳлар оламидаги оний лаҳзалари тасвирида муайян даражада илмий ҳақиқатга асосланади.

Инглиз олими доктор Раймонд Моудининг “Ўлимдан кейинги ҳаёт” асари ўлим орғидаги ҳолат ҳақида маълум тасаввур уйғотади. Олим кўп фактларни ўрганиш натижасида қуйидагиларни аниқлайди:

1. Руҳ содир бўлаётган нарсаларни эшита олади;
2. Осойишталик ва оромни ҳис қилади;
3. Шовқин эшитилади. Бу шовқин ёқимсиз бўлиши ёки мусиқага ўхшаш ёқимли бўлиши ҳам мумкин;
4. Руҳ танадан ажрагач, туннелдан кетиши мумкин;
5. Танадан ташқарида ўзини куза тиши мумкин;
6. Шаффоф зотни ёки ёрқин нурни кўриши мумкин.

Айтиш мумкинки, Зоҳид Яқиннинг ўлимдан кейинги ҳолати ёзувчи томонидан ўйлаб топилган эмас, балки айниқадар бадииятда акс этишидир.

Адабиётшунос олим Қ.Йўлдошев “Жимжитхонага йўл” ҳикоясига тўхта-лар экан, энг пастки қаватнинг Кортега қоронғи кўриниши, Зоҳид Яқинга эса сўнгги қаватнинг оппоқ нурга буркангандай туюлиши икки хил эътиқод вакилининг ўзига хослигидан келиб чиқадиган жиҳатлардир. Яъни Корте учун бу дунёдаги ҳаёт тамом бўлади. Зоҳид Яқин эса энди бошланажак нурли ва абадий ҳаётдан умид қилади. Бошқача айтганда, Мағриб вакилини ўлим маҳв этади, Машириқ аҳлини ўлим юксалтиради, мақсадга яқинлаштиради. Ёзувчи асаридан келиб чиқадиган ғояни тўғри белгилайди.

Хуршид Дўстмуҳаммаднинг қаҳрамони Дино Корте жимжитликда даҳшатни кўрса, Зоҳид Яқин жимжитликдан жозоба топа олади. Жимжитлик қаҳрамонлар учунгина эмас, ўқувчига ҳам ўзини тафтиш қилиш имкониятини беради. Зотан, «Ҳар бир жон ўлим (шарбати)ни тотиб кўргувчидир» (Куръони карим. «Анкабут» сураси, 57-оят), «Айтинг: “Сизлар қочаётган бу ўлим, албатта сизларга йўлиққувчидир. Сўнгра сизлар гайбу шаҳодатни билувчи Зотга қайтарилур-сизлар. Бас, У Зот сизларга қилиб ўтган амалларингиз хабарини берур!» (“Жумъа” сураси, 8-оят).

Инсонларни абадий ўйга толдирувчи ўлим руҳоний ва илмий далиллар билан синтезлашиб, бадиий адабиётда ҳам аксини топмоқда. Муҳими шундаки, турли шароитлар туфайли ҳар хил талқинга эга бўлаётган ўлим мавзуси умумбашарий моҳият касб этади. Ўлим ҳақида, унинг сир-синоатлари ҳақида ёзиш ҳам бадиий адабиётда қаҳрамонларнинг ўзликини англашга бўлган интилишларини тушуниш имконини беради.

Хуршида ҲАМРОҚУЛОВА,
Низомий номидаги
ТДПУ докторанти

Алишер Файз насрининг руҳий шарҳи

Замонавий ўзбек адабиёти муттасил ривожланиб бормоқда. Бу жараёнда рус тилида ижод қиладиган ёзувчилар ҳам фаоллашиб бораётгани қувончлидир. Жумладан, Алишер Файз кейинги йилларда бир неча насрий асарлар эълон қилди. Унинг “Табула раса” (Табула ирқи) (2004) ҳикояси ва “Круговорот” (Фалакнинг гардиши) (2006) ҳикоялар тўплами мухлислар тилига тушди.

Уларда ҳамма нарса ғайриоддий: ташқи безаклар ва китобнинг номи, ҳикоя ва қатраларнинг номлари, қаҳрамонларнинг исмлари ва воқеалар баёни. Аммо, энг асосийси, қўйилган муаммоларнинг сюжетлари ва бадиий ечимлари ҳам ғайриоддийдир. Булар жаҳон адабиётида кенг ёритилаётган мавзулар, яъни ҳаёт, тақдир, вақт, ижодкорлик, туш ва бошқа кўпгина анъанавий доимий мавзулардир. Аслида, бундай муаммолар асосан катта насрда ёритилар эди, уларнинг кичик насрда бу қадар кенг тасвирланиши ўзига хос ижодий “топқирлик” белгисидир.

Бадиий адабиёт яққол кўзга ташланмайдиган чуқур маънавий ва руҳий жараёнларни очиб бериш кудратига эга. Руҳшуноснинг профессионал қарashi ва ёзувчининг маҳорати уйғунлашса, ажойиб натижа беради. Алишер Файз ўз ҳикояларида инсоннинг кўз илғамайдиган ички ҳиссиётларини ва хулқ-атворини таҳлил қилган ҳолда унинг тафаккурига чуқур кириб боради. “Алоқа”, “Хид”, “Якшанба нонуштаси”, “Юбилей”, “Сават”, “Қопқоқ”, “Тўй”, “Тахаллус”, “Қизиқиш” каби ҳикоялар, “Жумбоқ одам”, “Бахт юлдузи”, “Тоза виждон”, “Рухий изланиш”, “Ҳарфлар белгиси” новеллалари айнан шу йўналишдадир.

Бизнингча, “Табула ирқи” ҳикояси ижодкорлик мавзусига тегишли бўлиб, унда ёзувчи муаммони қўяди ва ечимини шу мавзуда ёзилган кўпгина мумтоз асарларга нисбатан ўзгача

тарзда ҳал этади. Ҳикояда муаллифнинг инсонга, унинг руҳий дунёсига ва умуман жамиятга бўлган ижодий назари ўқувчини ўзига ром қилади.

“Тахаллус” ҳикоясида инсоннинг исми ва ички дунёси билан унинг шахсияти ва фаолияти орасида боғлиқлик ўзига хос шаклда ёритилади. Алишер Файз руҳий ҳолат ва ақилнинг ҳали ўрганилмаган томонларини психологик таҳлил қилади. Асар қаҳрамондаги эврилишни, яъни табиат қўйнида — қир-адирларда улғайиб, ижод билан шуғуллана бошлагач, асл исмини тахаллусга ўзгартириши ва шу билан инсоннинг “қора шайтон”га айланиши рамзий равишда мумкинлигини кўрсатади, ҳикоя чуқур маъноли тағматлардан ташкил топган.

Умуман, Алишер Файзнинг новеллалари мураккаб фалсафий-руҳий лавҳалардан иборат. Қаҳрамонлар билан содир бўлаётган ҳар бир воқеа ва ўзгаришлар ортида инсон ҳиссиёти, тафаккури, хоҳиши ва иккиланишларининг турли-туман қарама-қарши дунёси акс эттирилади. Муаллиф ижодий изланиш жараёнида реализм, экзистенциализм, “Онг оқими” адабиёти, модернизмга мурожаат этади. “Фалакнинг гардиши” тўпламидаги кўпгина новеллаларида дунёнинг ва инсоннинг ранг-баранг қарама-қарши кечинмалари акс этган бўлиб, буни “Жумбоқ-одам”, “Ҳамдардлик”, “Фалакнинг гардиши” ҳикоялари мисолида кўриш мумкин.

“Бахт юлдузи” ҳикоясида муаллиф заминимизнинг келажаги ҳақидаги оғриқли ўйларини акс эттиради.

“Жумбоқ-одам”, “Ҳамдардлик” да инсонларнинг ичидаги иккинчи инсоннинг кечинмалари таҳлил қилиниб, иккига бўлиниб қолган шахснинг руҳияти ёритилади. “Тоза виждон” да инсонни ўраб турган чексиз-чегарасиз олам билан чамбарчас боғлиқлиги акс эттирилган. “Комерсант” ҳикоясида

фантастика унсурлари устуворлик қилади. Муаллиф янги дунёвий муносабатларга ўзига хос назар билан қарайди, инсониятнинг турли даврларини кенг қўламда ўзаро солиштиради. “Озгина” новелласида муаллиф ўқувчини ўз тақдири ва қилмишлари ҳақида ўйлашга мажбур этади.

“Иккинчи” ва “Харфлар белгиси”да тақдир мавзуси ёритилади. “Истеъдод” новелласида ҳам чуқур маъно яширин: яшашдан мақсад фақат инсон эришган ташқи ютуқлар билангина эмас, биринчи навбатда унинг ички дунёси, маънавий қиёфаси билан белгиланади. Ички изланиш моҳиятидан тўғри хулосалар чиқариш муҳимлигига урғу беради. Китоб, кийим ва бошқа бир буюмни излаш аста-секинлик билан фалсафий ва психологик изланишга айланиб боради, буларнинг орқасида эса тугал инсон ҳаёти туради. Муаллифнинг ёзишича, “Инсоннинг эғнидаги кийими бутун вужуди билан биргалашиб кетади ва бир бутунни ташкил этади” – бу оддий ҳақиқат рамзий маънода шуни ағлатадики, инсоннинг ҳар бир қўйган қадами ёки танлаган йўли унинг қандай шахс эканлигини ҳамда моддий ва руҳий яхлитлигини кўрсатади. Новелланинг охирида “Бахтни излашнинг ўзи энг катта бахт эмасми?” деган савол қўйилиб, рамзий оҳанглар касб этган қўйидаги сўзлар келтирилади: “Дўконлар ҳам ёпилмоқда, ҳаёт ўтиб бормоқда. Шошилмоқ керак”. Ранг-баранг ва турли қиёфадаги моддий борлиқ билан чексиз руҳий олам орасидаги боғлиқлик Алишер Файз томонидан беқийёс даражада чуқур психологизм услубида ёритиб берилади.

Алишер Файзнинг ҳикоя ва новеллалари ҳозирги замонга мос равишда, қўйилган муаммоларнинг долзарблиги билан янги авлод китобхонининг интеллектуал талабларига жавоб беради. Муаллиф китобхон билан умуминсоний кадриятлар ва муаммолар ҳақида мулоқотда бўлади, воқеалар дунёнинг турли нуқталарида содир бўлади, қаҳрамонларга шартли исмлар қўйилади, уларнинг миллати эътибордан четда бўлиб, асосий урғу воқеа мазмунига берилади. Шу сабабли А.Файз асарларида шартли услублар, фантастика ва эврилиш унсурлари устуворлик қилади. Ҳикоялар услуби умумлашган, воқеа ва сюжетлар ажратиб, бўрттириб кўрсатилмаган, махсус бўёқлар билан бежалмаган. Энг асосийси, бу асарлар диққат марказига инсон қўйилган бўлиб, унинг руҳияти, фикрлаши, тақдири воқеалардан кўра устунроқ ва муҳимроқ ўрин тутади.

Алишер Файз замонавий инсоннинг ички дунёсини мумкин қадар кенг қамровли поэтик сўзлар билан китобхонга тақдим эта билди, инсоният руҳининг чуқур қатламларига кириб боришда адабиётнинг чексиз имкониятларидан кенг фойдаланди.

Китобхон ушбу асарларни ўқир экан шартли воқеаларни, ғайриоддий қаҳрамонларни онгли равишда қабул қилиш учун; албатта, маълум даражада тайёр бўлиши керак, чунки муаллиф тизган сатрлар орасида реал ва беҳад қимматбаҳо интеллектуал ва психологик маънолар яширинган. Китобхон ўзига хос тафаккур тарзини намойиш этган бу ёзувчидан яна шундай янги асарларни кутиб қолади.

Камола БОБОЖОНОВА,
филология фанлари номзоди

СОМДЕВ

Достонлар уммони

БИРИНЧИ КИТОБ

РИВОЯТГА МУҚАДДИМА

Бир замонлар Мандар тоғи билан пишиб чайқатилган баҳри уммондан абадият оби ҳаёти – амрит ажралиб чиққандайин, ушбу ривоят олийжаноб Гириन्द्रнинг қизига ошиқи беқарор бўлиб қолган Ҳарнинг лабларидан вужудга келмиш. Унинг мазасидан ҳеч ўйлаб-нетиб ўтирмай тотиб кўрганлар барча бало-офатлардан халос топгайлар, нусрату шон аларга ёр бўлғай ва Бҳавнинг фазлу карами ила ёруғ дунёдаёқ маъбудлар рутбасига ноил бўлгайлар.

БИРИНЧИ ДОЛҒА

Илоё Шамбхунинг тим-қўк гардани сизга бахт ато этгай. Ёрининг қўксига чиппа ёпишганда ишқ тўла нигоҳлари билан Парватий уни сиртмоқдек чирмаб олсин.

Илоё сизни бало-қазолар қушандаси ўз паноҳида асрагай. Субҳу содиқда у байрам рақсига тушар ва хартуми билан осмондаги юлдузларни супурар экан, шодиёна қийқирган чоғида оғзидан учиб чиққан қатралардан бамисоли янги юлдузлар пайдо бўлаётгандек туюлиб кетарди.

Бамисоли машъаладек бутун борлиқни чароғон қилиб турган Нутқ маъбудасига таъзим бажо этурмен-да, «Буюк достон»нинг қоқ юрагини ташкил этувчи ушбу китобимни оғоз қилурмен.

*Ҳиндий тилидан
Амир ФАЙЗУЛЛА
таржимаси*

ХI асрда Кашмирда яшаб ўтган буюк ҳинд шоири Сомдев 1063 ва 1082 йиллар оралиғида жами 18 китоб (ламбак)дан иборат «Достонлар уммони» асарини ёзган. У ҳиндий тилида «Катҳа-сарит-саъгар» деб аталади. Ундан илгари ҳам Будҳсвамин ва Кшемендр деган улкан шоирлар ҳам шу асарни ўз талқинларида ёзган бўлсалар-да, уларнинг учаласи уч мустақил асар сифатида ўқилади. Аммо бадийий ва ижтимоий жиҳатдан Сомдевнинг «Достонлар»и аввалгиларидан кўра катта устунликка эга. Ўқувчида аниқроқ тасаввур пайдо қилиш учун уни машҳур «Минг бир кеча»га қиёслаш мумкин. Сомдев, маълумки, бу асарини маснавий шаклида ёзган бўлиб, жами 21388 байтдан иборат. Бу «Илиада» ва «Одиссея»ни биргаликда олинганидан бир ярим баравар кўп дегани. «Шоҳ Удаая қиссаси» эса шу «Достонлар уммони»нинг бир қисми бўлиб, дастлабки 5 китобни ўз ичига олган. Аслият қадимги санскрит тилида шеърий усулда ёзилгани учун ҳинд ижодкорлари халқ тушуниши осон бўлсин учун уни ҳозирги ҳиндий тилида насрга айлантирганлар. Биз шу нашрдан таржима қилиб, ҳукмингизга ҳавола этмоқдамиз. Гарчи афсона бўлса-да, дидли ўқувчи ундаги чин ҳақиқатни англаб, беқиёс завқ олишига ишонамиз.

Мен ривоятни муққадимадан бошлагаймен, сўнгра қиссанинг ўзига киришгаймен, ундан сўнг эса Лавнак ҳақидаги китобимни эътиборингизга ҳавола этгаймен. Шундан кейин Нарваҳдатнинг туғилиши ҳақидаги мароқли ривоятимни бошлагаймен. Бешинчи китобда беш хурлиқо қиз ҳақида сўз юритурмен, олтинчиси Мадноманчук ҳақида бўлса, еттинчиси гулчеҳра Райнирабҳа, саккизинчиси офтобжамол Сурияпрабҳа борасида ҳикоя қилур. Унинг ортидан зебу зийнат шайдоси Аланкарвати ҳақидаги китоб, ундан кейин ҳирсу ҳавас бобида донг чиқарган Шактияш ҳақидаги китоб келади-да, шу ўринда Вел ҳақидаги ривоятга Шашанкаватий ва иштиёқ ўтидан масту мустағриқ Мадиравати саргузаштларига гал етиб келгай. Ўн тўртинчи китобда эса буюк бўёқ суртиш маросими таъриф тавсиф этилгай. Панч ҳақида, хушбўй тутатқи кофур Суратманжарий, нилуфармонанд Падмаватий ҳақида ва шундан кейингина Вишнаншшил ҳақида сизларга хабар беришга жазм этурмен.

«Буюк достон»даги ҳамма нарсани мен ўз китобимда сақлаб қолганман. Гунадҳйя нима ҳақида ривоят қилиб берган бўлса, ҳеч бир истисносиз барчасини мен қайтадан айтиб берганман — фақат жуда ҳам узун ҳикояларни бир оз қисқартирдим, боз устига мен уларни бошқа тилда ёзганман: саховатпешалар пешвоси Гунадҳйя пайшачийда ёзган эди, мен эса уни санскрит тилида «сайратдим». Қўлимдан келганича «Буюк достон»да мужассам топган мақбуллик қоидасига риоя қилдим, борди-ю ривоят асносида битта-яримта янги ҳикоят киритишга журъат этган бўлсам, унинг услубиётига заррача нуқсон етказмайгина адо этдим. Буни мен алломалик шон-шавкати кетидан тушганимдан эмас, балки турли-туман ҳикоя ва қиссалар замиридаги кота тагида нимкосани англаш осон бўлиши учунгина қилдим.

Ёнбағирларида киннарлар, гандҳарлар ва видьадҳарлар¹ истиқомат қилувчи пурвиқор тоғ тизмаларининг ҳукмдори, Ҳимолай тоғларининг шоҳи азал-азалдан шон-шухратнинг адл тахтида нишимандур. Унинг улуглиги шу қадар бепоёндулки, ҳатто ҳар учала оламни йўқдан бор қилган малак Парватий ҳам унга қиз тутинмоқни ўзи учун шараф деб билди.

Ҳимолайнинг шимолида замин бўйлаб неча минг йўжан² масофада ястанган машҳур Кайлас тоғи гердайиб турибди. У, гарчи пойида сут баҳри муҳити чайқалиб, у қадар оппоқ ва мафтункор бўла олмаган Мандар тоғи қаршисида ўзининг кумушдай чарақлаши билан ғуруранар эди. Кайласда бутун жонлию жонсиз хилқатнинг ҳукмдори, сиддҳлар ва видьадҳарлар галаси қуршовида маҳбубаси Парватий билан бирга буюк шаҳаншоҳ Шива яшарди.

Унинг ажибу ғариб қилиб ўрилган, баланд қилиб турмакланган, заррин-заррин товланиб турган сочлари орасидан янги ой балқиб, сўлим оқшом қўйнида ором олаётган баланд тоғ чўққилари унинг гулфом нуридан мунаввар эди. У ўзининг уч тишли найзасини биргина Андҳак асурининг юрагига санчди-ю, — во ажабо! — ўша заҳоти ҳар учала оламнинг қоқ юрагидан даҳшат нишини суғуриб ташлади. Маъбудалар ва асурлар бошини безаб турган олмосларда Шива оёқларининг тирноқлари жилваланар ва бу билан у гўё асурларнинг барчасини ўз ҳилоли билан тақдирлаётгандай бўларди.

Кунларнинг бирида у танҳо ўтирар экан, жонидан ҳам яхши кўрадиган суюкли хотини Бҳавоний эрининг олдига келди-да, уни кўкларга кўтариб мақтай кетди.

Хотинининг мулоим сўзларидан мойдай эриб кетган хужастафол Шива уни тиззасига ўтқазди-да, сўради: «Хўш, жонгинам, чироқдай порлоқ кўнглинг нима тусайди?» — «Агар мени яхши кўрсангиз, бегим, менга биронта қизиқ, аммо жуда ҳам янги бир ривоят сўйлаб беринг», жавоб берди Бҳавоний. «Аммо дунёда ўтмиш, ҳозир ва келажак — учала замонда сен билмаган бирон нарса борми ўзи?!» Бироқ хотини битта қизиқ ривоят сўзлаб беринг деб туриб олди — зеро, рашкчи аёлларнинг кўнгли ҳамиша эрининг эркалашига муштоқ бўлади. Хотинининг ривоят тинглашга беқарорлигини кўриб, эр унинг ўзи ҳақидаги бир ихчамгина ривоятни сўзлаб берди:

«Алқисса, Браҳма ва Нароян мени ажзи ниёз қилгани бутун ер юзини босиб ўтишибди-да, охири Ҳимолай этакларига етиб келишибди. Шунда учи

¹ Турли инс-жинслар, жин-ажиналар номи, бу ерда овлоқ жойларда истиқомат қилувчи ёввойи қабилалар кўзда тутилмоқда.

² Й ў ж а н — ўртача 5-6 км.га тенг масофа ўлчови.

осмони фалакка етган лингга¹ кўзлари тушибди ва галма-галдан бир-бирининг елкасига чиқиб, лингнинг чўққиси сари кўтарила бошлашибди. Аммо улар кўзлаган мақсадларига ета олишмабди, лекин биз галаба қилдик дея келиб менга мақтана бошлади. Шунда мен уларнинг рўбарўсида пайдо бўлдим-да, «Тиланг тилагингизни!» — дедим. Биринчи бўлиб Браҳма сўзлади: «Менга ўғил бўлгил, эй ҳукмдор!» Ўзининг бу шаккоклиги эвазига эришган мартабаси шу бўлдики, ҳеч ким унга атаб қурбонлиқ қилмайди, ҳеч ким унга сизинмайди. Шундан сўнг Нароян сўз қотди: «Эй ҳукмдор, шундай қилки, мен ҳар доим сенинг хизматингда бўлай!» Ана шунда Нароян сенинг қиёфангда дунёга келди ва шу қиёфада менинг ярмимга айланди. Мен қодирман, аммо менинг куч ва қудратим сенинг қаърингда, сенинг вужудинг замирида Нарояннинг ўзи яшайди. Бунинг устига — сен менинг биринчи туғилишимдаги хотинимсан».

Шу ривоятни сўзлаб бўлгандан кейин Партавий ундан сўради: «Биринчи туғилишда қандай қилиб мен сенга хотин бўлган эдим, шуни марҳамат қил»,

Шунда Бҳарг деди: «Жуда қадим замонларда, эй хотин, Пражапати Дакш сени ва жуда кўплаб бошқа маъбудаларни яратган эди. Сени у менга берди, бошқаларни эса Дҳарм ва ўзга илоҳларга улашди. Кунларнинг бирида у қурбонлиқ маросими ўтказмоқчи бўлди ва маросимга барча куёвларини чорлади. Лекин бир мени чақирмади. Шунда сен ундан сўрадинг: «Ота, нега сиз менинг эримни чақирмадингиз?» Отанг жавобан сенга бундай деди: «Эрингни қандай чақирай, ахир? Бўйнига одам бош чаноклари шодасини тақиб олибди-ку. У нопок, гуноҳқордир». Отангнинг сўзлари қулоғингга қайноқ кўрғошин куйган билан баравар бўлди. «Вой шўрим курсин! — фарёд чекдинг сен. — Еруғ дунёда яшагулигим қолмади!» Шунда сен, жонгинам, заминий қобиғингни тарк этдинг. Сенинг ўлимингдан азбаройи қаҳру ғазабим тошиб, мен Дакшнинг қурбонлиқ маросимини буздим, сен эса бамисоли баҳри муҳит қаъридан тулуъ қилган янги ҳилолдек, Ҳимолай хонадониди таваллуд топдинг.

Мен дарвешлик фарзу суннатларини пок виждон ила оқлаш ниятида тоғ музларидан либос кийиб, бош олиб кетдим. Отанг бўлиб сенга мени бир меҳмон сифатида иззат-икромимни жойига қўйишингни амр этганим эсингдами? Бу орада фалакдаги фаришталар ҳузуримга Ишқ маъбуди Комни юбордилар, зеро улар Торак деган иблисни асфаласофилингга жўнатишга қодир бир азамат ўлгонни дунёга келтиришимни хоҳлашган эдилар. Мен ўз инон-ихтиёрим ила Комни кулга айлантирдим. Аммо сен анойи эмасдинг, ўзингнинг дарвешона зафарларинг билан шахдимни синдирдинг, улар безурриёт қолишмасин деган андешага ҳам бордим-да, сенинг раъйингга қарадим, жонгинам. Сен менга бу туғилишда ана шу тариқа хотин бўлиб қолган эдинг».

Шива сукутга чўмди, аммо аччиғи чиққан хотини зарда билан унга бундай деди:

«Ёлғончи! Асли менга қизикроқ бир нарса айтиб бериш ниятингиз йўқ. Нима, мени гоҳ Гангага ялтоқланиб, гоҳ Сандҳяга тилёғламаликлар қилиб юрганингизни билмайди деб ўйлайсизми?»

Буни эшитиб Ҳар (Шива) хотинига мароқли бир ҳикоя сўзлаб беришга рози бўлди, шундагина Парвагий сал ҳовуридан тушди. Ўзи бориб, хобхоналарига ҳеч кимни қўймасликларини тайинлади. Ҳар эса Нандин исмли ҳўкизини эшик олдида қоровуллиққа қўйиб келди-да, хотиржам эртагини бошлади.

«Маъбудлар ҳар доим дориламон, хушбахт яшайдилар, одамларнинг чекига эса нуқул бахтсизликлару азоб-уқубатлар тушган. Азбаройи қийинчиликлар тортаверганидан бандаларнинг ҳаёти қизиқ кечмаслиги аниқ, шу боис мен сенга бандалар эмас, вужудларига ҳам инсоний, ҳам илоҳий табиатни сингдириб олган иблислар — видийадҳарлар ҳақида ҳикоя қилиб бераман»,

Ҳар эндигина ривоятини бошлаган ҳам эдики, хобхонага унинг эркатойи, ганлар ичида энг аълоси Пушпадант кириб келди. Нандин исмли ҳўкиз уни тўхтатиб қолишга ҳарчанд уринмасин, азбаройи қизиққанининг зуридан Шива хобгоҳида нелар бўлаётганини билгиси келмоқда эди. Узининг кўзга кўринмай қоладиган сеҳрли қудрати билан у хобгоҳга кириб олди-да, Ҳарнинг етти

¹ Л и н г — маъбуд Шиванинг эркак жинсий аъзоси кўринишидаги тимсоли.

² Г а н — бир тоифа кичик илоҳлар жамоаси.

видйадхарнинг гаройиб ҳаёти ҳақида ҳикоя қилаётганини эшитди. Айнан мана шу ҳикояни у хотини Жайга сўзлаб берди. Жайга эса субҳи содиқда Ҳимолай қизи уйқудан турганида унинг ҳузурига етиб келди-да, эридан эшитганларини оқизмай-томизмай, миридан сиригача етти видйадхар саргузаштларини айтиб берди. Хотин зоги қачон тилини тийган! Парватийнинг жон-пони чиқиб кетди ва эрига қараб қичқирди: «Қаёқдаги алмисоқдан қолган гапларни гапирасиз! Буни ҳатто Жайга ҳам билади-ку!» Шива чуқур хаёлга толиб қолди ва узоқ таҳаммулдан сўнг ким айбдорлигини англади, зеро, дунёда ҳеч бир нарса ҳукмдорнинг ҳаётидан пинҳон қолмаган. «Пушпаданггина ўзининг соҳир қудрати ила хобхонамизга кириб олган ва ҳамма нарсадан воқиф бўлган! Ахир Жайга ундан бошқа ким ҳам айтиб бериши мумкин?» – овоз чиқариб деди у.

Шунда ғазаб отига минган маъбуда қичқириб деди: «Ҳой Пушпадант, сен энди бандалар орасида яшагайсан!» Ган Малйаван Пушпадантнинг тарафини олмоқчи бўлиб сўз қотган эди, уни ҳам Парватий одамлар орасида яшашга маҳкум этди. Парватий пойига бош уриб, ганлар Жайга билан биргаликда уни афв этишини ёлвориб сўрашган эди, шунда Шарв (Шива)нинг хотини уларга деди: «Қалин ўрмон қоплаган Виндҳяа тоғида иблис қиёфасида умр кечиришга дуойи бад олган Канбхути исмли Супратик деган дев яшайди. Эй Пушпадант, бориб Канбхути билан учраш, унга ўғринча тинглаб билиб олган ривоятни сўзлаб бер, шундагина гарданингга тақилган тавқи лаънатдан халос топгайсан. Эй Малйаван, сен ҳам Канбхутидан бу ривоятни бошдан-оёқ эшитиб ол, шунда ҳар икковингга айтилган қарғиш ўз кучини йўқотгай».

Шу сўзларни айтиб, тоғ ҳукмдорининг қизи жим бўлди, иккала ган эса кўз очиб-юмгунча у ердан ғойиб бўлди.

Бироқ кейин Парватий афсус-надоматлар чекди ва Шивадан сўради: «Менга айтинг-чи, бегим, қарғишимга гирифтор бўлган анови иккала бадбахт қайтадан қаерда оламга келади?»

Бунга жавобан Янги ой ўроғидан манглайига жиға кўндирган маъбуд Шива деди: «Ўзалликда тенги йўқ буюк Каушанби деган шаҳар бор, шу шаҳарда Пушпадант Вараручи деган, Малйаван ган эса Супратиштҳий деган шаҳарда Гунадҳяа деган исм билан оламга келгай. Уларнинг қисмати ана шундай кечгусидир!» Кайлас тоғи ёнбағридаги чирмовуқларга чулганган хилват гўшада Вибху (Шива) ривоятга бепарволик билан қулоқ солган хизматкорларидан жаҳли чиққан Парватийга ана шу тариқа тасалли берди.

Буюк шоир Сомдевнинг «Достонлар уммони»даги «Ривоятга муқаддима» китобининг биринчи долғаси ана шундан иборат.

ИККИНЧИ ДОЛҒА

Айтишларича, Пушпадант Вараручи ёки тўғрироғи, Катаян қиёфасида олдий банда жисмида дунёга келди. Илму фан бобида энг олий даражаларга етиб, у Нанд шоҳига вазир бўлди. Кунларнинг бирида у Виндҳяа тоғида истиқомат қилувчи маъбуда ҳузурига маъюс равона бўлди. Унинг нусратафзо аъмолларидан лутфу қарам ҳиссига тўлиб-тошган маъбуда унинг тушига кирган ва унинг маслаҳати билан Канбхутини қидириб топгани Виндҳяа ўрмонига йўл олган эди. Шер ва маймунларга тўла, сувсиз, қовжироқ дарахтлардан иборат қалин чакалакзор оралаб борар экан, у бир баланд ва шохлари тарвақайлаган банйан дарахтига дуч келди. Дарахтдан сал нарида бир гала иблислар қуршовида сал деган дарахтдай баҳайбат бир иблис турар эди. Канбхути дегани айни шу эди.

Катаянга кўзи тушиб, Канбхути унга югуриб пешвоз чиқди ва эгилиб, унинг хоки пойини олди. Катаян ундан сўради: «Ҳой Канбхути, сендай бир хайру саховат бобида ягона ҳисобланган зотнинг бу янглиғ афтода бир ҳолга тушиб қолиши боиси недур?» Буни эшитиб, ҳозир бўлган меҳмонга қарата Канбхути бундай деб жавоб берди: «Буни ўзим ҳам билмайман, тақсири олам, аммо Ужжайини шаҳридаги ўликлар куйдириладиган жойда истиқомат қилувчи одамлар оғзидан не гаплар эшитганимни билсангиз эди! Биласизми, нималар бўлган эди? Бир куни Парватий Шивадан сўради: «Менга айтинг-чи, олампаҳо, сизда қабристонун одам суякларига бундай ўчлик қаёқдан зоҳир ўлмиш?» Шива унга жавобан деди: «Қадим замонларда

бугун ер юзини сув босибди ва биронта ҳам тирик жон қолмабди. Шунда мен битта қобирғамни кесиб олдим ва бир томчи қоним баҳри муҳитга тушди. Сувга тушиб, ҳалиги бир томчи қон бир дона тухумга айланди, тухум ёрилиб, ичидан бир эркак чиқиб келди, у пайдо бўлиши ҳамон мен унинг учун Праkritи¹ ни яратдим, ундан Пражапати² лар униб чиқди ва одам насли вужудга келди. Шу боис бўлди-ю, ўша одамни ҳамма Питамаҳ, Буюк Ота деб атай бошлади. Питамаҳ жонлию жонсиз оламни яратгач, гурур отига минди: «Мана, кўрдиларингми, мен қандай буюк иш қилдим!» — деди. Шу гурури учун унинг бошини танасидан жудо этдим.

Мен ўзимнинг қилган ишимдан қаттиқ пушаймон едим ва бўйнимга калла суяклари шодасини тақиб, қабристонда истиқомат қилишдек буюк риёзатга берилдим — уларга бу янглиғ ўч бўлишим сабаби шундан. Эй маъбуда, мен сенга айтсам, яна битта сабаб ҳам йўқ эмас: бош суягини қўлимга олганимда гўё бутун оламни ушлаб тургандай бўламан! Мен сенга ҳикоя қилган тухум ва мана бу бош чаноғи ер ва осмон деб аталади!»

Шамбуху жим бўлиб қолди, маъбуданинг хаёлидан эса бундай ўйлар кечмоқда эди: «У менга яна бирон нарса айтиб берсин. Ахир бу қизиқ-ку!» ва сўради: «Пушпадант ҳузуримга қачон қайтиб келади?» Саволни эшитиб, буюк маъбуд завжаи мукаррамасига бир воқеани сўзлаб берди: «Бир вақтлар Стхулширас деган рақшас³ билан ўртоқ тутинган Вайшрован деган яқш⁴ яшар эди. Бу дўстликдан хабар топган Бойликлар ҳукмдори (Кубер) ғазабга келди ва уни алвасти қиёфасида Виндҳяа ўрмонида сарсон-саргардонликка маҳкум этди. Шунда яқшнинг акаси Дирғжангх Кубернинг пойига йиқилиб, укасини бу дуойи баддан халос этишини сўраб ёлбора бошлади, бироқ Кубер шундай жавоб берди: «Уканг одам бўлиб туғилишга маҳкум этилган Пушпадант оғзидан буюк ривоятни тингласин ва уни Маййаванга сўйлаб берсин, шунда уларнинг ҳар иккаласи ҳам дуойи баддан халос топгай». Шу тариқа Бойликлар ҳукмдори дуойи бад қилиш одлатига чек қўйди. Бу Пушпадантга ҳам тааллуқлидир. Шуни эсингдан чиқарма, жонгинам!»

Шамбухунинг гапларини эшитиб, суюниб бу ёққа чопдим. «Пушпадант билан кўришаман-да, шу билан дуойи баддан халос бўламан!» Канбухути жим бўлиб қолди ва ўша заҳоти бир вақтлардаги Вараручи эсига тушди-ю, бамисоли уйқудан уйғонгандек, оғзидан шу сўзлар учиб чиқди: «Ўша Пушпадант менинг ўзимман-ку! Мен буюк ривоятни сўзлай, сен қулоқ сол!»

Шунда Катаян Буюк ривоятни сўзлай кетди, етгита қисмнинг ҳар бирида юз минг мисра бор эди, шундан сўнг Канбухути ундан сўради: «Тақсири олам, сиз ҳақиқатан ҳам Рудрнинг тажассуми экансиз, зеро, бундай ривоятни ундан бошқа ким ҳам биларди?! Сизнинг лутфу карамингиз туфайли мен дуойи баддан халос бўла бошладим! Энди, муҳтарам зот, ўзингиз ҳақингизда сўзлаб беринг, дунёга келган пайтингиздан бошланг, мени гуноҳи азимдан қутқаринг!» Канбухути азбаройи эҳтиром ила сўраганидан Катаян унга ўз ҳаёти ҳақида сўзлаб берди, гапни ўзининг ёруғ оламда бино бўлган дамдан бошлади.

КАТЯЯННИНГ ҲИКОЯСИ

«Каушанби деган шаҳарда Агни⁵ нинг қоҳини, Сомдатт исмли браҳман, яшарди, унинг хотинининг исми Васудатта эди. Васудатта асли пайғамбарнинг қизи бўлиб, дуойи бад олганидан одамлар орасида яшашга маҳкум этилганди. Мен ана шу иккаласининг ўртасида дунёга келганман. Отам ўлиб кетганида мен жуда ёш бола бўлганман ва мени боқиб ва ўқитишга онамнинг қурби етмаган. Кунлардан-бир кун узоқ саргардонликдан кейин чарчаб, икки браҳман бизнинг уйимизга келиб қўнди ва бир кеча тунагани рухсат сўради. Улар бизникида меҳмон бўлиб қолишди. Шунда узоқдан мриданг⁶нинг тарака-турум овози қулоққа чалиниб қолди ва

¹ Праkritи — табиат, борлик.

² Пражапати — одамзод.

³ Дев

⁴ Иблис

⁵ Олов маъбуди

⁶ Чолғу асбоби

онамнинг эсига тан маҳрамлари отамни тушириб юборди, шўрлик онам кўзларига ёш олиб, ҳазин товушда шундай деди: «Болажоним, ногора чалаётган отангнинг дўсти бўлади, раққос Нанд рақс тушаяпти!» Шунда мен дедим: «Бориб, унинг қандай рақс тушаётганини томоша қиламан, қайтиб келиб, унинг рақсларини сизга ўйнаб, кўрганларимни сўзлаб бераман!» Гапимни эшитиб, ҳалиги икки браҳман ҳайрон бўлди. Уларнинг ҳайратланганини кўриб, онам деди: «Ҳайрон бўлманглар! Бу бола бир марта эшитганини ёдида маҳкам тутиб қолади! Мени имтиҳон қилиш мақсадида улар қадимги ҳинд муқаддас китоблари Ведалардан айрим сатрлар — пратишакҳя ўқишди, мен ўша заҳоти улар нимани ўқишган бўлса, битта кўймай такрорладим. Шунда улар мен билан бирга Нанднинг томошасини кўргани боришди. Кейин уйга қайтиб келгач, мен у ёқда нимаики кўрган бўлсам, ҳаммасини битта кўймай ўйнаб кўрсатиб бердим. Бир кўришда ҳаммасини ёдимда сақлаб қолганимни кўриб, ҳайратда қолган браҳманлардан Вйадий деган бири таъзим билан онамга шундай мурожаат қилди:

ВЙАДИЙНИНГ ҲИКОЯСИ

«Ветас деган шаҳарда Девсвамий ва Кармбҳак деган икки ака-ука яшарди. Улар бир-бирини жонидан яхши кўрарди. Улардан бирининг ўғли — у қаршингда турибди — Индрдатт бўлиб, менинг исмим эса Вйадийдир. Мен туғилганимда отам ўлган экан. Бу ўлим Индрдаттнинг отаси бошига катта мусибат бўлиб тушади ва у акаси кетидан осмони фалакка қараб бош олиб кетади. Уларнинг бевалари ҳам бу жудоликка бардош беролмайдилар ва олдинма-кейин улар ҳам ёруғ олам билан видолашадилар.

Шу тариқа биз иккала ака-ука ғирт етим бўлиб қолдик ва билим ва бойлик қидириб, жасоратларимиз билан Кумарнинг илтифотига ноил бўлгани йўлга чиқдик. Бизлар қаттиқ риёзат чекиб, дарвешлик расму қоидаларини қойилмақом қилиб адо этганимиздан кейин тушимизга Кумар кирди ва шундай деди: «Шоҳ Нанд салтанатида Паталипутра деган шаҳар бор. У ерда Варш деган браҳман яшайди, сизлар ундан барча илму фан сирларини эгаллашингиз мумкин. Ўша ёққа боринглар». Бизлар Паталипутрага йўл олдик. Шаҳарга бориб етгач, ҳалиги браҳманни сўраб-суриштира бошладик. Одамлардан бири деди: «Шу ерда бир Варш деган аҳмоқ яшайди».

Бу сўзлардан биз қаттиқ саросимага тушдик, бироқ барибир Варшнинг шарти кетиб, парти қолган яримвайрона уйини қидириб топдик. Уй қаёқда, деворлари ўйилиб-тешилиб кетган, сичқон инларидан ғалвирга айланган, болорларини қурт еган бир кулбаи вайрона, худди кўп замонлардан буён одам зоти йўламагандай ташландиқ бир жой. Бу ерда одам эмас, фақат жин-ажиналару бойқуш қузғунларгина яшай оларди, холос. Биз ичкарига бош суқиб қарадик, қарасак, унда Варш чуқур тафаккурга бурилиб, суқут сақлаб ўтирибди. Унинг қоқ суяк, қорайиб кетган, эгнига жулдур ва кир-чир бир нималарни илиб олган, ғарибликнинг яққол тимсолига айланган хотини биз меҳмонларга жой кўрсатиб, ҳурматимизни ўрнига қўйди. Энг аввал шу хотинга таъзим бажо айладик ва бутун шаҳарда сизнинг эрингизни аҳмоқ деб аташар экан дедик. Гапимизни эшитиб, у бизга қараб шундай деди: «Сиз икковингиз ҳам ўғлим қатори экансиз. Сизларни хижолатга қўйишим яхши эмас!» ва бундай ҳикоя қила кетди:

«Бир вақтлар Паталипутра шаҳрида Шанкарсвамин деган бир браҳман яшарди, унинг иккита ўғли бор эди. Улардан бирининг исми Варш, иккинчисиники эса Унварш эди. Каттаси, менинг эрим Варш нодон ва қашшоқ эди, кичиги эса бой ва айёр эди.

Бир куни Унваршнинг хотини ун ва шакардан беўхшов ва бадшакл кулча пиширди-да, устидан кулгани уни аҳмоқ браҳманга тортиқ қилди. Ақли бор одам бундай инъомни ўла қолса олмайди. Аммо Варш кулчани жон-жон деб олди. У кулчани уйга кўтариб олиб келганида, мен уни тоза уришдим. Шунда у ўзининг аҳмоқлигидан қаттиқ хижолат чекиб, Картикейга сажда қилгани кетди. Тавба-тазаррулар билан маъбуднинг марҳаматига ноил бўлди, муқофотига барча илму фан сирларидан огоҳлик рутбасига етишди.

«Фақат шундай бир брахманни қидириб топгинки, — амр этди унга Картикей, — бир карра эшитгани хотирасида маҳкам сингиб қолсин!» Бу топшириқни эшитиб, Варш оёғини қўлига олиб уйига шодон чопди.

Уйга келиб, кўрган кечирганларини оқизмай-томизмай менга айтиб берди. Шундан буён у кечасию кундузи тафаккурга берилиб, дуолар ўқийди. Сизлар ҳам бир эшитганини зеҳнида маҳкам ушлаб қоладиган бир ўсмирни топсангиз яхши бўларди. Сизларнинг дилингиздаги барча эзгу ниятларингиз шунда ўз-ўзидан рўёбга чиқар эди, бунга сира шубҳа қилмаса бўлади».

Варшнинг хотини оғзидан бу ривоятни эшитиб, одамлардай сал ўзларини ўнглаб олишга етгулик юз олти тангани унга инъом қилдик-да, ўша заҳоти Паталипутра шаҳридан чиқиб кетдик. Ўшандай бир ўсмирни қидириб топиш учун ер юзини узок айландик ва ҳориб-толиб бугун биз сизнинг ошиёнингизга келдик. Бир эшитганини кўнглига муҳрлаб қўядиган йигитчани ҳам топдик — бу сизнинг ўғлингиз. Уни бизнинг ихтиёримизга топширинг ва биз у билан билим ва бойлик қидиришга киришайлик».

Вйадий нима ҳикоя қилган бўлса, муҳтарам она барчасини диққат билан эшитди ва унга шундай деб жавоб берди: «Ҳаммаси сиз айтганча бўлсин. Мен сизларнинг лафзингизга ишонаман! Ишонимнинг эса сабаби бундай: ҳали у туғилмасидан илгари, қорнимдалигидаёқ осмондан менга ваҳий келган эди, гўё менга фалакдан жисм қобигидан ажралиб чиққан Сарасватий нозил бўлганмиш, ўша ваҳий ушбудир: «Бу бола зеҳндор бўлиб туғилажак, мураббий Варшдан барча фанларни кунт билан эгаллажак-да, одамларга ҳисоб илми — риёзиюни тақдим этажак. Унинг исми Вараручи бўлажак, унга нимаики ёқиб қолса, ҳаммаси унга насиб этажак». Менга фалакдан ана шундай сўзлар эшитилди. Энди эса ўғлим вояга етгач, кечаю кундуз бир ўй менга сира тинчлик бермайди — мураббий Варш қаерда яшаркин?! Сизнинг ҳикоянгизни эшитиб, бошим кўкларга етди. Ана, олинг ўғлимни, ўзингизга ини қилиб олинг. Худо йўлларингизни ойдин қилган бўлсин».

Онамнинг гапларини Вйадий ва Индрдатт жуда зўр мамнуният билан тинглаб туришди, тун ҳам гўё бир лаҳзадек ўтди-кетди. Бу қувончли дамларни вақтичоғлиқ билан ўтказишимиз учун онам Вйадийга пул берди ва менинг ведаларни кунт билан ўзлаштиришим учун упнаян¹ маросимини адо этди. Менга оқ йўл тилар экан, онам кўз ёшларини зўрға тутиб турарди. Бироқ мендаги илмга бўлган иштиёқни билгани уни сал юпатарди. Онам билан сидқидилдан хайр-хўш қилиб — ахир кўзининг оқу қораси бўлган жигарбанди билан ажрашиш осонми — Вйадий ва Индрдатт мени ўзлари билан олиб, шаҳардан чиқиб кетишди. Бирмунча муддат ўтди ва биз донишманд Варш истиқомат қиладиган уйга етиб келдик, мени Сканд²нинг чинакам тажассуми бўлмиш донишмандга таништиришди. Эртасига мураббий бизларни қаршисидаги супуриб-сидирилган ерга ўтқазди ва илоҳий ун билан «Оум!» деб хониш қилди. Ўша заҳоти кўз ўнгимизда ўзининг барча бобу аввоби билан муқаддас веда китоблари намоён бўлди ва у бизни ўқитишга киришди. У бир карра айтган нарсаларни мен ўша заҳоти ёдлаб қолардим, икки марта такрорлаганда Вйадий ушлаб оларди, учинчи марта такрорлаганда эса Индрдатт шуурига сингдирарди. Ҳар гал эшитганимда, худди машғулот аввалидагидек. Варшнинг илоҳий товуши янграрди, унинг ошиёни олдига ҳар тарафдан брахманлар тўда-тўда бўлиб кела бошлашди, унга офаринлар ўқиб, қўлларидан келганча хурмат-эҳтиромларини изҳор этишди.

Булар барчасини кўриб турган мураббийимизнинг укаси Унварш тобора тунд тортиб бормоқда эди. Бироқ Паталипутранинг бутун аҳолиси улуғвор тантана ичида яшамоқда эди. Тоғлар ҳукмдори ўғлининг мўъжизавий қудратини кўриб, шоҳ Нанд севинганидан ўзини қўйгани жой тополмасди, у Варшнинг уйини бир-биридан башанг кийим-кечаклар, дуру жавоҳирлар ва барча зарурий ашёлар билан тўлдириб ташлади».

¹ У п н а я н — зуннор тақиш маросими.

² С к а н д — қадимдаги буюк аллома.

Буюк шоир Сомдевнинг «Достонлар уммони»даги «Ривоятга муқаддима» китобининг иккинчи долғаси ана шундан иборат.

УЧИНЧИ ДОЛФА

Ўрмонда Вараручи ана шундай ҳикоя қилди, Канбуҳти эса биронта сўзни тушириб қолдиришдан қўрқиб, ҳаммасини диққат билан тинглади. Вараручи ривоят сўзлашда давом этди:

«Бирмунча муддат ўтгач, бир куни, биз сабоқларни ниҳоясига етказганимиздан, кўёш эса ўз вазифасини адо этиб бўлгандан кейин мураббийдан сўрадик: «Эй устоз, бизга бир нарсани айта оласизми: бу шаҳар иккала маъбуд — Лакшмий ва Сарасватийнинг маконига айланиши сири нимада?» — «Сизлар қулоқ беринглар, — деди у, — мен ҳозир сизларга бу ҳақда ҳикоя қилиб берай».

ПАТАЛИПУТРА ШАҲРИ ҲАҚИДА ҲИКОЯ

Гангадворда ғусл қиладиган бир табаррук жой бор, уни Кажжқал дейишади. Худди шу ерда илоҳий фил Канчанпай Ушинар тоғи чўққисини дарёга ағдариб, Ганга дарёсининг нариги қирғоғига ўтиб олган.

Шу ерда жанубдан келиб, хотини билан бир браҳман қаттиқ риёзат чекмоқда эди. Вақт-соати билан хотини унга учта ўғил туғиб берди. Браҳман ёруғ дунёдан кўз юмиб, сўнг хотини ҳам унинг изидан кетгач, ўғиллар ўқиб, билим олгани Ражгриҳ шаҳрига йўл олишди.

Улар барча илмларни сув қилиб ичиб олгандан кейин бу учала шўрлик етим ҳукмдор Кумарга топингани жанубий ўлкаларга боришди. Ака-укалар баҳри муҳит соҳилида жойлашган Чинчиний деган шаҳарга келишди ва Бхўжик деган бир браҳманниқига қўнишди. Бхўжик ўзининг учала қизини ака-укаларга никоҳлаб берди, бисотида нимаики мол-дунё бўлса, ҳаммасини уларга инъом этди, ўзи эса Ганга соҳилларига бош олиб кетди-да, дарвешлик тариқатини ихтиёр қилди. Қизларидан бошқа унинг ҳеч қандай қариндош-уруғи йўқ эди. Йигитлар қайната уйда дориламон истиқомат қила бошлашди. Бироқ узоқ вақт ёмғир ёлмаганидан у ерда даҳшатли қурғоқчилик бўлди. Очликка бардош беролмай, учала браҳман йигит эрларига садоқатли хотинларини ташлади-да, номаълум ёқларга бош олиб кетди. Зеро тошбағир эркакларнинг юрагида наинки ўзга, ҳатто ўз одамига ҳам меҳр бўлмайди!

Бева қолган опа-сингиллар оталарининг Яжнядатт деган дўстиникидан бошпана топишди. Мен сизларга айтсам, ўртанча сингилнинг қорнида ўша вақтда гумонаси бор экан. Ҳатто мусибат дамларида ҳам вафодор хотинлар ўз бурчларига содиқ қоладилар! Ой-куни етиб, ўртанча сингил бир ўғил туғди. Опа-сингиллар бири олиб, бири кўйиб, чақалоқни папалаб парвариш қила бошлашди. Кунларнинг бирида осмони фалақдан тиззасига Сканднинг Онаси (Парватий)ни ўтқазиб, Шива ўтиб қолди. Чақалоққа кўзи тушиб, она азбаройи раҳми келганидан деди: «Қаранг, ҳой бегим, анови учала хотин бир кун келиб бизларга суюнчиқ бўлсин деган ниятда боланинг атрофида гиргитон. Шу боис, эй ҳукмдор, шундай бир иш қилинги, токи бу ўғлон учала муңлуқ аёлнинг қариб-қартайганларида жонларига ора кирсин». Бу саволга жавобан ҳар истакни раво қилгучи маъбуд ўз завжаи муҳтарамасига қараб бундай деди: «Айтганинг сўзсиз бажо бўлғувсидир. Олдинги туғилишида йигитча ўз қайлиғи билан мени қаттиқ суюнгирган эди ва шу боис ҳаётдан бекадар лаззат олгани энди ерда дунёга келди. Унинг қайлиғи Паталий эса бу гал шоҳ Махендраварманнинг қизи бўлиб туғилган. У яна шу йигитга қайлиқ бўлмай».

Завжаи бокирасига шу сўзларни айтиб, Шива ҳалиги учала мушфиқ опа-сингилнинг тушида намоён бўлди ва шундай деди: «Ўелингизнинг исмини Путрак деб кўйинглар. Ҳар гал уйқудан уйғонганида унинг ёстиғи остида юз минг олтин танга ётган бўлади ва бориб-бориб у шоҳлик рутбасига етишади».

Эртасигаёқ бола уйғониб қарасаки, ёстиғи тагида юз минг олтин танга ётибди. Бундан Яжнядатт қизларининг қанчалик қувонганини не сўз билан айтмай — уларнинг эрга садоқатли бўлишлари ўз мевасини бергани! Уларнинг бойлиги

кундан-кун ортиб бораверди ва Путрак охири шоҳ бўлиб, тахтга минди. Дарҳақиқат, қаттиқ риёзат туфайли бойлик кўпайгандан кўпаяди! Бир куни Яжнядатт унга шундай маслаҳат солди: «Эй марҳаматли шоҳ, сенинг отанг ҳозир аллақерларда сарсон-саргардон юрибди. Шу боис ҳузурингга бош уриб келган браҳманларга ҳамиша хайру саховат эшигини ланг очиб қўй. Сен менга қулоқ бер, мен сенга Браҳмадатт ҳақидаги ривоятни сўзлай:

ШОҲ БРАҲМАДАТТ ҲАҚИДА ҲИКОЯ

Қадим замонларда Варанасий шаҳрида шоҳ Браҳмадатт ҳукмронлик қилар эди. Бир куни тунда у осмони фалакда юзлаб ғозлар қуршовида нару мода қизил ғоз учиб кетаётганига кўзи тушди. Улар заррин қанотларини ҳар силкиганда бамисоли оппоқ булут орасида чақин чаққандай бўлар эди. Шунда шоҳ бу мўъжизавий ғозларни яна бир бора кўришга шу қадар иниқиб, интиқ бўлдики, ҳатто шоҳлик фараҳу фароғатлари ҳам татимай кетди. Вазирлари билан машварат қилиб, ажойиб ҳовуз барпо этишни амр этди ва салтанатдаги бирон кимса биронта ҳам тирик жонзотга зарар етказмасин деб фармон чиқарди. Бирмунча муддат ўтиб, ҳовузга ҳалиги ғозлар учиб келди ва шоҳ уларнинг ишончини қозониб, нега қанотларингиз олтиндан, деб сўради. Ғозлар унга жарангдор овозда шундай жавоб беришди: «Олдинги туғилишимизда биз, эй олийжоҳ шоҳ, оддий қузғунлар бўлган эдик. Бироқ бир куни Шиванинг ҳувиллаган ибодатхонасида ўлаксалар қолдигини таллашиб, ўзаро жиққамушт бўлиб қолдик ва ҳовузга қулаб тушиб, чўкиб кетдик. Шу боисдан биз олтин ғозлар бўлиб дунёга келдик». Ғозларнинг гапларини шоҳ диққат билан тинглади ва уларга қараб юраги шафқат ҳиссига тўлди.

«Борди-ю, сен ҳам браҳман қондошларингга шафқатли ва саховатли бўлсанг, мартабанг осмондай сарбаланд бўлгай».

Яжнядатт қандай айтган бўлса, Путрак ҳам худди шундай қилди. Унинг хайру саховат бобидаги аъмолларини эшитиб, ҳузурига браҳман қавм-қариндошлари танда қўя бошлади, барчалари туман-туман бойликларга эга бўлганларидан бошлари кўкка етиб, хотинлари олдига хушнуд қайтиб кетар эдилар.

Ёруғ дунёдаги баъзи ишларни кўриб, ажабланмай иложинг йўқ одамнинг. Шундай нодонлар бўладики, ўз нодонликлари туфайли бошларига бало сотиб олганларини кўриб, охир-оқибат ҳалокатга гирифтор бўлишларини билиб турсалар ҳам ўз нодонликларидан қайтмайдилар. Путракнинг осойишта ва сердавлат салтанатига ҳасад қилиб, нафси аммораларини тиёлмай қолган риёкор браҳманлар уни ўлдиришга қасд қилдилар. Бу мақсадларини амалга ошириш учун улар шоҳни ўзлари билан Виндҳўя ўрмонларида истиқомат қилувчи маъбудани зиёрат қилгани боришга кўндирдилар. Улар қотиллар ёллаб, маъбуда ибодатхонасидаги пана жойга беркитиб қўйишди ва ёш шоҳга қараб шундай дейишди: «Қани, зиёратни аввал сиз бошлаб беринг, шоҳим, марҳабо!» Оққўнгил шоҳ ибодатхонага кириб келди-ю, ажали етганини кўрди. Путрак қароқчилардан сўради: «Мени нега ўлдирмоқчисизлар?» Улар эса шундай жавоб беришди: «Қариндош-уруғларинг бизни ёллашди ва олтин-қумушлар беришди!» Шунда маъбудадан ўрناق олган Путрак ҳалиги кутурган қароқчиларга қараб деди: «Мен сизларга барча бебаҳо тақинчоқларимни бераман. Мени қўйиб юборинглар. Сирларингизни ҳеч кимга айтмайман ва бу ерлардан узоқларга гумдон бўламан», — «Сен айтганча бўла қолсин!» дейишди қароқчилар ва унинг бисотидаги бор буд-шудини шилиб олиб, браҳманларга рўпара бўлишди. «Путрак ўлди!» — деб ёлғонлашди улар браҳманларга. Ниётлари амалга ошганини билгач, браҳманлар салтанатни тезроқ эгаллаш учун шоша-пиша изларига қайтишди. Уларнинг хиёнаткорликларидан хабар топган вазирлар уларни қатл этишга ҳукм чиқардилар.

Бу орада қариндош-уруғларидан ҳафсаласи пир бўлган Путрак хилват Виндҳўя ўрмонининг тобора ичкарасига қараб кетаверди. Шу тариқа адашиб юра-юра у икки шумтакага дуч келди. «Кимсизлар?» — деб сўради у. Шумтакалар жавоб беришди: «Бизлар асур Майанинг ўғилларимиз. Отамиз ўлиб кетиб, бизга меросликка битта товоқ, битта таёқ ва бир жуфт бошмоқ қолди. Биз шуларни таллашиб, жиққамушт бўлаётган эдик. Ким кучли бўлса, шу нарсалар ўшаники бўлади!» Бу сўзларни эшитиб, Путрак кулиб юборди: «Шу ҳам бойлик бўлди-ю!» Шунда шумтакалар

бир овоздан шундай дейишди: «Бу бошмоқларни кийган одам осмони фалак бўйлаб уча олади, таёқ билан нимани ёзиб-чизса, ўша рўёбга чиқади, қандай овқатни ўйласа, ўша овқат товоқда пайдо бўлади!» Бу гапларни эшитиб, Путрак уларга деди: «Муштлашиб нима қиласизлар, ундан кўра кимўзарга югуринглар. Ким маррага биринчи бўлиб етиб келса, бу нарсаларнинг ҳаммаси ўшанга тегади». «Бўпти, сиз айтгандай бўла қолсин», — рози бўлди икки шумтака ва югуриб кетди-ю, бу ёқда Путрак таёқ, товоқ, товоқни қўлига олди, бошмоқларни оёғига илди-да, осмонга кўтарилди. Кўз очиб-юмгунча у талай қунлик йўлни босиб ўтди, Акаршик деган кўркам бир шаҳарга кўзи тушиб, осмони фалақдан пастга инди ва ўша шаҳарга келиб қўнди. «Энди қаерга бориб турсам экан? — ўйлади у. — Сатанг хотинлар ўлгудай маккор бўлади, браҳманлар — қариндош-уруғларимдан баттар бўлса бордирки, улардан дуруст эмас, савдогарлар илоннинг ёғини ялаган бўлишади, очкўз, хасис». Шундай ўй-хаёллар билан у бир ташландиқ уйга бориб қолди, ичкарига кирди ва у ерда бир озгин, муштдеккина кампир ўтирганини кўрди. Путрак дарҳол ёнидан пул чиқариб, кампирнинг чиройини очди. Кампир уни меҳмон қилганидан кейин шу ерда одамлар кўзидан панада яшашга қарор қилди. Шу тариқа бирмунча муддат ўтди ва йигитдан мамнун кампир унга қараб шундай сўзлар билан мурожаат қилди: «Гапимга қулоқ сол, болажоним! Бошдан-оёқ зеб-зийнатга кўмилган қайлигинг йўқ. Аммо бу ердаги шохнинг Паталий деган қизи бор. Қизни саройнинг энг юқориги қаватида сақлайдилар ва қимматбахо дур каби асраб-авайлайдилар!» Кампирнинг гапларини эшитар экан, сўзлар чўғ каби унинг дилида муҳаббат оловини ёқмоқда эди. «Мен бу офатижон дилбарни бугуноқ кўрмасам бўлмайди», — ўзича қатъий қарорга келди йигит ва тун чўккач, бошмоқларини оёғига илди-да, осмонга шувиллаб чиқиб кетди. Бамисоли тоғ чўққисидек баланд сарой деразасидан ичкарига кириб, тўрдаги хобгоҳда бир ўзи маст уйқуда ётган Паталийни кўрди. Ой нурлари тушиб турганидан бу оддий малика эмас, гўё дунёни забт этган муҳаббат тангрисининг маликаи олияси ётгандек. «Уни қандай уйғотсам экан?» — сўради у ўзидан, шу топ гўё атайлаб қилгандай хобгоҳ ташқарисидаги эшик оғаси уйғониб қолди. Эшик оғаси шундай шеърни ўқиди:

Чақалоқдай тамшаниб ширин
 Маст уйқуда ётар жонона.
 Йўқ, уйғотмоқ уни зўр гуноҳ,
 Савоб эрур кучмоқлик ёна.

Бу шеърни эшитди-ю, азбаройи иштиёқдан аззойи бадани титраганча у гўзални қучди ва қиз ўша заҳоти уйғониб кетди. Шохга кўзи тушиб, қизнинг қалби ҳаё ва ҳайратга тўлди, ҳаёга тўлгани шундаки, рўпарасида нотаниш бир номаҳрам турарди, ҳайратга тўлгани шунданки, шундай бемаҳалда, ярим тунда қаёқдан пайдо бўлди экан? Бироқ улар ўртасида дарҳол ишқий суҳбат бошланди ва гандҳарвлар одатига кўра никоҳ икди боғланди. Муҳаббат олови кучайгандан-кучайиб борарди, ҳадемай ошиқ-маъшуклар тун қандай ўтганини ҳам билмай қолишди. Мана, тун оғиб, тонг ота бошлади, йигит севгилисини ҳижрон оташида танҳо қолдириб хайрлашди-да, қайси йўлдан келган бўлса, ўша йўлдан кампирнинг уйига қайтиб кетди. Шу тариқа у ҳар куни тунда қизнинг олдига ўғринча кириб келар, тунни ўйин-кулги ва хушчақчақлик билан ўтказар, кейин яна қайтиб кетар эди. Бироқ эшик оғалари Паталийнинг баданида элас-элас тиш излари, эҳтирос ила кучишлар чоғида тирноқлардан қолган чизиклару ишқий эркалатишларнинг бошқа турли аломатларини пайқаб қолишди ва бу ҳақда дарҳол қизнинг отасига хабар беришди. Ота бир аёлга Паталийнинг хобгоҳига яшириниб олиб, тунлари у ерда нималар бўлишини кузатишни буюрди. Ошиқ йигитнинг кимлигини аниқлаш учун ҳалиги аёл ухлаб ётган Путракнинг кийимига бўёқ суртиб қўйди.

Эрталаб Паталийнинг отаси уйқудан турганида аёл унга кўрганларини биттама-битта ҳикоя қилиб берди, ота ўша заҳоти бутун шаҳар бўйлаб ўз жосусларини юборди ва улар ҳаё ўтмай кампирнинг кулбасидаги Путракни топиб келишди. Улар йигитни даргазаб шох ҳузурда ҳозир қилишганда Путрак яна бошмоқларни оёғига илди-да, ҳавога парвоз қилиб, Паталийнинг хобгоҳига кириб келди. «Бизни пайқаб қолишибди, — қичқирди у қизга қараб. — Тур тезроқ, Сехрли бошмоқларимиз ёрдамида жон сақлаб қолайлик!» У қизни бағрига олди-да, яна осмонга кўтарилиб,

йўлга тушиди. Сўнг улар осмони фалакдан Ганга соҳилига келиб тушишди ва Путрак ҳолдан тойган қизни сеҳрли товоқ инъом этган хилма-хил тансиқ таомлар билан сийлади. Йигитнинг кароматларидан қойил қолган қиз унинг қўлидан тагин нималар келишини сўраган эди, Путрак ерга бир шаҳар тарҳини чизди, шаҳар ичига пиёда жангчилар, сарбозлар, жанг аравалар ва филлардан иборат бутун бир қўшин расмини чекди. Уша заҳоти сувратдаги шаҳар ҳақиқий шаҳарга айланди, Путрак эса унда шохлик маснадига ўлтирди, қудратли салтанат барпо этди ва адолат билан юрт сўрай бошлади. Қайнотаси ҳам унга тан бермай иложи қолмади ва йигит то баҳри муҳитгача бўлган жамики сарзаминда ҳукмронликни ўз қўлига олди. Сеҳрли йўл билан бунёд бўлган шаҳар ўзининг барча фуқаролари билан бениҳоя мислсиз чиройга ва битмас-туганмас бойликка эга бўлди: шаҳарнинг Паталипутра дейилиши шундан келиб чиққан, ундан бахт маъбудаси Лакшмий ва фан ва гўзал нутқ ҳомияси Сарасватий бир зум ҳам аримади.

Эй Канбути, мураббий Варш оғзидан биз бу ғайриоддий ва бағоят мароқли ривоятни ана шу тариқа эшитдик, ҳам чексиз ҳайратга тушдик, ҳам кўнглимиз чоғ бўлди», — деб сўзини тутатди Вараручи.

Буюк шоир Сомдевининг «Достонлар уммони»даги «Ривоятга муқаддима» китобининг учинчи долғаси ана шундан иборат.

ТҮРТИНЧИ ДОЛҒА

Виндҳйа чангалзориди Вараручи ана шундай ривоятни сўзлаб берди-да, яна гапнинг бошига қайтди. «Бирмунча муддат мен Паталипутрада Вйадий ва Индрдатт билан яшадим ва вақти-соати келиб барча фанларда етук алломага айландим. Бир куни биз Индр байрамини томоша қилгани бордик ва Муҳаббат маъбудининг қуроли бўлмиш гул ёйи монанд бир қизга кўзимиз тушди, фақат бу ёйда пайкон етишмас эди, холос. Шунда мен Индрдаттдан сўрадим: «Бу соҳибжамол қиз ким бўлди?» У менга жавоб бердики, унинг исми Упкоша бўлиб, Упваршнинг қизи экан. Қизнинг дугоналари ёрдамида мен у билан танишиб олдим, бироқ қиз эҳтирос тўла нигоҳлари билан юрагимни тигдай поралаб, уйига равона бўлди. Унинг рухсори бамисоли ўн тўрт кунлик ойдай эди, кўзлари ложувардранг нилуфар тароватини йўққа чиқарарди, нозик ва бежирим қўллари шу гулнинг поялари каби силлиқ, гўч сийналари эса ишқ ўтида ёнган оташин оғушлар эҳтиросини дучандон қилиб юборгудек. Қизнинг томоқлари бамисоли нафис бурама чиғанокдай латиф, қонгалаш дудокларининг оби-тоби қизил маржон рангинлиги билан бас бойлашган, соҳир вужуди муҳаббат маъбудди ҳомийлик қилган нафосат эҳтиромининг ҳукмфармо бекачи янглиғ мўъжизакор. Қалбим Комнинг сонсиз пайконлари зарбидан минг пора бўлмай иложи қанча эди?! Бимбнинг ширадор мевалари янглиғ унинг ёкут дудокларидан биргина бўса олиш армони билан ўша тунда кўзимга қатра уйку инмади. Шу тариқа туни билан юлдузларга тикилганча тонг отарга яқин кўзим оппоқ либосга чулганган илоҳий бир аёлга тушиб қолди-ку. У менга қуйидаги сўзлар билан мурожаат қилди: «Аввалги туғилишингда Упкоша сенинг хасми ҳалолнинг бўлган эди ва у сендан бошқа ҳеч кимни ўз эри деб билишни зинҳор истамайди. Шу боис бекорга ташвиш қилиб, ўзингни ғам ботқоғига ботирмагил, эй йигит. Мен — сенинг жисминга жо бўлган Сарасватийман ва сенинг қайғуга боғишинга асло тоқат қилолмайман!» Шундан кейин аёл кўздан ғойиб бўлди. Мен уйғониб кетдим ва эрталаб севгилимнинг уйига йўл олдим-да, анбах дарахти тагига бориб ўтирдим. Унинг дугонаси яқинимга келиб айтдики, шўрлик Упкоша муҳаббат дардидан изтироб ўтида қоврилмоқда экан. Шунда менинг изтиробларим дучандон бўлиб кетди. Мен унга дедим: «Ота-аналарининг розилигисиз мен Упкошани қандай хотинликка оламан? Маломатга қолгандан ўлганим афзал эмасми! Отаси ва онаси қизларининг менга қайлиқ бўлишига розими ёки йўқлигини билгил. Ҳа, шундай қил, эй лагофатли қиз! Бу билан сен мени ва дугонангни ҳаётга қайтарурсен». Гапларимни эшитиб, қиз уйга кирди ва бор гапдан севгилисининг онасини воқиф этди, онаси эса бу хабарни эрига етказди. Упварш акасининг ҳузурига борди ва акаси бу таклифга рози бўлди. Тўй куни тайин бўлгандан кейин мураббий Вйадийга Каушамбага менинг онамни олиб келишни амр этди. Шундан сўнг Упкошанинг онаси уни менга хотинликка беришга қарор қилди. Онам рўзгорга бекалик қила бошлади ва биз бахтли яшаб кетдик.

Вақти билан Варш шогирдларининг сафи ортиб бораверди. Улар орасида ўзининг аҳмоқлиги билан донг чиқарган Панини деган биттаси бор эди.

Унинг ҳардамхаёллиги ва кўполлигини кўриб, Варшнинг хотини унга Ҳимолай тоғларига йўл олиб, дарвешлик ихтиёр этишини маслаҳат берди. У ҳам билимга чанқоқлиги туфайли у ёқ-бу ёғини ўйлаб ўтирмай, йўлга тушди.

Ўзининг тиришқоқлиги билан у манглайини яримой безатиб турган маъбуднинг кўнглини олди ва маъбуд уни фанлар ичида энг олийси ҳисобланган янги сарфу наҳв билими билан сарафроз этди.

У ёқдан қайтиб келгач, Панини мени мубоҳасага чорлади. Етти кун мубоҳаса бўлди, бироқ голиб аниқланмади, саккизинчи куни осмон қаъридан Панининг ғалабасига муштоқ Шиванинг даҳшатли овози келди. Шунинг шарофати билан биз ўрганган Индр арфу наҳфи ер юзидан ғойиб бўлди ва Панинидан мағлуб бўлган бизлар икки кўлимизни бурнимизга тикиб қолавердик. Шунда жаҳолат ботқоғига ботган кўйи мен уйдаги бор пулимни савдогар Ҳираниягуптга қўш қўллаб топширдим ва Упкошага дедим: «Мен Шанкарга сажда қилгани ва риёзату тоатларим билан унинг марҳаматига ноил бўлгани Ҳимолай тоғларига бош олиб кетаяпман». Вафодор қайлигим мен кетгандан кейин ҳар куни Ганганинг табаррук сувида гусл қилар ва эҳромда сидқидилдан тоат-ибодат ила машғул бўлар эди.

Менинг фироғимга чидолмай, у озиб-тўзиб борарди, рангида-ранг қолмаганиди, бироқ ботаётган ой сингари эркаклар кўзини мафтун этувчи жозибадорлигини йўқотиб улгурмаганиди. Бир куни баҳорда у гусл қилгани Гангага борди ва сарой коҳини, шаҳзоданинг мураббийи ва шаҳар доругасининг кўзи унга тушди. Ўша заҳоти учала амалдор ҳам Муҳаббат тангриси пайконининг нишонига айланди. Ўша куни хотиним Гангада узоқ қолиб кетди, кечқурун шоша-пиша уйга қайтаётганида эса шаҳзоданинг мураббийи уни зўрлашга ҳаракат қила бошлади. Бироқ соҳибжамол жувон унга қараб шундай деди: «Марҳаматли шаҳзода, ҳозир сиз нимани хоҳлаётган бўсангиз, мен ҳам шуни хоҳлаб турибман, аммо мен олийнасаб хонадонда таваллуд топганман ва завжам ҳозир мусофир юртларида юрибди. битта-яримта кўриб қолса нима бўлади? Мен ҳам, сиз ҳам таъна-маломатлар тагида қолиб кетамиз! Шу боис ҳозирча сабр қила туринг, баҳор айёми келганида ва байрамдан чарчаган бутун шаҳар аҳли уйкуга кетганида туннинг биринчи паҳар¹ ида хузуримга чопиб келинг». Шундай ваъдалар бериб, хотиним шайдо шаҳзодадан қутулди-да, уйга равона бўлди. Сал нарига борган эди, унга сарой коҳини ёпишиб олди. Упкоша унга ҳам учрашув ваъда қилиб, ўша куни туннинг иккинчи паҳарида келишини айтди. Уйига тезроқ етиб олиш учун жон-жаҳди билан югуриб кетаётган эди, бу гал унинг йўлини шаҳар доругаси тўсди. У ҳам соҳибжамол жувонга ошиғу шайдо бўлиб қолганини, унинг васлига муштоқлигини, бир гал муродини ҳосил қилмаса туролмаслигини айтиб, ҳеч қўйиб юборай демасди. Жувон бунга ҳам ўша баҳор кечасини ваъда қилди ва фақат доруғага туннинг учинчи паҳарида келишини тайинлади. Тақдири худонинг иродаси билан уч бирдай балодан бир амаллаб қутулгач, ҳаллослаб-ҳансираганча у уйига етиб келди ва чўриларни хузурига чорлаб, уларга шундай деди: «Агар тагли-зотли хотиннинг эри мусофир юртига кетса, унинг чиройига ошуфта бўлган номаҳрам кўзига тик боқишдан кўра бундай хотиннинг ўлгани дуруст экан!» Мени ўйлайвериб-ўйлайвериб хотиним тун бўйи мижжа қоқмади, туз ҳам тотмади. Эрталаб у браҳманларга овқат қилиш учун пул олиб келгани савдогар Ҳираниягуптга одам юборди. Бироқ у борган одамдан пул бериб юбормай, жувоннинг хузурига ўзи келди ва танҳо қолганларида шундай деди: «Сен ўзингни менга бахш эт, шундагина эринг қолдирган пулларни бераман». Бу сўзларни эшитиб, Упкоша ичидан қаттиқ хафа бўлди, бироқ начора, эрининг Ҳираниягуптга саклаш учун омонат қолдирганига битта ҳам гувоҳ йўқ эди. Бироқ жувон сир бой бермади, албатта, савдогарга ҳам ўша туннинг тўртинчи паҳарида келишини айтиб, ваъда берди. Бундан оғзи қулоғига етиб, савдогар кетди. Упкоша чўриларни мой, кофур ва турли хушбўй тутатқилар ҳамда мум келтиришга жўнатди, кейин эса буларнинг ҳаммасини қўшиб, қориптирди. Гусл қилганда баданни артгани яна тўрт бўлак мато тайёрлаб қўйишни ва устидан қулфладиган катта сандиқ ҳозирлашни ҳам буюрди.

¹ П а ҳ а р - ҳиндларда бир кеча-кундуз саккиз паҳар, яъни қисмга бўлинади.

Ҳаш-паш дегунча баҳор айёми ҳам келди ва бало-қазодек шаҳзоданинг мураббийси ҳозир бўлди. Унинг келганининг ҳеч ким билмади ҳам, кўрмади ҳам ва хотинини унга қараб деди: «То гусл қилмагунингча сенга яқин йўламайман. Бор, ювиниб кел». Содда-баёв одам эмасми, дарҳол «ҳўп» деди-да, чўрилар ҳамроҳлигида қоп-қоронғи ҳужрага кириб кетди. Чўрилар унинг этнидаги барча либосу шалоп-шулупларни ечиб ташлади-да, баданига тим қора мум ва курумларни суркай бошлашди. Бошидан оёғигача қоп-қора мойга беланганини бечора ошиқ қоронғида қаёқдан ҳам билсин. То у шундай «гусл» қилмадан дегунча туннинг иккинчи паҳари ҳам етиб келди ва Упкошанинг уйига сарой қоҳини ташриф буюрди. «Вой! — деб чуввос солиб юборишди чўри қизлар. — Ахир бу сарой қоҳини-ку, Вараручининг дўсти келибди!» — ва ўша заҳоти шаҳзоданинг мураббийини сандиққа жойладилар-да, устидан маҳкам қулфлаб қўйдилар.

Қоҳинни ҳам худди шундай қилишди, унинг бор кийимини шалоп-шулупларини ечиб ташлаб, баданига бошдан-оёқ қора суртишди. Учинчи паҳарда шаҳар доруғасининг ўзи қадам ранжида қилди. Шунда гўё юраклари ёрилгудек кўрқиб кетган чўри қизлар қоҳинни ҳам сандиққа жойлаб, устидан қулфлаб қўйишди. Доруғани ҳам ана шундай «чўмилтиришди», бошдан-оёқ қорага бўяшди ва худди ўшандай, туннинг тўртинчи паҳарида эшикни савдогар келиб тақиллаганда ўзларини қаттиқ кўрқиб кетганга солиб, чўрилар доруғани ҳам ҳалиги сандиққа жойлаб, устидан қулф солишди. Уччаси ҳам битта сандиқ ичида бамисоли дўзахнинг энг ёмон сақар деган жойида ётгандек типирчилар, оҳ-ух қилар эдилар-у, аммо бир-биридан кўрққанидан чурқ этиб, оғиз очолмасдилар.

Упкоша шамни ёқди-да, савдогар Ҳиранйагупт кириб келгач, унга қараб деди: «Қани, эрим сенга омонат қолдирган пулларни чўзиб қўй-чи!» Муттаҳам савдогар у ёқ-бу ёққа қараб, уйда ўзларидан бошқа ҳеч ким йўқлигига иймони комил бўлгач, жувонга қараб деди: «Ахир сенга айтдим-ку, эринг омонат қолдирган пулларни ўзингга қайтараман деб!» Упкоша эса сандиққа қараб мурожаат қилди: «Ҳиранйагуптнинг сўзларини эшитдиларинг-а, ҳой маъбудлар?» Шундан сўнг хотиним шамни ўчирди-да, чўриларига савдогарни ҳам «чўмилтириб», қорага бўяб қўйишни амр этди. Бу орада тун оғиб, тонг яқинлашиб қолганди. Чўрилар: «Ана тун оғиб қолибди», — деб савдогарни уйдан ҳайдаб солдилар, у эса ўламан саттор кетмайман деб оёқ тирар эди. Кетмай ҳам нима қила оларди, аллақандай латта-путталар билан уят жойларини яшириб, итларга таланиб, қоп-қора мумга беланиб, уят ва шармандаликдан ўтдай ёниб, бир амаллаб уйига етиб келди. Дарҳақиқат, ёмонлик қилган ёмонлик кўради-да!

Упкоша эса чўрилари ҳамроҳлигида билдирмайгина шоҳ Нанд саройига йўл олди ва унга мурожаат қилиб шундай деди: «Савдогар Ҳиранйагупт эрим унга омонатга бериб кетган пулларни қайтиб бергиси келмаяпти». Шоҳ ҳаммасини миридан-сиригача билмоқчи бўлиб, савдогарга одам юборди, уни олиб келишгандан кейин эса савдогар: «Йўқ, шоҳим, у менга бир чақа ҳам омонатга пул қолдирган эмас!» — деб туриб олди. Упкоша эса пинагини ҳам бузмай деди: «Шоҳим, менинг гувоҳларим бор. Эрим хонадон паноҳкорлари бўлмиш илоҳларни сандиққа жойлаб кетганди. Шуларнинг хузурида савдогар пул омонат қолдирилганига ўз оғзи билан иқрор бўлганди. Буюрсинлар, шоҳим. Сандиқни шу ера келтирсинлар, улардан ўзимиз сўраб кўрайлик!» Хотинимнинг гапларини эшитиб, шоҳ жилмайди ва сандиқни олиб келгани одам юборди. Ҳадемай ичига илоҳлар солиб қўйилган сандиқ ҳам муҳайё этилдию шунда Упкоша деди: «Ростини айтинглар, илоҳлар, савдогар ўз уйида эримнинг қўлидан омонатга пул олганмиди, йўқмиди? Гапирсангиз, сизларни уйга жўнатиб юбораман, гапирмасангиз, ҳозироқ қопқоқни очаман-да, барчаларингни аёёнлар хузурида намоён қиламан!» Буни эшитиб, сандиқ ичидагилар азбаройи юраклари қинидан чиқиб, бараварига қичқира бошлашди: «Тўғри, тўғри, биз гувоҳмиз: савдогар бизнинг олдимизда омонатга пул олганига иқрор бўлганди!» Савдогар лом-мим деёлмай қолди ва ҳаммасини бўйнига олди.

Сандиқ ичида нима борлигини билишга сабри чидамай, шоҳ Упкошадан уни очишни сўради. Жувон аҳли аёён юз-кўзича сандиқ қопқоғини очиб юборди ва худди алвастиларга ўхшаб, унинг ичига беркитиб қўйилган ҳалиги учови бирин-кетин ташқарига чиқди. Шоҳ ва аёёнлар уларни зўрға танишди ва ичаклари узилгудек кула-кула нечук бундай аҳволга тушиб қолишганини суриштира бошлашди. Шунда олийҳиммат Упкоша нима ва қандай бўлганини

бир бошдан сўзлаб берди ва мажлисда ҳозир бўлганларнинг барчаси унинг хулқ-атворига қойил қолишди: «Олийҳиммат, оққўнгил ва иффату исмат соҳибаси бўлган аёлларга чинданама қийин!» Шоҳ эса ўзгалар хотинига кўз ола қилган бу учала хотинбознинг мол-мулкини мусодара қилдирди-да, ўзларини мамлакатдан ҳайдаб чиқарди. «Менга сингил бўлгил», — деди у Упкошага ва кўп пул инъом қилиб, уни қўйиб юборди. Варш билан Упварш унинг эрига содиқлиги, бир сўзлигидан жуда суюнишди, бундан хабар топган шаҳар аҳли ҳам ака-укадан кам суюнмади.

Бу орада мен Парватийнинг содиқ ёри, барча истакларни рўёбга чиқарувчи Буюк Маъбуд — Шиванинг марҳаматига ноил бўлдим — чексиз риёзатлар билан Панини сарфу наҳфини эгаллашга, Шиванинг иродасию хоҳиши ила унга қўшимчалар киритишга муваффақ бўлдим. Шундан сўнг, тақдири илоҳий иродаси ила билимга бўлган чанқоқлигимни қондиргач, уйга равона бўлдим ва йўл бўйи чарчоқ нималигини билмадим. Шундай қилиб, ўз ўлан тўшагимга қайтиб келдим ва онам билан мураббийларим хоки пойларини олиб, Упкоша бошидан кечирган мароқли воқеалардан воқиф бўлдим.

Севинчимнинг чеки йўқ эди ва туриб-туриб ўзимдан-ўзим ҳайратга чўмар эдим: ҳайратга тушган сайин хотинимга бўлган олдинги муҳаббатим чандон-чандон ортар эди.

Шундан кейин мураббий Варш менинг ўз оғзимдан сарфу наҳвни эшитишни жуда хоҳлар эди, бироқ ҳукмфармо Кумар ўзи уни унинг зехнига жо этди. Кейин Вйадий ва Индрдатт ўз устозларидан унга қанча ҳақ тўлаш жоизлигини сўрашди ва мураббий Варш бундай жавоб берди: «Менга ўн курур (ўн миллион) олтин танга беришингиз лозим бўлади!» Улар бунга рози бўлишди. Ва менга қараб дейишди: «Дўстим, юр, шоҳ Нанд ҳузурига борайлик ва ундан пул сўрайлик. Бўлмаса, шунча олтин тангани биз қаёқдан оламиз? Ҳозир шоҳ Нанднинг бисотида тўққиз юз тўқсон курур олтин танга бор. У Упкошани ўзига сингил қилиб олди, сен эса ўз-ўзидан унга қайни бўлиб қолдинг. Шу боис сенинг ёрдам сўрашинг зинҳор айбга кирмайди». Шундай хаёллар билан биз учовлон ўша вақтда Айодхяга ташриф буюрган Нанднинг ҳузурига кирдик. Биз Айодхяга етиб келганимизда, шоҳ Нанднинг оламдан ўтганини айтишди. Ғам-қайғумизнинг чеки йўқ эди, мамлакатда эса ғалаёнлар бошланганди.

Шунда Индрдатт бизга шундай мурожаат қилди: «Менинг афсунгарлик сирларидан огоҳлигим бор ва марҳум шохнинг вужудига жо бўла оламан. Вараручи, сен ҳузуримга талабгор бўлиб кирасан-да, мен сенга олтин бераман. Сен эса, Вйадий, то қайтиб келгунимча, менинг жисмимни эҳтиёт қилиб тур». Шундай деб, Индрдатт Нанднинг танасига жо бўлди ва шоҳ тирилгач, бутун мамлакат шод бўлди. Вйадий ташландиқ эҳромда Индрдаттнинг танасини кўриқлаб қолди, мен эса шоҳ ҳузурига равона бўлдим.

Мен саройга кириб бордим, шоҳга таъзим бажо келтирдим ва устозимга мукофот тарзида сохта Нанддан ўн курур олтин танга сўрадим. Шунда у ҳақиқий Нанднинг вазири Шақтални чорлади-да, амр қилди: «Бу одамга ўн курур олтин танга бериб юбор!»

Мўъжиза билан тирилган шоҳни ва унинг ҳузурда пайдо бўлган муддаийни кўриб, вазир бунинг тагида бир гап бўлса керак, деб ўйланиб қолди. Дарҳақиқат, ақлли одамнинг фаҳми етмаган нарса бор эканми! У деди: «Бош устига, олампаҳо!» Кўнглидан эса бундай ўйлар кечарди: «Нанднинг ўғли ҳали ёш бола, мамлакатнинг эса ғанимлари бисёр. Ҳозирча бу сохта шохдан эҳтиёт бўлиб турмоқ лозим». Шундай дея у бутун мамлакатдаги барча жасадларни куйдиришга фармон берди. Айғоқчилар мамлакат бўйлаб изгиб кетишди, жасадларни қидириб топиб, битта қўймай куйдира бошлашди. Улар Вйадий Индрдаттнинг танасини кўриқлаб турган эҳромга ҳам киришди ва ундан жасадни тортиб олиб, ёқиб юборишди.

Шақтал ўзига етган айёр эди, шоҳ олтинларни тезроқ бериб юбор деб шоширганда, унга шундай деб жавоб айтди: «Барча мулозимларингиз байрам тарадуду билан овора, шоҳим. Айтинг, браҳман бироз сабр қилиб турсин — мен унга олтинларни албатта бераман!» Шу аснода шохнинг ҳузурига нолаю афгонлар билан Вйадий кириб келди: «Яхши иш бўлмади, шоҳим. Сиз тирилдингиз-у, мулозимларингиз жонини бошқа биров танасига бағишлаган

браҳман танасини ёқиб юборишди». Буни эшитиб, сохта Нанд ўйланиб қолди: «Энди менга нима бўлади?» Доно Шактал эса жасад куйдирилиб, сохта Нанд ҳеч қаяққа қочиб қутулолмаслигини англади ва шундай деди: «Мен браҳманга олтинлари бераман». Шунда сохта Нанд алам билан Вйадийга қараб шундай деди: «Ҳой браҳман, энди мен шудра¹ га айланиб қолдим-ку. Шоҳона ҳашамлар энди менга татирмиди?» Унинг аҳволини чуқур ҳис этган Вйадий шоҳга тасалли берган ҳолда шундай сўзларни ирод этди: «Шактал сизнинг сирингизни пайқаб қолди. Энди шу ҳақда бош қотирмоқ керак бўлади. Энди у сени ўлдириши ва тахтга олдинги Нанднинг ўғли Чандрагуптани ўтқазishi мумкин. Шу боис сен бундай қил — Вараручини вазири аъзамлик тахтига ўтқаз, у эса ўзининг ўткир ва кенг фаросати ила умрингни узайтира олади». Шундан кейин Вйадий устозга Шактал олиб келган жоиз олтинларни топширгани кетди, сохта Нанд эса мени вазири аъзамлик маснадига ўтқазди.

Шунда мен унга бундай маслаҳат солдим: «Эй шоҳ, сизнинг браҳманлик қадрингиз ер билан яксон бўлди ва то Шактал тахт ишларини бошқарар экан, салтанатингизда тинчлик бўлиши даргумон. Уни йўқ қилмоқ усулини топмоқ лозим». Хуллас, менинг маслаҳатим билан шоҳ Шактални чуқур қудуққа ташлаш ҳақида фармони олиб чиқарди, айблов — ҳалиги тирик браҳманни ёқиб юбориш. Унга қўшиб унинг юзта ўғлини ҳам қудуққа ташлаттирди. Ҳар куни қудуққа бир товоқ қовурилган ун ва бир товоқда сув туширишар эди. Шунда Шактал фарзандларига деди: «Болаларим, бу бир кишига ҳам етмайди, бизлар эса кўпчиликмиз. Шу боис таомни сохта Нандни тахтдан ағдаришга кимнинг кучи етса, ўшанга берайлик.» «Бу иш фақат сизнинг қўлингиздан келади, ота, — деб жавоб беришди ўғиллари. — Овқатни фақат сиз енг». Дарҳақиқат, ганимдан ўч олишга келганда орийтли одамларнинг жонлари ҳам кўзига кўринмайди! Улар шундай қарорга келишди. Шактал урни бир ўзи еб, сувни ўзи ича бошлади. Ўзи азалдан шундай, ганимдан ўч олмақчи бўлган одамнинг юраги тошдан қаттиқ бўлиб кетади.

«Агар одам ўзига рўшнолик истаса, ҳукмдорининг кўнглини тушунмай ва унинг ишончини қозонмай туриб, бирон-бир ишга қўл урмаслиги керак экан», — деб ўзича мулоҳаза қиларди Шактал, қийналаётган, очликдан бирин-кетин жон бераётган ўғилларини кўриб. Барча юз ўғли унинг кўз ўнгида бир-бир жувонмарг бўлди ва бир гала жасадлар орасида яккаю танҳо Шакталнинг ўзи қолди.

Қудуқ ичида шу ҳол юз берар экан, сохта Нанд тахтда маҳкам ўрнашиб олди, мураббийига лозим олтинларни топшириб, Вйадий Айодҳяга қайтди. Қайтиб келиб, шоҳга қуйидаги сўзлар билан мурожаат қилди: «Салтанатингиз узоқ йиллар бардавом ва хушқисмат бўлсин. Қўлимдан келганча маслаҳатларим билан сизга хизмат қилдим, энди эса зуҳду тақво йўлини ихтиёр этгум». Азбаройи қайгурганидан шоҳнинг сўзлари бўғзида туриб қолди ва Вйадийга эътироз билдириб деди: «Салтанатимда қол, дунё ҳузур-ҳаловатларидан баҳраманд бўл. мени ташлаб кетма!» Бунга жавобан дўсти шундай деди: «Эй олампаҳо, бу жисм кўз очиб-юмгунча йўқ бўлиши ҳеч гап эмас. Ақли бор одам бахт маъбудасининг саробий севинчларига алданмайди!» Шундай қилиб, Вйадий дарвешлик тариқатига боши билан шўнғиб кетди.

Шундан кейин, эй Канбхути, тахту тож лаззатларидан баҳраманд бўлгани сохта Нанд ва мен бугун кўшин билан Айодҳядан ўзининг доруссалтанаси Паталипутрага қайтиб келди. У ерда мен ўз вазирлик мажбуриятларимни адо этишга киришдим. Упкоша атрофимда гиргиттон, мен билан ғам-андух нималигини билмай онам ва мураббийим доруламон умргузоронлик қилипмиз. Фалақдан айқириб тушаётган дарё Паталипутрадаги ишларимдан мамнун эди ва ҳар куни менга олтин инъом қиларди, руҳимга жо бўлган Сарасватий эса ўзининг фойдали маслаҳатлари билан мудом жонимга оро киргани-кирган».

Буюк шоир Сомдевнинг «Достонлар уммони»даги «Ривоятга муқаддима» китобининг тўртинчи долғаси ана шулардан иборат.

¹ Ш у д р а — энг паст табақа.

БЕШИНЧИ ДОЛГА

Бу ҳикояни тугатиб, Вараручи сохта Нанд вақти келиб ишқ, ғазаб ва шу каби бошқа ҳиссиётлар қурбонига айлангани ҳақидаги воқеаларга кўчди:

«Бамисоли қутурган филдай Нанд қаёққа бош уришини, нима учун ва нимага бош уришини билмай, ўзини қўйгани жой тополмай қолди. Ҳеч кутмаганда келиб қолган бахт кимнинг ҳам бошини айлантириб қўймайди дейсиз! Шунда мен дўппимни ерга қўйиб ўйладим: «Шоҳ давлат ишларини бутунлай ташлаб қўйди, қийин-қийин, ҳамма оғирликни ўз гарданига олган менга қийин. Шу Шақтални ўзимга ёрдамчи қилиб олсам, нима қилибди? Борди-ю, у шоҳга қарши бирор иш қилмоқчи бўлганда ҳам, токи бу ерда мен бор эканман, унинг қўлидан нима келарди?»

Шундай қилиб, шоҳдан бир амаллаб рухсат олдим-да, мен Шақтални қоп-қоронғи ва чуқур қудуқ ичидан тортиб олдим. Шақталнинг кўнглидан эса шундай ўйлар кечмоқда эди: «Токи Вараручи шу ерда экан, мен сохта Нандга бас келолмайман. Шу боисдан ҳам кулай пайт келди дегунча ўзимни ҳар қандай қаттиқ шамолда эгиладиган, аммо синмайдиган қамиш пояси монанд тутишим керак».

Тагин вазирлик маснадига ўтиргач, Шақтал барча салтанат ишларини менинг рухсатим билан адо этиб юрди. Бир куни сохта Нанд шаҳар ташқарисига, Ганга бўйига чиқди-да, шундай манзаранинг гувоҳи бўлди: дарёнинг қоқ ўртасида сув тагидан бир-бирига қаттиқ жипслашган бешта бармоқли қўл чиқиб турибди. «Бу нима бўлди экан?» — дарҳол сўради шоҳ. Мен дарёга назар солдим ва фақат иккита бармоқ чиқиб турганини кўрдим, кейин эса қўл ғойиб бўлди. Шоҳнинг ҳайрати баттар ортди ва мендан бунинг сирини сўради. Шунда мен унга жавоб бердим: «Агар бешовлон баҳамжиҳат ҳаракат қилса, бу дунёда уларнинг қўлидан келмайдиган биронта иш бўлмайди. Борди-ю, икковлон барабар ҳаракат қилса, улар учун ер юзида кўп нарсага эришса бўлади!»

Аломат тагида яширинган сирнинг маъносини изоҳлаб берганимдан шоҳ беҳад хурсанд бўлди, Шақтал эса менинг зеҳнимнинг закийлигидан юзи тундлашди, мендан ўтиб бир иш қилолмаслигини англаб етди.

Бир куни сохта Нанд хотинининг дарвозадан бошини чиқариб, бир мусофир браҳманга маҳлиё бўлиб қолганига кўзи тушди. Шугина нарсдан ғазабга минган шоҳ ҳалиги браҳманни қатл этишга фармон берди. Ғазаб билан ақл ҳеч қачон чиқишолмайди!

Браҳманни қатл этиш учун бозордан олиб ўтишаётганда аллақандай бир ўлик балиқ қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди. Бу ҳақда шоҳга хабар етказишди ва шоҳ қатлни тўхтатиб, балиқ нега кулди, деб мендан савол сўради. Уйлаб олай деб мен ундан муҳлат тиладим, хилватда ўтирганимда вужудимга жо бўлган Сарасватий менга мана бундай маслаҳат берди: «Тунда тол тагига бориб шундай ўтириб олки, биров сени сезмасин». Шундай қилдим ҳам, тунда тол тагига бориб яшириндим ва у ерга болалари била бир рақшас хотин учиб келганини кўрдим. Болалари унга овқат беринг деб ялинар, у эса жавобан уларга шундай деди: «Сабр қилинглар, эрталаб мен сизларга браҳманнинг гўштидан ажратиб бераман. Лекин ҳозирча уни ўлдиришгани йўқ». — «Нега уни ҳалигача ўлдиришмаяпти?» — қизиқсиниб сўрашди болалари. — «Унга кўзи тушиб ҳатто балиқ ҳам кулиб юборди». — Балиқ нега кулди?» — тиниб-тинчимасди болалари. Шунда она рақшас жавоб берди: «Шоҳнинг барча хотинлари уни алдайдилар. Унинг ҳарामी ичиде аёллар кийимини кийиб олган бир қанча эркак одам яшайди. Уларнинг балиқдай сирпаниб кутулиб қолгани-ю, аллақандай бегуноҳ браҳманнинг қатл этилаётганидан кулганди балиқ». Бу гапларни эшитдим-да, оёғимни қўлга олдим, эрта азонда саройга бориб, балиқнинг нимага кулганини шоҳга айтиб бердим. ҳақиқатан ҳам ҳарамдаги аёллар либосини кийиб олган бир қанча эркакни тутиб кетдик. Шоҳ мени янада кўпроқ ҳурмат қила бошлади. Браҳманни эса афв қилди-да, қатлдан сақлаб қолди.

Шоҳнинг бундай қилиқлари жуда тинкамни қуритиб юборганди. Бир куни унинг ҳузурига бир ёш мусаввир ташриф буюрди: У сохта Нанд ва хотинининг сувратини чизди, суврат шунақанги яхши чиққан эдики, улар тирикка ўшарди, фақат гапирмасдилар, холос. Шоҳ бағоят хурсанд бўлди ва мусаввирга кўп инъомлар тортиқ қилди, сувратни эса ўзининг хобгоҳи деворига осдириб қўйди. Бир куни йўлим хобгоҳга тушди-ю, сувратдаги маликаи олия тасвирига разм солдим, унда малика ўзининг бор ҳусну таважжуҳи билан қараб турарди. Бироқ кўпгина аломатлар

орасида биттагина нарса етишмай турарди, у ҳам бўлса малика белидаги кунжут донасидай келадиган битта хол эди. Сувратни олдим-да, ана шу холни ўзим чизиб кўя қолдим, маликанинг тасвири энди ҳамма жиҳатлари билан мукамал тарзда жилва қилиб турарди. Мен энди шу нарсани ўринлатиб бўлган эдимки, хобгоҳга сохта Нанднинг ўзи кириб келди ва сувратдаги холни дарҳол пайқади.

«Уни ким чизди?» — қичқирди у посбонларга, улар эса буни Вараручи, яъни мен қилганимни айтишди. Шунда шоҳ ўйлаиб қолди: «Бу пинҳоний жойда хол борлигини мендан бошқа ҳеч ким билмас эди-ку. Вараручи буни қасқдан била қолди экан? Мана, менинг ҳарамим осойишталигига ким путур етказаетгани ўз-ўзидан маълум бўлди-қолди. Аёллар кийимидаги эркакларни қандай билиб олганининг сири бу ёқда экан-да». Шундай ўйлар билан сохта Нанд ғазабидан тутатиқиб-ёнди. Дарҳақиқат, нодонга қандай гап айтма, у ҳаммасига бирдай ишонади. Шоҳ зудлик билан Шақтални чақирди-да, унга хитоб этди: «Сен Вараручини ўлдиришинг керак. У маликаи олияни йўлдан урган!»

«Бош устига, ҳукмдор», — ҳозиржавоблик билан деди Шақтал ва чиқиб кетди. Энди Шақтал ўйлай бошлади: «Вараручини ўлдиришга менинг қурб-қудратим етмайди. Унинг заковатига ҳеч ким бас келолмайди. Бу ёғини сўрасанг, мени қудуқдан олиб чиқиб, ўлимдан сақлаб қолган ҳам — у. Бунинг устига у браҳман ҳам! Яхшиси, мен уни яшириб қўяман-да, шоҳга ўлдирдим деб айтаман». Шундай тўхтамага келиб, Шақтал ҳузуримда пайдо бўлди, шоҳнинг сабабсиз ғазабга минганини сўзлаб берди ва менга қараб деди: «Мен бошқа бировни ўлимга ҳукм қиламан-да, сен менинг уйимда яширинча тураверасан, ахир сени шоҳ ғазабидан сақлаб қолмасам бўлмайди-да». У қандай айтган бўлса, худди шундай қилди ҳам: мен унинг уйида яшай бошладим, у эса тун қоронғулигида бошқа бир одамни қатл этдирди-да, мени қатл этгани ҳақида юртга жар солдирди.

Шақтал мана шу ишларни бажариб бўлгандан кейин бир кун мен унга қараб сўз қотдим: «Сен ҳақиқатан ҳам бемисл вазирсан, чунки мени ўлдиришингга қўлинг бормади. Лекин аслида мени ҳеч ким ўлдиролмайди, зеро менинг бир қудратли рақшас дўстим бор. Уни хаёлимга келтириб чақирсам, бас, у ўша заҳоти қаршимда пайдо бўлади ва агар мен изн берсам, у бутун дунёни остин-устун қилиб ташлайди. Лекин шоҳ — менинг дўстим Индрдатт бўлади, бунинг устига у браҳман ҳам, шунинг учун ҳам мен уни ўлдиролмайман».

Шунда Шақтал, ўша рақшасни бир кўрсам бўладими, деди. Мен уни хаёлан чақирдим ва рақшас ўша заҳоти Шақталнинг рўпарасида пайдо бўлди. Вазир рақшасни кўриб ҳам ҳайратдан донг қотди, ҳам юраги ёрилгудек кўрқиб кетди, рақшас ғойиб бўлгандан кейин мендан сўради: «Сен рақшас билан қандай дўст бўлиб қолдинг?»

Мен унга мана бу воқеани ҳикоя қилиб бердим: «Бир вақт шундай бўлдики, ҳар кунни тунда шаҳар кўриқчилари бирин-кетин изсиз йўқола бошлади. Бундан сохта Нанд хабар топиб қолди-да, мени чақирди ва шаҳарни муҳофаза қилишни топширди. Тунда шаҳар кўчаларини айланиб юриб, шаҳарда бир рақшас изғиб юрганини кўрдим. У менга қараб деди: «Айт-чи, шаҳарда энг чиройли аёл ким?» Мен кулдим-да, унга шундай дедим: «Эҳ нодон, кимга қайси аёл ёқса, ўша энг чиройли бўлади-да!» У эса менга жавобан деди: «Сен менинг саволимга тўғри жавоб берган ягона одамсан». Шу боис бўлиб, у мени ўлдирмади ва шундай деди: «Сен мени хурсанд қилдинг. Энди сен менинг дўстим бўлдинг. Мен ҳақимда ўйлаганинг заҳоти рўпарангда пайдо бўлурман». Шу сўзларни айтди-да, у ғойиб бўлди, мен эса йўлимда давом этдим. Шу дамдан бошлаб рақшас иккимиз дўст туғиниб қолганмиз».

Мен шуларнинг барчасини ҳикоя қилиб берганимдан сўнг Шақтал яна менинг ақл кучимни кўрсатиб қўйишимни илтимос қилди ва мен унинг олдида фикр кучи билан Ганга Маъбудаси тажассумини чақирдим. Мен унга таъзим бажо келтирдим, бундан у хурсанд бўлди ва кўздан йўқолди. Шақтал эса шундан кейин менга яна кўпроқ меҳр қўйиб қолди. Бир гал у менинг мажбурий маҳбусликдан азиат чекаётганимни пайқаб қолди-да, менга қуйидаги сўзлар билан мурожаат қилди: «Эй қудратли билим соҳиби, нега бекорга афсус-надоматлар ўтида жизғинак бўласан? Ахир наҳотки шоҳлар фикри доим беқарор бўлишини билмасанг? Сенинг халос бўлишингга кўп қолгани йўқ. Бир воқеани айтиб берай, қулоқ сол».

ШИВАВАРМАН ҲИКОЯСИ

Жуда қадим замонларда Адитйаварман деган шоҳ яшаган экан, унинг жуда ҳам ақлли Шиваварман деган вазири аъзами бўлган экан. Бир куни шундай воқеа юз берибди: шу ҳукмдорнинг хотини бўйида бўлиб қолибди, бундан хабар топган шоҳ аёллар хобгоҳини кўриқловчи посбонлардан сўрабди: «Мана икки йилдирки, аёллар хобгоҳига қадам изи қилганим йўқ. Қани, жавоб беришлар, малика қаёқдан ҳомиладор бўлиб қолди?» Посбонлар унга шундай жавоб беришибди: «Бу ерга биронта эркак зоти кира олмайди. Аммо вазири аъзамингиз Шиваварман бу ерга танда кўйган». Буни эшитиб, шоҳ ўйланиб қолибди: «Мана, душманним ким экан менинг! Аммо уни ўлдирсам, қайтанга ўзим балога қоламан!» Бироз хаёл сурибди-да, у вазири аъзамини ўзининг вассали ва дўсти Бҳўтварманнинг ҳузурига юборибди. Шиваварманнинг ортидан эса хат билан яширинча бир чопарни ҳам юборибди ва ўша хатда Бҳўтварманга вазири аъзамни ўлдир, деб амр қилибди. Бироқ вазири аъзамнинг кетганидан бир ҳафта ўтар-ўтмас бирдан ҳомиладор малика ҳарамдан қочиб кетибди, бироқ қоровуллар уни ва у билан аёл кийимидаги бир одамни тутиб олишибди. Бундан воқиф бўлган Адитйаварман афсус-надоматлар билан дебди: «Нимага ҳеч бир гуноҳи бўлмаган шундай яхши вазимни ўлимга ҳукм этдим?!»

Бу орада вазири аъзам Бҳўтварман салтанатига етиб келибди, мактубли чопар эса ҳали келиб улгурмаган экан. Хат келгач, Бҳўтварман вазири аъзамни ҳузурига чорлабди-да, мактубнинг уни қатл этиш ҳақида айтилган жойини ўқиб берибди. Шунда Бҳўтварманнинг таърифдан ташқари вазири аъзамни унга шундай сўзлар билан мурожаат қилибди: «Амр қилинганидек, сиз мени қатл этдиринг. Агар фармонни бажармай, мени ўлдирмасангиз, мен ўзимни ўзим ўлдираман». Бундан ҳайрон бўлган Бҳўтварман ундан сўрабди: «Бу нима деганинг, браҳман? Айтсанг айтганинг, бўлмаса мен сени дуои бад қиламан!» Бунга жавобан, Шиваварман шундай дебди: «Мен ўлдирилган мамлакатда тангри роса ўн икки йил бир қатра ҳам ёмғир ёғдирмайди».

Буни эшитиб, Бҳўтварман ўз вазирлари билан кенгаш ўтказибди: «Бу қанақанги бадкор шоҳ бўлди?! У бизнинг мамлакатимизни хонавайрон қилмоқчи шекилли? Йўқса қатлни ижро этиш учун унда махфий жаллод қуриб қолганми? Ўз оёғимизга ўзимиз болта урмаслигимиз учун биз вазири аъзамни эҳтиёт қилимоғимиз лозим. Уни ҳеч бир ҳолатда ўлдириб бўлмайди!» Маслаҳатлашиб, кўриқчилар тайинлашибди ва ўша заҳоти Шиваварманни ўз мамлакатларидан чиқариб юборишибди. Шундай қилиб, ўзининг ақлу фаросати билан вазири аъзам жон сақлаб қолибди ва айбсизлигини исботлабди.

Шунга ўхшаб, сен ҳам гуноҳингдан фориг бўласан ва шоҳ пушаймон бўлиб қолавереди, сен эса Катаян, ҳозирча менинг уйимда тура тур!»

Шу тариқа Шакталнинг маслаҳати билан мен кулай пайтни пойлаб ва зерикканимдан кунлар санаб, унинг хонадонига қолдим.

Бу орада, эй Канбхути, сохта Нанднинг Ҳиранйагупт исмли ўғли бир куни шикорга кетди. Оти уни қалин ўрмонга олиб қочди. Йўлдан адашиб, энди у тунаш учун жой қидиришга мажбур бўлди, зеро кун тугаб, тун кирмоқда эди. Тунни бир амаллаб ўтказиш учун у бир дарахт устига чиқди. Бирмунча муддатдан сўнг арслондан қочиб, бир айиқ ўша дарахтга чиқиб олди. Шаҳзоданинг кўрқувдан дағ-дағ титраётганини кўриб, айиқ унга деди: «Мендан кўрқма, мен сенга дўст бўламан». Бу гапдан хотиржам бўлиб, Ҳиранйагупт ухлаб қолди, айиқ эса ухламай, уни кўриқлай бошлади. Дарахт тагида айланиб юрган арслон унга қараб шундай деди: «Ҳов айиқ, анови одамни итқитиб юбор ва мен кетурман!» Айиқ унга газаб билан жавоб айтди: «Йўқ, ёвуз, мен дўстимга хиёнат қилмайман!» Бирмунча муддатдан сўнг айиқ ухлаб қолди, шаҳзода эса уйғониб кетди ва шунда арслон унга мурожаат қилди: «Ҳой йигит, менга дарахтдан айиқни итариб юбор!» Шаҳзода эса бир чети ўз ҳаётини ўйлаб ва бир чети арслоннинг кўнглини олмақ бўлиб, айиқни итара бошлади. Бироқ тасодиф туфайли айиқ уйғониб қолди-ю, шаҳзодани дуои бад қилди: «Эй дўстига хиёнат қилгучи нобакор, илоё, ақлдан жудо бўлгил!» Кейин шаҳзода Ҳиранйагупт бошидан нелар кечганини эшитинг. Эртасига тонгда у уйига ақлдан бегона бир алпозда қайтди, унинг бундай бадқисмат бир тарзда келганини

кўриб, сохта Нанд андуҳ ила деди: «Оҳ, қани энди Вараручи тирик бўлса! Бундай бўлишини билганимда, унинг ҳамма гуноҳларидан ўтган бўлардим. Оҳ, шўрим курсин!» Бу аламли сўзларни эшитиб, Шақтал ўзича ўйланиб қолди: «Вараручини қайтариб келиш учун бундан яхши фурсат борми! У гурурли-орли одам, бу ерда қололмайди, шоҳ эса бир менга ишонадиган бўлади». Шундай фикрлар билан у Вараручининг барҳаётлигини ва салтанат ичида яшаётганини кўрқмасдан ҳикоя қилиб берди. Сохта Нанд ўша заҳоти унга деди: «Дарҳол ҳузуримга келтиринглар уни!»

Шу тариқа Шақтал мени иложи борича тезроқ шоҳнинг кўз ўнгида ҳозир қилди ва шоҳнинг ақлдан озган фарзанди аржумандини кўрдим. Ўша заҳоти оғзимдан шу сўзлар чиқди: «У дўстига хиёнат қилган». Сўнг Сарасватий фазлу карами ила мен сал аввал ўрмонда юз берган воқеани шоҳга ҳикоя қилиб бердим. Ўша аснода шаҳзода тавқи лаънатдан мосуво бўлди ва шоҳ мени чин дилдан муборакбод айлади. «Бу ҳақда сен қандай билдинг?» — сўради мендан шоҳ. Мен унга шундай жавоб бердим: «Эй султони бокарам, аломатларидан, ифодасидан, ўй-фикрларидан фаҳмли инсон ҳаммасини ўзи билиб олаверади. Ҳалиги ҳолни қандай билган бўлсам, буни ҳам ўшандай билдим». Сўзларимдан шоҳ ер ёрилмади-ю, кириб кетмади. Шоҳона тортиқлару тансиқ таомлардан кўра ҳам гауноҳдан тезроқ фориф бўлиш ниятида мен уйга чопдим. Ақлли одамлардаги энг катта бойлик — бу саховатдир!

Уйга келганимда барча қариндош-уруғларим бор овозларича хўнграб йиғлашга тушдилар, фиғонлари фалакка кўтарилди, қайнотам Упварш чексиз ғам-қайғуларга ботган кўйи олдимга келди-да, деди: «Сенинг қатл этилганингдан воқиф бўлгач, Упкоша ўзини оловга ташлаб, ёниб кетди. Муштипар онанг қазо қилди, ғамга юраги бардош беролмай, тилка-пора бўлди». Буларнинг барчасини эшитиб ва янги-янги мусибатлар юкидан тобора қаддим дол бўлиб, довул учирган дарактдай, ҳушимдан жудо бўлганча гуп этиб ерга куладим. Ўзимга келгач, телбаларга ўхшаб бўлар-бўлмас нарсаларни валдирай бошладим. Маъшуқасидан жудо бўлган ошиқ ғам-алам алангасида куйишдан бошқа нима ҳам қила оларди? Мураббийим Варш менга таскин берар эди: «Нега бунча ўзингни йўқотмасанг? Ахир, бу беқарор дунёда фақат беқарорликкина барқарор эканини наҳотки билмасанг?» Унинг сўзлари қор қилдими, ҳарқалай сал ўзимга келдим, бироқ қалбим тилка-пора эди, мен ёруғ олам лаззатию ҳою ҳавасларидан бирийўла этак силкидим-да, тавба-тазарру ва риёзатга берилмоқ учун қалин ва кимсасиз ўрмонга бош олиб кетдим.

Кунлар бир-бирини қувлаб ўтаверди; бир куни масканимга аллақандай браҳман келди ва мен ундан сохта Нанд салтанатида не ишлар бўлаётганини суриштирдим. У менга мана бу гапларни айтиб берди: «Нималар бўлди дейсанми? Сен мамлакатни тарк этганингдан кейин Шақтал орзиқиб кутган воқеа содир бўлди. Сохта Нандни ўлдириш пайида юриб, бир куни ер чопиб турган Чанакйя исмли браҳманни кўриб қолди. «Нега ерни чопяпсан?» — деб сўради у, браҳман эса шундай жавоб берди: «Дарбҳ деган ўтни кавлаб ташляпман, зеро у оёғимни жароҳатлади». Шунда Шақталнинг кўнгида сохта Нандни ўлдириш учун шу браҳмандан фойдаланиш фикри пайдо бўлди.

Унинг исмини сўради-да, унга мурожаат қилди: «Эй браҳман, шоҳ Нанд саройида ўн уч кунлик шраддх расмини адо этишингга изн бергайман. Эвазига катта мукофот олгайсан — юз минг олтин танга, дастурхоннинг тўри сеники бўлади ва анвою ақсом таомлардан баҳра олгайсан. Ҳозир, юр, сени ўзим бир меҳмон қилай». Чанакйя Шақтални уйига олиб келди, қурбонлиқ куни эса уни саройга олиб борди-да, қурбонлиқ расмини адо этишга фармон берди. Қурбонлиқ расму қоидалари тўлиқ адо этиб бўлингач, меҳмонларга овқат тортиди, — Чанакйя эса ҳаммадан тўрда ўтирмоқчи бўлди. Бироқ Субандху деган бир браҳман ҳам тўрдан жой олмоқчи бўлиб турган эди. Шақтал бу можаронинг боиси нелигини шоҳга маълум қилди ва Нанд шундай қарорга келди: «Тўрға Субандху чиқиб ўтирсин, зеро ундан муносиброқ ҳеч ким йўқ». Шунда юрагини ҳовучлаб Шақтал Чанакйянинг олдига борди-да, унга шоҳнинг хоҳишини етказди ва қўшиб қўйди: «Бунда менинг ҳеч қандай айбим йўқ!»

Чанакйянинг газаби аланга олди ва бошидаги турмакланган сочларини юзига тушириб, онт ичди: «Роса етти кундан кейин мен Нандни ўлдираман! Шундан кейингина сочимни бошқатдан турмаклайман!»

Буни эшитиб, сохта Нанд қаттиқ дарғазаб бўлди ва уни ҳайдаб юборди. Шактал эса Чанакйани уйига яшириб қўйди. У браҳманга барча зарурий нарсаларни муҳайё қилди ва Чанакйа бир пана жойда яшириниб олиб, Нандни ўлдириш учун туркана дориларни тайёрлашга киришди. Еттинчи куни бу туркана дорилар сохта Нандни қаттиқ тумовга гирифтор қилиб, ўлар ҳолатга келтирди, Шактал эса Ҳиранйагуптни ўлдиришга ҳукм этди ва тахтга ҳақиқий Нанднинг ўғли Чандрагуптни ўтқазди.

Шундай кейин у ақлу заковатда Брихаспатида қолишмайдиган Чанакйадан Чандрагупт саройида вазири аъзам бўлишни илтимос қилди, ўзи эса барча ҳалок бўлган ўғиллари туфайли фарзанд доғида қуйиб, аммо улар учун ўч олиб, қалин ўрмонга бош олиб кетди».

Оҳ Канбхути, ўша браҳмандан нелар бўлганини эшитганимда қаттиқ қайғуга чўкдим, чунки бутун мавжудотнинг беқарорлигини ўз кўзим билан кўрдим. Ана шу қайғу туфайли бу ерга келдим, бу ердаги тоғларда истиқомат қилувчи маъбудага сифинга дедим ва унинг марҳамати билан мен бу ерда сени учратди ва олдинги туғилишларимда бошимдан ўтканларнинг барчасини эсладим.

Менга илоҳий билим қайтгач, мен сенга «Буюк достон»ни сўзлаб бердим ва энди, тавқи лаънатдан халос бўлгач, бандалик жисмидан ҳам қутулишга ҳаракат қилаяпман. Сен эса, Канбхути, то учта қотилини йўқотган браҳман Гунадхйа ўз шогирдлари билан ҳузуринга келмагунча шу ерда қол.

Ганлар ичида энг сараси бўлган у ҳам мен каби дарғазаб маъбуда қарғишини олган ва мен каби бандалар орасида умр кечиринишга маҳкум этилган эди. Унинг ҳақиқий исми Малйавандир. Бир вақтлар Шива айтиб берган «Буюк достон»ни унга ҳикоя қилиб беришинг керак ва шунда у ҳам, сен ҳам дуои баддан халос топгайсанлар».

Шундай қилиб, Вараручи ўз ҳикоясини тугатди ва фоний жисмидан халос бўлиш учун Бадрикнинг муқаллас манзилгоҳига йўл олди. Йўлда унинг кўзи Ганга соҳилида куш ўтининг илдизларини еяётган бир браҳманга тушди ва ўтнинг барги билан қўлини кесиб олганини пайқади. Шунда браҳман жўрттага шундай қилмаётганмикан деган ўйда фикр кучи билан оқаётган қонни ўсимлик шираси томон бурди. Бу эврилишни кўриб, дарвеш азбаройи гурури жўшиб қичқириб деди: «Мен сиддх бўлдим!»

Шунда Вараручи кулиб туриб унга деди: «Буни сени синаш учун мен қилдим, қонингни куш шарбатига қараб оқиздим. Сен ҳали найрангбозликларингдан халос бўлганингча йўқ, дарвеш! У эса ҳақиқий билим йўлидаги оғир тўсиқдир, ҳақиқий билимга эга бўлмай туриб минг риёзату ибодат қил, бари бир пул. Саховати йўқ одам фалакка чиқиш йўлини тополмайди. Фақат хоҳлаган билан халоскорлик ўзи келмайди. Шу боис энг аввало найрангбозликдан фориг бўлмоғинг лозим!» Донишманд итоаткорлик билан «хўп» деди ва Вараручига ташаккур айтди, Вараручи эса Бадрик манзилгоҳи томон йўлида давом этди ва ниҳоят унинг дориламон сарҳадларига қадам қўйди. У ерда эса бандалик жисмидан халос бўлиш ниятида чуқур ихлос ила маъбуда паноҳига ноил бўлди.

Рубарўсида намоён бўлган маъбуда унга кучли тафаккур олови билан фоний жисмингни кулга айлангирибгина бунга муяссар бўлгайсен, деди. У «хўп» деди-да, маъбуда қандай айтган бўлса, худди шундай қилди. Шунда у яна ганга айланди. Канбхути эса ҳамон Гунадхйа билан эзгу учрашувини армон қиларди.

Буюк шоир Сомдевининг «Достонлар уммони»даги «Ривоятга муқаллама» китобининг бешинчи долғаси ана шулардан иборат.

ОЛТИНЧИ ДОЛҒА

Бу вақтда Малйаван оддий банда қиёфасида Гунадхйа исми билан ўрмон кезиб юрарди. У Сагвахн деган шоҳ хизматида эди. Ичган онтига кўра санскрит илми ва яна иккита тилни сув қилиб ичиб, дилгир бир ҳолатда Виндхйа ўрмонларида истиқомат қилувчи маъбудага сифингани йўл олди. Маъбуда инояти ила Малйаван Канбхути билан мулоқот қилди ва ўша заҳоти илгари бошидан

¹ С и д д х – ер ва осмон ўртасида яшайдиган бир хил илоҳлар.

нелар ўтган бўлса, ҳаммасини эслади. Шунда бошқа биронта ҳам тилдан фойдаланмаслик учун у Канбхутига пайшачий деган тилда мурожаат қилди, ўзини танитди ва унга қараб шундай деди: «Пушпадантдан эшитган достонни менга сўзлаб бер ва шунда сен билан икковимизни мушкул аҳволга солиб турган қарғишнинг муддати тугайди».

Хурсанд бўлган Канбхути таъзим бажо этди-да, шундай деди: «Бу достонни сенга сўзлаб берганим бўлсин. Лекин аввал бир нарсани билмоқчи эдим, сен туғилганингдан кейин ва ундан олдин нималар бўлган эди?» Шунда Гунадхья ҳикоясини бошлади:

«Прапатишбханда Супратиштхит деган ном илан шуҳрат қозонган бир шаҳар бор эди. У ерда браҳманлар тоифасининг зийнати бўлмиш Сомшарман деган киши яшарди. Унинг бир дўсти, Ватс ва Гулм исмли икки ўғли ва Шрутартҳа исмли қизи бор эди. Вақти-соати етиб, Сомшарман ва хотини бандаликни бажо келтирди ва кулга айланди, қизгинага эса акалари ғамхўрлик қила бошлашди. Бир куни Ватс билан Гулм сингилларининг бўйида бўлиб қолганини кўришдию у ерда ҳеч қандай учинчи эркак бўлмагани боисидан улар бир-биридан гумонсирай бошлашди.

Акаларининг ўзаро шубҳаланаётгани сабабини англаган Шрутартҳа эса қилмишига иқрор бўлиб, қуйидагиларни ҳикоя қилиб берди.

Ног лар шоҳи Васук акасининг бир ўғли бўлиб, унинг исми Киртисен эди. Бир куни чўмилгани борганимда унинг кўзи менга тушди-ю, ошиғи беқарор бўлиб қолди ва ўз исми ва қабиласи номини айтиб, ўшанда гандҳарвлар расм-русуми билан мени ўзига хотин қилиб олди. Менинг эрим — браҳман, қорнимдаги гумонам ўшандан». Сингилларининг сўзларини эшитиб, акаларининг шубҳаси тарқамади, «Бу ерда бошқа гап бор!» Тун чўккач, қиз ноглар шаҳзодасини чақирди, у пайдо бўлди-да, Ватс билан Гулмга қараб шундай сўзлар билан мурожаат қилди: «Ҳа, фалакдаги малаклар ичида энг аълоси бўлган бу қизни мен хотин қилиб олдим, бўйнида қарғиш юки бўлганидан у сизларнинг синглингиз қиёфасида заминда дунёга келган. Сизлар ҳам ўша дуои бад туфайли оддий бандалар қиёфасига эга бўлгансизлар. У ўғил бола тукқандагина, шубҳасиз, унинг ва сизларнинг гарданингиздаги қарғиш юки тушиб кетади».

Шу сўзларни айтиб, йигит ғойиб бўлди. Бирмунча муддатдан кейин Шрутартҳа ўғил фарзанд кўрди. Ўша ўғил менман! Мен дунёга келганимда, осмондан илоҳий сас келиб, дунёга келган браҳман ганлардан бири ва исми Гунадхья эканини эълон қилди.

Тавқи лаънатдан халос бўлгач, менинг онам ва иккала тоғам бирмунча муддатдан сўнг ердаги ҳаёт билан видолашдилар ва мен ғирт етим бўлиб қолдим. Қайғу-аламга ботган кўйи мен ўқиб билим олгани жанубий ўлкаларга равона бўлдим, чунки ўзинг учун ўл етим дегани бошимга тушган эди. Вақт ўтавериб, мен барча илмлардан етук аллома даражасига етдим ва ўз қобилиятимни намоён қилгани ватанга қайтдим.

Узоқ йўл юриб, йўл юрсам ҳам мўл юриб, Супратиштхитга етиб келдим. Шогирдларим билан унинг сарҳадларига оёқ босар эканман, унинг нақадар гўзал эканлигини кўрдим. Бир жойда Сомведа мадҳларини бутун қоидаларига риоя қилиб куйлар эдилар. Бошқа бир жойда эса олимлар Ведалар устида масъала тортишар эдилар. Бу ерда қимор ўйинларида пих ёрганлар битмас-туганмас бойликка эга бўлсалар, анави ерда савдогарлар ўтириб олиб, бир-бирлари билан топган-гутганларию фойда-зиёнлар ҳақида гап сотар эдилар. Шундайлардан бири, масалан, мана бундай ҳикоя қиларди:

САВДОГАР МУШАК ҲИКОЯСИ

«Ҳамма ҳузур-ҳаловатлардан воз кечиб, фақат бойлик йиғиш билан андармон бўлганини кўриб, ажабланман! Мен ўзим бутун бир хазинани қўлга киритдим, бисотимда аввал ҳемири ҳам йўқ эди. Мен ҳали она қорнидалик пайтимдаёқ отам

¹ Н о г — илон дегани, шу номдаги қабила.

ўлиб кетган, очқўз ва бахил қариндош-уруғларимиз эса у қолдирган ҳамма бойликни таллашиб-бўлашиб олган эдилар. Шунда онам ҳам ўзининг, ҳам менинг жонимни омон сақлаб қолиш ниятида отамнинг Кумардатт деган дўстиникига бориб жойлашади. Эрининг руҳини шод қилган онамнинг ёруғ дунёда яккаю ягона умиди бўлиб мен туғилдим. Эртадан кечгача қора меҳнатдан боши чиқмай мени боқишга кўр-кут топарди. Мен вояга етгач, у мени кимгадир саводимни чиқаргани топширди ва мен ҳисоб ва саводни мукамал эгалладим. Бу билимларни ўзлаштириб олганимдан кейин онам менга деди: «Сен — савдогар ўғлисан! Шу боис, болажоним, сен савдо ишини бошлаб юбор. Шу ерда Вишакҳили деган бой савдогар яшайди. Айтишларича, у тагли-тугли камбағал оилаларга савдо қилгани мол бериб тураркан. Бор, ўшандан илтимос қил, сенга ҳам дастмоёга молдан бериб турсин».

Мен унинг олдига бордим, борсам Вишакҳили жаҳл билан қандайдир савдогар болага гап уқдириб турган экан: «Кўрдингми, ерда ўлик каламуш ётибди. Агар чинақам савдогар бўлса, у шундан ҳам пул ишлайди. Мен эса сендай бир нобакорга қанча олтин танга бердим?! Сен бўлсанг, ундан фойда орттириш у ёқда турсин, ҳатто ўзини сақлаб қола олмадинг!» Шу гапларни эшитиб, мен Вишакҳилга мурожаат қилдим: «Савдосини бошлаш учун менга шу каламушни олишимга изн беринг!» Улик каламушни олдим-да, савдогарга тилхат қолдирдим ва йўлимга қараб кетдим. Вишакҳил эса орқамдан кулганича қолаверди. Мен ҳалиги каламушни бошқа бир савдогарга мушугига емиш учун икки ҳовуч ловияга алиштирдим. Ловияни қовурдим-да, бир идишда сув олиб, шаҳар тушдим. Чорраҳада бир дарахт тагида ўтириб олиб, ўша ердан ўтин кўтариб ўтаётган, ҳориб-чарчаган ўтинчиларга ловиядан еб, сувдан ичиб олинлар деб иззат билан таклиф қилдим. Ҳар бир ўтинчи ўтинидан биттадан тараша бериб, эвазига ҳордигини чиқарди. Тарашаларни мен бозорга олиб бордим ва сотиб орттирган пулимга яна ловия сотиб олдим. Эртасига худди шундай ўтинчилар менга лўвия ва сув ҳақиға бутун бир боғлам ўтин беришди. Ҳар куни ана шундай савдо қилдим ва тўплаган пулимга уч кун ичида ўтинчиларнинг ҳамма ўтинини сотиб олдим.

Нима бўлди-ю, шаррос ёмғир қуйиб, ўрмондан ўтин олиб келишнинг иложи бўлмади. Шунда мен ўтинимни каттагина пулга сотдим. Ўша пулга дўконча очиб олдим ва топар-тўтаримни изга солдим, савдонинг шарофати билан қадам-бақадам бойлигим ортиб, омадим чопаверди. Мен олтиндан каламуш ясаттирдим-да, Вишакҳилдан қарзимни уздим, у эса менга қизини бериб, ўзига куёв қилиб олди. Одамлар мени Мушак дейишларининг сабаби шунда. Ана шунақа гаплар, бисотимда сариқ чақа ҳам бўлмай, бойиб кетдим».

Буни эшитган савдогарларнинг Сомведани сув қилиб ичган бир браҳман турарди, у аллақердан саккиз мош олтин ундирган эди. Аллақандай бир даллол унга шундай деди: «Ўзинг браҳман бўлсанг, тирикчилик учун жон койитиш сенга зарур келибдими. Бу пулларга айшингни суриб қолсанг-чи». Нодон браҳман лаққа тушиб деди: «Қанақа қилиб айшимни сурай?» Даллол унга деди: «Шу ерда бир Чатурика деган ҳаржойи бор. Сен унинг уйига бор!» «У ерда мен нима қиламан?» — деди нодон браҳман ва даллол жавоб айтди: «Олтинларни унга бергин-да, одоб-ахлоқинг билан уни ўзингга ийдиришга уриниб кўр». Бу гапларни эшитиб, Сомведа билоғони Чатуриканинг уйига қараб чопиб кетди. У ҳаржойининг уйига кириб борди ва ҳаржойи уни яхши кутиб олди. Браҳман унга қараб деди: «Менга айш-ишрат йўлларини ўргат!» Шундай дея браҳман олтинларини ҳаржойининг кўлига тутқазди. Ҳаржойининг уйида ўтирган даллоллар қулиб юборишди. «Бунинг қандай кулгили жойи бор экан?» — деди браҳман кўлларини ҳар икки томон кенг ёзиб. Сўнг аҳмоқлигини намоён қилганча у дағал овозда Сомведа оятларини хониш қила кетди. Текин томоша ишқибозлари бўлган барча даллоллар уни ўраб олишди ва унинг қилиқларидан энсалари қотиб, бир-бирларига дейишди: «Бу чиябўри қаёқдан келиб қолди ўзи? Унинг гарданига «ярим ой»дан тамга босиб, тезроқ гумдон қилмасак бўлмайди! Нодон браҳман бўлса, бу «ярим ой» деганлари найзанинг ўроқсимон учи бўлса керак, деб ўйлади-да, тагин бошимни чўрт узиб ташлашмасин деганча: «Ҳа, айш-ишрат йўлини ўрганиб олдим!» деб қичқирди ва у ердан ўқдай учиб қочиб қолди. У ҳаржойининг уйига юборган қўшмачи олдига келди-да, ҳамма гапни оқизмай-томизмай айтиб берди. Унга жавобан қўшмачи деди: «Айтмаганмидим сенга ўзингни одобли тут деб! У ер сенга оят ўқийдиган жой эканми?! Браҳманнинг устидан кулганча у ҳаржойининг олдига борди ва унга деди:

«Анови икки оёқли ҳайвонга олтинларини қайтариб бер!» Ҳаржойи кулиб қўйди-да, олтинларини қайтиб берди, браҳман эса онадан бошқатдан туққандай уйига равона бўлди.

Шаҳар кўчаларида ҳар қадамда ана шундай томошаларни кўриб-кўриб, ниҳоят буюк Индр кошонасига ўхшаш шоҳ саройига етиб келдим. Сарой ичкарисига қадам қўйдим ва шогирдлари даврасида ўтирган шоҳ Сатваҳнга кўзим тушди. Шу ўтиришда у Шарваварман бошлиқ вазирлар қуршовидаги Васавнинг ўзгинаси эди. Мен офаринлар ўқиб, келганимни маълум қилгач, ўлтиргани жой кўрсатишди, айниқса, шоҳнинг илтифоти кўнглимни тоғдек кўтариб юборди, зеро Шарвавармандан тортиб барча вазирлар мен ҳақимда унга шундай деган эдилар: «Бу илоҳий, ер юзида донғи кетган, барча илму фанлардан огоҳ браҳман Гунадҳя бўлади. Унинг бундай номга эга бўлиши бежиз эмас. Зеро, ҳақиқатан ҳам хайру саховатда яккаю ягонадир!»

Вазирларнинг мени алқаб айтган таъриф у тавсифларини эшитиб, шоҳ мени ҳам вазирлик рутбаси ила сарафроз этди. Ушандан буён мен унинг даргоҳида хизмат қилиб келмоқдаман. Давлат ишлари борасида жон кўйираман, шогирдларга таълим бераман ва оилам билан беғам-беқайғу умргузаронлик қиламан.

Бир куни мен Годаврий дарёси соҳилига тушдим ва «маъбуда карашмаси» деган боққа дуч келдим, у, ерга кўчириб ўтқизилган илоҳий Нандан боғидан асло фарқ қилмасди. Мен боғбондан бу боғни қандай бино бўлганини сўрадим. У менга шундай ҳикоя қилиб берди: «Кекса одамларнинг айтишларича, эй муҳтарам зот, қачонлардир жуда қадим замонларда бу ерга оғзига на бир қалима ва на бир луқма олишга онт ичган бир браҳман келиб қолган экан. Ибодатхонаси билан биргаликда ушбу боғни ўша браҳман барпо этган экан. Барча браҳманлар шу ерга тўпланишибди-да, қавмдошларининг сўраб-суриштираверганларига жавобан браҳман ўз бошидан ўтганларни ҳикоя қилиб сўзлаб берибди. Уша ҳикоя мана бундай: «Нармада дарёсининг бўйида Браҳукачч деган ер бор. Мен ўша ерда туғилганман. Ўзим қашшоқ ва дангаса бўлганимдан ҳеч ким менга садақа бермасди. Минг дарду ҳасрат ичида мен уйдан бош олиб чиқиб кетдим ва азбаройи ҳаётдан кўнглим қолиб, муқаллас жойларни айланиб юравердим. Юриб-юриб, охири Виндҳя тоғларида истиқомат қилувчи маъбуда қошига бош уриб келдим. Уни зиёрат қилиб шундай ўйладим: «Одамлар унинг кўнглини овлаб, хурсанд қиладилар, унинг ҳақиқа жонлиқ сўйиб, қурбонлиқ расмини адо этадилар. Мен эса ўзимни қурбон қилиб унга бахшида этсам ҳам мол каби ўша-ўша нодон, ўша-ўша ақли ноқисман!» Шундай ўйлар билан шартта ўткир пичоқни олсаму бошимни чўрт узиб ташласам экан, дердим алашимга чидолмай. Бироқ шу пайт менинг ихлосимдан мамнун бўлган маъбуданинг овози қулоғимга чалинди: «Болажоним, жонингга қасд этма! Шу ерда, менинг даргоҳимда қол!» Шу тариқа маъбуда инояти ила ҳаётга қайтдим ва ҳузур-ҳаловатга ноил бўлдим, ўшандан буён мени на очлик ва на чанқоқлик азоби қийнайди.

Бир куни маъбуда менга шундай амр қилди: «Бор, болажоним, Пратиштҳанга боргин-да, у ерда ажойиб боғ барпо эт». Шундан кейин у менга илоҳий уруғ берди ва унинг иродаси ила бу ерга келиб, шу боғни барпо қилдим. Уни кўз қорачиғингиздек асраб-авайлангиз!» Шу сўзларни айтиб, у кўздан гойиб бўлди. Боғимиз маъбуда иродаси ила ана шу тариқа дунёга келиб қолган, ҳазрат!»

Боғ ҳақидаги ривоятни эшитиб ва ундан беҳад ҳайратларга кўмилган ҳолда мен уйга равона бўлдим».

Гунадҳя шуларни ҳикоя қилар экан, Канбхути унга яна бир савол билан мурожаат қилди: «Шоҳни Сатваҳн деб аташларининг боиси недур?»

Бунга жавобан Гунадҳя шундай деди: «Сен қулоқ сол, мен сенга бу ҳақда ҳам ҳикоя қилиб берай».

САТВАҲН ҲИКОЯСИ

Бир вақтлар шоҳ Дипкарни ўзининг мардоналиги ва ботирлиги билан донг чиқарган эди, унинг Шактимати исмли хотини бор эди. Шоҳ Шактиматини жонидан ҳам азиз кўрарди. Бир куни хотини боғда ухлаб ётганда, уни илон чақиб олди ва Шактимати дунёдан кўз юмди. Уни жонидан яхши кўрган шоҳ,

гарчи бeфaрзaнд бўлса-дa, бoшқa уйлaнмaсликкa oнт ичди. Бир кун мeрoсхўри йўқлигидaн дили мaҳзун бўлиб юргaн шoҳнинг тушигa ярим oй тaмғасини бoшигa қўндиргaн мaъбуд кирди вa шундaй дeди: «Сeнгa ўрмoндa aсрлoнгa эгaр уриб мингaн бир чaқaлoқ учрaйди, уни уйингa oлиб кeл вa у сeнгa мeрoсхўр бўлaди». Уйғoниб кeтгaн шoҳ кўргaн тушини эслaди-дa, ўзидa йўқ суoнди. Бир куни у шикoрдa ўрмoннинг энг қaлин жoйигa бoриб қoлди вa кyппa-кyндyзи нилуфaрлaр қийғoс oчилгaн хoвyз бўйидa бир aрслoнни миниб oлгaн ёш бoлa қeўшдaй пoрлaб ўтиргaнини кўрди. У ўйлaб-нeтиб ўтирмaй кaмoнидaн бир ўқ узиб, сyв ичaётгaн aрслoнни eр тишлaтди. Пaйкoннинг учи aрслoнгa кeлиб тeгaр-тeгмaс у бирдaнигa oдaмгa aйлaнди вa шoҳ ҳaйрaт ичидa ундaн: «Бу нe сир бўлди?» дeб сўрaгaн эди, у жaвoбaн дeди: «Эй eр юзининг ҳyкмдoри, мeн дунёгa бoйлик улaщyвчи Кyбeрнинг дўсти яқшмaн, исми м Сaтдир. Бир куни чўмилaётгaн риши қизигa қўзим тушиб қoлди вa юлдyзимиз юлдyзимизгa тўғри кeлиб, гaндҳaрвлaр oдaти бўйичa мeн унгa уйлaндим вa у мeнгa хaсмa ҳoлoл бўлди. Бирoқ бyни эшитгaн қaриндoш-урyғлaри қaттиқ гaзaбгa кeлдилaр вa улaрнинг ҳaр иккaлaсини бaрaвaр қaргaдилaр: «Илoё сиз бaндaлaр aрслoнгa aйлaниб қoлинглaр-дa, ҳeч eрдa қўним тoпмaсдaн сaрсoн-сaргaрдoн бўлинглaр». Хoтинимни тo ўғил фaрзaнд кўрмaгyнчa урғoчи aрслoн қиёфaсидa юришгa aвлиё қaлaндaрлaр фaтвo бeрдилaр, мeн эсa тo бaдaнимгa пaйкoн кeлиб тeгмaгyнчa шундoқ қoлaдигaн бўлдим. Шу тaриқa иккимиз бир жуфт aсрлoнгa aйлaниб қoлaвeрдик.

Вaқти-сoати eтиб, хoтинимнинг бўйидa бўлди вa ўғил фaрзaнд туғиб, ўзи oлaмдaн ўтди. Мeн эсa ўғлимни бoшқa мoдa aрслoнлaр сyти билaн бoқиб, пaрвaриш қилa бoшлaдим. Бyгyн кaмoннинг пaйкoни зaрби тyфaйли, эй шoҳ, мeн тaвқи лaънaтдaн хaлoс тoпдим. Сeн мeнинг бeгyнoҳ ўғлимни ўзингa oл, зeрo қaрғишгa гирифтoр қилгaн дoнишмaндлaрнинг кaрoмaтлaридa шундaй aйтилгaн».

Шу сўзлaрни aйтиб, яқш Сaт кўздaн гoйиб бўлди, шoҳ эсa бoлaни oлиб уйигa қaйтди. У Сaтни миниб юргaнидaн шoҳ уни Сaтвaҳн дeб aтaй бoшлaди. Вaқти-зaмoни кeлиб, Дипкaрни уни сaлтaнaти тaхтигa ўтқaзди, ўзи эсa тaвбa-тaзaррулaр қилгaн ўрмoнгa узлaтгa кeтди. Сaтвaҳн эсa сaлтaнaтгa ҳyкмрoнлик қилишгa aстoйдил бeл бoғлaди».

Кaнбҳyтининг илтимoсигa бинoaн Гyнaдҳyя нимa учyн шoҳгa Сaтвaҳн исми бeрилгaнинин aнa шу тaриқa ҳикoя қилиб бeрди, кeйин эсa янa ўз ҳикoясигa қaйтди.

«Бaҳoр бaйрaми eтиб кeлди, шoҳ мaъбyдa ирoдaси илa Прaтиштҳaндa бaрпo этилгaн бoққa йўл oлди вa Нaндaнинг мўъжизaвий бoғидa сaйр қилиб юрyвчи бyoқ Индргa йўшaб, у eрдa yзoқ қoлиб кeтди.

Шoҳ ўз мaликaлaри билaн бoғдa кўнгилчoғлик қилaр вa улaр хoвyздa биргaликдa чўмилaр эди. У мaликaлaргa вa мaликaлaр унгa кaфти билaн уриб, бaмисoли нaру мoдa филлaр сингaри бир-бирлaригa сyв сaчрaтaр эдилaр. Гулрaнг сyрмaси тoртилгaн қўллaри билaн улaрнинг ҳўл кийимлaри чиппa ёпишгaн гулaй нaфис бaдaнлaригa хyмoр-хyмoр тикилгaнчa oлaм-жaҳoн хyзyр oлaрди. Ўрмoндaги чирмoвyқлaрни юлқиб ўйнaгaн шaмoл кaби шoҳ улaр билaн чaрх уриб қyвлaшмaчoқ ўйнaрди. Ўрмoнгa киравeришдa чирт-чирт yзгaндaйин шoҳ ҳaм мaликaлaрнинг мaнглaйлaридaги япpoқнyсхa тoифa нишoнлaри — тийлaкaрини шaрoс қуйгaн ёмғирдeк тўкилaётгaн сyв тўзoни билaн ювиб тaшлaди. Aнa, қaдди-қoмaти нaфис ширishi гулни эслaгyвчи вa гўч сийнaлaрини кўтaриб юриш ҳaм мaлoл кeлгaндeк кўринyвчи мaликaлaрдaн бири ўзини aстa ўйин-кyлгилaрдaн четгa oлди. Сaтвaҳн сaчрaтгaн сyвлaрдaн aзбaрoйи бeзoр бўлгaнчa у йигитгa қaрaб дeди: «Кўй, мeнгa сyв сeпмa!» Бyни эшитиб шoҳ мoдaкa дeб aтaлaдигaн ширинликлaрдaн кўпpoқ oлиб кeлишни бyюрди. Бyнгa мaликa кyлиб юбoрди-дa, шoҳгa бyндaй дeди: «Бу қaнaқaси, шoҳ? Сyвдa мeн ширинликлaрни бoшимгa yрaмaнми? Мeн фaқaт «сyв сeпмa» дeдим, хoлoс. Сeн бўлсaнг, бy eрдa икки сўз: «мa» ҳaмдa «yдaкaйe» дeгaн сўзлaр қўшилиб кeлгaнини aнғлaмaдиг. Эҳ нoдoн шoҳ, нaҳoтки шyгинa қoйдaни ҳaм билмeсaнг?» Сaрфy нaҳв илмини сyв қилиб ичгaн мaликaнинг бy гaпини эшитиб ҳaммa гyрр этиб

¹ Р и ш и – oлим, дoнишмaнд.

кулиб юборди ва шоҳ уятдан ерга киргудек бўлди. У қаттиқ ранжиган ва юзлари бир оқариб, бир қизарганча ўйин-қулгини ҳам йиғишгирди-да, саройга қараб кетди. Унинг миясини ёмон ўй-фикрлар чулғаб олди, томоғидан на бир лўқма таом, на бир култум сув ўтар эди, гапирган одамга чурқ этиб оғиз очмас, саволига жавоб бермасди — гўё чизиб қўйилган жонсиз бир суратга айланган-қолганди. У шундай деб ўйларди: «Ўқиб, илм ахтарганим маъқули ё ўлиб кетганимми? Нима қилсам бу аросат ҳолатдан халос бўламан?» На кўзида бир чимдим уйқу, на кеча-ю кундузида бир дам ҳаловат — у шу тариқа ич-этини егандан-ер эди. Шоҳнинг бу тахлит изтиробга тушганини кўриб, унинг барча ақориблари бир-биридан сўрар эди: «Унга нима бўлган ўзи?» ва нима бўлганини билолмай ҳайрону лол қотар эди. Ниҳоят, шоҳнинг аҳволи мен ва Шарваварманнинг ҳам қулоғига етди. Биз уни тоб-поби қочган бўлса керак, деб ўйладик. Раҳманнинг мулозимини чақирдик-да, ундан ҳукмдорнинг соғлиғи ҳақида сўрадик. У бизга мана шундай жавоб берди: «Мен шоҳни илгари ҳеч қачон бундай ачинарли ҳолда кўрмаганман. Маликаларнинг айтишича, шоҳ Вишнушактининг билимдонлиги билан мақнаб юрадиган қизи уни шу кўйга солиб қўйди, ҳаммасига ўша малика айбдор».

Раҳманнинг бу гапини эшитиб, биз турли тусмолларга бора бошладик. «Борди-ю, шоҳ бирон жисмоний касалликка йўлиққан бўлса, унда табиб-мабиб чақиритишга тўғри келар эди. Борди-ю, бунга бошқа сабаб бўлса, унда чорасини топиш амри маҳол, албатта. Ахир, унинг салтанатида битта ҳам ганим зоти қолмаган эди-да, ҳамма ганимлар йўқ қилиб юборилган эди. Халқ шоҳини севади, унинг тахтига ҳеч ким таҳдид солмаётганди. Унда шоҳнинг бу ҳолга тушишига нима сабаб бўлди экан?» Бизни шундай саволлар қийнади. Бироқ шу аснода доно Шарваварман сўз қотиб деди: «Мен биламан, шоҳ жаҳолат азобидан қийналмоқда. «Мен нодонман» деган ўй унинг ич-этини емоқда ва билимдон бўлишни қаттиқ кўсмамоқда. Тагин менга айтишларича, маликалардан бири бугун унинг устидан қаттиқ кулибди ҳам».

Шундай ўй-мулоҳазалар билан биз бир амаллаб тунни ўтказдик-да, тонг билан ер юзининг ҳукмдори хосхонасига йўл олдик. Ҳеч ким қўйилмасин деб буйруқ берилганига қарамай мен, менинг орқамдан Шарваварман шоҳнинг хосхонасига кириб бордик.

Мен шоҳга таъзим ила яқин бордим-да, мулойим оҳангда сўрадим: «Эй худо суйган банда, нима учун сабабсиз бунчалик изтиробга тушмишсен?» Сатваҳн сўзларимни эшитди-ю, бироқ ўша-ўша ҳар нарсага бефарқ ўтираверди. Шунда унга Шарваварман мурожаат қилиб, шундай сўзларни айтди: «Менинг гапларимга қулоқ солинг, марҳаматли шоҳ! Ахир илгари сиз мен билан қандай шакардуфторликлар қилар эдингиз. Шу бугун тунда бир туш кўрдим: қарасам, омондан нилуфар тушиб келди, бир худо ярлақанган йигит уни очган эди, ичидан оппоқ либосли бир бокира қиз чиқиб келди, қиз, мен сизга айтсам, эй шоҳ, юриб бориб тўғри сизнинг оғзингизга кириб кетди. Уйғониб кетдим-да, ўйлай бошладим: “Ҳеч шубҳасиз, шоҳимизнинг оғизларига кириб кетган бу хурилиқо Сарасватий бўлади». Шарваварман тушини айтиб бўлиши ҳамон Сатваҳн сукутини бузди-да, изтироб ичида мендан сўради: «Айт-чи, тиришқоқ шогирд етук олим бўлиши учун қанча вақт керак бўлади? Агар илм соҳиби бўлмасам, дунёда мендан бадбахт одам бўлмас. Мана бу шоҳона дабдабаю асьасаларнинг барчаси менга гўё эшакка мунчоқ таққандек бўлиб кўринмоқда. Ўша эшак салтанат эгаси шоҳ, яъни мепан!» Шунда мен унга қараб дедим: «Одатда, эй мумсик шоҳ, барча илмлар ва илмлар шоҳи — сарфу наҳви мукамал эгаллаш учун ўн икки йил керак бўлади. Аммо мен сизларни атиги олти йилда олим қилишга қурбим етади». Бу сўзларимдан Шарваварманнинг қаттиқ газаби келди ва эътироз билдириб деди: «Кўзлаган бахтига муяссар бўлмоқчи бўлган одамга бунчалик жабр қилиш инсофдан эмас! Эй шоҳ, мен сизни бор-йўғи олти ойда мураттаб аллома қилмасам, отимни бошқа қўяман!»

Бундай катта кетишни кўриб, менинг чапараста жаҳлим чиқди: «Модомики сен шоҳни олти ойда мулла қилар экансан, мен санскрит, пракрит ва бу ердаги одамлар гаплашадиган тилни абадул-абад унутганим бўлсин!» Шарваварман эса менга эътироз билдирди: «Бу менинг қўлимдан албатта келади, борди-ю, келмаса, оёғингдаги бошмоғингни ўн икки йил бошимда кўтариб юрганим бўлсин!» — Шундай деди-да, у ердан кетди. Мен ҳам уйимга равона бўлдим. Шоҳ эса орамиздаги муноқашадан, демак ҳали билим олиб, донога айлана олар эканман-да, дея ўзича хулоса чиқариб, тинчланди.

Кўп ўтмай Шарваварман қандай оғир ишни зиммасига олиб қўйганини англади-ю, баданидан совуқ тер чиқиб, шубҳасини хотинига очиб солди. Бундан хотинининг ҳам руҳи чўкиб, унга шундай деди: «Бегим, олдингизда биргина йўл бор, у ҳам бўлса, ҳукмдор Кумар ҳузурига борасиз-да, ундан ёрдам сўрайсиз».

Тун оғиб, тонг ота бошлаганда Шарваварман емай ҳам, ичмай ҳам тўғри Кумар ибодатхонасига йўл олди. Мен айғоқчиларимдан Шарваварманнинг қаерга борганини билдим-да, бу ҳақда шоҳга маълум қилдим, у эса бундай деди: «Қани, кўрайлик-чи, бундан нима чиқар экан».

Шу топ Синҳгупт деган бир рожпут Сатваҳнга мурожаат қилиб деди: «Эй султони боқарам, сизнинг бундоқ ночор ва ночиз аҳволга тушганингизни кўриб, гоятда ачиниб юрар эдим. Аввалбошдаёқ ибодатхона шаҳар ташқарисида жойлашган маъбуда Чандина ҳақиқа бошимни чўрт узиб қурбон қилишга аҳд этгандим. Ўша ёққа бордим ва ибодатхонага етар-етмас осмондан шундай наъра қулоғимга чалинди: «Бундай қилма! Шоҳнинг муддаоси албатта ҳосил бўлмай!» Шу боис, эй муруватли шоҳ, бу ишда сиз албатта муваффақиятга эришгайсиз!»

Шоҳ билан келишиб олиб, Синҳгупт икки айғоқчисини Шарваварман ортидан жўнагди. Шарваварман эса бу вақтда фақат ҳаводан озуқланиб, дамани ичида сақлаб, ўша аҳду қарориди маҳкам туриб, Кумар ибодатхонасигача етиб борди. У ерда Картикей Шарваварманнинг қаттиқ риёзатларию тавба-тазарруларидан бағоят мамнун бўлди, ҳатто ўз жисмини қурбон беришга тайёрлигини кўриб, Шарваварманнинг илтижоларини ижобатга олди.

Синҳгупт юборган айғоқчилар буларнинг барчасини кўриб турар эдилар ва ҳатто ундан олдинроқ қайтиб келиб, Шарваварман қисматини чароғон этган омад ҳақида шоҳга сўзлаб бердилар. Бу хабардан шоҳнинг дили бирдан чарақлаб кетди, гўё булутни кўриб, чатак қуши сайраб, ғозларнинг дили хуфтон бўлгандай бўлди. Кумар саховат ила қулфи дилини очиб юборган Шарваварман эса ибодатхонадан қайтиб келди-да, шоҳга барча илмларни ўргатишга киришди, Сатваҳн ҳам кунт билан астойдил сабоқ ола бошлади. Худонинг марҳамати ила ҳар қандай мушкул иш ҳам осон ҳал бўлади!

Шоҳнинг илм эгаллашдаги ғайрат-шижоатидан хабар топган бутун мамлакатни шодиёна чулғади, ҳамма жойда байрам авж олди, ҳатто уйлар узра байроғу яловлар ҳилпиради. Бир устозга қанчалик ҳурмат-эъзоз жоиз бўлса, шоҳ Шарваварманга ўнгандай иззат-икром кўрсатди, уни дуру жавоҳиротларга кўмиб юборди ва Нармада дарёсининг ҳар икки соҳили бўйлаб ястанган Бҳарукачч деган вилоятга ҳоким қилиб кўтарди. Шарваварманнинг риёзат чекканлари ҳақида айғоқчилари ёрдамида хабар етказган Синҳгуптни ҳам шоҳ муносиб тақдирлади. Барча воқеаларга сабабчи бўлган Вишнушактининг қизига келсак, уни барча маликалардан энг юқориги рутбага кўтариб қўйди ва унинг суюкли хотини маликаи улёга айланди».

Буюк шоир Сомдевнинг «Достонлар уммони»даги «Ривоятга муқаддима» китобининг олтинчи долғаси ана шулардан иборат.

ЕТТИНЧИ ДОЛҒА

Шарваварман ўз сўзининг устидан чиқди, мен эса оғзимга қаттиқ ивитиб олишга маҳкум эдим. Бир куни шоҳ ҳузурига келганимда, у ерда бир браҳман шоҳ тўқиган шеърларни ўқиб бермоқда эди. Шоҳ бу шеърларни санскрит тилига ўзи ўтирган эди ва браҳманнинг қандай ўқиганини диққат билан тинглаб туриб, ҳозир бўлганлар ўз хурсандчиликларини мамнуният билан изҳор этдилар. Шунда шоҳ Шарвавармандан ваъдасини адо этишда унга Картикей ёрдам берганини айтиб беришини илтимос қилди. Шоҳнинг изни билан Шарваварман содир бўлган воқеаларни бир бошдан ҳикоя қилиб берди.

«Оғзимга муҳр босиб ва рўза тутиб, мен бу ердан кетдим, манзилимга етай-етай деб қолганимда оғир ғалабадан бутунлай силлам қуриб, беҳуш ҳолда ерга қуладим. Шунда қўлида найза тутган қандайдир бир киши кўзимга кўринди, менга яқин келди-да, шундай деди:

«Тур ўрнингдан, ўғлим, омад сенга ёр бўлғай!» Шу сўзлар гўё вужудимга оби ҳаёт куйгандай таъсир қилди-ю, даст ўрнимдан туриб кетдим, очлик ва ташналик азобидан ном-нишон қолмади ва мен ҳеч нарса кўрмагандай яна бардам ва тетик бўлиб қолган эдим.

Ушанда ихлос ва миннатдорлик туйғусига ғарқ бўлганча мен эҳромгача етиб олдим, ғусл қилдим-да, юрагим дук-дук урганча унинг ичига оёқ кўйдим. Шунда рўпарамда ҳукмдор Сканда намоён бўлди ва унинг иродаси ила лабларимга Сарасватийнинг ўзи дохил бўлди. Сўнгра олтига рухсори ҳам нилуфарни эслатувчи Сканда олтига оғзи билан муқаддас оятлар — сутрларни қироат қила кетди. Унинг қироатини эшитиб, мен одамзотга хос энгилхаёллик ила иккинчи оятни ўзим тўқиб чиқардим-да, қироат қилдим. Шунда маъбуд менга деди: «Агар сен шуни қироат қилмаганингда, бу таълимот Панини сарфу наҳвини йўққа чиқарган бўлур эди. Энди эса ўзининг қисқалиги боисидан у мен миниб юрадиган товуснинг думи шарафига «Катантр» ёки бўлмаса «Калпак» деб аталади». Менга сўз ҳақидаги янги бир фанни инъом этар экан, маъбуд яна ушбу сўзларни ирод қилди: «Олдинги туғилишингда сенинг шоҳинг қаландар Бхардважнинг шогирди донишманд Кришна бўлган эди. Бироқ бир куни у қаландарнинг қизини кўриб қолади-ю, муҳаббат тангриси пайконига нишон бўлиб, қизга ошиги беқарор бўлиб қолади, қаландарлар шўрлик йигитни дуойи бад қиладилар. Шу боис у бу гал ерда оламга келди. Қиз ҳам ерда яшашга маҳкум этилиб, унинг биринчи хотинига айланади. Сатвахн деган шоҳ ўша Кришнанинг ўзидир.

Мана, у сен билан учрашди, сенинг хоҳишингга кўра у барча фанларни эгаллағусидир. Зеро, олдинги туғилишларидаги уларга хос юксак фазлу хислатлари туфайли бахтли одамларнинг барча саъй-ҳаракатлари муваффақиятли якун топғай». Шу сўзларни айтиб, маъбуд ғойиб бўлди, мен эса эҳромдан чиқдим ва қоҳинлар менга ширгуруч олиб келишди. Мен изимга қайтдим, шоҳим, бироқ мана бу мўъжизани кўринг: ҳар куни ширгуруч ейман, бироқ ҳар гал идишда менга қанча ширгуруч берсалар, ўшанча ширгуруч қолаверади». Шарваварман жим бўлиб қолди, Сатвахн эса ғусл қилгани мамнун чиқиб кетди.

Сукут сақлашга онг ичганим боисидан мен давлат ишларидан узилиб қолдим. Гарчи шоҳ мени қўйиб юборишни хоҳламаса-да, мен имо-ишоралар билан — ахир менинг гапиришим мумкин эмасди-да! — мени озод қилиб, марҳамат кўрсатишини ёлборардим.

Икки шогирдим ҳамроҳлигида мен шаҳарни тарк этдим ва бутунлай диний жасоратларга тўла ҳаётимга ишонган ҳолда Виндхйа маъбудасига сажда қилгани равона бўлдим. У менинг тушимда намоён бўлди ва сени кўришим учун мана шу кўрқинчли Виндхйа ўрмонига келишимни амр этди. Йўлда учраган йўловчилардан йўлни сўраб-сўраб, мен бу ерга келдим ва жуда қўплаб алвасти — пишачларни кўрдим. Уларнинг ўзаро гап-сўзларига қулоқ солиб, тилларини ўрганиб олдим ва шу тариқа гунгликдан халос бўлдим, чунки уларнинг тили санскрит ҳам эмас, пракрит ҳам эмас, маҳаллий тиллардан бири ҳам эмасди. Уларнинг суҳбатларидан сенинг Ужжайинига кетганингни билиб олдим ва сени кута бошладим. Сенга кўзим тушиши ҳамон алвастига миннатдорона им қоқиб қўйдим ва дарҳол ўзимнинг олдинги туғилишимни эсладим. Бошимдан ўтган воқеалар мана шулардан иборат».

Гунадхйа жим бўлиб қолганини кўриб, Канҳбути унга қараб деди: «Энди сенинг бу ерга келганингни қандай эшитганим ҳикоясини тингла.

Менинг Бхутиварман исмли, ҳамма нарсани олдиндан билувчи бир ракшас дўстим бор. Уни кўргани Ужжайини шаҳри яқинидаги ўрмонга бордим ва ундан бўйнимга тақилган тавқи лаънат қачон соқит бўлишини сўрадим. У эса менга бундай жавоб берди: «Биз ракшаслар кундузи ҳеч нарса қилолмаймиз. ҳадемай кеч тушиб, тун чўқади, шунгача сабр қил, кейин ҳаммасини ўз кўзинг билан кўрасан». Кун ўтди, тун чўкиб кела бошлаганда мен ундан сўрадим: «Нима учун руҳлар зулмат чўкишидан ўзларида йўқ шод бўлишади?» — «Қулоқ сол, мен сенга Шанкарнинг Браҳмага нималар деганини сўзлаб бераман, — деб жавоб берди Бхутиварман. — Чиндан ҳам ракшасларнинг кундузи кучлари қолмайди, чунки куёш нури улардаги бор кучни сўриб олади, шу боис кўшлар, ракшаслар ва пишачлар тун чўқа бошлаши билан яйраб-яшнаб кетадилар.

Улар гўшт емайдиган ҳалол-пок одамлар бор жойга яқин ҳам йўламайдилар. Соф, ботир ва оқил одамлар билан сира чиқиша олмайдилар». Сўзининг охирида Бхутиварман шуларни қўшиб қўйди: «Қани, уйингга бор, Гунадҳя келди, у сени гарданингдаги тавқи лаънатдан соқит қилади».

Оёғимни қўлимга олиб, бу ёққа чопдим ва сени кўрдим. Энди мен сенга Пушпадант менга ҳикоя қилиб берган қиссани айтиб бераман. Бироқ аввал менга бир нарсани айтиб бермасанг бўлмайди, хўш, уни Пушпадант, сени эса Малйаван деб аташлари боиси нимада?»

ПУШПАДАНТ ҲИКОЯСИ

«Ганга бўйида Бахусуварник деган қишлоқ бор, айтишларича, ўша ерда қачонлардир Гўвиндатт деган бир браҳман яшаган экан, унинг вафодор хотини ҳам бўлиб, исми Агнидатта экан. Вақти-соати билан Агнидатта эрига бешта ўғил туғиб берди. Ўғиллар кун деса кун, ой деса ой деғулик экан-у, бироқ ҳаддан ташқари аҳмоқ ва такаббур экан.

Бир куни бир воқеа рўй берди. Гўвиндаттнинг уйига чиндан ҳам олов маъбудининг тажассуми бўлган Вайшванар деган бир бошқа браҳман меҳмон бўлиб келди. Гўвиндатт иш билан аллақадққадир чиқиб кетган эди, меҳмон тўғри уйга кириб келди ва йигитчалар билан салом-алик қила бошлади. Бироқ йигитчалар саломга алиқ олиш ўрнига ҳиринглаб, тиржайиб қўйишди, холос. Шунда азбаройи ғазабга келганидан браҳман уйдан чиқиб кетишга аҳд қилди. Шу топ Гўвиндатт келиб қолди ва нима гапчилигини сўради. Унга жавобан ғазабдан қалт-қалт титраб, браҳман шундай деди: «Ўғилларинг ғирт аҳмоқ экан, сен ҳам улардан қолишмайсан. Шу боис сеникидан оғзимга урвоқ ҳам олмайман, акс ҳолда мен кафорат қилишимга тўғри келади». Шўрлик Гўвиндатт ўғилларининг ғирт аҳмоқчилигига шубҳа йўқ, аммо мени уларга аралаштирманг, деб тавба-тазарру қила бошлади. Меҳмонни тинчлантириб, кўнглини олиш ниятида эрига қўшилиб хотини ҳам ёлбора бошлади. Шундан кейингина браҳман Вайшванар минг нозу фиरोқ билан олдига қўйилган таомга қўл урди.

Ишнинг бундай ёмон тус олиб кетганини кўриб, ўғиллар ичидан Девдатт дегани ич-ичидан афсус қила бошлади. Ота-онасининг ундан кўнгли қолганини ҳис этиб, дунёга келганидан пушаймон бўлди, сўнг тавба-тазарру қилгани Бадрик эҳромига равона бўлди. У ерда у аввалига илдизу япроқлар билан озикланиб яшай бошлади, сўнгра биргина тутундан қаноат қилишга ўтди, ўзининг узоқ муддатли қаттиқ риёзату ибодатлари билан маъбуда Уманинг эри кўнглини ола билди. Унинг рўбарўсида Шанбху намоён бўлди-да, қуйидаги сўзлар билан унга беҳад меҳру мурувватлар кўрсатди: «Дунёда сен билмаган илм сирлари қолмағай, ердаги барча фароғатлардан баҳраманд бўлғайсан ва неки орзу ниятларинг бўлса, барчасига етишгайсан!»

Шундан сўнг илм деса ўзини томдан ташлайдиган Девдатт Паталипутра шаҳрига борди ва мураббий Ведкумбх қўлида таҳсил ола бошлади. Бироқ Ведкумбхнинг хотини йигитга шайдо бўлиб қолди ва уни жимо қилишга мажбурлай бошлади. Хотин кишининг миясига қанақанги ҳаваслар келмайди!

Охири Девдатт Паталипутрадан кетишга қарор қилди ва Пратиштхан шаҳрига келди, у ерда Мантрсвамин деган бир шарти кетиб, парти қолган қўсқи мураббийга шогирд тушди, унинг хотини ҳам ўзидай қўсқи, исқирт эди. Йигитча шу мураббийдан дунёдаги жамики илмлар сирини эгаллаб олди.

Нима бўлди-ю, бир куни барча илмларни сув қилиб ичган Девдатт шоҳ Сушарманнинг Шри исмли қизини кўриб қолди. Қиз чиндан ҳам маъбуда Шри сингари гўзаллик ва бахтнинг ердаги тимсоли эди.

Девдатт қизни дераза олдида ўтирганида кўриб қолди, қиз бамисоли сеҳрли аравада само бўйлаб парвоз қилиб кетаётгандай, ой маъбудининг ўзидек туюлиб кетди. Эҳтиросли нигоҳлар бир-бирига шундай боғланиб қолган эдики, улар сира бир-биридан узилай демасди. Шунда шоҳ қизи йигитни бармоғи билан имлаб чақирди, гўё бу Ишқ маъбудининг амри билан ижро этилган ҳаракат эди. Йигит унга яқин боргач, қиз бир четини тиши билан узиб олган гулни унга отди. Девдатт қизнинг бу ишорасига ақли етмай, маслаҳат сўрагани мураббийи ҳузурига чопди.

Эҳтирос алангасида ловуллаб ёнган ва ҳаяжондан тили калимага ҳам келмай қолган бир алпозда у уйга келди. Мураббий шоғирдининг ишқ домига гирифтор бўлиб қолганини дарҳол англади, бироқ сир бой бермай ундан мулойимлик билан нима гаплигини сўради.

Ҳамма гапдан хабардор бўлгач, мураббий унга маликанинг нима демоқчи бўлганини тушунтириб берди. «Бир четини тиши билан узиб олган гулни ташлаб, у сени гулларга сероб Пушпадант эҳромига келишингни ва ўша ерда кутиб туришингни айтган. Энди сен ўша ерга бормасанг бўлмайди».

Йигитча қизнинг нимага ишора қилганини билиб олгандан кейин ўша ибодатхонага йўл олди ва бориб, ўша ерда кута бошлади. Бир вақт шоҳ қизи келди, сўнг гўё ибодат расмини адо этмоқчидек эҳром итқарисига қадам қўйди. Эшик ортида уни бетоқат бўлиб кутиб турган йигитча ўша заҳоти уни кучоқлаб олди. Шунда шоҳ қизи унга шундай саволни берди: «Менинг нимага шама қилганимни сен қандай билдинг?»

«Мен қаёқдан ҳам билардим,— деб жавоб берди Девдатт.— Буни менга устозим айтди». Шунда қиз бирдан жаҳли чиқиб деди: «Йўқол кўзимдан, нодон!»— шундай деди-ю, худди биров кўриб қолишидан кўрққандай, шоша-пиша эҳромдан чиқиб кетди. Девдатт эса ҳозиргина каптардай қўлига кирган ва ўша заҳоти яна учуриб юборган маъшуқасини ўйлаб, дилидан оҳ уриб мунгайиб қолаверди, у азбаройи аччиқ фиरोқ алангасида ёнганидан жон таслим қилишига бир баҳя қолди.

Бироқ у ўзининг риёзатлари билан сарафроз этган Шамбху унинг қийналаётганини кўриб, Девдаттнинг ёнига ёрдам бергани хизматкори ган Панчшиқхни юборди. Инсофу адолатдан худо берган Девдаттга таскин-тасаллилар берди, унга аёл кийими кийдирди ва ўзи ҳам кекса браҳман либосига бурканиб олди. Сўнг улар ер юзининг ҳукмдори, соҳибжамол қизнинг отаси Сушарман ҳузурига йўл олишди ва ганларнинг аълоси биринчи бўлиб шундай сўз қотди: «Эй шоҳ, ўғлим аллақасққадир ғойиб бўлди. Мен уни қидиргани кетаяпман, сендан биргина илтимосим шуки, қайтгунимча қайнонамни ўз паноҳингга олгин».

Бу сўзларни эшитиб, шоҳ бир чети браҳманнинг газабидан кўрққанидан Сушарман бу сохта жувонни уйида олиб қолди ва уни қизларининг хобгоҳига жойлаштириб қўйди. Панчшиқх кетди, аёл кийимидаги Девдатт эса севгилисига билан қолди ва унинг энг яқин дугонасига айланди.

Бир куни тунда у қизга бор сирни очиб ташлади ва шоҳ қизи гандҳарвлар олати бўйича йигит билан никоҳдан ўтди. Қизнинг бўйида бўлгач, Девдатт ган Панчшиқхни чорлади ва Панчшиқх уни билдирмасдан саройдан олиб чиқиб кетди. Шундан кейин йигит эгнидаги аёл либосини ечиб ташлади. Эрталаб Панчшиқх олдингидай яна кекса браҳман қиёфасига кирди-да, Девдаттни ёнига олиб, Сушарман ҳузурига келди ва унга қараб илтижо билан шундай деди: «Шоҳим, мен ўғлимни топдим. Қайнонамни олиб кетгани изн берсангиз».

Тунда қайнонанинг аллақасққа ғойиб бўлганидан хабар топган шоҳ браҳманнинг қарғишидан кўрқиб, жон ҳолатда вазирларини чорлади ва уларга қараб шундай деди: «Бу браҳман эмас, ҳойнаҳой бирон маъбуд бўлса керак, у мени синагани келган кўринади. Ахир бундай воқеалар одамзот бошидан озмунча ўтмаганми. Бир куни мана бундай бўлган экан:

ШОҲ ШИБИ ҲИКОЯСИ

Айтишларича, бир замонлар Шиби деган бир шоҳ яшаган экан. У ниҳоятда сахий ва мард экан, бунинг устига фидойи ҳам бўлиб, барча жонли мавжудотларга ҳомийлик қилар экан. Кунлардан бир кун уни синаш учун Индр лочин қиёфасига кирди, Дҳарм эса каптарга айланди. Лочиннинг олдида каптар жон ҳолатда ўзини Шибининг оёғига ташлади, шунда лочин тилга кириб, шоҳга шундай мурожаат қилди:

«Мен уни ейишим керак, шоҳим. Уни дарҳол қўйиб юбор, мен очман, акс ҳолда очимдан ўлишим ҳеч гап эмас. Менинг илтимосимни рад этадиган бўлсанг, эй шоҳ, саховатпеша деган номинг қаёқда қолди?» Шиби унга эътироз билдириб деди: «У паноҳ истаб менинг олдимга учиб келди, мен бу каптарни сенга беролмайман.

Мен сенга егани бошқа гўшт бераман». Шунда лочин унга деди: «Ундай бўлса, сен менга ўз баданинг гўшtidан берасан». «Хўп бўлади», – рози бўлди шоҳ суюниб, бироқ шоҳ баданидан неча лахтак гўшт кесиб бермасин, ҳеч каптарнинг вазнига етмас эди. Шунда Шиби тарозига ўзи чиқиб туриб олди, паллага чиқиши ҳамон фалакдан бир овоз янгради: «Қойил!» Индр ва Дҳарм ўша заҳоти эгниларидан лочин ва каптар либосини ечиб ташладилар ва Шиби ҳам аввал қандай бўлса, яна ўшандай бус-бутун ҳолига қайтди. Улар шоҳга барча орзу-ниятларини рўёбга чиқишини тилаб, дуолар билан сарафроз этдилар-да, кейин ғойиб бўлишди.

Худди шундайин, ҳозир ҳам биронта дарғазаб илоҳ браҳман қиёфасига кириб, мени синагани келганга ўхшайди».

Кўрққанидан дағ-дағ титраб, шоҳ вазирларига ана шу сўзларни айтди ва кейин браҳман қиёфасига кириб олган энг аъло ганга қараб мурожаат қилди: «Менга шафқат қилинг, тақсирим, қайнонангизни кўз қорачиғидай сақлаб турганимизга қарамай, келиб-келиб шу бугун тунда уни йўқотиб ўтирибмиз», Шунда браҳман, гўё шоҳнинг бу ночор аҳволига юраги ачишгандай, жўрттага қовоқларини уйиб, шундай деди: «Бўлар иш бўлиб, бўёғи сингибди, шоҳим, майли, ундай бўлса эвазига сиз қизингизни ўғлимга хотинликка бериб қўя қолинг!»

Нима бўлса ҳам браҳманнинг қарғишидан омон қолиш учун Сушарман қизини Девдатга берди ва Панчшиқх ҳам ўз йўлига қараб кетди.

Девдатт эса ўз севгилиси билан турмуш қуриб, қайнотасининг давлату хазиналарини сарфлаб, айшини сура бошлади, зеро Сушарманнинг шу биттаю битта қизидан бошқа зурёди йўқ эди. Бирмунча вақт ўтгач, невараси, яъни Девдатнинг ўғлини ўз тахтига ўтказди-да, ўзининг ҳаётидаги бурчини адо этиб, ўрмонга равона бўлди. Уларнинг изидан Девдатт билан хотини ҳам ўрмон ҳаётини ихтиёр қилди, чунки энди ўғилларининг тахтни мустақил идора этишига уларда қилча шубҳа қолмаган эди-да. Уларнинг астойдил тавба-тазаррулари ва риёзатларидан мамнун бўлган Шамбху эр-хотинга катта марҳамат кўрсатди – ердаги қийин ҳаётларига чек қўйиб, ганлар қавмига қўшиб юборди. Девдатт севгилиси тишлари билан тишланган гулнинг қандай маъно англатишига ақли етмаганидан у ганлар орасида Пушпадант деган ном билан шуҳрат топди, хотини эса маъбуда Парватий дарвозаси олдида бош кўриқчилик вазифасини адо эта бошлади ва уни ҳамма Жая деб атар эди.

Пушпадант номининг келиб чиқиши тарихи ана шундай. Энди менинг лақабим қаердан келиб чиққани ҳақида икки оғиз гапириб берай.

Девдаттнинг отаси бўлмиш Гувиндаттнинг яна бир ўғли бўлиб, унинг исми Сомдатт эди. Бу айнан менинг ўзим бўламан. Девдатт уйдан нима учун бош олиб чиқиб кетган бўлса, мен ҳам ўшандай сабаб билан уйни тарк этиб, Ҳимолай бағирларида мақом тутдим. У ерда қаттиқ риёзату гул садақалари билан Шанкарнинг мурувватига ноил бўлдим ва манглайини ҳилол ўроғи безаб турган бу маъбудадан мени хизматкор ғулумлари сафига қўшиб қўйишини ўтиндим, зеро мен ердаги ҳою ҳаваслар чангалидан озод бўлган эдим. Менинг ўтинчимдан бағоят мамнун бўлиб, Шива шундай деди: «Зулматли ўрмонда ўзинг териб келган чечаклардан ясаган гулчамбаринг билан мени иззату икром қилибсанми, эвазига менинг ганларим орасида сенинг исминг Мотаван бўлсин». Парватийнинг завжайи поки дилидаги эътирофини ана шу тариқа изҳор қилди ва мен фоний қиёфам билан видолашиб, ганларнинг мангу фароғатлар диёрига етишдим.

Аммо Тоғлар қизининг қарғиши боис мен, Мотаван яна заминда яшашга маҳкум этилдим ва бугун, эй Канбхути, мени шу ерда кўриб турибсан. Энди менга Ҳар тўқиган ривоятни сўзлаб бер ва шунда икковимиз ҳам гарданимиздаги тавқи лаънатдан халос бўлғаймиз».

Буюк шоир Сомдевининг «Ривоятлар уммони»даги «Ривоятга дебоча» китоби еттиинчи долғаси ана шулардан иборат.

¹ Парватий кўзда тутилмоқда.

САККИЗИНЧИ ДОЛГА

Гунадҳиянинг илтимоси билан Канбхути унга пайшачий тилида етти қисмдан иборат илоҳий достонни ҳикоя қилиб берди. Шунда Гунадҳия ўша пайшачий тилида бу достонни ёзиб ола бошлади. Етти йил қозғондан бош кўгармай етти минг шлок (байт)лик достонни ийншо қилди, бу достонни видйадҳарлар ўғирлаб кетмасликлари учун у уни ўзининг қони билан ёзди, зеро ўрмонда сиёҳ қаёқдан ҳам бўлсин. Сиддҳлар, видйадҳарлар ва бошқа инс-жинслар унинг ривоятини тинглаш учун тўпланиб, бамисоли чимилдиқдай уни тўсиб олган эдилар.

Достонни Гунадҳия битта қўймай ёзиб олганини кўрганида Канбхути гарданидаги тавқи лаънатдан халос бўлган эди ва яна осмони фалакка парвоз қилиб, видйадҳарга айланиб олганди, ҳатто Канбхутининг гирдида уймалашиб юрган пишачлар ҳам фалакка кўтарилиб олган эдилар, чунки улар илоҳий достонни бошдан-оёқ тинглаган эдилар-да.

Шунда буюк шоир Гунадҳия ўйлади: «Мени қарғай туриб, Парватий бундай деганди: «Илоё бу достон бутун ер курраси бўйлаб шуҳрат топсин». Энди бу ишни мен қандай удаладим? Уни кимга ҳикоя қилиб берсам экан?»

Шунда унинг ортидан изма-из келаётган Гундев ва Нандидев деган икки толиби илм ўз мураббийларига қараб шундай деди: «Бу достонни ҳикоя қилиб бериш мумкин бўлган ягона муносиб инсон — бу шоҳ Сатваъхан бўлади. У бундай нарсаларнинг буюк билоғони ва шамол гуллар ҳидини чор атрофга ёйгани каби у ҳам бу достонни бутун ер курраси бўйлаб тарқатқусидир». — «Ўшанга насиб этсин!» — деди Гунадҳия ва барча ёзганларини содиқ шогирдларига бериб, уларни шоҳ Сатваъхан ҳузурига йўллади, ўзи эса улар билан изма-из келаверди-ю, бироқ шаҳарга кирмади. Балки маъбуда амри билан бино бўлган боғда кутиб ўтирди.

Толиблар Сатваъхан ҳузурда пайдо бўлиб, шоҳга достонни кўрсатишди ва шундай дейишди: «Бу — Гунадҳиянинг ижодидир!» Бироқ шоҳ ўзига етганча калондимоғ ва билимим зўр деб мақтангучилардан эди, пайшачий тилини эшитиб ва Гунадҳиянинг толиблари пишачларга ўхшаб кетишини кўриб, гижиниб деди:

«Гарчи одам қони билан ети юз минг шлокда ёзилган бўлишига қарамай, пишачларнинг тилида ҳеч қандай маъно бўлмайди. Пайшачий тилида ёзилган бу достонни ҳозироқ кўзимдан йўқотинглар!» Гундев билан Нандидев қандай келган бўлсалар, ёзилган достонни кўтариб, ўшандай изларига қайтишди ва бўлган воқеани оқизмай-томизмай Гунадҳияга ҳикоя қилиб беришди.

Уларнинг гапларини эшитиб, Гунадҳия қаттиқ қайғуга ботди. Доно, илмни қадрловчи шоҳ кўра-била туриб қутлуг деб билган ишингни ерга ургандан кейин хафа бўлмай бўладими! Шогирдлари билан шоир сал наридаги бир тепалик устига кўтарилди ва у ёқ-бу ёқдан ўтин териб келиб, гулхан ёқдилар. Шогирдлар устозларининг достонни варақма-варақ ўрмондаги қуш ва ҳайвонларга ўқиб бериб, уларни бир-бир оловга ташлаётганини кўзларида шашқатор ёш билан кўриб турар эдилар. Шогирдлар Нарваъхандатт ҳаёти ҳақидаги достонни ўз ичига олган юз минг шлокнигина омон сақлаб қолишга зўрға муваффақ бўлишди.

Юрагимнинг қони билан битилган бу достонни Гунадҳия бобма-боб ўқиб ва варақма-варақ оловга ташлаб ўтирар экан, барча жониворлар — ғазолалар, қобонлар, ҳўкизлар ва унинг атрофини қуршаб олган бошқа ҳайвонлар кўзларида филт-филт ёш билан тинглар ва ҳатто майсадан чимдишни ҳам унутиб, қилт этмай тик турар эдилар.

Шу орада шоҳнинг тоби қочиб қолди ва табиблар бунга сабаб — қоқланган гўшт деб ташхис қўйдилар. Шунда ошпазларни сўка кетишди, ошпазлар: «Бунда бизнинг нима гуноҳимиз бор? Овчилар қандай гўшт олиб келсалар, шунини пишириб берамиз!» — деб жавоб қайтаришди. Бориб овчилардан сўрашган эди, улар бундай жавоб беришди: «Сал нарида бир тепалик бор, ўша тепалик устида бир браҳман шеър ўқиб ўтирибди ва ўқиганларини варақма-варақ оловга ташлайди. Ҳамма ҳайвонлар ўша ерга тўпланиб олган, ўтириб шеър тинглайди, ҳеч бири овқат емайди. Шунинг учун ҳам уларнинг гўшти қоқланиб қолган».

Буни эшитиб, азбаройи қизиққанидан шоҳ овчиларга уни Гунадҳйанинг олдига олиб боришларини амр қилди. Урмонда узоқ вақт яшаганидан соч-соқоллари ўсиб кетган шоирга кўзи тушди – соч-соқоллари маъбуда Парватий қарғиши оловидек унинг аъзои баданини чулғаб олганди.

Гунадҳйани кўзларидан дув-дув ёш оққан ўрмон ҳайвонлари қуршаб олганини кўриб, шоҳ аввал унга таъзим бажо келтирди ва сўнг нима гаплигини сўради. Шунда Гунадҳйа шоҳга Пушпадант қарғишидан тортиб ҳамма-ҳаммасини ҳикоя қилиб берди ва донишманд унга пишачлар тилидаги достонни қандай билиб олганини айтди.

Гунадҳйа ган тажассумидан ўзга ҳеч ким эмаслигини англаб, шоҳ унинг оёғига йиқилди ва Ҳарнинг лабларида дунёга келган илоҳий достонни унга бошқатдан сўзлаб беришини ёлбориб сўради. Бунга жавобан шоир шундай деди: «Эй шоҳ, мен олти ривоятни ёқиб юбордим, уларнинг ҳар бирида юз минг мисрадан шеър бор эди. Фақат биргина ривоят омон қолди ва унда ҳам юз минг мисра шеър бор, шунини ола қол. Шогирдларим уни сенга изоҳлаб бергайлар».

Шундай деди-да, у шоҳ билан видолашиб, ақлу зеҳнини ибодатга жам қилди ва инсоний жисмдан халос топди, сўнг фалак сари равона бўлди, зеро у теккач, олган қарғишидан фориғул-бол бўлган эди. Сатваъхан эса «Буюк достон» номи билан шуҳрат топган бу машҳур ривоятни олиб, ўз пойтахтига қайтиб кетди. Ривоят Нарваъхандатт деган шаҳзоданинг бошидан кечирган саргузаштлардан иборат эди. «Буюк достон»ни тўқиган шоирнинг шогирдлари Гундев ва Нандидевни у ер-мулк, мол-дунё, кийим-кечак, тахтиравон ва уй-жойлар билан маъмур қилди. Уларнинг ёрдамида достонни қайта тиклаб, Сатваъхан унинг пайшачий тилида қандай вужудга келганини ҳикоя қилиб бериш учун «Ривоятга дебоча»ни тузди. Аста-секин хилма-хил маҳоратлар ила ижро этилган «Буюк достон» ўз жозибадорлиги билан маъбудлар ҳақидаги қадимги достонларни йўқликка маҳкум этиб, аввал пойтахтда, кейин эса коинотни ўзаро бўлашиб олган ҳар учала оламда машҳур бўлди.

Буюк шоир Сомдевнинг «Достонлар уммони»даги «Ривоятга дебоча» китобининг саккизинчи долғаси ана шулардан иборат.

«Ривоятга дебоча» номи остидаги биринчи китоб тугади.

Давоми бор